
TÜRK KÜLTÜRÜ
İNCELEMELERİ

D e r g i s i

The Journal of Turkish Cultural Studies

45

Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi

Kültür Ocağı Vakfı (KOCAV) kuruluşu olan
KOCAV Yayıncılık Tanıtım, Araştırma, Eğitim Hizmetleri Ltd. Şti.
yayıdır.

Yayın Türü

İlmî ve Edebî

Dizgi-Mizanpaj

Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi Dizgi Servisi

Baskı-Cilt

Çalış Ofset

Davutpaşa Caddesi No: 8
Topkapı/İstanbul

Sertifika No: 12107

Kapak Tasarım

Minyatür Ajans

ISSN 1302-4787

Yönetim Yeri/Address for Correspondence

Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi
Süleymaniye Mah. Avnipaşa Sokak, Nr. 5
0089894 Fatih/İstanbul-TÜRKİYE

Tel: (0212) 519 99 70-1

Belgegeçer: (0212) 519 99 72

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Prof. Dr. Nihat ÖZTOPRAK

Teknik Sorumlular

Doç. Dr. Recep AHİSHALI

ahishali@marmara.edu.tr

Zeynep Öz

zeynep.agdas@marmara.edu.tr

Tanıtım Sorumlusu

Dr. Öğr. Üyesi Nusret GEDİK

nusret.gedik@marmara.edu.tr

Abone İşleri/Subscribption

Doç. Dr. Nursel UYANIKER

nuyaniker@marmara.edu.tr

İbrahim BİZ

ibrahimbiz@hotmail.com

© Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi
Dergimizdeki yazılar kaynak gösterilerek iktibas edilebilir.
Yazıların her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir.

Sayı/Issue: 45 • 2021 BAHAR/SPRING

TÜRK KÜLTÜRÜ
İNCELEMELERİ
D e r g i s i

The Journal of Turkish Cultural Studies

45

HAKEMLİ VE ULUSLAR ARASI DERGİ

Bu dergi
MLA International Bibliography,
Turkologischer Anzeiger
isimli uluslar arası indeksler
ve
ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanı
tarafından taranmaktadır

KOCAV
İstanbul 2021

KOCAV Adına sahibi/Owner on Behalf of KOCAV

Dr. Ali ÜREY
aliurey@kocav.org.tr

EDİTÖRLER/EDITORS

Genel/Editor-in-chief

Prof. Dr. Nihat ÖZTOPRAK
noztoprak@fsm.edu.tr

Tarih/History

Prof. Dr. Davut HUT
davuthut@marmara.edu.tr

Edebiyat/Literature

Doç. Dr. Ümran AY SAY
umran.ay@gmail.com

Yardımcı Editör/Assistant Editor

Beyza KARAKAYA (*krkybeyza@gmail.com*)

SEKRETERLER/SEKRETARIES

Tarih/History

Doç. Dr. Uğur DEMİR
ugur1768@gmail.com

Edebiyat/Literature

Doç. Dr. Nursel UYANIKER
nuyaniker@marmara.edu.tr

DANIŞMA KURULU/ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Ali AKYILDIZ (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Erhan AFYONCU (Milli Savunma Üniversitesi)
Prof. Dr. Fatih ANDI (Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi)
Prof. Dr. Feridun EMECEN (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Gülay Ögün BEZER (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Günay KUT (Boğaziçi Üniversitesi)
Prof. Dr. Hayati DEVELİ (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. İlber ORTAYLI (Galatasaray Üniversitesi)
Prof. Dr. Kemal BEYDİLLİ (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Orhan BİLGİN (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Sebahat DENİZ (Marmara Üniversitesi)

YAYIN KURULU/EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Ahmet KANLIDERE Prof. Dr. Mustafa S. KAÇALIN
Prof. Dr. Cemal YILDIZ Prof. Dr. Mustafa S. KÜÇÜKAŞÇI
Prof. Dr. Cengiz TOMAR Prof. Dr. Muzaffer DOĞAN
Prof. Dr. Davut HUT Prof. Dr. Orhan SÖYLEMEZ
Prof. Dr. Emel KEFELİ Prof. Dr. Ömer ZÜLFE
Prof. Dr. Hakan TAŞ Prof. Dr. Üzeyir ASLAN
Prof. Dr. Hasan AKAY Prof. Dr. Yüksel ÇELİK
Prof. Dr. Mehmet AÇA Prof. Dr. Zekeriya KURŞUN
Prof. Dr. Muhammet GÜR Prof. Dr. Murat ULUSKAN
Prof. Dr. Abdülkadir EMEKSİZ Doç. Dr. Recep AHISHALI
Prof. Dr. Ali SATAN Doç. Dr. Uğur DEMİR
Doç. Dr. Murat ELMALI Doç. Dr. Ümran AY
Doç. Dr. Hanefi BOSTAN Doç. Dr. Nursel UYANIKER

İNGİLİZCE SORUMLULARI/ ENGLISH LANGUAGE EDITOR

Dr. Öğr. Üyesi Burak ÖZSÖZ
Zeynep ÖZ

ANA DİLİ SORUMLULARI/ LANGUAGE EDITOR

Doç. Dr. Bünyamin AYÇİÇEĞİ
Dr. Öğr. Üyesi Nusret GEDİK

YURT DIŞI TEMSİLCİLERİ / CORRESPONDENTS ABROAD

A B D / U S A
Walter G. ANDREWS
2908 131st Pl. NE
Bellevue, WA 98005 USA

AZERBAYCAN / AZERBAJIAN
Seadet ŐIHIYEVA
Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi
Hüseyn Cavid Caddesi No: 31
Azerbaycan, Bakü
shikhiyevs@gmail.com

İRAN / IRAN
Pervin Godsizad
Bünyâd-ı Dairetü'l-Maârif-i İslamî
Hıyâbân-ı Filistin Cenubî, No: 382
e-mail: g.pary@yahoo.com

İ S K O Ç Y A / S C O T L A N D
Dr. Christopher FERRARD
8 Dublin Street EH 1 3 PP
Edinburgh / SCOTLAND
e-mail: ferrard@aol.com

J A P O N Y A / J A P A N
Dr. Nobuo MISAWA
TOYO University Department of Socio-Culture System
2-11-10, Oka, Asaka-shi
SAITAMA 35-0007 JAPAN
e-mail: misawa@toyonet.toyo.ac.jp

K I B R İ S / C Y P R U S
Nejat SEFERCİOĐLU
Girne Amerikan Üniversitesi Eğitim Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği
Girne / KKTC Mersin 10 TR
e-mail: msefercioglu@gau.edu.tr

K I R G I Z I S T A N / K Y R G Y Z S T A N

Döölötbek SAPARALİYEV

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi

Kırgızistan Bişkek

Tinçtik köçüsü, 56

720000 KIRGIZİSTAN

K U V E Y T / K U W A I T

Dr. Faisal ALKANDARI

Kuwait University

History Dept.

KUWAIT

e-mail: falkandari@yahoo.com

M A C A R I S T A N / H U N G A R Y

Prof. Dr. Géza DÁVID

ELTE Török Filológiai Tanszék

Budapest

Muzeum krt, 4/D

H-1088 HUNGARY

e-mail: davidgeza@hotmail.com

S U U D Í A R A B İ S T A N / S A U D I A R A B I A

Dr. Mohammad M. AL-QURAINI

P.O. Box. 5074 Pin Code 31982

Al-Hassa/S. ARABIA

Y U N A N İ S T A N / G R E E C E

Prof. Dr. Evangelia BALTA

Fondation Nationale de la Recherche Scientifique

48 av. Vass. Constantinou

11635 Athènes-GREECE

e-mail: evabalta@eie.gr

İÇİNDEKİLER/TABLE OF CONTENTS

Tarih/History

Ali KARAHAN

Tuna Nehri Ve Kıyılarındaki Yerleşim Yerleri Hakkında XVIII. Yüzyılın Sonlarında Kaleme Alınan Bir Risale (Değerlendirme Ve Çeviri Metin) / An Epistle (Risale) Written In The Late XVIIIth Century About The Danube River And Settlements Along Its Banks (Evaluation And Transliteration) 1-34

Tuncay ÖĞÜN

Tarihsel Türk-Rus Mücadelesinin Anıtlaşan İki Sembolü: Ayastefanos Ve Kars Anıtları / Two Monuments Of The Historical Turkish-Russian Struggle: San Stefano And Kars Monuments 35-74

Aydm ÇAKMAK

Trablusgarp Ve Bingazi Naibü's-Sultanlığı / The Tripoli And Benghazi Naibu's-Sultanate 75-122

Edebiyat / Literature

Ferhat MUSLUOĞLU

Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi 1704 Nolu Hayretî Divanı
Nüshasından Literatüre Katkılar / Contributions To Literature
From The Copy Of Hayreti's Divan Numbered 1704 In Gazi
Hüsrev Bey Library 123-154

Hilal KAZAN

Osmanlı Sarayında Bir Kitabın Serüveni / The Journey Of A
Book In The Ottoman Palace 155-184

Mesut KOÇAK

Rafael Romanının Tercümesine Dair Recaizade Mahmud
Ekrem'in Tenkidi Ve Hüseyin Dâniş'in Cevabı Üzerine Bir
Değerlendirme / An Evaluation On Recaizade Mahmud
Ekrem's Criticism And Hüseyin Dâniş's Response Regarding
The Translation Of The Novel Named Rafael 185-220

Murat ELMALI

Eski Uygur Sözleşme Belgelerinden Hareketle Türklerde İlk
Ticari Girişimcilik Örnekleri / First Examples Of Commercial
Entrepreneurship In Turks In The Light Of The Old Uygur
Contract Documents 221-258

Sine DEMİRKIVİRAN

Annemarie Schimmel'in Tasavvuf Anlayışı Ve Yunus Emre'ye
Bakışı / Annemarie Schimmel's Comprehension Of Sufism
And Her Perspective On Yunus Emre 259-294

Sueda ÖZBENT

Das Fremde Und Das Eigene Im Dialog / Metinlerdeki Yabancı
Ve Yerel Unsurların Etkileşimi 295-312

TUNA NEHRİ VE KIYILARINDAKİ YERLEŞİM
YERLERİ HAKKINDA XVIII. YÜZYILIN SONLARINDA
KALEME ALINAN BİR RİSALE
(DEĞERLENDİRME VE ÇEVİRİ METİN)*

Ali KARAHAN**

ÖZET

Tuna Nehri, Almanya'nın güneyindeki Karaorman (Schwarzwald) bölgesinde Brigach ve Breg Nehirlerinin birleşmesiyle meydana gelir ve Kili, Hızırilyas, Sünne ağizlarından Karadeniz'e dökülür. Avrupa'nın Volga Nehri'nden sonra en uzun ikinci akarsuyudur. Nehrin doğduğu Karaorman'dan döküldüğü Karadeniz'e dek takip ettiği güzergâh yukarı, orta ve aşağı olmak üzere üç havzaya ayrılır. Yukarı Tuna Havzası, Karaorman'dan Slovakya'nın başkenti Bratislava'daki Devın Geçidi'ne kadar uzanır. Orta Tuna Havzası, Devın Geçidi'nden Sırbistan ile Romanya sınırını oluşturan Demirkapı bölgesi arasındaki alanı içerisine alır. Aşağı Tuna Havzası da Demirkapı bölgesi ile döküldüğü Karadeniz arasındaki kısmı kapsar. Tuna Nehri, stratejik önemi dolayısıyla tarih boyunca birçok devlet tarafından kontrol edilmek istendi. Osmanlı Devleti'nin nehir ile ilk teması ise XIV. yüzyılın sonlarında gerçekleşti. XVI. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Orta Tuna Havzası'nın büyük bir bölümü ile Aşağı Tuna Havzası'nın tamamında hâkimiyetini tesis eden Osmanlı Devleti, bölgedeki varlığını üç yüz seneden fazla bir müddet sürdürdü. Bu çalışmada, Tuna Nehri ve kıyılarında bulunan yerleşim yerleri hakkındaki bir Risale'nin evvela müellifi, muhtevası ve üslûbuna dair bazı değerlendirmeler yapıldı ve ardından da orijinal metni Latin harflerine aktarıldı. XVIII. yüzyılın sonlarında kaleme alınan bu Risale, Tuna Nehri'nin Belgrad yakınlarındaki Zemun Kalesi önünden, döküldüğü Karadeniz'e değin orta ve aşağı havzasında izlediği güzergâh boyunca derinliği, debisi, üzerindeki adaları gibi fizikî özellikleri ve kıyılardaki yerleşim yerlerinin durumları ile ilgili malûmât vermektedir.

Anahtar Kelimeler

Tuna Nehri, Karadeniz, Hızırilyas, Sünne, Kili.

* Makalenin geliş tarihi: 25.03.2021 / Kabul tarihi: 10.06.2021

** Dr. Öğr. Üyesi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, alikarahan46@gmail.com (<https://orcid.org/0000-0002-9147-4599>).

Giriş

Bu çalışmada, Tuna Nehri'nin Sırbistan'ın başkenti Belgrad yakınlarındaki Zemun Kalesi önünden, döküldüğü Karadeniz'e değin takip ettiği güzergâh boyunca eni, derinliği, debisi, üzerindeki adaları gibi coğrafi ve fizikî özellikleri ile her iki kıyısı kenarında bulunan yerleşim yerlerine dair malûmât veren ve XVIII. yüzyılın sonlarında telif edilen bir *Risale*'nin öncelikle müellifi, muhtevası ve üslûbuna dair bazı değerlendirmeler yapılacak ve ardından orijinal metnin günümüz harflerine çevrilmiş hâli verilecektir. Ancak *Risale* hakkında bu değerlendirmelere ve günümüz harflerine aktarılmış tam metnine geçmeden evvel Tuna Nehri'nin genel hatlarıyla coğrafi yapısı ile XVIII. yüzyılın sonlarına dek orta ve aşağı havzasındaki Osmanlı varlığının tarihî seyri üzerinde kısaca durulması yararlı olacaktır.

Tuna Nehri, Latince'de "*Danubius*"; Yunanca'da "*Istros*"; Romence'de "*Dunărea*"; Slavca'da "*Dunav*"; Macarca'da "*Duna*"; Almanca'da "*Donau*"; Fransızca ve İngilizce'de de "*Danube*" şeklinde zikredilir. Almanya'nın güneyindeki Karaorman (Schwarzwald) bölgesinde Brigach ve Breg Nehirlerinin birleşmesiyle meydana gelir. Karaorman'ın ardından Avusturya, Slovakya, Macaristan, Sırbistan, Hırvatistan, Bulgaristan, Romanya, Moldova ve Ukrayna topraklarından geçip Kili, Hızırilyas ve Sünne ağzlarından Karadeniz'e dökülür. Denize döküldüğü deltaya yaklaştıkça derinliğinin azalması gemi seyrüseferini engeller. Takip ettiği güzergâh yukarı, orta ve aşağı olarak adlandırılan toplam 817.000 km²'lik üç ana havzaya ayrılır. Yukarı Tuna Havzası, Karaorman'dan Slovakya'nın başkenti Bratislava'daki Devin Geçidi'ne dek uzanır. Orta Tuna Havzası, Devin Geçidi ile Sırbistan ve Romanya sınırında bulunan Demirkapı bölgesi arasında kalan kısımdan oluşur. Aşağı Tuna Havzası da Demirkapı bölgesi ile döküldüğü Karadeniz arasındaki alanı kapsar. Tuna Nehri, sahip olduğu 2.860 km'lik uzunluğuyla Avrupa kıtasının Volga'dan sonra ikinci büyük akarsuyudur. Eni, yukarı havzasında Ulm'de 67, Passau'dan Viyana'ya dek 200-400; orta havzasında Budapeşte'de 630-905, Belgrad'da 800, Demirkapı'da 155; aşağı havzasında Romanya ile Bulgaristan'da 1000-2000 metre arasında değişir. Derinliği de Passau'da 5-7 ve Demirkapı'da 50 metre civarındadır. Nehrin irili ufaklı üç yüzden fazla kolu vardır. Bunlardan Tisa, Prut, Drava, Sava, Olt, Siret, Morava, Timok, Yantra, Inn nehirleri,

uzunlukları ve havza alanları bakımından ön plâna çıkarlar. Başlıca liman/iskeleleri de Ulm, Linz, Viyana, Bratislava, Budapeşte, Belgrad, Yergöğü, İbrail, Kalas ve Tulca'dır.¹

Osmanlı Devleti'nin sınırlarının Tuna Nehri'ne ulaşması Yıldırım Bayezid (1389-1402) döneminde 1393'te Tırnova ve 1396'da Vidin Bulgar prensliklerine ait toprakların ilhakıyla gerçekleşmişti. 1396'daki Niğbolu ve 1444'teki Varna savaşlarında Haçlı kuvvetlerinin bertaraf edilmesi ise Aşağı Tuna Havzası'ndaki Osmanlı varlığını güçlendirmişti. Kili ve Akkirman'ın 1484'te ele geçirilmesi de başkent İstanbul'un güvenlik ve iâsesi için kritik önemi haiz Karadeniz ve Tuna deltasında denetim sağlanmasına imkân tanımıştı. Kili ve Akkirman'ın ele geçirilmesi aynı zamanda kuzeyden inerek Tuna Nehri'ne ulaşan ve oradan Balkanlara giden ticaret yolunun kontrol edilmesini beraberinde getirmişti. Yine Macaristan ve Lehistan'a karşı birer savunma seddi oluşturan Boğdan ve Eflak prenslikleri de bu süreçte tâbiyete alınmışlardı. 1521'de Belgrad'ın fethedilmesi, 1526'da Mohaç Savaşı'nın ardından Macar Krallığı'na son verilmesi ve akabinde 1541'de Budin (Buda) eyaletinin teşkili, Tuna Nehri üzerindeki Osmanlı hâkimiyeti açısından önemli kilometre taşları olmuştu. Böylelikle Orta ve Aşağı Tuna Havzası'nın Budin'den Karadeniz'e dek uzanan bölümünde, XVI. yüzyılın ortalarında tam anlamıyla hâkimiyet kurulmuş ve Tuna Nehri, Osmanlı Devleti'nin bir su yolu hâline gelmişti.²

Osmanlı Devleti, havzasının büyük bir kısmında hâkimiyet kurduğu Tuna Nehri'nin idaresine yönelik de önemli düzenlemeler yaptı. Bu çerçevede ilk olarak Macaristan'ın fethinin ardından özellikle nehirde güvenliğin temini ve askerî mühimmâtın naklinde kullanılması için bir

¹ Mihai Maxim, "Tuna", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XLI, 372; B. Lory, "Tuna", *The Encyclopaedia of Islam (EI²)*, X, 623; Şemseddin Sami, "Tuna", *Kâmûsu'l-'alâm*, IV, İstanbul 1311, 3026-3028; "Tuna", *Meydan Larousse Büyük Lûgat ve Ansiklopedi*, XIX, 437-438; Ayşe Kayapınar, "Osmanlı Hâkimiyetinde Tuna Nehri ve Tuna Adaları", *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi (Prof. Dr. Yılmaz Kurt Armağanı)*, I, (Editörler: Hatice Oruç, Muhammed Ceyhan), Akçağ Yayınları, Ankara 2016, 474.

² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1975, 181-184, 310-312, 323-327; Mustafa Cezar, *Mufassal Osmanlı Tarihi Resimli-Haritalı*, I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010, 157, 165-173, 319-333; Viorel Panaite, "Osmanlı Hakimiyyetinin Tuna Nehri'nin Kuzeyinde Yayılışı: XIV ve XVI. Yüzyıllarda Eflak ve Boğdan", *Türkler*, IX, Ankara 2002, 212; Geza David "Budin", *DİA*, VI, 345; Mihai Maxim, *a.g.m.*, 372-373.

donanma vücuda getirilerek Tuna Kaptanlığı ihdas edildi. Bu askerî teşkilât, sorumlu oldukları bölgeler bakımından biri Tuna Nehri'nin Karadeniz'e döküldüğü deltadan Vidin'e ve diğeri de Vidin'den Budin eyaletine dek uzanan iki kaptanlığa ayrılmıştı. Kaptanlıkların adedi 1566'dan itibaren Budin, Mohaç ve Rusçuk merkezli olmak üzere üçe çıkarıldı; fakat, 1699'da imzalanan Karlofça Antlaşması'yla Macaristan'ın Avusturya'ya bırakılması üzerine bire düşürüldü. Macaristan'ın Avusturya'ya devredildiği sırada Tuna donanması 19 kalite, 5 büyük ve 28 küçük firkate, 3 şayka ve 100 üstüaçık denilen nakliye kayığından mürekkekti. Nehir üzerinde gemi inşası ve tamiri Rusçuk, Vidin, Niğbolu ve Silistre'deki tersanelerde gerçekleştirilirdi. Bunlardan Rusçuk'taki tersane, gemilerin kışladıkları güvenli bir mahaldi ve aynı zamanda Tuna donanmasının inşası ve tamiri hususunda Tersane-i Amire'nin bazı vazifelerini üstlenmişti. Nehirde güvenliği sağlamak ve nakliye işlerine destek vermek için Tuna Kaptanlığı'na bağlı ocaklık şaykalar da görev yapardı. XVII. yüzyılın sonlarında Silistre'den Belgrad'a dek Tuna Nehri sahillerinde 12 adet ocaklık şayka vardı. Ocaklık şaykaların adedi, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında, 1771'de değişmeden muhafaza edilmekle birlikte 1789'a gelindiğinde 10'a düştü.³ Nehirdeki gemi seyrüseferinin güvenliğini temin için teşkil edilen bir diğer müessese de *girdap ağalığı*ydı. Girdap ağası, coğrafi özellikleri dolayısıyla seyrüseferi bir hayli güçleştiren Tahtalı, İnik ve Demirkapı adlı girdapların bulunduğu Demirkapı boğazında gemilerin güvenliğini sağlamakla mükellefti. Başlangıçta girdap ağalığı görevi Tuna kaptanlarının uhdesindeyken daha sonraki süreçte Eflak voyvodaları ve Fethülislam mukataasını tasarruf eden kişilere verilmişti.⁴ Nehrin idaresi ile ilgili atılan adımlardan biri de malî

³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, 403-404; İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, 23; a.mlf., "Tuna Nehri ve Batı Karadeniz'deki Osmanlı Tersaneleri ve Bulgaristan'dan Sağlanan Mühimmat", *Balkanlar'da İslâm Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri (Sofya 21-23 Nisan 2000)*, (Editör: Ali Çaksu), İstanbul 2002, 263; Tahir Sevinç, "18. Yüzyılda Tuna Nehri'nde Ulaşım ve Nakliye Faaliyetleri", *Türk Tarihinde Balkanlar*, I, (Editörler: Zeynep İskefiyeli, M. Bilal Çelik, Serkan Yazıcı), Sakarya Üniversitesi Balkan Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, Sakarya 2013, 602; Filiz Yıldırım, *Nazlı Tuna'nın İnce Donanması (18. Yüzyıl)*, Hiper Yayınları, İstanbul 2019, 57.

⁴ Mehmet Zeki Pakalın, "Girdap Ağası", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1983, 671; M. Emre Kılıçaslan, "XVIII. Yüzyılda Tuna Demirkapısı ve Girdaplar İdaresi", *Karadeniz Araştırmaları*, 25, (Bahar 2010), 68-71.

alandaki olmuş ve XVI. yüzyılın son çeyreğinde şikk-ı sâlis unvanlı Tuna Defterdarlığı kurulmuştu. Ancak nehrin sahillerindeki hasların resmî muâmelâtını yürütmekle görevlendirilen bu defterdarlığın ömrü kısa sürmüştü.⁵

Tuna Nehri, Osmanlı Devleti'nin kuzey sınırlarının muhafazası bakımından stratejik bir öneme sahipti. Orta ve Aşağı Tuna Havzası kıyılarında batıdan doğuya doğru sıralanan Estergon, Budin, Sirem, Semendire, Mohaç, Vidin, Niğbolu ve Silistre gibi müstahkem yerler ile haraçgüzar Eflak, Erdel ve Boğdan voyvodalıkları bölgede doğal bir savunma hattı teşkil ediyorlardı.⁶ Ancak Osmanlı Devleti'nin XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren art arda yaşadığı toprak kayıpları Orta ve Aşağı Tuna Havzası'nda giderek kontrolü yitirmesine neden oldu. Osmanlı Devleti'nin Orta Tuna Havzası'nda geleneksel rakibi Avusturya idi. Nitekim Avusturya'yla XVIII. yüzyılın sonlarına dek girdiği savaşlarda cephe hattının geniş bir kısmını Orta Tuna Havzası oluşturmuştu. Avusturya bu savaşlarda, Osmanlı Devleti'ni öncelikle Tuna Nehri'nin sol tarafındaki topraklarından çıkarmayı hedeflemiş ve bunu süreç içerisinde temin ettikten sonra da onu mümkün olduğunca bölgeden uzaklaştırmaya çalışmıştı. Buna karşılık Osmanlı Devleti, her ne kadar Tuna Nehri'nin sol tarafındaki topraklarından feragat etmek zorunda kalsa da nehrin sağ yakasında tutunmayı başarmıştı. Bu durum, iki taraf arasındaki son askerî mücadele olan 1787-1791 savaşının ardından 4 Ağustos 1791'de imzalanan Zıştovi Antlaşması'yla da teyit edilmişti. Savaştan önceki statükoya dönülmesi esası üzerine⁷ hazırlanan Zıştovi Antlaşması'yla bağlantılı olarak yine aynı tarihte yapılan hususî bir diğer antlaşmayla Orta Tuna Havzası'nda Osmanlı-Avusturya sınırı da belirlenmişti. Söz konusu antlaşmaya göre Osmanlı Devleti, Tuna Nehri'nin solunda kalan Banat bölgesindeki Eski Orşova Kasabası'nı ve Cerna Nehri'ne dek uzanan arazisini ve Adakale'nin karşısındaki küçük ovayı Avusturya'ya bırakacaktı. Bununla birlikte Avusturya, Eski Orşova Kasabası ve Cerna

⁵ Mübahat S. Kütükoğlu, "Defterdar", *DİA*, IX, 95; B. Lewis, "Defterdâr", *El*, II, 83; Mehmet Zeki Pakalın, "Defterdar", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1983, 414.

⁶ Ayşe Kayapınar, *a.g.m.*, 476.

⁷ Savaştan önceki statüden ne anlaşılması gerektiğine dair Osmanlı Devleti ile Avusturya'nın görüşleri birbirlerinden farklıydı. Zıştovi'deki barış görüşmeleri esnasında bu konuda yapılan tartışmalar hakkında bkz. Kemal Beydilli, "Zıştovi Antlaşması", *DİA*, XLIV, 469-471.

Nehri'ne dek uzanan arazisinde kale inşa etmeyecek ve iki taraf arasında tarafsız bölge olacak ovada kesinlikle bina yapımı, ikamet ve ziraat için hiçbir kimseye izin vermeyecekti.⁸

Osmanlı Devleti'nin Aşağı Tuna Havzası'ndaki rakibi ise Rusya idi. XVIII. yüzyılın başlarında Avrupa'da önemli bir güç olarak sivrilen Rusya'nın, Çar I. Petro (1682-1725) döneminden itibaren ana politik hedefi, sıcak denizlere inerek dünya hâkimiyetini elde edebilmektir. Bu politik hedefini gerçekleştirebilmek adına tıpkı Avusturya gibi Rusya da aynı dönemde Osmanlı Devleti'ne karşı birçok defa savaşa girdi. Bunlardan 1768-1774 ve 1787-1792 savaşları, gelişimleri ve sonuçları bakımından diğerlerine nispetle Aşağı Tuna Havzası'nda daha fazla bir etki bıraktı. Bu savaşların her ikisinde de cephe hattının geniş bir kısmını Aşağı Tuna Havzası oluşturdu. 1768-1774 savaşı esnasında Osmanlı Devleti'nin 1770'teki Larga (Kartal) mağlubiyetinin ardından İbrail, İsmail, Kili ve sonraki safhada da Yergöğü, Tulça, Tutrakan gibi Tuna boyundaki önemli yerleşim yerleri Rusların işgaline uğradı. Ruslar, savaşın 26 Temmuz 1774'te imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması'yla nihayete ermesini müteakip zikrolunan yerlerden geri çekildiler.⁹ Ancak bu antlaşmayla Rus ticarî gemilerinin Karadeniz'de serbest dolaşım hakkı elde etmeleri ve Kırım'ın müstakil bir devlet olması,¹⁰ Rusya'nın Karadeniz'de ve dolayısıyla da Aşağı Tuna Havzası'ndaki nüfuzunu giderek arttırdı. Osmanlı Devleti, Kırım'ı kurtarmak ümidiyle girdiği 1787-1792 savaşında da Aşağı Tuna Havzası'ndaki Kili, Sünne, Tolçu, İsakçı ve İsmail'i muhafaza edemedi ve bu yerler 1790'da Ruslar tarafından

⁸ Ali Osman Çınar, *Mehmed Emin Edîb Efendi'nin Hayatı ve Târîh'i*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1999, 222; *Muâhedât Mecmûası*, III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008, 163-164; Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, V, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet 1309, 325; Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, VI, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011, 569.

⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1978, 386-389, 410, 412, 419, 422-425; Midhat Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi Resimli-Haritalı*, V, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, 2574-2575, 2584, 2586, 2601, 2608.

¹⁰ Ruslar, Kırım'ı daha sonra işgal etmişler ve Osmanlı Devleti de bu durumu 1784'te verdiği bir senetle resmen kabullenmek zorunda kalmıştı. Kırım'ı, Ruslara resmen devreden senet hakkında bkz. Osman Köse, "Osmanlı Devleti Tarafından Kırım İle İlgili Rusya'ya Verilen Resmi Belge 'Sened' (1784)", *History Studies*, II/2, (Temmuz 2010), 353-362.

ele geçirildi. Kaptan-ı derya Giritli Hüseyin Paşa komutasındaki Osmanlı donanmasının 1790'da Kerç ve Kılburun'daki muharebelerde başarısız olarak İstanbul'a dönmesi, Rus donanmasının Karadeniz ve Tuna deltasında rahat hareket etmesini sağlamıştı. Bundan istifade eden Rus donanması, Tuna Nehri'ne girerek Aşağı Tuna Havzası'nda adı geçen yerlerin muhasarası ve düşürülmesinde Rus birliklerine destek olmuştu. 1787-1792 savaşı, 10 Ocak 1792'de imzalanan Yaş Antlaşması'yla son buldu. Bu antlaşmayla Kırım'ın artık Osmanlı Devleti açısından kaybedilmiş olduğu kesinleşti ve Ruslar, Aşağı Tuna Havzası'nda işgal ettikleri yerleri boşalttılar.¹¹

XIX. yüzyıla gelindiğinde ise Osmanlı Devleti'nin Tuna Nehri'yle olan bağı tamamen koptu. 28 Mayıs 1812 tarihli Bükreş Antlaşması'yla Rusya'ya da Tuna Nehri üzerinde tasarruf hakkı tanındı ve Rus gemilerinin Prut Nehri'nin ağzına kadar serbestçe seyredebilmeleri kararlaştırıldı. Tuna Nehri üzerindeki Rus nüfuzu 7 Ekim 1826 tarihli Akkerman Konvansiyonu ve 14 Eylül 1829 tarihli Edirne Antlaşmaları'yla daha da arttı. Bu antlaşmalarla İbrail, Yörgöğü ve Turnu'nun kontrolü Eflak'a bırakıldı, ancak Sünne Boğazı Rusya'ya devredildi.¹² Kırım Savaşı'nın ardından 1856'da yapılan Paris Antlaşması'nda, nehir ve boğazlarındaki gemi seyrüseferi hakkında karar verici merci olarak uluslararası Avrupa Tuna Komisyonu teşkil edildi.¹³ Bu

¹¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, IV/1, 564-566, 575-576, 591-593; Midhat Sertoğlu, *a.g.e.*, 2716-2718, 2721-2722, 2740-2741; Serhat Kuzucu, *1787-1792 Osmanlı-Rus Savaşı, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ 2012*, 134-135, 167-170.

¹² Numan Elibol, "Tuna Nehri'nde Uluslararası Ticaretin Gelişmesi: Karadeniz'e Çıkan Avusturya Bandıralı Gemiler (1730-1830)", *Osmanlı Devleti'nde Nehirler ve Göller*, I, haz. Şakir Batmaz-Özen Tok, Not Yayınları, Kayseri 2015, 230.

¹³ Aşağı Tuna Havzası'nda İsakçı'dan Karadeniz'e değin nehirde ve boğazlarında seyrüseferin sorunsuz bir şekilde yapılması için tedbirler alacak olan Avrupa Tuna Komisyonu'nun yönetiminde Osmanlı Devleti, Fransa, Avusturya, Prusya, İngiltere, Piyomente ve Rusya'nın atayacağı temsilciler görev yapacaktı. Bu komisyon iki sene sonra görevini Tuna Daimî Komisyonu'na devredecekti. Daimî Komisyon'un yönetiminde ise Tuna Nehri'ne kıyası bulunan Osmanlı Devleti, Avusturya, Bavjera ve Würtemberg devletlerinin temsilcileri yer alacaktı. Ayrıca, Eflak, Boğdan ve Sırbistan'a mensup birer komiser de Daimî Komisyon'da bulunacak ve bunların tayinleri Osmanlı Devleti tarafından gerçekleştirilecekti (İlhan Ekinci, *Tuna Nehri'nde Diplomasi Oyunları (1856-1883)*, Altınpost Yayınları, Ankara 2014, 146-149, 186-187). Avrupa Tuna Komisyonu, teşkilinden kısa süre sonra harekete geçerek nehir ve boğazlarındaki gemi seyrüseferinin güvenliğini temin için alınacak tedbirleri

karar Osmanlı Devleti'nin nehir üzerindeki kontrolünün ciddi şekilde zayıflamasına neden oldu. Buna karşılık bölgede Osmanlı idaresini güçlendirmek için 1864'te Vidin, Silistre ve Niş sancakları birleştirilerek merkezi Rusçuk olan Tuna vilâyeti kuruldu ve valiliğine de Midhat Paşa getirildi. Ancak Midhat Paşa'nın yaptığı islahat çalışmaları bu vilâyetin elde tutulmasına yetmedi. Rusya'yla girdiği ve ağır bir mağlubiyete uğradığı 1877-1878 savaşı sonrasında imzaladığı Berlin Antlaşması'yla birlikte Osmanlı Devleti, Tuna Nehri havzasından tamamen geri çekilmek zorunda kaldı.¹⁴

Risale Hakkında

Çalışmaya konu olan *Risale*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Muallim M. Cevdet Yazmaları bölümünde K.138/1 demirbaş koduyla kayıtlı bir mecmûanın baş tarafındadır. *Risale*'nin dışında muhtelif yazma ve matbû eserleri de muhtevî bu mecmûa, "*Tuna Nehri kıyılarındaki köy ve kasabalar hakkında bir risale*" künyesiyle kataloglanmıştır.¹⁵ Tespit edilebildiği kadarıyla tek nüsha olan *Risale*'nin, metni 1b-24b arasındaki varaklara siyah mürekkeple nesih yazı türü kullanılarak yazılmıştır. 25a-27a varakları ise boş bırakılmıştır. Yazılı varakların a ve b yüzlerinde genel olarak 13'er satır bulunmaktadır. Düzgün hatla ve anlaşılır üslupla kaleme alınan metinde, üç defa aşağı doğru bir miktar boşluk bırakılarak paragraf başı yapılmıştır. Yerleşim yerlerinin, Tuna'yı besleyen nehirlerin, adaların ve sair coğrafi mevkilerin adları bazı istisnalar dışında kırmızı mürekkeple kaydedilmiştir ve bunların doğru telaffuz edilebilmeleri için çoğunluğunun üzerine hareke işaretleri konulmuştur. *Risale*'nin telif edildiği tarih 14 Şaban

belirmek üzere çalışmalarına başlamıştı. 1856 senesinin yaz aylarında bölgede incelemelerde bulunan Avrupa Tuna Komisyonu üyeleri, nehrin genel durumu ve yapılması gerekenleri bir risale halinde Komisyon Meclisi'ne sunmuşlardı. Komisyon Meclisi'ne sunulan bu risale neşredilmiştir bkz. Filiz Yıldırım, *1856 Tarihli Bir Risâle Işığında Tuna Nehri'nin Tarihi Coğrafyası ve Jeopolitiği*, Hiper Yayınları, İstanbul 2019, 111-147.

¹⁴ Mihai Maxim, *a.g.m.*, 374.

¹⁵ *Atatürk Kitaplığı Muallim Cevdet Yazmaları Alfabetik Kataloğu*, haz. Nail Bayraktar, İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, İstanbul 1998, 121.

1212 (1 Şubat 1798)'dir ve müellifi de Hafız Ahmed Raşid¹⁶ adlı bir kişidir. Müellifin kimliğine dair şimdilik herhangi bir kayda ulaşılamamıştır. Bununla birlikte adının önündeki sıfat dolayısıyla, Kur'ân-ı Kerîm hafızı olması kuvvetle muhtemeldir. Tuna Nehri ve kıyılarındaki yerleşim yerleri ile ilgili verdiği bilgiler göz önüne alındığında da kendisinin belli bir ilmî altyapıya sahip olduğu ve bölgeyi yakından tanıdığı anlaşılmaktadır. *Risale*'nin yazılma neden ile ilgili metin boyunca herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Ancak metnin geneli değerlendirildiğinde Tuna Nehri'nde seyredecek gemiler için bir kılavuz kitapçık şeklinde hazırlandığını düşündürmektedir. Çünkü, 1768-1774 savaşının ardından Karadeniz'in yabancı devletlerin ticaretine açılması¹⁷ ve 1784 senesindeki senetle Avusturya'ya, nehir ve boğazlarında gemilerinin serbestçe geçişlerine izin verilmesi, XVIII. yüzyılın sonlarında Tuna'daki gemi trafiğini yoğunlaştırmış idi.¹⁸

Yukarıda da zikredildiği üzere *Risale*, Tuna Nehri'nin Zemun Kalesi önünden Karadeniz'e dek izlediği güzergâh boyunca eni, derinliği, debisi, üzerindeki adaları, gemi seyrüseferi bakımından nerelerde dikkat edilmesi ve yardım alınması gerektiği, kendisini besleyen kolları ve sair coğrafi özellikleri ile sahillerindeki yerleşim yerleri hakkında malûmâtı hâvîdir.¹⁹ Metinde, Tuna Nehri'nin eni ve derinliği kulaç uzunluk ölçüsüyle aktarılmıştır. Ancak eni rakamsal olarak defaatle verilmesine karşın derinliği bir defa belirtilmiştir. Buna göre nehrin, en daraldığı Demirkapı bölgesinde 30 (=56,85 m) ve en genişlediği Zıstovi'de 650 (=1.231,75 m) kulaç olduğu; derinliğinin ise Karadeniz'e döküldüğü Sünne Boğazı'nda 4 kulaça (=7,58 m) kadar düştüğü ifade edilmiştir.²⁰ Debisinde meydana gelen değişimler de akışı hızlandığında "*şiddet üzere*", "*sür'at üzere*" yavaşladığında "*lenkülenür*"

¹⁶ Müellifin adının tam künyesi *Risale*'de "*Ketebehu el-fakîr hâfız Ahmed er-Râşid*" şeklinde verilmiştir. Bkz. Metin, vr. 24b.

¹⁷ Bu konu hakkında bkz. İdris Bostan, "*Rusya'nın Karadeniz'de Ticarete Başlaması ve Osmanlı İmparatorluğu (1700-1787)*", *Belleten*, LIX/225, (Ağustos 1995), 353-394.

¹⁸ Numan Elibol, *a.g.m.*, 230.

¹⁹ Hafız Ahmed Raşid, *Risale*'nin muhtevasını "*Nehr-i Tuna'nın beri yakasında vâkî Zemun'dan başlayarak Karadeniz'e varınca nehrin gerek beri ve öte yakasında olan köy ve şehir ve sâ'ir mahallerin ve gerek içinde mevcûd kumluk ve sığ yerler ve girdâplar ve kayalar ve taşlıkların haritası olup nehr-i mezkûrun taraf taraf eni ve derinliği dahi işâret olunur.*" şeklinde izah etmiştir (Metin, vr. 1b).

²⁰ Metin, vr. 11b, 19b, 24b.

gibi kelimelerle anlatılmıştır.²¹ Metinde Tuna Nehri'ni besleyen başta uzunluk ve havza alanları bakımından öne çıkan Sava, Jezava, Timiş, Morava, Mlava, Pek, Olt, Iskar Nehirleri olmak üzere irili ufaklı birçok kolunun adı zikredilmiştir. Yine nehrin üzerindeki adaların adları, coğrafi konumları ve büyüklerinden bazılarının fizikî özellikleri hakkında da bilgi verilmiştir.²² Metinde, gemi seyrüseferinde nehrin tehlikesiz yahut tam tersine dikkatli davranılması gereken bölgeleri ve seyrüseferin zorlaştığı yerlerde nehrin hangi tarafından geçilmesinin uygun olacağı da sıklıkla vurgulanmıştır. Ayrıca, gemilerin seyrüseferin sıkıntılı olduğu yerlerde nehrin o kısmının özelliklerine vâkıf kılavuz dümenci kullandıklarına da değinilmiştir.²³

*Risale'*de yerleşim yerlerinin Tuna Nehri'nin hangi kıyısında bulunduğu tek tek tarif edilmiş ve bunlardan bazılarının aralarındaki mesafeler saat veya mil olarak belirtilmiştir.²⁴ Yerleşim yerlerinden Belgrad, Vidin, Niğbolu, Zıştovi gibi büyük olanlarının sosyal, ekonomik ve fizikî yapılarına dair birtakım ek bilgiler de aktarılmıştır. Söz konusu bilgiler, Tuna Nehri kıyılarındaki bu önemli yerleşim yerlerinin XVIII. yüzyıl sonlarındaki durumları ile ilgili bir fikir sahibi olunmasına katkı sundukları için değerlidirler. Mesela *Risale'*de, Belgrad'ın, Sava ve Tuna Nehirleri arasında konumlandığı, asıl kalesinin Sava Nehri'ne dek uzanan dağın üzerinde yer aldığı, şehrin sağ tarafındaki ve Tuna Nehri üzerindeki diğer kalenin ise Su Kalesi adıyla anıldığı, kalesinin yüksek olan sağ tarafında iki kat hendeğin bulunduğu ve bunlardan geçişin iki adet asma köprüyle sağlandığı, şehirde bir hayli Yahudi ve Sırp ikamet etmekle birlikte nüfus çoğunluğunun iki kat fazlalıkla Müslümanlar lehine olduğu, ahalinin ticaretle uğraştığı ve bu meşgalelerinde tuz, odun ve yapağı gibi ürünleri değerlendirdikleri belirtilmiştir.²⁵

²¹ Bkz. Metin, vr. 6b, 7b, 8a, 8b.

²² Mesela, Kostolic-Rama arasında ve Dobvic karşısında konumlandığı belirtilen Ostrava'nın, büyük bir ada olduğu ve arazisinde bir hayli tepenin bulunduğu ifade edilmiştir (Metin, vr. 6a).

²³ Seyrüseferin güçleştiği İrşova'da gemilerin Dolni Lupkova ve Dobra köylerinden kılavuz dümenci tedarik ettikleri belirtilmiştir (Metin, vr. 7b-8a).

²⁴ Mesela metinde, Belgrad'dan Semendire'nin 8 saat ve İrşova'dan Ada-i Kebîr'in de yarım mil (=0,8 km) mesafede olduğu zikredilmiştir (vr. 11a).

²⁵ Metin, vr. 2a-2b.

Risale'nin muhtevası ile ilgili değinilmesi gereken bir diğer husus da Tuna Nehri'nin bazı balık üretimi gerçekleştirilen yerlerindeki dalyan ve su değirmeni gibi işletmelerden bahsetmiş olmasıdır. Buna göre, Kaminka Köyü civarında Tuna'nın sağ kıyısı yakınlarındaki adada, Korbova Adası'nda, İzvorile Köyü'nde, Flordin'de, Snatorni'de, Iskar Nehri'nin Tuna'ya kavuştuğu mevkide bulunan adada 1'er dalyanın ve Tutrakan Kasabası'nda 3, Silistre havalisinde 13, Hırsova çevresinde de 4 adet su değirmeninin varlığına işaret edilmiştir.²⁶

Metin Neşrinde Takip Edilen Usûl

Metin neşredilirken basit transkripsiyon işaretleri kullanılmıştır. Eserin genel olarak orijinal imlasına dokunulmamıştır. Bununla birlikte metni daha anlaşılır hâle getirmek ve Türkçe kelimeleri dil kurallarına uyarlamak için bazı değişikliklerin yapılması uygun görülmüştür. Bu çerçevede metinde Türkçe kelimeler yazılırken tercih edilen "c"ler "ç"ye ve "b"ler "p"ye, "t"ler "d"ye ve bazılarında da "d"ler "t"ye çevrilmiştir.²⁷ Arapça ve Farsça kökenli kelimelerdeki uzun sesler "â, î, û" şeklinde şapkalı harflerle gösterilmiştir. Fakat bu uzun sesler "kaf (ك)" ve "gayn (غ)" harflerinden sonra geldiklerinde "ā, ī, ū" şeklinde düz çizgi kullanılmıştır. "Ayn (ع)"lar (') ve hemzeler (') işaretleriyle belirtilmiştir. Metne tarafımızdan yapılan eklemeler [] içerisinde verilmiştir. Kırmızı mürekkeple yazılan kelimeler italik fonta çevrilmiş, siyah mürekkepliler ise normal biçimde bırakılmıştır.

KAYNAKÇA

- Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, V, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet 1309.
- Atatürk Kitaplığı Muallim Cevdet Yazmaları Alfabetik Kataloğu*, haz. Nail Bayraktar, İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, İstanbul 1998.
- BOSTAN, İdris, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992.
- , "Tuna Nehri ve Batı Karadeniz'deki Osmanlı Tersaneleri ve Bulgaristan'dan Sağlanan Mühimmat", *Balkanlar'da İslâm Medeniyeti*

²⁶ Bkz. Metin, vr. 8a, 13a, 13b, 15a-15b, 18a-18b, 21a-21b, 22a-22b.

²⁷ Mesela, "cok-çok", "corak-çorak", "kulac-kulaç", "bek-pek", "sarb-sarp" "toğru-doğru", "ata-ada", "dürlü-türlü" kelimelerinde olduğu gibi.

- Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri (Sofya 21-23 Nisan 2000)*, (Editör: Ali Çaksu), İstanbul 2002, 261-266.
- CEZAR, Mustafa, *Mufassal Osmanlı Tarihi Resimli-Haritalı*, I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010.
- ÇINAR, Ali Osman, *Mehmed Emin Edîb Efendi'nin Hayatı ve Târîh'i*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1999.
- DAVID, Geza, "Budin", *DİA*, VI, 344-348.
- EKİNCİ, İlhan, *Tuna Nehri'nde Diplomasi Oyunları (1856-1883)*, Altınpost Yayınları, Ankara 2014.
- ELİBOL, Numan, "Tuna Nehri'nde Uluslararası Ticaretin Gelişmesi: Karadeniz'e Çıkan Avusturya Bandıralı Gemiler (1730-1830)", *Osmanlı Devleti'nde Nehirler ve Göller*, I, haz. Şakir Batmaz-Özen Tok, Not Yayınları, Kayseri 2015, 229-251.
- KAYAPINAR, Ayşe, "Osmanlı Hâkimiyetinde Tuna Nehri ve Tuna Adaları", *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi (Prof. Dr. Yılmaz Kurt Armağanı)*, I, (Editörler: Hatice Oruç, Muhammed Ceyhan), Akçağ Yayınları, Ankara 2016, 472-520.
- KILIÇASLAN, M. Emre, "XVIII. Yüzyılda Tuna Demirkapısı ve Girdaplar İdaresi", *Karadeniz Araştırmaları*, 25, (Bahar 2010), 59-76.
- KUZUCU, Serhat, *1787-1792 Osmanlı-Rus Savaşı*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ 2012.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., "Defterdar", *DİA*, IX, 94-96.
- LEWIS, B., "Defterdâr", *EP*, II, 83.
- LORY, B., "Tuna", *EP*, X, 623-624.
- MAXİM, Mihai, "Tuna", *DİA*, XLI, 372-374.
- Muâhedât Mecmûası*, III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, "Girdap Ağası", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1983, 671.
- , "Defterdar", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1983, 411-418.
- PANAİTE, Viorel, "Osmanlı Hakimiyetinin Tuna Nehri'nin Kuzeyinde Yayılışı: XIV ve XVI. Yüzyıllarda Eflak ve Boğdan", *Türkler*, IX, Ankara 2002, 206-218.
- SERTOĞLU, Midhat, *Mufassal Osmanlı Tarihi Resimli-Haritalı*, V, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.
- SEVİNÇ, Tahir, "18. Yüzyılda Tuna Nehri'nde Ulaşım ve Nakliye Faaliyetleri", *Türk Tarihinde Balkanlar*, I, (Editörler: Zeynep İskefiyeli, M. Bilal Çelik, Serkan Yazıcı), Sakarya Üniversitesi Balkan Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, Sakarya 2013, 589-617.

Şemseddin Sami, "Tuna", *Kāmûsu'l-'alâm*, IV, İstanbul 1311 (1894), 3026-3028.

"Tuna", *Meydan Larousse Büyük Lûgat ve Ansiklopedi*, XIX, 437-438.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Türk Tarihi Kurumu Yayınları, Ankara 1988.

-----, *Osmanlı Tarihi*, II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1975.

-----, *Osmanlı Tarihi*, IV/I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1978.

YILDIRIM, Filiz, *Nazlı Tuna'nın İnce Donanması*, Hiper Yayınları, İstanbul 2019.

ZINKEISEN, Johann Wilhelm, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, VI, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011.

METİN

[vr. 1b] Nehri-i Tuna'nın beri yakasında vâki' *Zemun'dan*²⁸ başlayarak Karadeniz'e varınca nehrin gerek beri ve öte yakasında olan köy ve şehir ve sâ'ir mahallerin ve gerek içinde mevcûd kumluk ve sığ yerler ve girdâplar ve kayalar ve taşlıkların haritası olup nehr-i mezkûrun taraf taraf eni ve derinliği dahi işâret olunur. [vr. 2a] Sırb eyâletinin baş şehri olan *Belgrad*²⁹ şehri *Sava*³⁰ ve Tuna Nehri'nin arasında olup Belgrad Kal'ası didikleri asl yukarıki kal'a Sava Nehri'ne doğru etekleri mümtedd olan dağın üzerindedir. İşbu kal'anın pîşgâhında nehir tarafında Su Kal'ası dimekle ma'rûf aşağıki kal'a Belgrad şehri sağ tarafında nehr-i Tuna üzerindedir. Kal'anın mürtefi' olan sağ tarafında iki kat hendeği olup iki asma köprüsü dahi vardır. Zıkr olunan Belgrad şehrinde katî çok Yahudi ve Sırb [vr. 2b] tâ'ifesi vardır. Ancak sükkân ve ahâlîsinin iki katı ehl-i İslâm'dan 'ibâretdir. Alışverişleri tuz ve odun ve yapakdan 'ibâret olup haylî ticâret iderler. Belgrad ile *Koruçka*³¹ arasında vâki' *Vinçka*,³² *Veliko Selo*,³³ *Vinça*,³⁴ ve *Rilobuk*³⁵ ta'bîr olunur köylerde ol kadar iş yoktur. *Koruçka* didikleri mahall Belgrad'dan dört sâ'at mikdârı uzak olup

²⁸ Metinde adı geçen bu yerleşim yeri Sırbistan'ın başkenti Belgrad'ın merkezinin 14 km kadar batısında ve Sava Nehri'nin kıyısındadır. Günümüzde Belgrad'ı oluşturan on yedi ilçeden birisidir.

²⁹ Belgrad, Tuna ve Sava nehirlerinin birleştikleri kesimdeki plato üzerinde kurulmuş önemli bir tarihî şehirdir ve daha önce de belirtildiği üzere 1521'de Kanunî Sultan Süleyman devrinde Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine geçmiştir. Belgrad şehri hakkında daha detaylı bilgi için bkz. M. Cavid Baysun, "Belgrad", *İA*, II, 475-485; Divna Djuric-Zamolo, "Belgrad", *DİA*, V, 407-409; B. Djurdjev, "Belgrade", *EP*, I, 1163-1165.

³⁰ Kaynakları Slovenya topraklarında doğan Sava Nehri, Hırvatistan ve Bosna-Hersek'ten geçerek Belgrad'da Tuna'yla birleşir ve 990 km civarında uzunluğa sahiptir.

³¹ Metinde zikrolunan bu yerleşim yeri Belgrad'a 36 km kadar uzaklıktaki Grocka'dır ve günümüzde Sırbistan'a bağlıdır. Tuna Nehri'nin sağ kıyısındadır.

³² Metinde adı geçen bu yerleşim yeri Sırbistan'a bağlı Viñnička'dır ve Belgrad'a 10 km kadar mesafededir. Tuna Nehri'nin sağ yakasındadır.

³³ Metinde bahsi geçen bu yerleşim yeri Belgrad'a 15 km kadar uzaklıktaki Veliko Selo'dur. Sırbistan'a bağlı olan Veliko Selo, Tuna Nehri'nin sağ tarafındadır.

³⁴ Metinde belirtilen bu yerleşim yeri Belgrad'a 16,5 km mesafedeki Vinça'dır ve günümüzde Sırbistan'a bağlıdır. Tuna Nehri'nin sağ kıyısındadır.

³⁵ Kelime metinde "ریوبق" şeklinde yazılmıştır.

bir çayırlık üzerine vâki' olmuştur. *Semendire*³⁶ didikleri mahall dahi Belgrad'a sekiz sâ'atdir. Bundan akdem gereği gibi bir şehri mu'azzam olup ancak şimdiki hâlde [vr. 3a] harâb ve gayr-ı ma'mûrdur. Katî çok kulelerden 'ibâret bir kal'ası olup işbu kuleler verâsında cereyân iden *Yesava Nehri*[nin],³⁷ Tuna içinde munsabb olduğu mahalde haylî yer kumluk hâsıl olur. Nehrin sağ tarafı ki Sırb eyâletidir; mürtefi' olup kerâsteden 'ibâret dağları ve câbecâ bağları çokdur. Belgrad karşusunda *Yeniborca* didikleri karye³⁸ vâki' olup ol tarafda Tuna Nehri'nin bir şu'besi çayırlara doğru cereyân ider. İşbu zıkr olunan mahalde karavulhâne olacak bir çartak vardır ve büsbütün Tuna [vr. 3b] boyunda işbu çartaklardan her bir çâryek³⁹ mil mahalde bir çartak mevcûddur ki karavul yeridir. *Tıms Nehri*⁴⁰ kenârında Tuna[ya] yarım mil kalarak bir mürtefi' mahall olup mahall-i mezbûr Pançova⁴¹ cezalinin ikâmetgâhıdır. Aşağı tarafda *Starçova*⁴² ve *Hümülicova*⁴³ köyleri ve *Semendire* karşusunda dahi *Kubin*⁴⁴ şehri vardır. *Koruçka*⁴⁵ Köyü'ne

³⁶ Günümüzde Sırbistan'a bağlı olan Semendire, Tuna Nehri'nin sağ kıyısında yer alır ve Belgrad'a 55 km civarında uzaklıktadır. Semendire şehri hakkında geniş bilgi için bkz. Aleksandar Fotić-Machiell Kiel, "Semendire", *DİA*, XXXVI, 467-470; Suraiya Faroqhi, "Semendire", *EL*, XII, 714-716.

³⁷ Metinde adı geçen bu nehir Jezava'dır. Uzunluğu 47,5 km civarında olan Jezava Nehri, Semendire Kalesi önlerinden geçerek sağ tarafından Tuna'yla birleşir.

³⁸ Metinde zikrolunan bu yerleşim yeri Borça'dır ve günümüzde Sırbistan'a bağlıdır. Belgrad'ın karşısında ve Tuna Nehri'nin sol tarafında bulunmaktadır.

³⁹ Metinde bu kelime sehven "چایرک" şeklinde yazılmıştır.

⁴⁰ Metinde bahsi geçen bu nehir Timiş'dir. Romanya'daki Karpat sıradağlarının güneyinde bulunan 2.190 m yükseklikteki Tracu dağlarında doğan Timiş Nehri, 340 km uzunluğundadır ve Sırbistan'a bağlı Pančevo (Pançova) şehrinde sol tarafından Tuna'yla birleşir.

⁴¹ Pančevo, Tuna Nehri'nin sol tarafındadır ve Belgrad'ın kuzey doğusundadır.

⁴² Metinde adı geçen bu yerleşim yeri günümüzde Sırbistan'a bağlı Starčevo'dur ve Pančevo'ya 12 km kadar uzaklıktadır. Tuna Nehri'nin sol kıyısındadır.

⁴³ Metinde zikrolunan bu yerleşim yeri Pančevo'ya 18 km kadar mesafedeki Omoljica'dır ve günümüzde Sırbistan'a bağlıdır. Tuna Nehri'nin sol yakasındadır.

⁴⁴ Metinde bahsedilen bu yerleşim yeri günümüzde Sırbistan'a bağlı olan Kovin'dir. Semendire'nin karşısında ve Tuna Nehri'nin sol tarafında bulunan Kovin, Pančevo'ya 34 km kadar uzaklıktadır.

⁴⁵ Metinde önceki kayıttan farklı olarak bu kelime "چ" yerine "ج" harfi kullanılmıştır.

karîb olan *Hisarcık* nâm cezîreden başka sâ'ir büsbütün cezîreler *Timişvar*⁴⁶ Bana Tunasına 'â'iddir. *Belgrad ve Koručka*⁴⁷ havâlisinde Tuna Nehri'nin eni üç yüz elli kulaç olup *Vinča'da*⁴⁸ dahi [vr. 4a] kezalik eni yalnız üç yüz kulaçdır. İşbu zikr olunan mahallerde ber-vech-i meşrûh Tuna Nehri'nin eni hayliden haylî olmağla ol taraflarda kayıkların amed şüdü muhâtarasıdır. Ancak *Vinča* karyesine karîb mahallerde Tuna içinde ba'zı kayalar vâki' olmağla bu taraf kenârları muhâtaralı olup dâ'imâ ihtiyât üzere olmak ve ol kenârlara yaklaşmamak iktizâ ider. Ve kezalik *Tims* Nehri'nin, Tuna içinde munsabb olduğu mahalde *Yeniraca'ya*⁴⁹ varınca bu kenârlara dahi yaklaşmaktan ictinâb itmelüdür. *Semendire'den Koručka'ya*⁵⁰ [vr. 4b] varınca sekiz mil mikdârı olup bu taraflarda *Morava'ya* varınca nehr-i Tuna'nın sağ kenârı alçakdır. Ve bu taraflarda katî çok tuğyân-ı miyâh vâki' olur. *Morava* Nehri'nden⁵¹ aşağı taraflara doğru *Kulic*⁵² nâm eski kal'anın ba'zı harâb yerleri hâlâ mevcûddur. Ba'dehu *Ritka* Köyü'nden başlayarak Tuna Nehri'ne doğru bir büyük kaya vardır. *Mlava* Nehri'ne⁵³ kadar mümtedd olur. İşbu iki nehrin arasında *Kostolic* Kal'ası⁵⁴ vâki' olup zikr olunan *Mlava* Nehri'nin aşağıdaki semtinde *Hisevak* etrâfında olan bir büyük dağın üzerinde [vr. 5a] *Beşic* ta'bîr olunur hoşça bir köy vardır. *Rama* ta'bîr olunur eski bir kal'a

⁴⁶ *Timişvar*, günümüzde Romanya'ya bağlı bir şehir olup ülkenin batısındaki Banat bölgesinde yer alır. *Timişvar* şehri için ayrıca bkz. Mihai Maxim, "Timişvar", *DIA*, XLI, 94-95; G. Dávid, "Temeschwâr", X, *EP*, 417.

⁴⁷ Metinde kelimenin yazımında "č" yerine "c" harfi tercih edilmiştir.

⁴⁸ Metinde önceki kayıttan farklı olarak bu kelime "č" yerine "c" harfi kullanılmıştır.

⁴⁹ Metindeki coğrafi tarif de dikkate alındığında zikrolunan bu yerleşim yerinin Pančevo'ya 11 km uzaklıktaki Krnjača olması kuvvetle muhtemeldir. Krnjača, günümüzde Belgrad'ın bir mahallesidir ve Tuna Nehri'nin sol tarafındadır.

⁵⁰ Metinde kelimenin kaydında öncekilerden farklı olarak "č" yerine "c" harfi tercih edilmiştir.

⁵¹ *Morava* nehir grubunun son bölümü olan bu akarsu, günümüzde Büyük *Morava* adıyla anılmaktadır ve Orta *Sırbistan*'daki *Stalač* Kasabası'ndan itibaren 185 km kat ederek *Semendire*'nin doğusunda Tuna'yla birleşmektedir.

⁵² Metinde zikrolunan bu yerleşim yeri *Semendire*'ye 11 km kadar uzaklıktaki *Kulic*'tir ve günümüzde *Sırbistan*'a bağlıdır. Tuna Nehri'nin sağ tarafındadır.

⁵³ *Mlava* Nehri, *Sırbistan*'ın doğusundaki *Kučaj* dağlarında doğduktan sonra kuzeye doğru bir güzergâh takip ederek sağ tarafından Tuna'yla birleşir ve uzunluğu 158 km civarındadır.

⁵⁴ Metinde bahsi geçen bu kale *Semendire*'ye 49 km kadar uzaklıktaki *Kostolac*'dadır ve günümüzde *Sırbistan* sınırları dâhilindedir. Tuna Nehri'nin sağ tarafındadır.

mürtefi' bir mahalde olup işbu mahallin eteklerinde kezalik *Rama* nâm bir karye⁵⁵ vardır. Zikr olunan mahalden aşağı tarafa doğru Tuna Nehri'nin sol kenârı pek sarp ve bu tarafda Tuna haylıden hayli ensiz olmağa başlar ve hemân *Zatoye Köyü*'ne⁵⁶ varınca böylece ensizdir. Ba'dehu zikr olunan köyden başlayarak *Gravucka'ya*⁵⁷ varınca eni üç yüz kulaç kadardır. Etrâf[ı] şaranpo kazıklarıyla mahfûz ve müstahkem olan Gravucka karyesinde dîvârları metîn bir kal'a dahi [vr. 5b] vardır. *İpk Nehri*'nin⁵⁸ sağ kenârı Müslümân köy ta'bîr olunur mahalle varınca hayli alçaktır. Tuna Nehri'nin sol kenârı ki Tımışvar tarafıdır. *Kubin*[den] başlayarak *Yenipalanka'ya*⁵⁹ varınca hayli alçak ve bataklık yerleri çoktur. Bu kenârda tuğyân-ı miyâh dahi vâki' olur. *Yenipalanka'dan* yarım mil yukarı tarafda *Dobvic* nâm bir karyecik vardır. *Yenipalanka, Baras*⁶⁰ ve *Neva*⁶¹ ta'bîr olunur iki nehrin arasında vâki' olup zikr olunan karyenin pişgâhında derûn-ı nehirde⁶² bir küçük ada vardır. İşbu ada üzerinde eski bir küçük kal'anın harâb yerleri görünür. *Neva*⁶³

⁵⁵ Metinde belirtilen bu yerleşim yeri Semendire'ye 59 km kadar uzaklıktaki Ram'dır ve günümüzde Sırbistan sınırları içerisinde kalmaktadır. Tuna Nehri'nin sağ yakasındadır.

⁵⁶ Metinde zikrolunan bu yerleşim yeri Semendire'ye 60 km kadar mesafedeki Zatonje'dir ve günümüzde Sırbistan'a bağlıdır. Tuna Nehri'nin sağ tarafındadır.

⁵⁷ Metinde adı geçen bu yerleşim yerinin Semendire'ye 64 km civarı mesafedeki Veliko Gradište olması kuvvetle muhtemeldir. Tuna Nehri'nin sağ tarafında bulunan Veliko Gradište, günümüzde Sırbistan'a bağlıdır.

⁵⁸ Metinde bahsi geçen bu nehir Pek'dir. Uzunluğu 129 km civarında olan Pek Nehri, Sırbistan'da güneyden kuzeye doğru Homolje, Zvizd ve Braničevo'dan geçerek sağ tarafından Tuna'yla birleşir.

⁵⁹ Metindeki coğrafi işaret göz önünde bulundurulduğunda zikrolunan bu yerleşim yerinin Pančevo'ya 78 km kadar mesafedeki Stara Palanka olduğu belirtilebilir. Günümüzde Sırbistan'a bağlı bir köy olan Banatska Palanka dâhilinde kalan Stara Palanka, Tuna Nehri'nin sol kıyısındadır.

⁶⁰ Metinde bahsi geçen bu nehir Karaç'tır. Uzunluğu 110 km olan Karaç Nehri, Romanya'nın güney batısındaki Anina dağlarından doğar ve Banatska Palanka önlerinde sol tarafından Tuna'yla birleşir.

⁶¹ Kelime metinde "نو" şeklinde yazılmıştır. Müellif bu kelimeyi muhtemelen hatalı kaydetmiştir. Çünkü metinde zikrolunan coğrafi konumda bulunması gereken nehir Nera'dır. Uzunluğu 143 km kadar olan Nera Nehri, Romanya'nın güney batısındaki Semenik dağlarına yakın bir mahalden doğar ve Banatska Palanka önlerinde sol tarafından Tuna'yla birleşir. Neva Nehri ise Rusya Federasyonu'nda Ladoga Gölü'nden başlayıp 74 km mesafe kat ettikten sonra St. Petersburg'da Finlandiya Körfezi'ne dökülür.

⁶² Metinde kelime "نهر دن" şeklinde kaydedilmiştir.

⁶³ Metinde kelime bu defa ise "نو" şeklinde yazılmıştır.

Nehri'nden [vr. 6a] aşağı taraflara doğru çârîyek mil mikdârı mesâfe yerde Tuna kenârı alçak kumsaldır. Tuna'ya doğru giderek sarp ve mürtefi' bir dağ vardır. *Kiselova*⁶⁴ Adası'nda nehr-i Tuna'nın [eni] iki yüz kulaç olup ol havâlîde *Divbi*,⁶⁵ *Belobraska*,⁶⁶ *Suska*,⁶⁷ *Radnof ve Puzšana*⁶⁸ köyleri vardır. *Kostolic ve Rama* arasında *Dobvic* karşusunda *Ostrava* ta'bîr olunur büyük bir cezîre⁶⁹ vâkî' olup cezîrenin tepeleri çokdur. İşbu tepelerden birinin üzerinde keزالik *Ostrava* ta'bîr olunur bir köy vardır. Ve zikr olunan ada gitdikçe alçak ve bataklı [vr. 6b] olur. İşbu ada arasında ve bâ-husûs *Mlava* Nehri pîşgâhında katî çok kazıklar olup ol taraflarda nehr-i Tuna kayıklara göre haylî muhâtaraludur. Ol havâlîde Tımuşvar banatunasının çayırları çok olup işbu çayırlardan gelen rüzgâr sebebiyle nehrin ol taraflarında şedîd ve muhâlif hevâlar eser. Ancak zikr olunan *Ostrava* cezîresinin verâlarında lenkülenür ve böylece def'-i muhâtara olur. Bu taraflarda olan cezîrelerden *İzlava*⁷⁰ cezîreden mâ'adâsı Tımuşvar banatunasına 'â'iddir. *Hevlic*⁷¹ ve *Gravucka*⁷² taraflarında⁷³ Tuna'nın eni üç yüz [vr. 7a] otuz kulaçdır ve keزالik *Posesova*⁷⁴ önünde yalnız üç yüz kulaçdır. *Mezavic*⁷⁵ tarafında Tuna Nehri'nin

⁶⁴ Metinde kelime “كسلوه” şeklinde kaydedilmiştir.

⁶⁵ Metinde adı geçen bu yerleşim yeri Banatska Palanka'ya 47,5 km uzaklıktaki Divici olması kuvvetle muhtemeldir. Divici, günümüzde Romanya'ya bağlıdır ve Tuna Nehri'nin sol kıyısındadır.

⁶⁶ Metinde zikrolunan bu yerleşim yeri Banatska Palanka'ya 45,5 km mesafedeki Belobreşca'dır ve günümüzde Romanya'ya bağlıdır. Tuna Nehri'nin sol yakasındadır.

⁶⁷ Metinde adı geçen bu yerleşim yeri Banatska Palanka'ya 44 km mesafedeki Şuşca'dır ve günümüzde Romanya'ya bağlıdır. Tuna Nehri'nin sol kıyısındadır.

⁶⁸ Metinde zikrolunan bu yerleşim yeri Banatska Palanka'ya 42 km mesafedeki Pojejena'dır. Günümüzde Romanya'ya bağlı olan Pojejena, Tuna Nehri'nin sol tarafındadır.

⁶⁹ Metinde belirtilen bu adanın günümüzdeki adı Ostrovo'dur. Dubravica ile Ram arasında yer alır ve Tuna Nehri'nin sağ tarafındadır.

⁷⁰ Metinde bahsi geçen bu ada Mlava Nehri'nin Tuna'yla birleştiği yerin aşağı tarafında bulunan Zilava'dır. Zilava Adası, Ram'aya 30 km kadar mesafededir ve günümüzde Sırbistan'a bağlıdır. Tuna Nehri'nin tam ortasında konumlanmıştır.

⁷¹ Kelime metinde “هولج” şeklinde yazılmıştır.

⁷² Metinde önceki kayıtlardan farklı olarak bu defa “l” harfi kullanılmamıştır.

⁷³ Metinde kelime “طرفلرندن” şeklinde kaydedilmiştir.

⁷⁴ Metinde zikrolunan bu yerleşim yeri kuvvetle muhtemel Pozezeno'dur. Tuna Nehri'nin sağ kıyısında bulunan Pozezeno, Ram'aya 23 km mesafededir ve günümüzde Sırbistan'a bağlıdır.

⁷⁵ Metinde zikrolunan bu yerleşim yeri Pozezeno'nun karşısındaki Mâceşti'dir. Tuna Nehri'nin sol yakasında bulunan Mâceşti, günümüzde Romanya'ya bağlıdır.

sağ kenârında katı çok selvi ağaçları olup sol kenârında dahi Tuna *ve Moldava* didikleri büyük ada⁷⁶ Tımışvar banatunasının adası olup üzerinde⁷⁷ bir Nemçe karavulhânesi dahi vardır. Bu taraflarda nehrin ortasında Babataşı demekle ma'rûf bir büyük kaya vâki' olup nehrin yukarıki tarafına gidilir iken zıkr olunan taşın tarafından gidilmek iktizâ ider. Ol taraflarda kenârların ikisi dahi pek sarpdır. Büyük bir kayanın üzerinde sol [vr. 7b] tarafında dahi *Kolumiki* ta'bir olunur harâb olmuş tabya misillü bir mahall vardır. İşbu mahallin eteklerinde yine *Kolumiki* nâm bir karye vardır. Bu tarafda nehr-i Tuna haylî ensiz olup şöyle ki ancak yüz otuz kulaçdır. İşbu ensizlik *Derince Nehri'nin*, Tuna içinde munsabb olduğu mahalle varınca bir mil kadar mümtedd olup ba'dehu yine enli olmağa başlar. Bu tarafın sol kenârında *Korni Lupkova*⁷⁸ *ve Dolni Lupkova*⁷⁹ nâm iki karye vardır. *İrşova'ya*⁸⁰ varan kimesne sulara vâkıf olan kimesnelere muhtâc olduğundan dâ'imâ zıkr olunan *Dolni Lupkova* nâm karyeden dümenci kulaguz tedârik olunagelmiştir. [vr. 8a] İşbu karye karşusunda nehrin kenârında *Dobra*⁸¹ nâm bir karye vâki' olup ehl-i İslâm kulaguz dümenciye muhtâc oldukça bu taraftan alurlar. Sol kenârında *Kaminka* köy olup işbu köyün aşağıki tarafında *Vernaskova*⁸² demekle ma'rûf harâb olmuş ba'zı yerler vardır. Bu tarafda suyun içinde sağ kenârına karîb olan cezîrede bir dalyan dahi vardır. Bu mahalde Tuna suyu sür'at üzere cereyân ider ve suyun dibinde olan taşlar ve kayalar sebebiyle bu tarafın girdâpları pek çokdur, sağ kenârı dahi pek sarpdır. Bu tarafda suyun ortasında *Babul* demekle ma'rûf [vr. 8b] üç 'aded büyük kaya vardır. Sular taşdıkaç kayalar suyun içinde kalur. Kaldı ki sular çekildiği zemân kayalar görünür. Amed şüd iden kayıklar kayaların sağ

⁷⁶ Metinde bahsi geçen bu ada Moldova Veche'dir. Moldova Veche Adası, günümüzde Romanya'nın toprağıdır ve Tuna Nehri'nin sol kıyısındaki Moldova Veche ile Coronini arasında kalmaktadır.

⁷⁷ Bu kelime metinde "اوزرينه" şeklinde yazılmıştır.

⁷⁸ Metinde adı geçen bu yerleşim yeri Banatska Palanka'ya 76,5 km kadar uzaklıktaki Gornea'dır ve günümüzde Romanya'ya bağlıdır. Tuna Nehri'nin sol tarafındadır.

⁷⁹ Metinde zikrolunan bu yerleşim yeri Tuna Nehri'nin sol yakasında bulunan Liubcova'dır. Günümüzde Romanya'ya bağlı olan Liubcova, Banatska Palanka'ya 76,5 km civarı mesafededir.

⁸⁰ Banatska Palanka'ya 153 km mesafedeki bu yerleşim yerinin günümüzdeki adı Orşava'dır ve Romanya'ya bağlıdır. Tuna Nehrinin sol kıyısındadır.

⁸¹ Metinde de zikredildiği üzere Dobra, Liubcova'nın karşısındadır ve günümüzde Sırbistan'a bağlıdır. Tuna Nehri'nin sağ tarafındadır.

⁸² Kelime metinde "ورنسفوه" şeklinde yazılmıştır.

tarafından varmak iktizâ ider. Aşağıki tarafa doğru suyun içinde *Tahtali* dimekle ma'rûf kezalik birkaç kayalar vardır. Bu tarafda Tuna suyu karaya doğru yigirmi kulaç kadar yeri basup ancak sağ tarafı altmış ve yetmiş kulaç kadar olmağla kayıklar bu taraftan⁸³ amed şüd iderler. Ba'dehu sağ kenârında kara tarafı suyun içine⁸⁴ doğru uzayup bu mahalde suların akındısı şiddet üzere olduğundan dâ'imâ hazm [vr. 9a] ve ihtiyât üzere olmak iktizâ ider. İşbu mahallerden sonra Tuna Nehri'nin eni iki ol kadar olup aşağı tarafa doğru *Burc* didikleri ada ile üç 'aded ada dahi Devlet-i 'Aliyye'nindir. Sol tarafda *Zivince*⁸⁵ karyesi vardır; Nemçe karavulları oturur. Zikr olunan karyeden aşağı doğru çâryek mil mesâfede *Trikoli*⁸⁶ dimekle ma'rûf üç eski kule vardır. Bu tarafda *Bersaska* nâm karyeye⁸⁷ varınca suların akındısı pek şedîd olduğundan kayıklar yedek çekdirerek nehrin sol tarafından ya'nî Timuşvar yakasından doğru yukarı tarafa giderler. *Moldava* [vr. 9b] ve *Dobra* nehirleri önünde nehr-i Tuna üç yüz otuz kulaçdır. *Burc* Nehri'nden oldukça aşağı tarafa doğru Tuna içinde üç kaya vardır. Yukarı gidilür iken kayanın biri sağ tarafda ve ikisi dahi sol cânibde kalur. Bu taraflarda suyun akındısı ve girdâpları çokdur. Aşağı doğru gidilür iken kenârların ikisi dahi sarpdır. Sağ kenârda *Kolumina* didikleri köy ve sol kenârda dahi *Tesviçe* dimekle ma'rûf bir karye vardır. İşbu karyenin karşusunda aşağı tarafa gidilür iken *Belvare*⁸⁸ nâm bir su deresi vardır. İşbu dereden sonra kenârların ikisi dahi pek sarpdır. [vr. 10a] Ve bu taraflarda nehr-i Tuna haylî ensizdir; hattâ karşı karşıya olan *Kasan* ve *Kalinka* ta'bîr olunur iki büyük kayalar arasında nehr-i Tuna ancak yüz altmış kulaçdır. *Kasan* Kal'ası'na karîb *İnek* Kal'ası olup suyun kenârında dahi eski bir dîvâr vardır. Sol tarafda vâki' *Dobra* nâm karyeye varınca suyun kenârları kayalardan 'ibâretidir. Bu tarafda suyun köşesinde *Tafa*⁸⁹ dimekle ma'rûf üç 'aded taşlık vardır. Zikr olunan kayaların

⁸³ Metinde kelime "طرفدر" şeklinde kaydedilmiştir.

⁸⁴ Metinde kelime "ایجنده" şeklinde kaydedilmiştir.

⁸⁵ Metinde zikrolunan bu yerleşim yeri Liubcova'ya 30 km kadar mesafedeki Svinița'dır ve günümüzde Romanya'ya bağlıdır. Tuna Nehri'nin sol tarafındadır.

⁸⁶ Metinde adı geçen bu yapı, Donji Milonovac'ın karşısında bulunan ve günümüzde Romanya toprakları içerisinde kalan Cetatea Tricule'dir. Tuna Nehri'nin sol kıyısı kenarındadır.

⁸⁷ Metinde zikrolunan bu yerleşim yeri Berzasca'dır. Tuna Nehri'nin sol yakasında bulunan Berzasca, Drencova'ya 3 km kadar uzaklıktadır ve günümüzde Romanya'ya bağlıdır.

⁸⁸ Kelime metinde "بلواره" şeklinde yazılmıştır.

⁸⁹ Kelime metinde "تفا" şeklinde kaydedilmiştir.

ve taşlıkların nihâyetinde Tuna içine cereyân idüp *Mrakolya*⁹⁰ demekle ma' rûf olan dere suyu ile berâber katî çok kumlar [**vr. 10b**] ve taşlar inüp ol tarafın kenârı biraz sığdır. Kara tarafında *Dogradan* köy vardır. Ba'dehu aşığı doğru kenârların ikisi dahi düzdür. *Bezlinçe* Köyü nehrin sol tarafında *ve Kubilova* Köyü sağ kenârında ikisi dahi dağ eteklerindedir. Ba'dehu *Îrşova* vardır ki bin yedi yüz kırk sene-i 'îseviyyesinde Devlet-i 'Aliyye'den zabt olunup bin yedi yüz doksan bir senesinde be-tekrâr Nemçelülere redd-i teslîm olunmuşdur. Zikr olunan *Îrşova* verâsında *Çerne* nâm nehrin⁹¹ kenârlarından birinde *Takur* karyesi ve öbüründe *Şuvanbak* karyesi vardır. Mukaddemâ ol havâlîde olan sınırların [**vr. 11a**] hadd-i fâsılı şaranpo gibi bayağı kazıklar ile işâret olunur idi. *Îrşova*'ya yarım mil mesâfede gereği gibi müstahkem olan *Ada-i Kebîr*⁹² cezîresi vardır. *Ez-zâbit* didikleri kal'a dahi zikr olunan *Îrşova*'dır ve ol tarafda mevcûd bir kayanın üzerinde bir kule ile iki 'aded tabya vâkî' olmağla ensiz olan *Verika* yolu gâyet ile muhâfaza olunur. Aşağı doğru gidilür iken sol cânibde *Alivon*⁹³ ta'bîr olunur bir dağ olup dağın üzerinde Nemçe karavulhânesi vardır. İşbu dağın eteklerinde *Verce* nâm nehir⁹⁴ cereyân ider. Nehr-i mezbûr mukaddemâ eski sınırların hadd-i fâsılı [**vr. 11b**] mesâbesinde idi. Bu tarafda Tuna'nın iki kenârı dahi sarp ve mürtefi'dir. Dağların eteklerinden sağ tarafında *Fladda* ve sol tarafında dahi *Çernec* yoludur. Bu taraflarda nehrin sol tarafından başlayarak bir kenârından öbür kenârına varınca suyun dibi kayalardan 'ibâret olmağa mahall-i mezbûr Teymürkapu⁹⁵ nâmıyla tesmiye olunmuşdur. Bu taraflarda nehrin sol kenârından yüz kulaç mikdârı mesâfe yerde suyun eni otuz kulaç kadar olup

⁹⁰ Kelime metinde "مراقوليا" şeklinde kaydedilmiştir.

⁹¹ Metinde bahsi geçen bu nehir Cerna'dır. Uzunluğu 79 km olan Cerna Nehri, Romanya'daki Godeanu dağlarının güneydoğusunda doğar ve Orşava'da sol tarafından Tuna'yla birleşir.

⁹² Ada-i Kebîr veya diğer adıyla Adakale, Tuna Nehri'nin Transilvanya Alpleri ile Balkan dağları arasında açtığı Demirkapı Geçidi'nin 4 km yukarısında yer almaktaydı ve 160.000 m²'lik bir alana sahipti. Ancak Romanya ve Yugoslavya tarafından 1972 senesinde ortaklaşa inşa edilen barajın suları altında kalmıştır. Osmanlı asırlarında önemli hadiseler ve mücadelelerin yaşandığı Adakale hakkında geniş bilgi için bkz. Besim Darkot, "Adakale", *İA*, I, 124; Coşkun Alptekin, "Adakale", *DİA*, I, 340-341; Aurel Decei, "Ada Kal'e", *EI²*, I, 174-175.

⁹³ Kelime metinde "اليون" şeklinde yazılmıştır.

⁹⁴ Kelime metinde "نهرى" şeklinde kaydedilmiştir.

⁹⁵ Metinde bahsedilen Demirkapı bölgesi hakkında detaylı bilgi için bkz. Aurel Decei, "Demir-kapı", *İA*, III, 522-526; Saleh Muhammedoğlu Aliev, "Demirkapı", *DİA*, IX, 153-154; Kılıçaslan, *a.g.m.*, 59-76.

kayıkların gidüp gelmesine kifâyet idecek mertebe derinliği dahi vardır. Ancak kayıklar yukarıya doğru çıkar iken dağ tarafına [vr. 12a] ve *Ada-i Kebîr*'e doğru çevrimlü ve böylece gitmeli. Zikr olunan kayalar üzerinde cereyân iden Tuna suyu uzakdan işidilir hayli bir şemâta ider. Suyun sağ kenârıyla küçük bir ada arasında bir dere vardır ki az masraf ile hafr ve tathîr olunmak mümkündür. Zikr olunan dere ednâ bir himmet ile açılır ise ol hâlde kayıklar ol taraftan varup Teymürkapu'dan geçmek muhâtarası bertaraf olur idi. Sağ kenârında *Sib Köyü*⁹⁶ ve sol kenârında dahi *Stoice*⁹⁷ Köyü vardır. Aşağı doğru gider iken suyun içinde beş ada vardır. *Kanlac*⁹⁸ nâm bir köy⁹⁹ vardır. Bu taraflarda [vr. 12b] suyun iki kenârında dahi dağlar alçak olmağa başlarlar. *Cısrak Kladvic*¹⁰⁰ ve *Fethü'l-islâm*¹⁰¹ suyun sağ tarafındadır. *Fethü'l-islâm*'ın dört 'aded tabyası olup dîvârları dahi metîndir. Tuna'nun eni *Îrşova*'da üç yüz elli kulaç ve *Fethü'l-islâm* önünde dört yüz altmış kulaçdır. *Sekele* sol taraftadır. *Kostol*¹⁰² sağ cânibdedir. Bu tarafta suyun ortasında büyük ma'mûr bir cezîre vardır ve bu havâîlerde Tuna'nun iki kenârı dahi dümdüzdür. Sağ tarafında eskiden *Karavnafra* ta'bîr olunur bir kıt'anun harâb yeri kalmıştır. Karşu yakadaki *Çernec*¹⁰³ Tuna içine [vr. 13a] cereyân iden *Tırpolince* suyunun¹⁰⁴ yanındadır. Aşağı tarafa doğru *Simyan Köyü*'ne¹⁰⁵ varınca ba'zı yüksek ve mürtefi' mahaller vardır. Ba'dehu zikr olunan köyden

⁹⁶ Metinde zikrolunan bu yerleşim yeri Demirkapı bölgesinin yanındadır ve günümüzde Sırbistan'a bağlıdır. Tuna Nehri'nin sağ kıyısındadır.

⁹⁷ Kelime metinde "ستويجه" şeklinde yazılmıştır.

⁹⁸ Bu kelimenin hemen öncesinde siyah mürekkeple "اك" şeklinde bir ibare bulunmaktadır.

⁹⁹ Kelime metinde "كويو" şeklinde kaydedilmiştir.

¹⁰⁰ Metinde zikrolunan bu yerleşim yeri büyük bir ihtimalle günümüzde Sırbistan'a bağlı olup Tuna Nehri'nin sağ kıyısında bulunan Kladovo'dur. Kladovo şehrinin merkezi, Fethülislam Kalesi'ne 2 km kadar uzaklıktadır.

¹⁰¹ Kanunî Sultan Süleyman devrinde inşa edilen Fethülislam Kalesi, Tuna Nehri'nin sağ tarafında yer alır ve günümüzde Sırbistan toprakları içerisinde kalır.

¹⁰² Metinde zikrolunan bu yerleşim yeri günümüzde de aynı adı taşır ve Sırbistan'a bağlıdır. Fethülislam Kalesi'ne 4,5 km mesafededir.

¹⁰³ Metinde adı geçen bu yerleşim yeri Orşova'ya 36 km kadar mesafedeki Cerneți'dir. Tuna Nehri'nin sol kıyısında bulunan Cerneți günümüzde Romanya'ya bağlıdır.

¹⁰⁴ Kelime metinde "صويك" şeklinde kaydedilmiştir. Metinde belirtilen bu akarsu Topolnița Nehri'dir. Uzunluğu 44 km kadar olan Topolnița Nehri, Romanya'nın güneybatısındaki Mehedinți Platosu'nda doğar ve Drobeta-Turnu Severin'de sol tarafından Tuna'yla birleşir.

¹⁰⁵ Metinde adı geçen bu yerleşim yeri Drobeta-Turnu Severin'e 7 km mesafedeki Şimian'dır ve günümüzde Romanya'ya bağlıdır. Tuna Nehri'nin sol tarafındadır.

Pesteriçe suyuna varınca ol havâli dümdüzdür. Sağ tarafta *Kalen*,¹⁰⁶ *Vriça*,¹⁰⁷ *Vrbiça*¹⁰⁸ ve *Takum Korbova*¹⁰⁹ köylerinin vâki' oldukları mahall kezalik yüksek olup ba'dehu *Korbova* Köyü'nden sonra kenâr-ı mezkûr düz olmağa başlar. Bu tarafta suyun *Korbova* ta'bîr olunur büyük bir cezîre vâki' olup tarafeyn kenârında bir dalyan dahi vardır. Sol tarafta olan *Pesteriçe*¹¹⁰ suyundan başlayarak *Batoc* karyesine¹¹¹ varınca Tuna kenârı gâyet [vr. 13b] yüksektir. Sağ kenâra yakın bir küçük cezîre vardır. Karada *Ranka*¹¹² Köyü'dür. Bu köyden *Palanka*'ya¹¹³ varınca sâhil-i nehir yüksektir. *Verluga*¹¹⁴ Köyü dahi *Bunurska* suyuna yakındır. *Drelinçe* Köyü dahi *Kaminka* suyuna karîbdir. *Burdukravnika* Köyü aşağı tarafa doğrudur. *Kaminka* suyu karşusunda iki küçük cezîre vardır. Sol tarafta *Purila* Köyü¹¹⁵ ve ba'dehu mürtefi' bir

¹⁰⁶ Kelime metinde “قلن” şeklinde kaydedilmiştir.

¹⁰⁷ Metindeki coğrafi tarif göz önüne alındığında adı geçen bu yerleşim yeri kuvvetle muhtemel Mala Vrbica'dır. Sırbistan'a bağlı olan Mala Vrbica, Fethülislam Kalesi'ne 11 km kadar mesafededir ve Tuna Nehri'nin sağ tarafındadır.

¹⁰⁸ Metinde zikrolunan bu yerleşim yeri muhtemelen Fethülislam Kalesi'ne 11,5 km uzaklıktaki Velika Vrbica'dır. Tuna Nehri'nin sağ tarafında bulunan Velika Vrbica, günümüzde Sırbistan'a bağlıdır.

¹⁰⁹ Metinde bahsi geçen bu yerleşim yeri günümüzde Sırbistan'a bağlı olan Korbovo'dur. Fethülislam Kalesi'ne 21 km mesafede bulunan Korbovo, Tuna Nehri'nin sağ yakasındadır.

¹¹⁰ Metinde önceki kayıttan farklı olarak bu kelime “چ” yerine “ج” harfi kullanılmıştır.

¹¹¹ Metinde zikrolunan bu yerleşim yeri muhtemelen günümüzde Romanya'ya bağlı olan Batoți'dir. Tuna Nehri'nin sol tarafında bulunan Batoți, Drobeta-Turnu Severin'e 24 km kadar uzaklıktadır.

¹¹² Kelime metinde “رنقه” şeklinde kaydedilmiştir.

¹¹³ Metindeki coğrafi izahtan hareketle bu askerî yapının günümüzde Sırbistan toprakları içerisinde kalan Stara Brza Palanka olması muhtemeldir. Tuna Nehri'nin sağ tarafında bulunan Stara Brza Palanka, Fethülislam Kalesi'ne 26 km kadar mesafededir.

¹¹⁴ Kelime metinde “ورلوغه” şeklinde yazılmıştır.

¹¹⁵ Metinde adı geçen bu yerleşim yeri Romanya'ya bağlı olan Burila'dır. Günümüzde büyüğü Burila Mare ve küçüğü de Burila Mică olarak aynı adı taşıyan iki yerleşim yeri vardır. Metinde bunlardan hangisine işaret edildiği hakkında kesin hüküm vermek zordur. Her iki yerleşim yeri de Tuna Nehri'nin sol yakasında bulunmaktadır; Drobeta-Turnu Severin'e Burila Mare 36,5 km ve Burila Mică ise 38,5 km kadar mesafededir.

mahalde *İzvorile* karyesi¹¹⁶ dahi vardır. Bu karyenin pîşgâhında bir dalyan vardır. Sağ tarafda *Palanka*'nın oldukça metîn ve müstahkem birkaç tabyası vardır. Bu cânibden *Kupudista*'ya¹¹⁷ varınca ve yine bu taraftan *Semne*¹¹⁸ suyuna kadar Tuna'ya [vr. 14a] doğru mürtefi' mahaller çokdur. Nehrin sâhiline karîb *Danc*¹¹⁹ Kal'ası'nın harâb yerleri hâlâ mevcûddur. Ba'dehu *Brahova* karyesi¹²⁰ vardır. *Palanka*'dan aşağı tarafa doğru iki küçük ada dahi mevcûd olup biri sağ kenâra ve öbürü sol kenâra yakındır. *Ostrova* demekle ma'rûf cezîre¹²¹ nehrin ortasında olup üzerinde kezalik *Ostrova* ta'bîr olunur bir karye¹²² vardır. *Semne* suyunun Tuna içine akdığı yerde bir kumsal hâsil olur. Karşu sol yakada Tuna sâhili oldukça mürtefi' olup ba'dehu alçak olmağa başladığı yerde bir bataklık hâsil olur. Tuna Nehri, *Çernec* [vr. 14b] karşusunda dört yüz elli kulaç olup *Korbova* Adası'nda dört yüz yigirmi ve *Palanka* ve *Brahova*'da¹²³ tamam dört yüz seksan kulaçdır. *Brahova*'dan aşağı doğru *Radolçe*'ye¹²⁴ varınca Tuna sâhili kumsal ve yüksektir. Belgrad müsâlahasından evvel bu taraftan *Timok* Nehri'ne¹²⁵ varınca bir nezâret var idi. *Timok* suyu dahi Sırb eyâleti ile Belgrad eyâletini tefrîk ider. Sağ kenâr dümdüzdür ancak sol kenârı bataklık çoraktır. İçeri¹²⁶ tarafda mürtefi' bir

¹¹⁶ Metinde zikrolunan bu yerleşim yeri Drobeta-Turnu Severin'e 54,5 km mesafedeki İzvoarele'dir ve günümüzde Romanya'ya bağlıdır. Metinde de belirtildiği üzere Tuna Nehri'nin sol tarafındadır.

¹¹⁷ Metinde adı geçen bu yerleşim yeri Burila Mare'nin karşısındaki Kupuzițte'dir ve günümüzde Sırbistan'a bağlıdır. Tuna Nehri'nin sağ kıyısındadır.

¹¹⁸ Kelime metinde "سمنه" şeklinde yazılmıştır.

¹¹⁹ Kelime metinde "دنج" şeklinde kaydedilmiştir.

¹²⁰ Metinde adı geçen bu yerleşim yeri Fethülislam Kalesi'ne 59 km kadar uzaklıktaki Prahovo'dur ve günümüzde Sırbistan'a bağlıdır. Tuna Nehri'nin sağ kıyısındadır.

¹²¹ Metinde zikrolunan bu ada Ostrovu'dur. Tuna Nehri'ni ikiye bölen Ostrovu Adası, Drobeta-Turnu Severin'e 50,5 km mesafededir.

¹²² Metinde adı geçen bu yerleşim yeri bir önceki dipnotta belirtilen Ostrovu Adası üzerinde bulunan Ostrovu Mare'dir ve günümüzde Romanya'ya bağlıdır.

¹²³ Metinde önceki kayıttan farklı olarak bu kelime "ب" yerine "پ" harfi kullanılmıştır.

¹²⁴ Metinde coğrafi işaretten hareketle adı geçen bu yerleşim yerinin Tuna Nehri'nin sağ tarafında bulunan Radujevac olması muhtemeldir. Fethülislam Kalesi'ne 66,5 km kadar uzaklıkta olan Radujevac, günümüzde Sırbistan'a bağlıdır.

¹²⁵ Uzunluğu 202 km civarında olan Timok Nehri, Sırbistan'ın doğusundaki Zaječar'da Beli Timok ve Crni Timok'un birleşmesiyle meydana gelir. Tuna Nehri'nin sağ tarafından birleşmeden önceki 15 km'lik kısmı aynı zamanda Sırbistan ile Bulgaristan arasındaki sınırı oluşturur.

¹²⁶ Metinde bu kelime sehven "ایچره ی" şeklinde yazılmıştır.

mahalde *İzdiril*¹²⁷ ve *Gruya*¹²⁸ vardır. *Gruya*'ya karîb bir küçük suyun akdığı yerde mürtefi' mahaller kara derûnuna girüp *Sdata* karyesine¹²⁹ [vr. 15a] yakın mahalde yine sâhil-i nehre takarrüb etmeğe başlarlar. *Gruya*'dan *Sdata*'ya varınca sol kenâr alçaktır. *Timok* suyunun Tuna içine akdığı mahallin pîşgâhında iki küçük ada olup kara tarafında olan köyler *Rakınça*,¹³⁰ *Vreva*¹³¹ ve *Nova Şelo*¹³² köyleridir. *Nova Şelo*'dan aşağı tarafa doğru Tuna'ya varınca sarp bir kaya vardır. Kayanın verâsında *Flordina*[ya]¹³³ varınca bir yüksek dağ mevcûddur. *Flordin* eskimiş bir kal'acıktır. Önünde iki ada ile bir dalyan vardır. Kayık ile yukarı tarafa gidilir iken *Flordin* yanında[n] geçmeli. Bundan sonra *Besnakuna*,¹³⁴ *Turik*,¹³⁵ *Koseva*¹³⁶ ve *Snatorni*¹³⁷ köyleri vardır. Bu taraftan *Vidin*'e¹³⁸ [vr. 15b] varınca Tuna kenârı düzdür. Sol

¹²⁷ Kelime metinde "زريل" şeklinde kaydedilmiştir.

¹²⁸ Metinde zikrolunan bu yerleşim yeri Drobeta-Turnu Severin'e 51 km mesafedeki Gruia'dır ve günümüzde Romanya'ya bağlıdır. Tuna Nehri'nin sol yakasındadır.

¹²⁹ Metinde adı geçen bu yerleşim yeri Drobeta-Turnu Severin'e 73,5 km mesafedeki Cetate'dir ve günümüzde Romanya'ya bağlıdır. Tuna Nehri'nin sol tarafındadır.

¹³⁰ Metinde adı geçen bu yerleşim yeri muhtemelen günümüzde Bulgaristan'a bağlı olan Rakitnitsa'dır. Fethülislam Kalesi'ne 74,5 km uzaklıkta olan Rakitnitsa, Tuna Nehri'nin sağ tarafındadır.

¹³¹ Metinde zikrolunan bu yerleşim yeri Fethülislam Kalesi'ne 82,5 km mesafedeki Vrav'dır ve günümüzde Bulgaristan'a bağlıdır. Tuna Nehri'nin sağ kıyısındadır.

¹³² Metinde işaret edilen bu yerleşim yeri günümüzde Bulgaristan'a bağlı olan Novo Selo'dur. Vidin'e 23 km uzaklıkta olan Novo Selo, Tuna Nehri'nin sağ tarafındadır.

¹³³ Metinde zikrolunan bu yerleşim yeri Vidin'e 18 km uzaklıktaki Florentin'dir ve günümüzde Bulgaristan'a bağlıdır. Tuna Nehri'nin sağ kıyısındadır.

¹³⁴ Kelime metinde "بسناقونا" şeklinde kaydedilmiştir.

¹³⁵ Kelime metinde "توريق" şeklinde yazılmıştır.

¹³⁶ Kelime metinde "فوسوه" şeklinde kaydedilmiştir. Ancak kelimenin sonraki kaydında "ف" yerine "ق" harfi tercih edildiğinden yukarıda "Kusva" şeklinde verilmesi uygun görülmüştür. Bu yerleşim yerinin metindeki coğrafi tarif göz önüne alındığında Vidin'e 18,5 km mesafedeki Koshava olması muhtemeldir. Günümüzde Bulgaristan'a bağlı olan Koshava, Tuna Nehri'nin sağ kıyısındadır.

¹³⁷ Kelime metinde "سناتورنى" şeklinde yazılmıştır. Metinde bahsi geçen yerleşim yerinin Slanotran olması ihtimal dahilindedir. Slanotran, günümüzde Bulgaristan'a bağlıdır ve Vidin'e 15,5 km civarında bir mesafededir. Tuna Nehri'nin sağ yakasındadır.

¹³⁸ Vidin, günümüzde Bulgaristan'a bağlı bir şehirdir ve Tuna Nehri'nin sağ kıyısında yer almaktadır. Vidin şehri ve kalesi hakkında bkz. Machiel Kiel, "Vidin", *DIA*, XLIII, 103-106; Svetlana Ivanova, "Widin", *EP*, XI, 205-208; Mahir Aydın, *Vidin Kalesi Tuna Boyu'ndaki İnci*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2015.

kenârda *Sdata* semtinden *Kalafat'a*¹³⁹ varınca katî tepeler vardır. *Sdata* pîşgâhında tûlânî bir ada vardır. Sağ kenârında *Koseva* önünde dahi diğeri bir alçak ada vardır. *Snatorni* pîşgâhında dahi dört ada ile bir dalyan vardır. *Kalafat* önünde olan Ada-i Kebir,¹⁴⁰ Vidin'in öte tarafına doğru mümtedd olur. *Vidin* ise bir şehir-i 'azîm olup sükkân ve ahâlîsi çok ve ma'mûrdur. Kal'ası dahi gereği gibi metîn ve müstahkemdir. Bulgar eyâletinin baş şehridir ve bu tarafa cânib-i devletden muhâfız ta'yîn olunagelmîştir. Vidin üzerinden Tuna içine bir su akar. Aşağı [vr. 16a] tarafda gâyet ile ma'mûr büyük bir varoş vardır. Yukarı çıkan kayıklar bu tarafa gelince yelken ile çıkabilirler. Tuna'nın eni *Radopça* önünde dört yüz altmış kulaç *Flordin* semtinde beş yüz kulaçdır. *Kalafat'dan Kupercan*¹⁴¹ tarafına varınca nehrin sol tarafı alçak olup ekseriyâ suyun içinde kalır. *Vagrgrad* karşısında bir geçid yeri vardır.

Suyun sağ kenârı Vidin'den *Bukvac* Köyü'ne varınca dümdüz olup *Bukovac'dan* aşağı doğru harâb olmuş *bir hân* vardır. Andan sonra *Akçar*¹⁴² havâlîsine varınca yüksek [vr. 16b] yerler ve tepeler eksik değildir. İşbu mürtefi' mahaller *Lom* palankasına varınca mümtedd olur. Bu aralıkda *Smurdan*¹⁴³, *Plaviçe* ve *Nebaya*¹⁴⁴ köyleri vardır. *Lom Köy[ü]*¹⁴⁵ yine *Lom* ta'bîr olunur suyun¹⁴⁶ sol tarafındadır. Ve yine zikr olunan tepeler ve yüksek yerler *Lubac* ta'bîr olunur mahalle dek mümtedd olur. *Akçar* ve *Lom* beyninde suyun ortasında on kadar cezîre vardır. *Kupercan* önünde Tuna Nehri dört yüz kırk kulaç *Akçar* pîşgâhında beş yüz *Lom* önünde dört yüz altmış kulaçdır.

¹³⁹ Metinde adı geçen bu yerleşim yeri günümüzde Romanya'ya bağlı bir şehir olan Calafat'tır. Calafat, Vidin'in karşısında Tuna Nehri'nin sol kıyısındadır.

¹⁴⁰ Metinde bahsedilen bu adanın günümüzdeki adı Ostrovul Calafatul'dur ve Romanya'ya bağlıdır. Ostrovul Calafatul Adası, metinde de coğrafi konumu tarif edildiği üzere Calafat şehrinin önündedir.

¹⁴¹ Metinde zikrolunan bu yerleşim yeri Calafat'a 7,5 km kadar mesafedeki Ciuperceni Vechi'dir ve günümüzde Romanya'ya bağlıdır. Tuna Nehri'nin sol tarafındadır.

¹⁴² Metinde adı geçen bu yerleşim yeri Vidin'e 27 km uzaklıktaki Archar'dır ve günümüzde Bulgaristan'a bağlıdır. Tuna Nehri'nin sağ tarafındadır.

¹⁴³ Kelime metinde "سموردن" şeklinde yazılmıştır.

¹⁴⁴ Kelime metinde "نبايه" şeklinde yazılmıştır.

¹⁴⁵ Metinde zikrolunan bu yerleşim yeri Vidin'e 58,5 km mesafededir ve günümüzde de aynı adı taşımaktadır. Tuna Nehri'nin sağ tarafında bulunan Lom, Bulgaristan'a bağlıdır.

¹⁴⁶ Metinde bahsi geçen bu akarsu Lom Nehri'dir. Uzunluğu 92 km olan Lom Nehri, Bulgaristan-Sırbistan sınırındaki batı Stara Planina dağlarının en yüksek zirvesi Midzhur'dan doğar ve Lom şehri önlerinde sağ tarafından Tuna'yla birleşir.

*Lubac'dan Zebri*¹⁴⁷ palankasına varınca suyun kenârı dümdüz olup ancak sol tarafı oldukça alçak [vr. 17a] olduğundan ekseriyâ suyun içinde kalur. *Zebri* palankasına karşı sol yakada kum tepeleri pek çoktur. *Zebri* Köyü mürtefi' bir mahalde olup şaranpo kazıklarıyla müstahkem bir tabyası vardır. Köyün aşağı tarafına doğru Tuna içinde cereyân ider yine *Zebri* ta'bîr olunur bir nehir vardır. Bu taraftan dört mil kadar mesâfe yerde yüksek tepeler çoktur. Suyun sağ kenârı *Oğuz* suyuna¹⁴⁸ varınca dümdüz olup bu tarafda *Seydi* suyuna varınca be-tekrâr câbecâ dağlıktır. Ba'dehu *Rahova*¹⁴⁹ şehri olup ki yanında olan bir dağın üzerinde şaranpo bir kal'acık [vr. 17b] vardır. Karşu yakada biraz yukarıca Tımuşvar içinde akup Eflak¹⁵⁰ memleketi derûnundan cereyân iden *Zil Nehri*¹⁵¹ vardır ki Tuna içine iki yerden cereyân ider. İşbu suyun Tuna içine akdığı yerde bir ada vardır. Tuna'nın eni *Lubac*¹⁵² önünde dört yüz otuz kulaç *Zebri* palankasında dört yüz seksan ve *Rahova* pîşgâhında dahi beş yüz elli kulaçdır. Bu taraflarda suyun sol kenârı dümdüz ve *Orta Köyü*'ne varınca bataklık yerleri çoktur. Ancak bu köyün verâsı *Testar Köyü*'ne varınca câbecâ yüksektir. Sağ tarafın yüksek yerleri *Selamovic*¹⁵³ karyesine dek mümtedd olur. Bu havâlîde [vr. 18a] kayalar pek çoktur ve Tuna ortasında mu'attal bir dalyan olup aşağı tarafına doğru bir cezîre vardır ki aşağı gidilir iken işbu cezîre sağ cânibde kalmalı.

¹⁴⁷ Kelime metinde "زبری" şeklinde yazılmıştır.

¹⁴⁸ Metinde adı geçen bu akarsu muhtemelen Oğosta Nehri'dir. Uzunluğu 147 km olan Oğosta Nehri, Sırbistan-Bulgaristan sınırındaki Vrazha Glava zirvesinden doğrar ve sağ tarafından Tuna'yla birleşir.

¹⁴⁹ Rahova, günümüzde Oryahovo adını taşır ve Bulgaristan'a bağlıdır. Lom'a 71,5 km kadar mesafede olan Oryahovo, Tuna Nehri'nin sağ kıyısında yer almaktadır. Rahova hakkında geniş bilgi için bkz. Machiel Kiel, "Rahova", *DİA*, XXXIV, 424-425.

¹⁵⁰ Tuna Nehri ile Karpatlar arasında bulunan Eflak, günümüzde Romanya'nın güney kısmını oluşturur ve 76.581 km²lik bir alanı kapsar. Eflak, Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti döneminde özel bir idarî statüyle yönetilmiştir. Eflak hakkında geniş bilgi için bkz. Kemal Karpat, "Eflak", *DİA*, X, 466-469; Aurel Decei, "Eflak", *İA*, IV, 178-189; N. Beldiceanu, "Eflak", *EL*², II, 687-689.

¹⁵¹ Metindeki coğrafi işaret dikkate alındığında zikrolunan bu nehir kuvvetle muhtemel Jiu'dur. Uzunluğu 339 km olan Jiu Nehri, Romanya'nın güneybatısındaki Petroşani şehri civarında iki akarsuyun birleşmesiyle oluşur ve Tuna'ya sol tarafından kavuşur.

¹⁵² Metinde önceki kayıttan farklı olarak bu kelime "ج" yerine "چ" harfi kullanılmıştır.

¹⁵³ Kelime metinde "سلامويج" şeklinde yazılmıştır.

*Selamovic'den Ostrova'ya*¹⁵⁴ varınca suyun sağ kenârı alçaktır. Ancak *Ostrova* pîşgâhında suyun sâhili oldukça mürtefi'dir. *Radan*¹⁵⁵ ve *Başlukulu* bu taraflarda olup *Başlukulu* yanında tepeler ve yüksek mahaller yine alçak olmağa başlar. *Başlu Köyü*'nden yarım mil aşağı tarafa doğru *Iskar* suyu¹⁵⁶ Tuna içine cereyân ider. Bu tarafta bir ada ile [vr. 18b] bir dalyan dahi vardır. Bu tarafta nehrin sağ kenârı düz ve bir tepe üzerinde *Apa Köyü* vardır. İşbu köyün önünde Tuna suyu dört yüz elli kulaçdır. Karşu sol yakada *Testar Köyü*'nden *Kirkova* havâlîsine varınca Tuna kenârı yüksek ve mürtefi' olup *Varda ve İzlaz* işbu mürtefi' mahalde vâki' olmuştur. Bu havâlîde mürtefi' yerler karaya doğru meyl idüp ortasından cereyân iden *Olt* suyunun¹⁵⁷ Tuna içine akduğı yerde *Niğbolu*¹⁵⁸ karşısındaki *Kulle*'dir¹⁵⁹ ki şaranpolar ile müstahkemdir. *Kulle*'ye bir câr mil kalarak *Klamonda*'ya¹⁶⁰ varınca tepe ve yüksek mahaller katî çoktur. [vr. 19a] Aşağı tarafta *Kalicin* nâm yerde suyu Tuna içine cereyân ider zikr olunan *Apa Köyü*'nden *Vido* suyuna¹⁶¹ varınca nehrin sağ kenârı alçaktır. Ancak *Somova Köyü*'ne¹⁶² karîb yine mürtefi' olmağa başlayup *Niğbolu* dahi yüksek bir mahalde vâki' olmuştur. Zikr olunan *Niğbolu* bir şehir-i 'azîm olup kal'ası yüksek bir dağın üzerindedir. Dîvârları metîn ve müstahkem ve büsbütün şehri ihâta ider. Ticâret yatağı

¹⁵⁴ Metinde zikrolunan bu yerleşim yeri Lom'a 94 km kadar uzaklıktaki Ostrov'dur ve günümüzde Bulgaristan sınırları içerisinde. Tuna Nehri'nin sağ tarafındadır.

¹⁵⁵ Kelime metinde "رادان" şeklinde kaydedilmiştir.

¹⁵⁶ Uzunluğu 368 km olan Iskar Nehri, Koca Balkan dağlarında Rila civarında doğar ve kuzeye doğru bir güzergâh takip ederek sağ tarafından Tuna'yla birleşir.

¹⁵⁷ Uzunluğu 615 km olan Olt Nehri, Romanya'daki Karpat dağlarının doğusunda bulunan Hâşmaşul Mare'den doğar ve güneye doğru inerek sol tarafından Tuna'yla birleşir.

¹⁵⁸ Yıldırım Bayezid devrinde 1395'te Osmanlı Devleti'nin hakimiyetine giren Niğbolu, günümüzde Bulgaristan'a bağlı tarihî bir şehirdir. Tuna Nehri'nin sağ kıyısında bulunmaktadır. Niğbolu şehri hakkında geniş bilgi için bkz. Machiel Kiel, "Niğbolu", *DIA*, XXXIII, 87-89; M. C. Şehâbeddin Tekindağ, "Niğbolu", *İA*, IX, 247-253; A.S. Atiya, "Nikbül", *EP*, VIII, 35-36.

¹⁵⁹ Metinde zikrolunan bu yapı Kulle Kalesi'dir. Niğbolu'nun karşısında ve Tuna Nehri'nin sol tarafında bulunan Kulle Kalesi, Turnu/Holovnik olarak da bilinmektedir ve günümüzde Romanya sınırları içerisinde kalmaktadır.

¹⁶⁰ Kelime metinde "قلامونده" şeklinde yazılmıştır.

¹⁶¹ Metindeki coğrafi tarif dikkate alındığında bu akarsu kuvvetle muhtemel Vit Nehri'dir. Uzunluğu 188 km kadar olan Vit Nehri, kaynağını Stara Planina dağından alır ve kuzey Bulgaristan'da sağ tarafından Tuna'yla birleşir.

¹⁶² Metinde adı geçen bu yerleşim yeri Niğbolu'ya 12,5 km mesafedeki Somovit'tir ve günümüzde Bulgaristan'a bağlıdır. Tuna Nehri'nin sağ kıyısında.

olduğundan katî çok büyük kayıklar bu tarafa gelür ve türlü türlü mahsûlât alup Asitâne'ye götürürler. Şehrin içinden bir küçük ırmak akar. *Niğbolu'dan* aşağı tarafa doğru [vr. 19b] vâki' olan bir adaya varınca yüksek yerler ve tepeler yokdur. *Ziştovi*¹⁶³ ise aşağı tarafa doğru *bir dere suyunun* akdığı yerededir. Şehr-i mezbûr dahi ticâret yatağıdır. Ve esrâ-i mâdâr su alur bir hendeği olup haylî derin olduğundan içine gemi dahi yatmak mümkündür. Bir fenâ kal'ası dahi vardır. Bu taraflarda vâki' olan adalar kamışlıktan 'ibâret olduğundan ol havâlîde odun husûsunda haylî zahmet çekilür. Tuna'nın eni *Niğbolu* önünde dört yüz yigirmi kulaç *ve Ziştovi* pîşgâhında altı yüz elli kulaçdır. *Klamonda'dan Zeminçe*¹⁶⁴ havâlîsine varınca suyun sol kenârı [vr. 20a] ekseriyâ bataklık ve çorak yerlerdir. *Zeminçe*, *Ziştovi* karşusunda olup Eflak tuzu ol tarafda müctemî' olup ba'dehu karadan ve sudan her tarafa neşr olunur. *Zeminçe*[den] *Yergöğü'ye*¹⁶⁵ varınca sol kenâr yine bataklık ve alçaktır. *Zeminçe* yanında tepeler yüksek yerler karaya doğru meyl iderler. Sağ kenârında *Ziştovi'den* aşağı doğru *Bandra* suyu¹⁶⁶ Tuna içine akar. Ba'dehu *Kırbvina Köyü'ne*¹⁶⁷ yakın yerlerde sarp bir dağ vardır. Tuna'ya doğru gidilir iken Tuna kenârına dek mümtedd olur bir kaya üzerinde *Balin*¹⁶⁸ Köyü vardır. Ba'dehu *Dukalika* didikleri mahallin harâb yerleri olup andan sonra [vr. 20b] *Bergos köyü* vardır ve yine küçük bir kaya üzerinde eski bir palanka olup

¹⁶³ 1787'de başlayan Osmanlı-Rusya ve Avusturya savaşı sonunda 4 Ağustos 1791'de Osmanlı Devleti ile Avusturya arasındaki barış antlaşmasının da yapıldığı yerleşim yeri olan *Ziştovi*, *Niğbolu'ya* 51,5 km mesafededir ve günümüzde Bulgaristan'a bağlıdır. Tuna Nehri'nin sağ kıyısındadır.

¹⁶⁴ Metinde zikrolunan bu yerleşim yeri *Ziştovi'nin* karşısında bulunan ve günümüzde Romanya'ya bağlı olan *Zimnicea'dır*. Tuna Nehri'nin sol kıyısındadır.

¹⁶⁵ Metinde kelime sehven "یرکوی" şeklinde yazılmıştır. Metinde zikrolunan bu yerleşim yerinin günümüzdeki adı *Giurgiu'dur*. *Giurgiu*, Romanya'ya bağlıdır ve *Bükreş'in* 65 km güneyinde Tuna Nehri'nin sol tarafında yer almaktadır. *Yergöğü* hakkında detaylı bilgi için bkz. Mihai Maxim, "Yergöğü", *DİA*, XLIII, 483-484.

¹⁶⁶ Metinde bahsedilen bu akarsu *Yantra Nehri'dir*. Uzunluğu 285 km olan *Yantra Nehri*, Koca Balkan dağlarındaki *Hadzhi Dimitar* tepesinin kuzeyinden doğar ve Tuna'yla sağ tarafından birleşir.

¹⁶⁷ Metinde adı geçen bu yerleşim yeri *Ziştovi'ye* 22,5 km mesafedeki *Krivina'dır* ve günümüzde Bulgaristan'a bağlıdır. Tuna Nehri'nin sağ tarafındadır.

¹⁶⁸ Kelime metinde "بالن" şeklinde kaydedilmiştir.

ba'dehu mahrûsa-i Rusçuk¹⁶⁹ vardır ki haylî ma'mûr ve abâdândır. Rusçuk¹⁷⁰ verâsında Tuna içine cereyân iden dere suyu haylî büyük olduğundan katî çok gemiyi mütehammildir. Karşu yakada Rusçuk'dan oldukça aşağı tarafda Yergöğü şehri olup kal'ası ada üzerindedir. Zıkr olunan *Kırbvina*¹⁷¹ Köyü pîşgâhında Tuna'nın eni dört yüz kulaç ve Rusçuk önünde beş yüz kulaçdır.

Rusçuk havâlîsinde olan yüksek yerler ve tepeler karaya doğru meyl idüp ba'dehu [vr. 21a] suyun içinde iki 'aded cezîre olduğu yerde keزالik Tuna tarafına meyl iderler. Bu tarafda mürtefi' bir mahalde *Macin*¹⁷² vardır ki bu taraftan sonra yüksek yerlerin[d]e kara tarafına meyl etmeğe başlar. Ba'dehu *Tuban*¹⁷³ ve *Raha* köyleri vardır. *Rahova*'dan¹⁷⁴ aşağı yarım mil kadar kara[ya] doğru *Karabaya* karyesi olup ba'dehu küçük bir adaya karşu yüksek bir mahalde *Hisarlık* ta'bîr olunur harâb olmuş bir kule vardır. Aşağı doğru gider iken *Karasaya* vardır. Bu taraftan *Tutrankan'a*¹⁷⁵ varınca suyun kenârı alçaktır. *Tutrankan* büyük bir kasabacık olup bu tarafda üç [vr. 21b] 'aded su değîrmeni¹⁷⁶ vardır. Ancak kayıkların amed şüdüne mâni' olmazlar. *Yergöğü'den Tolçı*¹⁷⁷ karşısına gelince sol kenar alçak olup bu tarafda bir geçid dahi vardır. *Tutrankan* pîşgâhında Tuna Nehri biraz muhâtaraludur. Zîrâ suyun

¹⁶⁹ Metinde bu kelimenin imlasında "ç" yerine "ج" harfi kullanılmıştır. Zîştovi'ye 83 km kadar uzaklıkta olan Rusçuk, Tuna Nehri'nin sağ kıyısında ve Yergöğü'nün tam karşısındadır. Günümüzde Bulgaristan'a bağlı bir şehirdir. Rusçuk hakkında detaylı bilgi için bkz. F. Babinger-Bekir Sıtkı Baykal, "Rusçuk", *İA*, IX, 784-787; F. Babinger-[B. Lory], "Rusçuk", *EP*, VIII, 633-635; Machiel Kiel, "Rusçuk", *DİA*, XXXV, 246-250.

¹⁷⁰ Metinde kelimenin yazımında "ç" yerine "ج" harfi tercih edilmiştir.

¹⁷¹ Metinde bu kelimedede önceki kayıttan farklı olarak "ج" harfinden sonra "و" kullanılmıştır.

¹⁷² Metinde zikrolunan bu yerleşim yeri Rusçuk'a 315 km uzaklıktaki Mâcin'dir ve günümüzde Romanya'ya bağlıdır. Tuna Nehri'nin sağ tarafındadır.

¹⁷³ Kelime metinde "طوبان" şeklinde kaydedilmiştir.

¹⁷⁴ Metinde belirtilen bu yerleşim yeri Rusçuk'a 31 km mesafedeki Ryahovo'dur ve günümüzde Bulgaristan'a bağlıdır. Tuna Nehri'nin sağ tarafındadır.

¹⁷⁵ Metinde işaret edilen bu yerleşim yerinin günümüzdeki adı Turtukaya'dır ve Rusçuk'a 61,5 km mesafededir. Bulgaristan'a bağlıdır ve Tuna Nehri'nin sağ tarafındadır.

¹⁷⁶ Metinde bu kelimenin kaydında "م" harfinden sonra "و" kullanılmıştır. Ancak sonraki kayıtlarda "و" harfi tercih edilmediğinden kelimenin "değîrmen" şeklinde verilmesi uygun görülmüştür.

¹⁷⁷ Metinde zikrolunan bu yerleşim yerinin günümüzdeki adı Tulca'dır ve Romanya'ya bağlıdır. Tuna Nehri'nin sağ yakasında bulunan Tulca, Rusçuk'a 358 km mesafededir. Tulca hakkında bkz. Mihai Maxim, "Tulça", *DİA*, XLI, 360-361.

kenârında kayalar ve taşlar katî çokdur. Bu cânibde Tuna'nın eni üç yüz altmış kulaçdır. *Tutrankan'dan* aşağı doğru ensiz olmağa başlar. Bu sırada *Kuzda Virbova, Kadıköy, Remze*¹⁷⁸ köyleri vardır. Bu tarafta yerler ve tepeler kara tarafına meyl ider. Ba'dehu *Vetrene*¹⁷⁹ Köyü vardır. *Hırsova'dan*¹⁸⁰ başlayarak kayıklar sol kenârdan gitmelidir. [vr. 22a] *Ruşçuk'dan*¹⁸¹ *Silistre'ye*¹⁸² varınca suyun içinde adalar çok olduğundan bu taraflarda kayıklar hazm ve ihtiyât üzere gidüp gelmeli. *Silistre* ma'mûr ve âbâdân bir kasaba olup kal'ası dahi vardır. Havâlisinde¹⁸³ on üç değirmen olup bu tarafta suyun eni üç yüz kulaçdır. *Yeniköy* havâlisine varınca Tuna kenârı yüksek değildir. Ancak *Rasova'ya*¹⁸⁴ bir mil kalarak yine yüksek yerler ve tepeler görünmeğe başlar. *Rasova'da*¹⁸⁵ Tuna suyu iki yüz altmış kulaçdır. *Boğuz Köyü*¹⁸⁶ havâlisinde Tuna Nehri'ne akar bir su vardır. [vr. 22b] *Rasova'dan Hırsova'ya* varınca Tuna kenârında katî çok mürtefi' mahaller eksik değildir. *Boğuz Köyü'nden* aşağıca yüksek bir mahalde birkaç ev vardır. Aşağı doğru giderken bu sâhilde kayalar pek çokdur. Ba'dehu *Hasan Beğ ve Destar*¹⁸⁷ Köyü vardır ve ba'dehu *Hırsova* şehri haylî büyüktür. Tuna içinden çıkar bir kaya üzerinde bir kal'ası dahi vardır. *Hırsova'dan* aşağı tarafa doğru Rusiyyelü ile olan sonraki muhârebeden kalmış bir hendek vardır. Şehr-i mezbûra yakın dört değirmen mevcûddur. *Ve Rahova'dan* sonra kayıklar sol kenârdan gitmeli. *Yergöğü'den* bu tarafa gelince işbu sol [vr. 23a] kenârda bir

¹⁷⁸ Kelime metinde "رمزه" şeklinde kaydedilmiştir.

¹⁷⁹ Metinde bahsi geçen bu yerleşim yeri günümüzde Bulgaristan'a bağlı ve Turtukaya'ya 50 km kadar mesafedeki Vetren olması kuvvetle muhtemeldir. Vetren, Tuna Nehri'nin sağ kıyısındadır.

¹⁸⁰ Metinde adı geçen bu yerleşim yerinin günümüzdeki adı Hârşova'dır ve Romanya'ya bağlıdır. Tulca'ya 98 km kadar uzaklıkta olan Hârşova, Tuna Nehri'nin sağ tarafındadır.

¹⁸¹ Metinde bu kelimenin imlasında "ج" yerine "چ" harfi kullanılmıştır.

¹⁸² Tuna Nehri'nin sağ kıyısında yer alan Silistre, Rusçuk'a 124 km mesafededir ve günümüzde Bulgaristan'a bağlıdır. Silistre hakkında geniş bilgi için bkz. Machiel Kiel, "Silistre", *DİA*, XXXVII, 202-205.

¹⁸³ Metinde kelime "حواليسندن" şeklinde yazılmıştır.

¹⁸⁴ Tuna Nehri'nin sağ kıyısında bulunan Rasova, Silistre'ye 79,5 km kadar mesafededir ve günümüzde Romanya'ya bağlıdır.

¹⁸⁵ Metinde kelime "راسوهندن" şeklinde kaydedilmiştir.

¹⁸⁶ Metinde işaret olunan bu yerleşim yeri Rasova'ya 18,5 km kadar uzaklıktaki Boğazköy'dür ve günümüzde Romanya'ya bağlıdır.

¹⁸⁷ Kelime metinde "دستار" şeklinde kaydedilmiştir.

ev bile yokdur. Tuna'nun işbu sâhili alçak ve bataklık yerdir ve câbecâ Eflak yakasında birkaç yer vardır.

Eflak yakasında *Groben* nâm karyeye¹⁸⁸ yakın bir yüksek yer vardır ki üzerinde *Lekerşeni* karyesi kâ'indir. İki mil sonra kezalik mürtefi' bir mahalde *Fahkan* Köyü vardır. Yarım mil sonra yine yüksek bir yerde *Dekleşeni* karyesi mevcûddur. Ve bir milden sonra *İbrâ'il*'dir¹⁸⁹ ki büyük bir kasaba ve Eflak memleketinin ve sâ'ir ol havâlinin iskelesi olup Eflak mahsûlâtı ol tarafa nakl ile eksik olmayan gemilere [vr. 23b] tahmül ve Asitâne-i Sa'âdet'e sevk ve tesbîl olunur. İbrâ'il'den yukarıca Tuna suyu birkaç kol olup ancak bu tarafda müctemi' olur ve yine bir koldan akar. Eflak'dan Boğdan'ı¹⁹⁰ tefrîk iden *Siret* suyu¹⁹¹ bir mil aşağı yerde Tuna içine cereyân ider. Kezalik bir mil kadar aşağı doğru *Kalas*'dir¹⁹² ki Boğdan[ın] iskelesi mesâbesinde olup haylî ma'mûr ve âbâdândır. *Kalas'dan* sonra Tuna kenârlarının ikisi dahi alçaktır. Yine bir mil sonra Galiçyan içinden akup Bucak¹⁹³ ile Boğdan'ı tefrîk iden *Brut* suyu¹⁹⁴ Tuna derûnuna¹⁹⁵ cereyân ider. *Brut* Nehri'nin Tuna içine akduğu yerden [vr. 24a] aşağıca *Timarabad* vardır. *Karakirman* sağ kenârda *Kalas*

¹⁸⁸ Metinde zikrolunan bu yerleşim yeri Tulca'ya 121 km uzaklıktaki Gropeni'dir ve günümüzde Romanya'ya bağlıdır. Tuna Nehri'nin sol tarafındadır.

¹⁸⁹ Mâcin'in karşısında ve Tuna Nehri'nin sol kıyısında önemli bir liman şehri olan İbrail'in günümüzdeki adı Brâila'dır ve Romanya'ya bağlıdır. İbrail hakkında detaylı bilgi için bkz. Mihai Maxim, "İbrâ'il", *DİA*, XXI, 363-366; N. Beldiceanu, "Ibrail", *EP*, III, 1004; Şemseddin Sami, "İbrâ'il", *a.g.e.*, I, 585.

¹⁹⁰ Romanya'nın Moldavya bölgesine Osmanlı döneminde Boğdan denilmektedir. Boğdan, II. Mehmed (1444-1446, 1451-1481) döneminde 1455'te Osmanlı Devleti'ne tâbi bir prenslik olmuştur. Boğdan hakkında geniş bilgi için bkz. Aurel Decei, "Boğdan", *İA*, II, 697-705; Halil İnalıcık, "Boğdan", *EP*, I, 1252-1253; Abdülkadir Özcan, "Boğdan", *DİA*, VI, 269-271.

¹⁹¹ Metinde adı geçen bu akarsu Siret Nehri'dir. Ukrayna'da doğup güneye doğru inen Siret Nehri'nin uzunluğu 647 km'dir ve Romanya'ya bağlı Galați'de sol tarafından Tuna'yla birleşir.

¹⁹² Metinde zikrolunan bu yerleşim yeri Brâila'ya 21 km kadar uzaklıktaki Galați'dir ve Tuna Nehri'nin sol kıyısındadır.

¹⁹³ Bucak, Osmanlı Devleti'nin hakimiyeti döneminde Besarabya'nın (günümüzdeki Moldova) güneyinde yer alan siyâsî ve idarî bir bölgeydi. Bucak hakkında geniş bilgi için bkz. Kemal Karpat, "Bucak", *DİA*, VI, 341-343; Aurel Decei, "Bucak", *İA*, II, 742-747.

¹⁹⁴ Metinde zikrolunan bu akarsu Prut Nehri'dir. Ukrayna'nın batısında doğup güneydoğuya doğru bir güzergâh takip eden Prut Nehri 953 km'dir ve Moldova'ya bağlı Giurgiulești'de sol tarafından Tuna'yla birleşir.

¹⁹⁵ Metinde bu kelimenin "j" harfinin yazıldığı kısımda mürekkep dağılmıştır.

karşusındadır. Aşağı doğru giderken *Sünne* suyu *Kartal* karşusunda dahi Tuna Nehri'ne cereyân ider. *Kartal* tarafında birkaç balıkçı evleri vardır. Ol tarafda balık tuzlarlar. Sünne sularından aşağı *İsakçı*¹⁹⁶ var ki haylî ma'mûr ve âbâdândır. Burası dahi gemi yatağı ve geçid yeridir. Bu tarafda suyu iki yüz kırk kulaçdır. *Tolçı'dan* yukarı Tuna suyu iki kol olup biri *İsmail'den*¹⁹⁷ Kili'ye¹⁹⁸ doğru akar. Ancak bu tarafa büyük gemiler gidemez. *Tolçı* yüksek bir mahaldedir. *Tolçı'dan* [vr. 24b] yukarıca Rusyaluların vaktinden kalmuş bir köprü eserleri vardır. Ba'dehu Karadeniz'e varınca Tuna'nın iki kenârı alçaktır. Bu taraflarda *Hızır Ellez*¹⁹⁹ Boğazı²⁰⁰ ta'bir olunur bir boğaz vardır ki kumlu ve sâ'ir boğazlara nisbet ile sığdır. *Sünne*²⁰¹ sol tarafda fenâ bir mahaldir. Yalnız birkaç kahvehâneden 'ibâretidir. Sünne'de Tuna'nın eni yüz beş kulaç ve derinliği yalnız dört kulaçdır.

Ketebuhu el-fakîr hâfız Ahmed er-Râşid

Fî 14 Ş sene 1212

م

¹⁹⁶ Metinde adı geçen bu yerleşim yerinin günümüzdeki adı Isaccea'dır. Tulca'ya 36,5 km mesafede olan Isaccea, Tuna Nehri'nin sağ yakasındadır. İsakçı hakkında geniş bilgi için bkz. B. Cvetkova, "Isakča", *El²*, IV, 92; Bogdan Murgescu, "İsakça", *DİA*, XXII, 489-490.

¹⁹⁷ Metinde zikrolunan bu yerleşim yeri Galaşi'ye 96 km mesafedeki İzmail'dir ve günümüzde Ukrayna'ya bağlıdır. Tuna Nehri'nin sol tarafındadır. İsmail hakkında geniş bilgi için bkz. Feridun Emecen, "İsmâil", *DİA*, XXIII, 82-84; Aurel Decei, "İsmail", *İA*, V/2, 1108-1110; T. Menzel-[V. J. Parry], "İsmâ'il", *El²*, IV, 185-186.

¹⁹⁸ Metinde bahsi geçen bu yerleşim yerinin adı Romence'de Chilia şeklinde zikredilmektedir. Kili, günümüzde Ukrayna'ya bağlıdır ve İzmail'e 46 km mesafededir. Tuna Nehri'nin sol kıyasındadır. Kili hakkında detaylı bilgi için bkz. Mihai Maxim, "Kili", *DİA*, XXVI, 1-3.

¹⁹⁹ Metinde kelime sehven "حضر الر" şeklinde kaydedilmiştir.

²⁰⁰ Metinde zikrolunan bu boğaz Hızırilyas (Saint Gheorghe)'tır ve Tuna Nehri'nin Karadeniz'e döküldüğü ağızlardan birisidir.

²⁰¹ Metinde zikrolunan bu mahallin günümüzdeki adı Sulina'dır ve Tuna Nehri'nin Karadeniz'e döküldüğü ağızlardan bir diğeridir.

“AN EPISTLE (RİSALE) WRITTEN IN THE LATE XVIIITH CENTURY ABOUT THE DANUBE RIVER AND SETTLEMENTS ALONG ITS BANKS (EVALUATION AND transliteration)”

Abstract

The Danube River is formed by the confluence of Brigach and Breg Rivers in the Black Forest (Schwarzwald) region in the south of Germany and pours into the Black Sea from the outlets of Chilia, Saint Gheorghe and Sulina. It is the second longest stream in Europe after the Volga River. The route that the river follows from Karaorman, where it was born, to the Black Sea, where it flows, is divided into three basins: upper, middle and lower. The upper Danube basin stretches from Karaorman to the Devin pass in Bratislava, the capital of Slovakia. The middle Danube basin covers the area between the Devin pass and the Demirkapı region, which forms the border with Serbia and Romania. The lower Danube basin also covers the part between the Demirkapı region and the Black Sea where it is poured. Because of its strategic importance, the Danube River was wanted to be controlled by many states throughout history. The Ottoman Empire’s first contact with the river occurred in the late XIVth century. By the middle of the XVIth century, the Ottoman Empire, which established its dominance over most of the middle Danube basin and the entire lower Danube basin, continued its existence in the region for more than three hundred years. In this study, firstly some evaluations were made about the author, content and style of an epistle (risale) about the Danube River and settlements along its banks and then also the original text was transliterated into Latin characters. This epistle, written in the late XVIIIth century, gives information about the physical characteristics of the Danube River, such as its depth, flow, islands on it, and the status of settlements on its shores, along the route it follows in the middle and lower basin to the Black Sea, where it flows in front of the Zemun Castle near Belgrade.

Keywords

Danube River, Black Sea, Hızırilyas, Sulina, Chilia.

TARİHSEL TÜRK-RUS MÜCADELESİNİN
ANITLAŞAN İKİ SEMBOLÜ:
AYASTEFANOS VE KARS ANITLARI*

Tuncay ÖGÜN**

ÖZET

Bu çalışmada, 93 Harbi'nde Osmanlı Devleti'ne karşı kazandıkları parlak zafer anısına Ruslar tarafından Ayastefanos ve Kars'a dikilen zafer anıtları ele alınmıştır. Yapım aşamasından 1. Dünya Savaşı'nda Türkler tarafından yıkılmalarına kadar geçen tarihsel süreç içerisinde söz konusu anıtların Türk-Rus ilişkileri açısından taşıdıkları sembolik değerlerin tespit edilmesine çalışılmıştır. Rus zulüm ve tahakkümünün Osmanlı toprakları üzerindeki yayılmacı emellerinin birer sembolü olarak görülen anıtların, Ruslar karşısında alınan ağır yenilginin ezici etkisi altında bulunan Osmanlılar üzerinde yarattığı travmatik etkileri belirlenerek Rusya'ya karşı duyulan tarihsel kin ve nefreti körikleyici yanları analiz edilmiştir. Söz konusu kin ve nefretin 1. Dünya Savaşı yıllarında bir toplumsal patlama şeklinde açığa çıkarak her iki Rus anıtının da yıkılmasına yol açtığı görülmüştür. Böylece dikildiklerinde Rusya'nın Osmanlı Devleti üzerinde kurduğu düşmanca baskının sembolü olarak görülen anıtların yıkıldıkları sırada 93 Harbi yenilgisinin intikamını alma umuduna motivasyon kaynağı oldukları anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Ayastefanos anıtı, Kars anıtı, 93 Harbi, 1. Dünya Savaşı, Türk-Rus ilişkileri.

Giriş

Ruslar, tarih sahnesine çıktıkları andan itibaren İstanbul'u ele geçirmeye çalışmışlardır. İstanbul'a ilk Rus seferi, Kiev Rusya'sının kurucu Knezlerinden olan Oleg (897-912) tarafından 907 senesinde yapılmıştır. Bu sefer sırasında İstanbul alınamamış ise de Bizans İmparatoru Ruslar lehine bir anlaşma imzalamak zorunda bırakılmıştır. Oleg İstanbul'dan ayrılırken

* Makalenin geliş tarihi: 05.04.2021 / Kabul tarihi: 14.06.2021

** Prof. Dr., MSKÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, tuncayogun@mu.edu.tr
(<https://orcid.org/0000-0001-5962-4983>).

kazandığı zaferin nişanesi olmak üzere kalkanını şehrin surlarına çivilemiştir.¹

Ruslar şehrin 1453'te Türklerin eline geçmesinden sonra da İstanbul'u ve Boğazları ele geçirme fikrinden vaz geçmemiş, bu uğurda Osmanlılarla girdikleri savaşlarda elde ettikleri başarılar anısına Moskova ve Petersburg'a zafer anıtları dikmeyi gelenek haline getirmişlerdir. Petro'nun 1696'da Azak'ta elde ettiği başarı adına yaptırdığı revnaklar, Osmanlılara karşı kazanılan zaferler adına dikilecek anıtların ilk örneği olmuştur. Bunu İmparatoriçe II. Katerina'nın Türkler karşısında aldığı her askeri başarısı için Petersburg'daki sarayının bahçesine diktirdiği zafer sütunları ve diğer anıtsal yapılar takip etmiştir. Katerina'dan sonra da Petersburg'un çeşitli yerlerine benzer zafer anıtları dikilmiştir. Bu kapsamda I. Nikolay'ın emriyle 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşının anısına imparatorluk sarayının bahçesine inşa edilen Türk hamamı ile Moskova yolunun başladığı şose üzerine kurulan görkemli zafer takı öne çıkan örneklerdir.²

Osmanlı hâkimiyetindeki İstanbul'a ise ilk Rus anıtı Oleg'in surlara çivilenen kalkanından tam 926 yıl sonra dikilmiştir. Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa isyanına karşı Sultan II. Mahmut'un davetiyle 1833'te Beykoz sahiline çıkarılan ve 5 ay kadar orada kalan Rus askerleri, Oleg'i örnek alıp İstanbul'dan ayrılırken Osmanlı Devleti'ni Rusya'nın nüfuzu altına sokan Hünkâr İskelesi Anlaşması anısına devasa bir kayayı alelacele Serviburnu tepesine dikmişlerdir.³

Halk arasında Moskof Taşı olarak bilinen Rus anıtı üzerine önce "Oleg'in Anısına, Nikolay'ın Alayları" yazılması düşünülmüş, fakat Bizans dönemini çağrıştıran ifadenin Türkleri rahatsız edeceği ön görülerek bundan vaz geçilmiştir. Onun yerine Türk-Rus dostluğunu vurgulayan dörtlükler yazılması önerisi ise ileride Rusya'nın Osmanlı toprakları üzerindeki çıkarlarına zarar vereceği için kabul görmemiştir. Böylece devasa kaya üzerine yalnız İmparator I. Nikolay'ın doğum gününe rastlayan "25 Haziran 1833" ibaresi oyulmuştur. Ancak Sultan II. Mahmut, Rusya'nın yayılcı

¹ *The Russian Primary Chronicle Laurentian Text*, çev. ve ed., Samuel H. Cross- Olgerd P. Sherbowitz-Wetzor, The Mediaeval Academy of America, Cambridge, Massachusetts 1953, s. 65.

² Özhan Kapıcı, "Çarlık Rusyası'nda Zafer Anıtları ve Türk İmgesi: Mimari, İdeoloji, Historiyografi Üzerine Bir Deneme", *Toplumsal Tarih*, Sayı 203, Kasım 2010, s. 19-28.

³ *Tasvir-i Efkar*, 2 Teşrinisani 1330 (20 Kasım 1914).

emellerini önlemek istercesine Rus askerlerinin oradan ayrılması sonrasında Moskof Taşı'na Şair Pertev Paşa'nın Türk-Rus dostluğunu vurgulayan bir dörtlüğünü altın yaldızlı harflerle yazdırmakta sakınca görmemiştir.⁴ Ancak onun Ruslarla bu şekilde yakınlaşması halkın infiale kapılmasına yol açmış, muhafazakâr çevreler tarafından "sarhoş, çılgın, gâvur" olarak nitelendirilmiştir.⁵

93 Harbi'nde Ruslar bir kez daha İstanbul önlerine gelmişlerdir. Ancak bu defa 1833'teki gibi yardım kuvvetleri olarak değil Osmanlı ordularını yenilgiye uğratan güçlü bir düşman olarak İstanbul kapılarına dayanmışlardır. 24 Nisan 1877'te başlayan ve 9 ay süren bu savaş sırasında Rumeli ve Anadolu cephesinden saldırıya geçen Ruslar, her iki cephede de üstünlük sağlayarak karşılarındaki 300 bin kişilik⁶ Osmanlı ordusunun üçte birinden fazlasını (113 bin kişi) esir almışlardır.⁷ Rumeli cephesinde Ayastefanos (Yeşilköy)'a kadar ilerleyerek İstanbul kapılarına dayanırken, Anadolu cephesinde Ardahan, Batum ve Kars'ı ele geçirip Erzurum'u kuşatmışlardır.⁸

Rusya'nın asırlık rüyalarını gerçekleştirmenin, İstanbul'u ve Boğazları ele geçirip Anadolu'nun stratejik toprakları üzerinden Akdeniz'e ulaşmalarının önünde artık bir Türk engeli kalmamıştır. Fakat o zamana kadar Rusları serbest bırakan Avrupalı büyük güçlerin özellikle de İngiltere'nin⁹ İstanbul'un tehlikeye girmesi üzerine duruma müdahale

⁴ Moskof Taşı hakkında geniş bilgi için bkz. Fatih Ünal, "Ruslar Tarafından 1833'de Beykoz/Selvi Burnu'na Dikilen Kaya Anıtı "Moskof Taşı (Камень Московитов)", *Türkiyat Mecmuası*, C. 23/Güz, 2013, 195-199.

⁵ Kemal Beydilli, "Hünkâr İskeleyi Anlaşması", *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, s. 489.

⁶ Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet 1326, II, s. 18.

⁷ V.V. Poznakhirev, *Ottomanskiye voyennopleneniye v Rossii v period Russko-turetskoy voyını 1877-1878 gg.*, Nestor-İstoriya, Sankt-Peterburg 2017, s. 11.

⁸ Anadolu ve Rumeli cephesindeki muharebeler için bkz. Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı/Hayat-ı Hususiyeye ve Siyasiyesi*, Kitaphane-i İslâm ve Askerî, İstanbul 1327, s. 255-347.

⁹ Catherina Evtuhov, Richard Stites, *1800'den İtibaren Rusya Tarihi/Halklar, Efsaneler, Olaylar, Güçler*, çev. Ahmet Cevdet Aşkın, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2018, s. 149-150.

etmesi¹⁰ karşısında muzaffer Rus kuvvetleri, daha fazla ilerleyemeden 31 Ocak 1878'de Edirne Mütarekesi'ni imzalayarak savaşı durdurmak zorunda kalmışlardır.¹¹

Yine de Ruslar, 3 Mart 1878'de Osmanlılarla imzaladıkları Ayastefanos Anlaşması'yla¹² önemli kazanımlar elde etmeyi başarmış iseler de bir kez daha büyük devletlerin müdahalesiyle karşılaşarak 13 Temmuz 1878'de Berlin'de ikinci bir anlaşma¹³ imzalayarak elde ettikleri kazanımların önemli bir kısmından vaz geçmek zorunda kalmışlardır.

Almak istediklerinin çok azıyla yetinmek zorunda kalan Ruslar hayal kırıklığına uğrarken, Osmanlılar için yenilginin sonuçları çok ağır ve yıkıcı olmuştur. Balkanlardaki toprakların önemli bir bölümü kaybedilmiş, Kars, Ardahan ve Batum Rusya'ya bırakılmış, halkın maneviyatı da derinden sarsılmıştır.¹⁴

1. Mezar-Kilise Kılıfı Altında Ayastefanos'a Zafer Anıtı Dikilmesi

Türk ordusunu yenilgiye uğratarak karargâhını 22 Şubat 1878'de Ayastefanos'a kuran Rumeli Cephesi Rus Orduları Başkomutanı Grandük Nikolay Nikolayeviç¹⁵ de kendinden öncekiler gibi İstanbul önlerinden ayrılmadan önce kazandığı büyük zaferi anıtlıştırmak istedi. Bu yüzden 3 Mart'ta imzaladığı barış anlaşmasına rağmen üzerine "Rusya askerinin Devlet-i Aliye'ye galebesi-1877" ibaresinin kazanacağı bir zafer abidesi dikilmesine izin verilmedikçe askerlerini Ayastefanos'tan çekmeyeceğini bildirdi.¹⁶ İstanbul açıklarındaki İngiliz donanmasının varlığını da bahane ederek ayak diremeye başladı.¹⁷ Fakat İngilizlerin gerekirse kuvvet

¹⁰ Avrupalı devletlerin duruma müdahalesi hakkında diplomatik belgeler için bkz. Yuluğ Tekin Kurat, "Ayastefanos Buhranı ile İlgili Vesikalar", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 6-7 (1966), s. 427-503.

¹¹ Mahir Aydın, "Doksanüç Harbi", *DİA*, İstanbul 1994, IX, s. 498-499.

¹² *Muâhedât Mecmuası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008, IV, s. 183-201.

¹³ *Muâhedât Mecmuası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008, V, s. 110-241.

¹⁴ Yenilginin halkın maneviyatı üzerindeki yıkıcı etkileri için bkz. Halide Edip "Halas Muharebesi", *Tanin*, 28 Teşrinisani 1330 (11 Aralık 1914).

¹⁵ BOA. Y. EE., 44/8, Lef 1.

¹⁶ *Tanin*, 2 Teşrinisani 1330 (15 Kasım 1914).

¹⁷ BOA. Y. PRK. A., 1/93; BOA. HR. SYS. 1240/14; BOA. İ. MMS., 58/2737.

kullanmaktan çekinmeyeceklerini bildirmesi üzerine amacına ulaşmadan, 1878 Ağustos'undan itibaren kuvvetlerini çekmek zorunda kaldı.¹⁸

Ayastefanos'tan çekildikten sonra da oraya bir anıt dikme fikrinden hiç vaz geçmeyen Ruslar, 1882 yılında Ayastefanos Anlaşması'nın imzalandığı köşkü satın alıp yerine kilise kisvesi altında bir zafer anıtı dikmeğe teşebbüs ettiler. Cömert davranıp ev sahibine değerinin birkaç katı para teklif ettiler. Schneider adlı ev sahibinin durumu yetkililere bildirmesi üzerine, söz konusu köşk devlet eliyle satın alınıp Sultan'ın özel mülkü (emlâk-ı hümâyûn) haline getirilerek bu sinsi girişimin önüne geçildi.¹⁹

Ayastefanos'a anıt dikme girişiminin Osmanlı engeline takılması karşısında 93 Harbi'nde ölen Rus askerleri anısına ilk zafer anıtı Petersburg'da dikildi. Açılış töreni, İmparator III. Aleksandr ve zaferin baş mimarı Grandük Nikolay Nikolayeviç'in katılımıyla 101 pare top atışı yapılarak 12 Ekim 1886'da gerçekleştirildi. Anıtın yapımında ana malzeme olarak Türklerden ganimet olarak alınan toplar kullanılmıştı. Çelik ve tunçtan imal edilmiş 104 adet topun beş sıra halinde dizilmesiyle oluşturulan yüksek sütun üzerine bir elinde defne ağacından yapılmış bir taç, diğer elinde zeytin dalı bulunan bir melek heykeli zafer sembolü olarak yerleştirilmişti.²⁰ Anıt bu haliyle 19. yüzyılda Avrupa'da sıklıkla görülen savaş ganimetlerinin kamusal teşhirine dayanan mimari türün en güzel örneklerinden biriydi.²¹ Ertesi yıl ise Plevne zaferinin anısına Moskova'da inşa edilen şapelin açılışı yapıldı.²² Bu anıt mabet de diğeri gibi oldukça görkemliydi.²³

Petersburg ve Moskova'da dikilen muhteşem anıtlara rağmen Ayastefanos'a anıt dikme fikrinden vazgeçmeyen Ruslar, bu defa da savaş sırasında tifüs salgını nedeniyle kaybettikleri 80 bin askerin²⁴ dağılmış haldeki mezarlarını tek mozolede birleştirmek bahanesiyle amaçlarına ulaşmak istediler. İstanbul Sefiri Nelidov, 19 Aralık 1890'da 93 Harbi'de ölen Rus

¹⁸ *Tercüman-ı Hakikat*, 21 Şaban 1295 (20 Ağustos 1878).

¹⁹ BOA. İ. DH., 1295/102076; BOA. Y. EE., 78/51; BOA. Y. A. HUS., 172/140.

²⁰ BOA. Y. A. HUS., 197/17; BOA. Y. PRK. HR., 10/17.

²¹ Özhan Kapıcı, "a.g.m.", s. 28.

²² BOA. HR. SYS., 1313/68, Lef 2.

²³ Plevne Şapeli hakkında geniş bilgi için bkz. Ertunç Denктаş, *Ayastefanos Rus Anıtı (1898 -1914)*, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011, s. 100-102; Özhan Kapıcı, "a.g.m.", s. 28-29.

²⁴ *L'illustration*, 56 Année, No. 2914, 31 Décembre 1898 (31 Aralık 1898), s. 436.

askerlerinin dağınık haldeki mezarlarını bir araya toplamak amacıyla Ayastefanos'ta bir mezar-kilise (kiliseyi şâmil bir makbeye) yapmak istediklerini Babıali'ye resmen bildirdi. Edirne ile Ayastefanos arasında, çoğu yıkılmış halde bulunan 91 farklı kabristana defnedilmiş Rus askerlerini bir araya toplamanın kendileri için kutsal bir görev olduğunu beyan etti.

Başvuru öncesinde projenin İmparator III. Aleksandr'ın onayından geçmiş 4 adet çizimini* Sultan II. Abdülhamit'in yaveri Şakir Paşa'ya göstermiş ve yapılacak kilisenin anıtı andıracak boyutlarda olmayacağını garanti etmişti. Proje için Ayastefanos'da 12,5 dönüm büyüklüğünde bir de arsa temin etmişti. Söz konusu arsayı, Rus tebaasından Hacıbabı Mehmedov, Barutçubaşı Bogozzade Ohannes Bey'den 26 Mart 1890'da satın alarak 31 Ekim 1890'da Rus hükümetine hibe etmişti.²⁵

Konuyu 16 Eylül 1891'de görüşen Osmanlı kabinesi Nelidov'un Ayastefanos'a mezar-kilise inşa etme talebini kabul etmekle birlikte, Rus Sefareti'nce önerilen arsanın 600-700 metre ilerisinde yine Barutçubaşızadelere ait olan diğer bir arsanın proje için daha uygun olduğuna karar verdi.²⁶ Aşağıda görüleceği üzere Rus Sefareti'nin bulduğu arsa yerine başka bir arsa önerilmesi, işi yokuşa sürüp bir krize yol açmadan Rusları Ayastefanos projesinden vaz geçirmek içindi.

Rusların mezar-kilise kisvesi altında Ayastefanos'a bir zafer anıtı yapmak niyetinde olduklarından kuşkulanan Sultan II. Abdülhamit de kabinenin aldığı kararı "mezkûr kabristanın öyle bir monument (anıt) şeklinde yapılmaması ve kilisenin dahi büyük kubbeli olamaması" koşuluyla 17 Eylül 1891'de onaylamış²⁷ ise de sonradan Rus hükümetini talebinden vaz geçirmeye çalışmıştır. Bu amaçla 21 Ekim 1891'de Petersburg Türk Sefaretine, Rus hükümetinin kabristanı Ayastefanos dışında başka bir yere yapmaya

* Osmanlı arşiv belgeleri arasında rastlayamadığımız söz konusu çizimler muhtemelen anıtın mimarı olan Suslov'un 1894'te bir mimarlık dergisinde yayımlanan ilk çizimleriydi. Çizimler için bkz. Elif Kök, "Rus Kaynaklarında Ayastefanos Anıtı'yla İlgili Yeni Bulgular", *TÜBA-KED Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi*, Sayı 14 (2016), s. 183

²⁵ BOA. Y. A. HUS., 247/92, Lef 11.

²⁶ BOA. Y. A. RES., 56/21, Lef 2.

²⁷ BOA. Y. A. RES., 56/21, Lef 1.

ikna edilmesi durumunda Sultan'ın hoşnut olacağı şeklinde bir talimat verilmiştir.²⁸

Ayastefanos fikrinden vazgeçmek istemeyen Ruslar, Osmanlı hükümetince önerilen Kalitarya (Şenlikköy) köyü yakınlarındaki üç parça bağ yerinden ibaret yaklaşık 30 dönümlük arsayı satın alıp hemen işe başlamak istediler. Ancak arsa sahibi Barutçubaşı Agop Bey (muhtemelen Osmanlı yönetiminin telkinleriyle), mülkünü satmak istemediğini bildirince süreç daha başlamadan tıkanı. Arsa konusunun bir oyalama taktiği olduğunu anlayan Rusya Askeri Ataşesi Peşkov'un konunun daha fazla sürüncemede bırakılmasının Rusya İmparatoru'nu gücendireceğini bildirip Babiali'yi üstü örtülü tehdit etmesi, sorunun çözülmesi için yeterli oldu. Hariciye Nezaretine çağrılan Agop Bey arsasını satmayı kabul ettiğini söyleyince,²⁹ 1892 Mayıs'ında 60 bin kuruş karşılığında satış işlemi gerçekleşti.³⁰

Arsa sorunu çözüldükten vakit geçirmeden inşa çalışmalarına başlamak üzere Rusya'dan İstanbul'a Mösyö Bazarov adında bir mühendis gönderildi. Daha sonra çalışmalara nezaret etme görevi Rus Askeri Ataşesi Albay Peçkov başkanlığındaki³¹ özel bir komisyona havale edildi.³²

Böylece savaşın üzerinden 14 yıl geçtikten sonra, 1892 Kasım'ında mezar-kilise temellerinin kazılmasına başlandı. Yalnız konuyu takip etmekle görevli olan Osmanlı birimlerine inşaatın planı ve projesi gibi belgelerin sunulmasından imtina edildi. Ne büyüklükte ve yükseklikte olacağına dair de herhangi bir bilgi verilmedi. Şehremaneti'ne gösterilen bir resmi de orada bırakılmayıp hemen geri alındı.³³ Bu tavır, Rusların verdikleri sözde durmayıp kilise yerine bir anıt yapmak niyetinde olduklarını ele veriyordu.

Nitekim istihbarat raporu olduğu anlaşılan bir arşiv kaydına göre Mösyö Bazarov, inşaatta çalışan bir Rus ustabaşına; temeli 25'e 25 metre kare planlı olarak atılan kilisenin 30 metre yükseklikte olacağını, İstanbul'un her

²⁸ BOA. HR. TH., 113/80, Lef 1.

²⁹ BOA. HR. TH., 118/78, Lef 1.

³⁰ BOA. DH. İ. UM. EK., 108/65 Lef 10.

³¹ *L'illustration*, 56 Année, No. 2914, 31 Décembre 1898 (31 Aralık 1898), s. 436.

³² BOA. Y. PRK. HH., 11/30.

³³ BOA. HR. TH. 118/78, Lef 2.

yerinden görülebileceğini ve kulesine büyük bir çan asılacağını söyleyerek³⁴ Osmanlı yönetiminden saklanan gerçeği açığa vurmuştu.

Bakü'de çıkan bir Rus gazetesi de 12 Aralık 1892 tarihli nüshasında yer alan "Türkiye'de Rus Anıtı" başlıklı yazısıyla Ayastefanos'ta bir zafer anıtı dikilmekte olduğunu ilan etmekte bir sakınca görmemişti.³⁵

"Muzaffer Rus ordusunun Balkan yarımadasını kanlarıyla sulayıp Slav kavimlerini yabancı sultanından kurtarmasının üzerinden 14 yıl geçti. Ancak, o zamandan bu yana ordumuzun seferlerinden söz eden, Rus ordularının şerefi ve Hristiyanlık davası için canını veren kahramanların hatırasını ebedileştiren bir anıt yoktu.

Şurası bir gerçektir ki savaş bittikten hemen sonra birliklerimiz, hayatını kaybeden arkadaşları adına bir abide dikmek için aralarında yardım toplayarak Doğu Rumeli'de bir abide yapımına başlamış, ancak Bulgaristan'da patlak veren olaylar sonucunda bu işler akim kalmıştır. Subaylarımız, nankör kardeşlerin yoldaşlarının hatırasını lekeleyeceğini düşündüğünden, Moskova'da bir abide dikilmiştir.

Bununla birlikte, Rus ordusunun büyük işler başarmasının anısını devam ettirme düşüncesi orada kalmayıp, Atastefanos'a kadar başarıyla ulaşmıştır. Ayastefanos bunu temsil edecek en iyi yerdir. Bu kadar şiddetle arzuladığımız bu abideye şimdi, 14 yıl sonra kavuşuyoruz. Savaş Bakanlığı Ayastefanos'a çok yakın bir yerde, savaş meydanında can veren birliklerimizin anısına bir abide dikmek için bir arazi satın almıştır. Gazetelere göre arazi hazırlıkları bitmiş durumdadır.

Kurul tarafından onaylanan projeye göre, abide bir yeraltı mezarı üstünde Aziz George adına yükselecek bir kilise ile temsil edilecektir. Yeraltı mezarı 5 sagen (6 İngiliz fitine eşit bir Rus ölçü birimi) yüksekliğinde olacaktır. Mermer merdivenli iki girişi olacaktır. Girişte şu yazı bulunacaktır: 'Bu abide İmparator III. Aleksandr'ın emriyle dikilmiştir.'

Mermer merdivenler gümüş kaplamalı bir kubbe ve altın kaplamalı bir haçın bulunduğu eski Rus mimarisine uygun bir kiliseye

³⁴ BOA. Y. PRK. TNF., 3/66.

³⁵ BOA. HR. SYS., 1313/68, Lef 2.

çıkacaktır. Bulgaristan, Doğu Rumeli ve Osmanlı İmparatorluğu içinde toplu mezarlara gömülen savaşçılarımızın bedenlerinden kalanlar, abidenin yeraltı mezarlığına taşınacak ve içinde mermer plaketer üzerine belli başlı savaşların tarihleri, savaş meydanında çarpışan kumandanların, subayların ve kimliği belirlenebilen diğer askerlerin adları kazanacaktır.

Harcamalar, İmparator ve subaylar tarafından yapılan bağışlarla Savaş Bakanlığı'nca tahsis edilen ödenekten karşılanacaktır. Meydan demir çitlerle çevrilecek, ağaçlar dikilecek ve özel bir alan da Rus mezarlığı olarak ayrılacaktır.”

Ayastefanos'ta kilise kisvesi altında bir zafer anıtı inşa edilmekte olduğunu öğrenen Osmanlı hükümeti, buna engel olmak için bir girişimde bulunamadığı gibi yapım çalışmalarına kolaylık sağlamak durumunda kaldı. Örneğin, 21 Haziran 1893 tarihinde alınan bir kararla kilise ve mezarlığın yapımında kullanılmak üzere Halkalı Numune Çiftliği'ndeki taş ocağından alınacak 1.000 metreküp taşın vergiden muaf tutulması sağladı.³⁶

Kilisenin yapım çalışmaları belirli ölçüde tamamlandıktan sonra 1896 Mayıs'ında dağınık haldeki Rus mezarlarının toplanmasına başlandı. Küçükçekmece kazası ile Çatalca sancağı ve Edirne vilayeti sınırları içerisindeki mezarlarda bulunan beş bin kadar askerin kemikleri içi kireç ve florla doldurulmuş özel sandıklara konularak kilise mahzenine nakledildi.³⁷ Cesetlerin toplanması tamamlanınca 10 Temmuz 1897'de Rus Askeri Ataşesi Albay Peçkov başkanlığında Rusya Sefiri Nelidov, askeri delegeler, din adamları ve diğer davetlilerin katılımıyla gömülen askerler için cenaze töreni yapıldı; dualar, ilahiler okundu.³⁸

Bütün bunlar olurken katı bir sansüre³⁹ tabi olan Osmanlı basını, 93 hezimetini hatırlatan Ayastefanos anıtının bir utanç vesilesi olarak yükselişini halktan gizlemeye çalışıyor, zorunlu kalmadıkça gündeme getirmekten kaçınıyordu. Bu yüzden yapılan cenaze töreni de önemsiz bir hadise gibi geçiştirilmişti. İstanbul'un önde gelen gazetelerinden biri olan

³⁶ BOA. BEO., 228/17089.

³⁷ BOA. HR. TH. 174/47.

³⁸ BOA. Y. MTV., 162/107, Lef 1; *Le Moniteur Oriental*, 13 July 1897 (13 Temmuz 1897).

³⁹ Bora Ataman, "Türkiye'de İlk Basın Yasakları ve Abdülhamid Sansürü", *Marmara İletişim Dergisi*, Sayı 14 (Ocak 2009), s. 21-49.

Tercüman-ı Hakikat'ın bu önemli hadise hakkındaki haberi üçüncü sayfasında yer verdiği "Küçükçekmece'de inşa olunan manastırda dün Rusya'nın İstanbul Sefiri Mösyö de Nelidov ile sefarete mensup diğer bazı zevatın katıldığı bir ruhani ayin yapıldığı haber alınmıştır" cümlesinden ibaretti:⁴⁰

Altı yılda tamamlanan ve bir buçuk milyon rubleye mal olan anıtın resmi açılışı, 18 Aralık 1898'de İmparator II. Nikolay'ı temsilen yüksek rütbeli subaylardan oluşan bir heyetle birlikte İstanbul'a gelen kuzeni Grandük Nikolay Nikolayeviç* tarafından yapıldı. Rusya Sefareti Başpiskoposu Boris'in dokunaklı bir vaaz verdiği törende Osmanlı devlet ricali, Bulgar Prensiği temsilcisi, Sırbistan ve Karadağ nazırları, Balkanlar'ın tüm Slav halklarının delegasyonları, Ortodoks dünyasının temsilcileri, Rus askerî görevlileri ve sefaret çalışanları hazır bulundu.⁴¹

Osmanlı Devleti'nin yarı resmi yayın organı olan ve İngilizce-Fransızca olarak iki dilde yayımlanan "The Oriental Advertiser/Le Monietur Oriental" anıtın açılış törenine geniş yer verdiği halde iç kamuoyuna hitap eden Türkçe gazeteler bu önemli olaya hiç değinmediler. Yıldız Sarayı'ndaki resmî kabulden başlayarak çarşı-pazar gezmelerine kadar, İstanbul'da kaldığı altı gün boyunca Grandük'ün bütün programı günü gününe en ince ayrıntılarına varıncaya kadar yazıldığı halde, anıtın açılışına katıldığından söz edilmedi. Osmanlı basınına göre Grandük'ün İstanbul'u ziyaret etme nedeni; Rusya İmparatoru II. Nikolay'ın dostluk, iyi niyet ve saygılarını Sultan II. Abdülhamit'e bildirmektir.⁴²

Osmanlı Devleti ile varılan uzlaşmaya göre mütevazı bir kilise olarak inşa edilmesi gereken eser, tamamlandığında yüksek ve mazgallı çevre duvarlarıyla görkemli bir abideyi, hatta kaleyi andırıyordu.⁴³ Tüm çevreye hâkim, 1.600 metre karelik bir alan üzerine 45 metre yükseklikte, bazalt taştan yüzyıllara meydan okuyacak kadar sağlam ve dayanıklı bir şekilde inşa

⁴⁰ *Tercüman-ı Hakikat*, 29 Haziran 1313 (11 Temmuz 1897).

* 93 Harbi'nde Rus ordularına komuta eden Grandük Nikolay Nikolayeviç 1891 yılında ölmüştü. Anıtın açılışını yapan Grandük'ün onunla isim benzerliği vardı.

⁴¹ BOA. Y. A. HUS., 391/70; *L'illustration*, 56 Année, No. 2914, 31 Décembre 1898 (31 Aralık 1898), s. 436; *Le Monietur Oriental*, 19 December 1898 (19 Aralık 1898). Haberin Türkçe çevirisi için bkz. Ertunç Denктаş, *a.g.t.*, s. 183-189.

⁴² *Tercüman-ı Hakikat*, 5-11 Kânunuevvel 1314 (17-23 Aralık 1898).

⁴³ BOA. BOE., 856/6418.

edilmişti. Aynı zamanda ince ve zarifti. Altın varaklarla kaplanmış çan kulesinin tepesindeki kristal haç 5,70 metre yüksekliğindeydi.⁴⁴

Durumu görmezden gelmeye çalışan Osmanlı yönetimi, eseri ısrarla “Rus manastırı” ya da “Rus kilisesi” olarak adlandırmaya devam etse de bir anıt olduğu apaçık ortadaydı. L’illustration dergisinin resmi açılış töreni için kullandığı “Le Monument de San Stefano” (Ayastefanos Anıtı) başlığı bu gerçeği bütün dünyaya ilan etmekteydi.⁴⁵ Aynı şekilde kilisenin Galata ve Karaköy’deki kâğıtçı dükkânlarında satılan kartpostallarının üzerinde de “Monument Russe” (Rus Anıtı) ya da “Ayastefanos Rus Kalesi” gibi ifadeler bulunmaktaydı (Resim 1).⁴⁶

Osmanlı hükümeti, rahatsızlık duyduğu halde Rusya ile ilişkilerde kötü etki yaratacağından korktuğu için bahsi geçen kartpostalların satışını bile yasaklayamadı.⁴⁷ Yönetimin bu suskunluğu halkın yüreğine işliyor, Rusya’ya karşı duyulan tarihsel kin ve nefreti inanılmaz derecede körüklüyordu. Anıtın 1897 Kasım’ında kimliği belirsiz kişilerin saldırısına uğraması muhtemelen dipten gelen bu toplumsal tepkinin dışavurumuydu. Fakat Rusya ile ilişkilerin bozulmasından korkan Osmanlı sarayı, manastırın bir yüzünü hedef alan saldırının Ermeniler tarafından kışkırtma amacıyla gerçekleştirildiğini öne sürerek durumu örtbas etmeyi yeğliyordu.⁴⁸

Kazım Karabekir’in “Ayastefanos’taki son mağlubiyetimizin bağrımıza diktiği (...) bir düşmanlık abidesi” olarak nitelendirdiği anıta karşı genç bir subayken duyduğu kin ve öfke bütün bir neslin duygularını temsil eder gibiydi. 1905 senesinde Erkân-ı Harbiye’den mezun olarak kıta hizmetine çıkmaya hazırlanan Karabekir, İstanbul’dan ayrılmadan önce o zamana kadar yalnız fotoğraflarını gördüğü anıtla yüzleşmek istemiş, onu karşısında görünce kendini tutamayarak duvarlarını tekmeleyip tükürmüş “Seni mutlaka yıkacağız! İnşallah seni yapanları da beraber” diye haykırmıştı.⁴⁹

⁴⁴ *Le Moniteur Oriental*, 13 July 1897 (13 Temmuz 1897). Eserin mimari özellikleri hakkında ayrıca bkz. Ertunç Denктаş, *a.g.t.*, s. 37-47, 77-81.

⁴⁵ *L’illustration*, 56 Année, No. 2914, 31 Décembre 1898 (31 Aralık 1898), s. 436.

⁴⁶ BOA. DH. MKT., 584/12, Lef 1.

⁴⁷ BOA. BOE., 1939/144728.

⁴⁸ BOA. Y. PRK. EŞA., 28/36, Lef 1.

⁴⁹ Kâzım Karabekir, *Hayatım*, Emre Yayınları, İstanbul 1995, s. 343.

Anıt manastırında görevli Rus rahiplerin demiryolu hatları gibi hassas bölgelerde kuşku çekecek şekilde dolaşmaları da ayrıca rahatsızlık yaratıyordu.⁵⁰

Yükselen toplumsal tepkinin farkında olan Rusların anıtın güvenliği için bir jandarma karakolu kurulmasını istemesi üzerine⁵¹ Sultan II. Abdülhamit, 8 Ekim 1899 tarihinde Ayastefanos manastırı civarında beş altı jandarmaya yetecek bir karakol inşa edilmesi için gerekli emri vererek kendi halkına karşı Rus anıtının jandarmalığını üstlenmek durumunda kaldı.⁵² Ayrıca anıt bekçisine de silah ruhsatı verildi.⁵³

Anıtın bakım ve onarım çalışmaları için de gereken kolaylık sağlandı. 1905 yılında Rusya'dan getirilen tuğla ve çimento gibi inşaat malzemeleri gümrük vergisinden muaf tutuldu.⁵⁴

2. Türk Bayrağını Aşağılayan Kars Anıtının Dikilmesi

Ruslar, Anadolu cephesinde işgal ettikleri topraklardan çekilmeden önce orada hayatını kaybeden bir Rus generali adına Pasinler (Hasankale) yakınlarında bir abide dikmişlerdi.⁵⁵ Özellikleri hakkında bilgi sahibi olamadığımız bu eser anlaşıldığı kadarıyla zafer anıtı olmaktan çok gösterişli bir mezardı. Bu yüzden Rumeli cephesindeki zaferlerini Ayastefanos anıtıyla taçlandırdıktan sonra Anadolu cephesindeki başarılarını da anıtlıştırmak istediler.

İlk zafer anıtı, Zivin ve Horum muharebeleri anısına, 1901 yılında küçük bir sınır yerleşkesi olan ve 93 Harbi'den sonra Rus hâkimiyetine geçen Karaorgan'a dikildi. Osmanlı arşivindeki 28 Temmuz 1901 tarihli rapordaki bir kayda göre, üzerinde bir heykel bulunan anıtın etrafına yerleştirilmek üzere Sarıkamış'tan Karaorgan'a 4 adet top gönderilmişti.⁵⁶ Raporda topların

⁵⁰ BOA. HR. TH., 302/65.

⁵¹ BOA. BEO., 1274/95482.

⁵² BOA. DH. MKT., 2255/38, Lef 1.

⁵³ BOA. DH. İD., 94/38.

⁵⁴ BOA. BEO., 2485/186314.

⁵⁵ *Tanin*, 31 Kânunuevvel 1330 (13 Ocak 1915).

⁵⁶ BOA. Y. PRK. ASK., 171/182.

özelliklerinden bahsedilmemiş ise de, muhtemelen bunlar da Petersburg anıtındakiler gibi Osmanlı ordusundan ganimet olarak alınmışlardı.

Karaorgan anıtından sonra Kars'a da bir zafer anıtı dikilmesine karar verildi. 1910 yılında Aleksandr Nevsky Kilisesi'nin (Günümüzde Fethiye Camii) önündeki geniş meydana dikilen Kars anıtı Ayastefanos'taki kadar görkemli değildi, fakat kullanılan semboller açısından ondan daha inciticiydi. Anıt üzerine yerleştirilen tunçtan heykelin ana teması Kars kalesindeki Türk bayrağının indirilip yerine Rus bayrağının dikilmesiydi. Fakat bu sahne Türk bayrağını ve Türklüğü aşağılar şekilde canlandırılmıştı. Gönderiyle birlikte yerinden sökülüp aşağı atılan ay yıldızlı Türk bayrağı, elindeki Rus bayrağını yüksek bir kaya üzerine dikmekte olan Rus askerinin ayakları altında iken uçarak gelen çift başlı Rus kartalının gaga ve pençeleriyle parçalanmaktaydı (Resim 2).⁵⁷

Kars anıtın inşasında da Petersburg ve Karaorgan anıtlarında olduğu gibi Türk ordusundan ganimet olarak alınan toplar kullanılmıştı. Kare planlı kaidenin köşelerine, üzerlerindeki yazılar ve tuğralar görünecek şekilde birer tunç top yerleştirilmişti. Kaidenin her bir yüzüne ünlü Rus generallerinden birinin madalyon biçimindeki resmi asılmıştı. Onların altına da üzerlerinde Kars'ın zaptında görev alan birliklerin isimleri ve numaraları yazılı olan tunçtan levhalar çakılmıştı.⁵⁸ Kaidenin ön yüzü 93 Harbi'nde Anadolu cephesindeki Rus ordusuna komuta eden Grandük Mihail Nikolayeviç'in madalyonuna ayrılmış ve altına "Kars kalesi Türklerden alınırken canlarını yiğitçe feda eden Rus askerlerinin anısına-1877" ibaresi kazınmıştı.⁵⁹

Anıt kaidesinin etrafı birbirine ağır zincirlerle bağlanmış Türk toplarıyla çevrilmişti. Zincirlerin tutturulması için köşelere yerleştirilen birer çift top üzerine pençelerini namlulara geçirmiş tunçtan dökülmüş çift başlı iri Rus kartalları kondurulmuştu.⁶⁰

Anıtın resmi açılış töreni, büyük bir heyetle Tiflis'ten Kars'a gelen Kafkasya Genel Valisi Vorontsov-Daşkov tarafından, şehrin zapt edilisinin

⁵⁷ BOA. HR. SYS., 1229/8, Lef 2; Fahrettin Erdoğan, *Türk Elllerinde Hatıralarım*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998, s. 47.

⁵⁸ Ahmet Refik, *Kafkas Yollarında Hatıralar ve Tahassüsler*, Matbaa-i Orhaniye, İstanbul 1919, s. 51.

⁵⁹ *Tasvir-i Efkâr*, 27 Nisan 1334 (1918).

⁶⁰ Ahmet Refik, *a.g.e.*, s. 51.

33. yıldönümüne denk getirilerek 19 Kasım 1910 tarihinde yapıldı.⁶¹ Köy muhtarlarına varıncaya kadar vilayetteki bütün görevlilerin orada hazır bulunması istenerek törene büyük bir kalabalığın katılması sağlandı. Heykeli dikilen, yani Türk bayrağını Kars kalesinden indiren Rus askeri de tören alanındaydı.

Kars sancağı 93 Harbi'nden sonra Ruslara bırakılmış olsa da Sultan Alparslan'dan beri sekiz buçuk asırlık kadim bir Türk yurduydum. Bu yüzden Rus anıtının oraya dikilmesi Osmanlılar açısından ayrıca üzücü oldu. Resmi açılış törenini içi kan ağlayarak izlediği anlaşılan Kars Şehbenderi Ömer Cemalettin Bey, gördüklerini ve hissettiklerini ertesi gün Hariciye Nezareti'ne şöyle rapor etti:⁶²

“Yapımı üç yıl önce tamamlandığı halde şimdiye kadar resmi açılış yapılmamış olan kilise ile bir seneden beri devam eden inşaa çalışmaları tamamlanmış bulunan iğrenç abidenin resmi açılış töreni, ayın 18'inci Cuma günü akşamı alafranga saat 6'da özel trenle Kars'a gelip ertesi günün akşamı gece yarısından bir saat sonra dönmüş olan Kafkasya Genel Valisi'nin huzurunda, Cumartesi günü öğleden sonra saat 2 dolaylarında takdis töreninin ardından kaleden 21 pare top atışıyla yapılmıştır. Birkaç güne kadar takdim edilecek fotoğraflarında da görüleceği üzere komşu ve dost bir büyük devletin değil, hatta zerre kadar iyi niyetten mahrum, nezaketten hiç nasiplenmemiş en düşman ve en bedevî bir kavmin bile hatırına getiremeyeceği ve yapmaktan utanıp sıkılacağı derecede bir kötü niyetle sevgili ve mukaddes bayrağımızı açıkça aşağılanmakta olan ve her nedense muharebenin sona ermesinden otuz üç yıl sonra sevgili vatanımızın yanı başına dikilmiş olan uğursuz ve iğrenç heykelin açılış töreninde Tiflis Eksarhı'nın takdis ve dualarından başka bir konuşma yapılmamış veya her şeyi açıkça dile getiren bir heykel karşısında ayrıca konuşmaya gerek görülmemiştir. Söz konusu törende hazır bulunmak üzere Eçmiyazin Ermeni Katogigosu İzmirliyan Efendi hazretleri de davet edilmiş ise de geçerli bazı gerekçeler sunarak davete katılmamıştır.”

⁶¹ BOA. HR. SYS., 1229/8, Lef 2.

⁶² BOA. HR. SYS., 1229/8, Lef 3.

Tarihsel öneme sahip bir hadise olarak görüldüğünden anıtın açılış töreni Ruslar tarafından filme de alındı. Vorontsov Daşkov'un kalabalık heyetiyle zafer takının altından geçerek tören alanına girişini gösteren kaydın erişime açık 4 dakikalık bölümü⁶³ törenin içeriği ve anıtın özellikleri hakkında önemli ayrıntılar içermektedir.

Kars anıtının açılışı Rus basınında geniş yer bulurken Türkiye'de derin bir sessizlikle karşılandı. O sırada ülke yönetimine hâkim olan İttihatçılar da tıpkı 1909'da tahttan indirdikleri Sultan II. Abdülhamit gibi Rusların kaba ve düşmanca hareketini sessizce kabullendiler. Devletin ve milletin manevî şahsiyetini rencide eden bu yakışsız tavrı protesto bile edemediler. İttihatçıların yayın organı Tanin gazetesi, bu onur kırıcı olayı kamuoyundan saklamaya çalıştı; ne anıttan ne de açılış töreninden söz etti. Yalnız, İslamcı çizgiyi temsil eden Sırat-ı Mustakim mecmuası "Kars Kalesinin Türklerden Zaptı Şenlikleri" başlığı altında Türk bayrağına yapılan saygısızlığa değinmeden olayı yorumsuz olarak yazdı:⁶⁴

"Rus gazetelerinde yazıldığına göre bu günlerde Kars kalesi içinde Rusların Osmanlılarla Kars için ettikleri 1828, 1854, 1877 muharebelerini hatırlamak üzere yapılmış bir abidenin açılış töreni münasebetiyle büyük şenlikler yapılmıştır. Kafkasya'da hükümdar kaymakamı olan zat ile ruhanî reisler törende hazır bulunmuşlardır. Kars muharebelerine dair konferanslar verilmiştir."

O sırada Kars'ta yaşayan ve bölgeyi yakından tanıyan Fahrettin (Erdoğan) Bey'in gözlemlerine göre Kars anıtı, Osmanlı Devleti'nden zorla koparılan topraklarda Rus hâkimiyetini benimsemek istemeyen Türk halkının azmini kırmak amacıyla dikilmişti. Fakat tam tersi bir etki yaratmış, Türk bayrağına yapılan saygısızlık, bölge halkının Rusya'ya karşı daha kararlı bir mücadeleye girişmesine neden olmuştu.⁶⁵

⁶³ <https://www.youtube.com/watch?v=SQZ-fZUBdyY>, (Erişim, 10.03.2021.).

⁶⁴ *Sırat-ı Mustakim*, Cilt 5, Adet 119 [Kânunuevvel 1326 (Aralık 1910)], s. 255.

⁶⁵ Fahrettin Erdoğan, *a.g.e.*, s. 47-48.

3. Ayastefanos Anıtının Organize Halk Hareketiyle Yıkılması

Türk toprakları üzerindeki yayılmacı emellerinden vaz geçmeyen Rusya'nın⁶⁶ Ayastefanos ve Kars'ta anıtlaşan haddi aşan tavrı karşısındaki suskunluk 1. Dünya Savaşı'na kadar sürdü. O zamana kadar sessizce biriktirilen kin ve nefret bir volkan gibi patlayarak açığa çıktı. Sultan Mehmet Reşat, 2 Ağustos 1914'te Almanya ile imzalanan gizli ittifakın verdiği güvenle, 11 Kasım 1914'te Rusya ile müttefikleri olan İngiltere ve Fransa'ya karşı cihad-ı ekber ilan etti. Yeryüzündeki bütün Müslümanlar için bu üç devlete karşı savaşmanın dini bir yükümlülük olduğunu bildirdi.⁶⁷

İlan edilen cihada toplumsal destek sağlamak amacıyla 14 Kasım Cumartesi günü büyük bir gösteri yapılması planlandı. Basın yoluyla halka ilan edilen söz konusu program kapsamında önce Fatih Camii'nde cihat fetvaları okunacak, sonra hep birlikte Harbiye Nezareti'ne, Babıali'ye, Almanya ve Avusturya elçiliklerine gidilerek cihadı destekleyen konuşmalar yapılacaktı. Oradan gruplar halinde dağılan kalabalık şehrin muhtelif yerlerinde sevinç gösterileri düzenleyecekti.⁶⁸

Açıkça duyurulmamış olmakla birlikte 93 mağlubiyetini hatırlatan onur kırıcı Ayastefanos anıtı da bu program kapsamında yıkılması kararlaştırılmıştı. Turan gazetesi, İttihat ve Terakki Hükümeti'nce gayri resmi olarak alınan⁶⁹ bu kararı programdan bir gün önce "Göğsümüzde Bir Mezar Taşı" manşetiyle kendi fikriymiş gibi açıkladı:⁷⁰

"Evet, bu yalnız, bize korkunç ve büyük bir felâketi hatırlatan bir abide değil aynı zamanda ve özellikle göğsümüzde, ta kalbimizin çarptığı noktaya bir zalim ve haydut pazısının diktiği kocaman bir mezar taşıdır. Dünya tarihinde örneği görülmemiş bir suikastı, havsala yakan bir cinayeti işlemek; Müslümanlığı onun yegâne önderi ve koruyucusu olan Türkleri kahrederek öldürmek için "step"lerden kalkıp gelen sonsuz bir canavar sürüsü, Grandük Nikolay ordusu

⁶⁶ Sean McMeekin, *I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Rolü*, çev. Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013, s. 54-55.

⁶⁷ *Sabah*, 31 Teşrinievvel 1330 (13 Kasım 1914).

⁶⁸ *Sabah*, 1 Teşrinisani 1330 (14 Kasım 1914).

⁶⁹ BOA. DH. EUM. AYŞ., 17/75, Lef 12.

⁷⁰ *Turan*, 31 Teşrinievvel 1330 (13 Kasım 1914).

tarafından Edirne'ye kadar bütün aziz topraklarımızı kana buladıktan, orada her şeyi yok ettikten sonra –Müthiş Hatıra!- İstanbul eteklerine gelmiş ve artık senelerden beri hayatını zerre zerre tükettiği zavallı kurbanın, Türklüğün son nefesini verdiğiğine emin olan büyük bir sevinç çılgılığı içinde Ayastefanos'a Rus abidesi denilen kocaman taşı dikmişti. Bu, öldürülen Türklüğün mezar taşıydı.

Hunhar olduğu kadar gafil Grandük aldanmıştı. Hayır, Türk ağır bir yara almış, fakat ölmemişti. İşte İstanbul eteklerinde onun defnettiği Türk bugün sağdır. İşte Çar dünkü kurbanının önünde bugün titremektedir. İşte bugün Ayastefanos'taki, daha doğrusu göğsümüzdeki kocaman mezar taşının büyük bir kuvvetle yere yıkılacağı, parça parça edileceği dakika gelmiştir. Temenni ederiz ki hükümet Türk gençlerine, her işte olduğu gibi, rehber olsun, bu kocaman mezar taşını, yarın doğacak zafer güneşi görmesin."

Seferberliğin ilanından beri gazeteler katı bir sansüre tabi olduğundan⁷¹ bu tür hassas konuların hükümetin onayı ya da talimatı olmaksızın basın yoluyla dile getirilmesi mümkün değildi. Bu yüzden Turan gazetesinin yukarıdaki yazısı ertesi gün olacakların, yani Ayastefanos'taki Rus anıtının hükümetin organize ettiği bir halk hareketiyle yıkılacağına habercisiydi.

Beklendiği gibi de oldu. Ertesi gün Fatih Camii avlusunda cihat fetvalarının okunmasından sonra 50 bin kişilik⁷² büyük bir kalabalık Bayezid Meydanı'na doğru yürüyüşe geçti. Orada ikiye ayrılan kalabalığın bir kısmı Babiali ve sefaretlere doğru yürümeye devam ederken, diğerleri Rus anıtını yıkmak üzere Ayastefanos'a yöneldi. Gerçi, o tarihte Genel Karargâh İstihbarat Şube Müdürü olan Kâzım Karabekir'in Bayezid Meydanı'ndaki gözlemlerine göre kalabalık söylendiği kadar büyük değildi, yürekte gelen bir heyecan da yoktu. Her şey, tahmin ettiği üzere usulen tertiplenmişti, polisler ve bu tür gösterilere birkaç kuruş karşılığında katılmayı alışkanlık haline getirenler dışında halktan kimse yoktu.⁷³

⁷¹ *Sabah*, 25 Temmuz 1330 (7 Ağustos 1914).

⁷² Ziya Şakir, *1914-1918 Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik?*, Muallim Fuat Gücüyener Anadolu Türk Kitap Deposu, İstanbul 1944, s. 99-102.

⁷³ Kâzım Karabekir, *Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik*, 2. Cilt, Emre Yayınları, İstanbul 1995, s. 395.

Hükümetin anıtın yıkımını resmen üstlenmeme nedeni, hadisenin toplumsal tepki sonucu meydana geldiği izlenimi yaratarak cihat ilanına ve hükümetin savaş politikalarına daha fazla toplumsal destek sağlamaktı. Bu yüzden anıtın yıkımını gerçekleştirecek olan istihkâm bölüğü, 2. Ordu Komutanı ve Bahriye Nazırı Cemal Paşa'nın emriyle, Küçükçekmece sırtlarında yapılacak tatbikat bahanesiyle bir gece öncesinden ant yakınlarındaki bölgeye sevk edilmişti.⁷⁴

14 Kasım sabahı saat 08.30'dan itibaren İstanbul Polis Müdür-i Umumisi Bedri Bey nezaretinde süngülü jandarmalar ve polisler tarafından kuşatılan anıta görevliler dışında kimsenin girmesine izin verilemedi.⁷⁵ İçerideki değerli eşyalar Bedri Bey'in emriyle kamyonlara yüklenip Polis Müdüriyeti'ne gönderildi. Anıtın pirinçten yapılmış altın yaldızlı maketi, kuleye asılı büyük çan ile daha küçük diğer çanlar, al yeşil dekorasyonlu gümüş üzerine altın yaldız kaplı iki değerli İncil, buhurdanlar, şamdanlar ve bir takım kitaplar bu değerli eşyalar arasındaydı.⁷⁶

Saat 10.00'a geldiğinde anıtın boşaltılması tamamlanmış, şafakla başlayan askerî tatbikat da sona ermişti. Cemal Paşa tatbikatı değerlendirmek bahanesiyle bütün subayları anıtın karşısında toplamış, civardaki tepelere çıkarak tatbikatı seyreden köylüler de oraya gelmişlerdi. Usulen tatbikat hakkındaki tenkitlerini tamamladıktan sonra sözü 93 Harbi'ne getiren Paşa'nın⁷⁷ konuşmasını tamamlamasının ardından istihkâm bölüğünün yerleştiği dinamit kalıpları patlatılarak anıtın çan kulesi aşağıya indirildi.⁷⁸

Patlamanın ardından halkın içeriye girmesine izin verildi. Önce binanın ahşap aksamı ateşe verildi. En yüksek yerlerine kadar çıkılarak Osmanlı bayrakları dikildi, davullar çalındı.⁷⁹ Fakat kale gibi sağlam olduğundan yıkımı sanıldığı kadar kolay olmadı. Gün boyu sadece merdivenleriyle dış

⁷⁴ Kâzım Karabekir, *Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik*, s. 383.

⁷⁵ BOA. DH. EUM. AYŞ., 17/75, Lef 12.

⁷⁶ *Tanin*, 2 Teşrinisani 1330 (15 Kasım 1914).

⁷⁷ Ziya Şakir, *a.g.e.*, s. 102.

⁷⁸ Kâzım Karabekir, *Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik*, s. 395. Karabekir, patlamanın 18 Kasım'da gerçekleştiğini belirtse de tarih konusunda yanıldığı anlaşılmaktadır. Anıtın 17 Kasım'da yayımlanan bir fotoğrafında kulenin 18 Kasım'dan önce yıkılmış olduğu görülebilmektedir. Bkz. *Tasvir-i Efkar*, 4 Teşrinisani 1330 (17 Kasım 1914).

⁷⁹ *Tanin*, 2 Teşrinisani 1330 (15 Kasım 1914).

duvarları tahrip edilebildi. Yıkım çalışması binlerce kişinin katılımıyla ertesi gün de devam etti.⁸⁰

Olayın kendiliğinden gelişen halk hareketi olduğu izlenimine zarar vermemek için yıkımın bir askeri birlik tarafından dinamit kalıpları kullanılarak yapıldığı basına yansıtılmadı. Yalnız patlama ânı dâhil olmak üzere yıkımın bütün aşamaları Ali Enis Bey ve Bahaeddin Ramizade (Foto Resna) tarafından çekilen fotoğraflarla belgelendi.⁸¹

Bahaeddin Ramizade'nin kulenin yıkımından sonra çektiği fotoğraf, hükümetin etkili propaganda aygıtlarından olan Donanma mecmuasına kapak resmi yapıldı. Üzerinde "Milli intikam-Ayastefanos'ta Rus abidesinin hedmi 3-5 Teşrinisani 1330 (16-18 Kasım 1914)-Foto: Resna" ibaresi bulunan fotoğrafın altına "Abide-i Sernigün (Tepetaklak Abide): Uğursuz 93 Harbi'nin lanetli hatırası şimdi her tarafta bozguna uğramış Rus ordularının perişan bir örneği halinde yere serilmiş bulunuyor" diye yazıldı (Resim 3).⁸²

Patlama ânının filme alındığı da söylenmekte ise de şimdiye kadar böyle bir kayda ulaşılamadığından bu iddia pek inandırıcı değildir. İlk defa 1946 yılında Türk sinema tarihi üzerine yapılan bir çalışmada⁸³ yer verilen söz konusu iddia, daha sonra Türk sinema tarihinin kurucu isimlerinden Nurullah Tilgen tarafından herhangi bir kanıt gösterilmeden aşağıdaki gibi detaylandırılmıştır:⁸⁴

"İspanyol filmciliğiyle çağdaş olan Türk filmciliği 'Ordu Film Alma Merkezi' tarafından çevrilen bir aktüalite filmle başlar. Bu 1876 yılında Yeşilköy'e kadar gelmiş olan Rus ordusunun orada hava meydanı tarafındaki bir tepeye hayır müessesesi adı altında inşa ettikleri muazzam abidenin yıkılmasıdır.

300 metre uzunluğunda olan bu film 14 Kasım 1914 tarihli Cumartesi günü sabahı saat 8.30'da abidenin yıkılmasını tasvir etmektedir. Hamidiye zırhlısının topları bir müddet onu denizden

⁸⁰ *Tasvir-i Efkâr*, 3 Teşrinisani 1330 (16 Kasım 1914).

⁸¹ Roni Margulies, "Rus Kilise Abidesinin Yıkılışı", *Toplumsal Tarih*, Sayı 1 (1 Ocak 1994), s. 41.

⁸² *Donanma*, Numara: 74 [26], 28 Kânunuevvel (Aralık) 1914, s. 401.

⁸³ Rakım Çalapala, *Filmlerimiz*, Yerli Film Yapanlar Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1946, s. 4.

⁸⁴ Nurullah Tilgen, "Türk Filmciliği: Dünden Bugüne (1914-1953)", *Yıldız*, Cilt 2, Sayı 30 (1953), s. 16.

dövmüşler fakat bir taşını bile yıkmaya muvaffak olamayınca sağ tarafı dinamitle uçurulmuş ve bu şekilde yıkmak imkânı hâsıl olmuştur. Abidenin yıkılmasını filme alma işi Sascha Film adında bir Viyana şirketine verilmiş, fakat yabancı tebaasından hiçbir kimsenin abidenin civarına yaklaşmaması emredildiğinden 'Fuat Özkınay' adında bir film amatörü tecrübe edilmiş ve sonra da ona birkaç ay süren faaliyetle filme alınmıştır."

İçerisinde tarihsel gerçeklere uymayan öğeler barındıran bu görüşün takipçileri, kişisel anekdotlara ve rivayetlere dayanarak filmin çekildikten sonra kaybolduğunu kanıtlamaya çalışmış iseler de Türk sinema tarihi üzerine yapılan son çalışmalar, bu iddiaları haklı olarak kuşkulu bulmakta ve Türk sinemasına milliyetçi bir kahramanlık hikâyesi inşa etme çabası olarak değerlendirmektedir.⁸⁵

Anıttan geriye kalan enkaz aylar süren bir çalışmanın ardından Şehremaneti'nce 207.741 kuruş harcama yapılarak ortadan kaldırıldı.⁸⁶ Başlangıçta mahzenlerindeki Rus askerlerine ait kemiklerin toplanıp askerî müzeye kaldırılması⁸⁷ söz konusu edilmiş ise de anlaşıldığı kadarıyla sonradan buna aldırın olmadı; onlar da enkazla birlikte kaldırılıp yok edildi. Enkazın bir kısmı 1915 yılı sonlarında yapımına başlanan Tayyare Mektebi camiinin inşaatında kullanıldı. Okul idaresine 30 bin tuğla, yeteri kadar mermer ve okul bahçesine dikilmek üzere 150 fidan verildi.⁸⁸ Ağaçlarına varıncaya kadar kökünden sökülüp bütün izleri yok edilen anıtın boş kalan arazisine 1916 yılında bir askeri nakliye deposu inşa edildi.⁸⁹ Söz konusu depo terk edilmiş olarak halen yerinde durmaktadır.⁹⁰

⁸⁵ Dilek Kaya, "Kırık Bir İlk Hikâyesi: Türk Sinemasının 100. Yılına Dair", *Sinecine*, Cilt 5, Sayı 2 (Güz 2014), s. 113-120; Nezih Erdoğan, "Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Sinema Üzerine Yapılmış Tarih ve Tarihyazımı Çalışmalarına İlişkin Bir Literatür Değerlendirmesi (1946-2020)", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 18, Sayı 36 (2020/2), s. 476-480; Barış Saydam, "Türkiye'de Sinema Tarihyazımının Gelişim Süreci", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 18, Sayı 36 (2020/2), s. 428-430.

⁸⁶ BOA. DH. İ. UM. EK., 108/65, Lef 10.

⁸⁷ *Tanin*, 2 Teşrinisani 1330 (15 Kasım 1914).

⁸⁸ BOA. DH. UMVM., 85/70, Lef 2.

⁸⁹ BOA. DH. İ. UM. EK., 108/65, Lef 19.

⁹⁰ Ertunç Denктаş, *a.g.t.*, s. 96-97.

Rusya'nın tarihsel emelleri uğruna hayatını kaybeden 5 bin Rus askerine ebedi istirahatgâh olmak üzere inşa edilen anıtın, aradan sadece 16 yıl geçtikten sonra bu şekilde kökünden sökülüp atılması, Ruslar açısından en az dikilirken Türkiye'de olduğu kadar incitici olmuş olmalıydı. Fakat İstanbul'da onların acısını umursayan yoktu. Tanin; "Senelerden beri bütün Müslümanların kalplerini yakan iğrenç Moskof heykeli dün yıkıldı, inşallah, yarın Çar'ın saltanat sarayları da yerle bir edilecektir!" diye yazıyordu.⁹¹ Tasvir-i Efkâr "Abide-i Melanet" başlığı altında Rus abidesinin uğursuz hatırasını anımsatan Ayastefanos isminin de değiştirilmesi gerektiğini öne sürüyordu.⁹²

Sanki İstanbul yeniden fethedilmişti! Anıttan sökülüp müzeye kaldırılan biri çok büyük, diğerleri daha küçük dört adet çanın İstanbul'un fethi sırasında Haliç'i kapatan meşhur Bizans zincirinin yanına konularak sergilenmesi bu düşünceyi yansıtıyordu.⁹³

14 Kasım akşamı heyecan iyice artmış, karanlıktan yararlanan bazı kimseler bir süre önce Rus vatandaşlığına geçen Mıgırdıç Tokatlıyan'ın⁹⁴ otel ve gazinosuna saldırarak eşyalarını kırıp dökmeye başlamışlardı. Neyse ki, işin renginin değişmeye başladığını fark eden güvenlik güçleri, olaya hemen müdahale edip suçluları yakalayıp vahim sonuçlar doğurabilecek bu tür saldırıların önünü almayı başardılar.⁹⁵

4. Moskof Taşı ve Hasankale Rus Abidesinin Yıkılması

Artık Rusları anımsatan hiçbir şeye tahammül edilemiyordu. Tam da bu sırada, 81 yıldır Beykoz'da durmakta olan Moskof Taşı da bu öfke selinin hedefi oluverdi. Tasvir-i Efkâr, 20 Kasım'da "Bir Nişane-i Şeamet Daha!"

⁹¹ *Tanin*, 2 Teşrinisani 1330 (15 Kasım 1914).

⁹² *Tasvir-i Efkâr*, 3 Teşrinisani 1330 (16 Kasım 1914). İttihat ve Terakki hükümeti isim değişikliği önerisine ilgi göstermemiş, Ayastefanos'un ismi 1925 yılında Yeşilköy olarak değiştirilmiştir. BCA., 230/39/54/7.

⁹³ *Tasvir-i Efkâr*, 7 Teşrinisani 1330 (20 Kasım 1914).

⁹⁴ Ümit Baki Erdem-Murat Hanılçe, "Mıgırdıç Tokatlıyan, Tokatlıyan Otelleri, Gazinosu ve Lokantası -Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi Belgelerine Göre-", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8 (2019, Ek Sayı 1), s. 1377.

⁹⁵ *Tasvir-i Efkâr*, 2 Teşrinisani 1330 (15 Kasım 1914).

başlığı altında Osmanlı haysiyetini rencide eden bu taşı da Ayastefanos abidesi gibi tepetaklak etmenin tam zamanı olduğunu yazdı.⁹⁶

Ertesi gün Beykoz'da da Ayastefanos'takine benzer bir organizasyon gerçekleştirildi. Cihat fetvalarının okunmasından sonra Rusya ve İtilaf devletleri aleyhine heyecanlı konuşmalar yapıldı. Galeyana getirilen ahali yaklaşık üç metre yüksekliğindeki Moskof Taşı'nı parçalamaya sevk edildi. Koca kaya parçası özellikle Vaniköy Rehberi İttihad-ı Osmanî Sultanisi öğrencilerinin gayretiyle tahrip edildi.⁹⁷ Üzerindeki Rusça ibare tümüyle kazındı, Türkçe dörtlük de okunmaz hale getirildi.⁹⁸

Bütün gözler yıkılacak yeni bir Rus abidesi arar gibiydi. Derken, beklenen haber Erzurum'dan geldi. Erzurum'da çıkan Albayrak gazetesinin 93 Harbi'nde ölen bir Moskof generali adına Hasankale'de dikilen abidenin hâlâ göz önünde olmasından yakınması üzerine Tanin "bunun hemen kökünden sökülmesini Pasinler ahalisinden rica ediyor" diye yazdı.⁹⁹ Sonrasında yaşananları henüz bilemesek de bugün yerinde olmadığına göre, önceki tecrübelerimize dayanarak onun da bir organize halk hareketiyle parçalanarak yok edildiğini tahmin etmek zor olmayacaktır.

5. Kars'ı Ele Geçiren Türk Ordusunun Rus Zafer Anıtını Yıkması

Ayastefanos anıtının yıkımına öncülük eden Turan gazetesi, 31 Kasım'da Hüseyin Ragıp'ın "Kars'taki Boynu Bükük Hilâl" başlıklı kışkırtıcı yazısıyla Kars'taki Rus anıtını da hedef tahtasına yerleştirdi. Yavuz Sultan Selim'in kutsal hatıralarını sinesinde saklayan Kars'ı zorla koparıp alan vahşi Moskof askerlerinin, şehrin sokaklarında Türk ve İslâm kanlarından ırmaklar akıttığını, o günden beri Kars'ın derin inlemelerinin hiç dinmediğini, imdat dileyen mazlum ve yanık sesinin hiç kesilmediğini ifade ettikten sonra sözü Kars anıtına getirerek şöyle yazdı:¹⁰⁰

"Deli Petro'nun hain milleti Kars'ı aldıktan, Kars'ı çaldıktan sonra, şehrin en güzel bir yerine, tıpkı Ayastefanos'taki gibi, büyük bir abide

⁹⁶ *Tasvir-i Efkâr*, 7 Teşrinisani 1330 (20 Kasım 1914).

⁹⁷ *Tasvir-i Efkâr*, 9 Teşrinisani 1330 (22 Kasım 1914).

⁹⁸ Fatih Ünal, "a.g.m.", s. 202.

⁹⁹ *Tanin*, 31 Kânunuevvel 1330 (13 Ocak 1915).

¹⁰⁰ *Turan*, 18 Teşrinisani 1330 (31 Kasım 1914).

kurmuştu. Fakat bunun buradakinden daha başka, göze batan nişaneleri vardı: Büyük abidenin ta yukarısına boynu bükük, yüzü solgun bir Osmanlı bayrağı, senin al bayrağın çakılmıştı; bunun üstünde saldırmaya hazır bir yırtıcı kuş vardı ki, iri gagasıyla bayrağımızın nurlu ay yıldızını didiklemek, parçalamak üzere bulunuyordu. Ve işte kardeşim, Kars'ın senelerden beri elem ve hicran ile inleyen kalbi bu yırtıcı kuzey kuşunun didiklemeleri altında bitkin düşmüş bu bayrak, Kafkas Dağları'nın semalara yükselen tepelerinden, geniş sırtlarından aşarak kulaklarımıza kadar gelen imdat nidalarıyla seni, Türkleri ve İslâm ordusunu çağırıyor.”

Yazının son paragrafı Kafkas cephesindeki Türk askerlerine hitap ediyor ve onları Kars'ın intikamını almaya çağırıyordu:

“Buradaki ırkdaşların ak sinesinde milli haysiyet ve vakarımızla eğlenen, gözlerimize batan Rus abidelerini yıkarken, sen de kardeşim, bulunduğun harp safından daha ilerilere, daha uzaklara giderek 19 Kasım gecesi faciasının müthiş intikamını, Türklüğün ve İslâmiyet'in sana emrettiği korkunç intikamı al... Kars'ın ıssız sokaklarında, birer birer kesildikten, şehit edildikten sonra başları Kazak mızraklarının ucunda dolaştırılan zavallı Türk analarının, milletin bu öz günlerini göremeden intihar eden yüksek duygulu kardeşlerinin intikamını al, ruhlarını şad et... Milliyetinin, kalbini ateşleyen ilâhî ışığı Kars'ın ufuklarına nur ve ziya verirken, elinde ve başında taşıdığın ay yıldızlı al bayrağın mukaddes Turan diyarının nihayetsiz semalarını pembe gölgelerine boğsun.”

Celal Sahir (Erozan) de Türk Yurdu dergisinde çıkan “Kafkas Türküsü” şiirindeki dizeleriyle aynı hedefi gösteriyordu:¹⁰¹

Başında bir topuz gibi Moskof'un eli,
Bağrında bir hançer gibi Kars'ın heykeli,
Kaç muharrem geçti böyle sine döveli?

Kars anıtını yıkmak, Ayastefanos anıtını yerle bir etmek kadar kolay olmayacaktı. Onu yıkmak için önce Rus ordusunu yenmek gerekiyordu. Türk ordusunun 12 Kasım 1914'de Köprüköy'de Ruslara karşı üstünlük sağlaması,

¹⁰¹ *Türk Yurdu*, Yıl 3, Cilt 7, Sayı 1 (11 Kânunuevvel 1330), s. 369-370.

bütün Kafkasya'nın ele geçirileceğine dair büyük umutlar doğurmuş ise de beklenen sonuç elde edilememiştir.

22 Aralık'ta Sarıkamış harekâtı başladığında Kafkasya'daki Rus zulmünün sembolü olarak görülen Kars heykelinin yerle bir edileceğine olan inanç çok daha güçlüydü. Bu inancın etkisiyle Turan gazetesi Celal Sahir'in yukarıdaki şiirini Türk Yurdu'ndan iktibas ederek tekrar yayımladı.¹⁰² Sarıkamış harekâtının büyük bir hezimetle sonuçlanması bile beslenen umutları söndürmeye yetmedi. Kars'ın alınmasına, bir Türk askerinin Rus askeri heykelinin omuzlarına çıkartılarak Türk bayrağının dalgalandırılmasına ahdedildi.¹⁰³

Bolşevik ihtilaliyle sarsılan Rus ordusunun 18 Aralık 1917'de Erzincan Mütarekesi'ni imzalayıp Kafkasya'dan çekilmesi, beslenen umutların yeşermesine, verilen ahdin yerine getirilmesine fırsat verdi. Ermenilerin Rus ordusunun boşalttığı yerlerde Müslüman ahaliye yönelik katliamlara girişmesi üzerine 12 Şubat 1918'de başlatılan Türk ileri harekâtı başarıyla devam ederken Ruslar 3 Mart 1918'de imzaladıkları Brest-Litovsk Anlaşması ile Kars, Ardahan ve Batum'u iade etmeyi kabul ettiler.¹⁰⁴

Türk ordusu 40 yıl önce terk ettiği toprakları geri almak üzere ilerlemeye devam etti. Albay Kazım Karabekir komutasındaki kuvvetler 25 Nisan'da Kars önlerine ulaştı. Direnmeyi göze alamayan Ermeniler, şehri, tabyalarındaki 860 top ve çok miktarda mühimmatıyla birlikte teslim ederek Gümrü'ye çekildiler. Bütün şehir ve etrafındaki tabyalar Türk bayraklarıyla donatıldı.¹⁰⁵ Ancak iki gün sonra Sultan Reşat'ın tahta çıkışının yıldönümü olduğundan ona bir hediye olmak düşüncesiyle şehrin ele geçirildiği resmi olarak 27 Nisan'da açıklandı.¹⁰⁶

Şehre giren Kâzım Karabekir'in ilk işi Türk bayrağını aşağılayan anıtın tepesindeki Rus askerinin kafasını kopartmak oldu. İleride Türklüğü temsil edecek şekilde düzenlemek niyetinde olduğundan anıtın geri kalan kısmına dokunmadı. Fakat Grup Komutanı Şevki Paşa, heykelin bu haline bile

¹⁰² *Turan*, 22 Kânunuevvel 330 (4 Ocak 1915).

¹⁰³ Fahrettin Erdoğan, *a.g.e.*, s. 176.

¹⁰⁴ Selma Yel, *Yakup Şevki Paşa ve Askerî Faaliyetleri*, AKDYYK Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2002, s. 36-50.

¹⁰⁵ Kâzım Karabekir, *Birinci Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik (Sarıkamış Kars ve Ötesi)*, 4. Cilt, Emre Yayınları, İstanbul 1995, s. 216.

¹⁰⁶ *Âti*, 27 Nisan 1334 (1918).

tahammül edemeyerek dinamitle uçurulmasını emretti.¹⁰⁷ Patlamadan önce bir asker elinde Türk bayrağıyla Rus askeri heykelinin omuzlarına çıkarılıp fotoğrafları çekildi.¹⁰⁸

15 Mayıs'ta Kars'ı ziyaret eden Ahmet Refik (Altınay), parçaları etrafa saçılmış olan anıtı şöyle tasvir etmiştir:¹⁰⁹

"Heykel, kahraman ordumuzun son darbesiyle parçalanmış. Rusların kahramanlık timsali büyük bir heyula, kolu kopmuş, ayağı kırılmış, bayrağı parçalanmış, taşlar üzerinde yatıyor. Abidenin yalnız kaidesi sivri bir kaya, etrafında da Sultan Abdülmecit devrinin topları kalmış. Kayanın altındaki dört köşe kâgir duvarların her köşesine bir top konmuş. Bu topların üçü 1271 (1855-1856), biri 1274 (1858-1859) tarihli her biri 9 çapında, 23 kantar ağırlığında. Numaraları 370, 372, 526, 379. Üzerlerinde Sultan Abdülmecit Han'ın tuğraları var. Heykelin kaidesi etrafındaki kanatları kırılmış tunç kartallar, sarı tozlar, birçok Rusça harfler, üzerinde Rusça yazılı tunç levhalar, madalya şeklinde tunçtan general resimleri parça parça yerlerde yatıyor."

Şehirleri anıtsal binalar ve heykellerle donatmaya önem veren Ruslar, Kars'ı ele geçirdikten sonra Baltık mimarisine göre yeniden inşa etmiş, geniş caddeler ve meydanlar açmışlardı.¹¹⁰ Bu meydanlardan birine de Kars'ı zapt eden Rus generalinin tahminen 70 yaşlarında, kır bıyıklı, traşlı, iri ve uzun cüsseli, başında şapka, belinde palaska ve kütüklükleri olan tunçtan heykelini dikmişlerdi. General, yukarıya kaldırılmış elleriyle insan olduğu anlaşılan bir cismi tutmaktaydı. Şehir Türk kuvvetlerinin eline geçince bu heykel de dizlerinin altından koparılarak yerinden söküldü.¹¹¹

Akıbeti hakkında şimdilik bilgi sahibi olamadığımız Karaorgan'daki Rus zafer anıtı da bugün yerinde olmadığına göre büyük ihtimalle orayı ele geçiren Türk birlikleri tarafından Kars'taki anıtlar gibi yıkılıp yok edildi.

¹⁰⁷ Kâzım Karabekir, *Birinci Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik*, s. 216.

¹⁰⁸ Fahrettin Erdoğan, *a.g.e.*, s. 187-188.

¹⁰⁹ Ahmet Refik, *a.g.e.*, s. 50.

¹¹⁰ Hamza Gündoğdu, "XIX. Yüzyıl Kars Yapılarına Baltık Mimari Üslubunun Yansıması", *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Sayı 18 (2007), s. 79-99.

¹¹¹ BOA. HR. SYS., 1229/8, Lef 6.

Kars zafer anıtından ve general heykelinden arta kalan parçalar demiryoluyla Batum limanına ve oradan denizyoluyla İstanbul'a gönderildi. Anıtın bazı parçaları askeri müzeye konulmak üzere alındı, diğerleri Galata rıhtımında bırakıldı.¹¹² General heykeli ise Karaköy rıhtımına konuldu.¹¹³

Kars anıtının dikildiği yerden 8 yıl sonra sökülüp atılması, Osmanlı basınında hak ettiği ilgiyi görmedi. Kars'ın zaptı büyük bir heyecan ve memnuniyetle yazıldığı halde sembolik değere sahip olan Kars anıtından ve Rus generali heykelinden hiç bahsedilmedi. Anlaşıldığı kadarıyla hükümet, Rusları gereksiz yere gücendirip Brest-Litovsk barışını tehlikeye atmak istememişti.

6. Ayastefanos'taki Yıkımın Soruşturma Konusu Olması

Savaş bittiğinde, 93 yenilgisinin acılarını hatırlatan anıtlardan eser kalmamıştı ama savaşı kaybeden yine Osmanlı Devleti'ydi. 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi hükümleri gereğince Türk ordusu Kars, Ardahan ve Batum'u boşaltarak savaş öncesi sınırlarına çekilmek zorunda kalmış, Çanakkale Boğazı istihkâmlarını teslim alan İtilaf devletleri birleşik filosu 13 Kasım'da İstanbul açıklarına demirlemiş, şimdi sıra Türklerden intikam almaya gelmişti.

Ülkeyi nedensiz yere savaşa sokmak, Ermenileri katletmek, Rumlara kötü muamelede bulunmak, yolsuzluklar yapmak gibi ağır suçlamalara muhatap olan İttihatçı kadroların önüne Ayastefanos anıtının yıkılması da ayrı bir suç maddesi olarak konuldu. Konuyla ilgili süreç Fransız Fevkalâde Komiserliği'nin İtilaf devletleri adına 18 Mart 1919'da Osmanlı Hariciye Nezareti'ne verdiği nota ile başladı. Nota; olayın baş sorumlusu olarak gösterilen beş kişinin en ağır şekilde cezalandırılmasını istiyordu.¹¹⁴

"1878 harbinde hayatını kaybeden Rus subay ve askerleri adına Ayastefanos'ta dikilmiş olan abide, 10 Aralık 1914 tarihinde Polis Müdür-i Umumisi Bedri Bey'in kıskırtmasıyla bağnaz bir topluluk tarafından hakarete uğramış ve yağmalanmıştır. Bu vahşi eylemin baş sorumlularının aşağıdaki kişiler olduğu anlaşılmıştır:

¹¹² BOA. DH. EUM. AYŞ., 67/31, Lef 5, 7.

¹¹³ BOA. DH. EUM. AYŞ., 67/31, Lef 3.

¹¹⁴ BOA. DH. EUM. AYŞ., 17/75, Lef 15.

(1) Almanya'da bulunan Bedri Bey, (2) Almanya'da bulunan Ayastefanos muhtarı Karakaş, (3) Üsküdar Belediye Reisi Miralay Kadri Bey (Makriköy kaymakamı olup daha sonra Üsküdar mutasarrıflığına terfi eden ve günümüzde bir mutasarrıf olan mülkiyeden Kadri Bey), (4) Makriköy'ünde oturan Düyûn-ı Umumiye Heyet-i Tahririye Müdürü Bedri Bey, (5) Kalitarya köyü mülk sahiplerinden Osman Reis (Hamallar Kethüdası Osman Reis).

Abide yalnız iğrenç bir şekilde tahrip edilmekle kalmamış, içindeki bütün eşya yağmalanıp çalınmıştır. En büyük payı Bedri Bey'in aldığı, Kalitarya köyünden Osman'ın da birçok değerli eşyayı gasp ettiği haber alınmıştır. Dini inançlara hürmetsizlik ve hırsızlık suçlarını işleyen adı geçen kişilerle suç ortaklarının bulunup hak ettikleri ağır cezalara çarptırılmaları ricasına ek olarak henüz cezalandırılmamış bu gibi eylemler hakkında en ciddi bir şekilde dikkatlerinizi çekmeyi gerekli sayarım.

Fransa hükümeti ve diğer müttefik hükümetler bu gibi eylemlerin cezalandırılmasını şiddetle gerekli saydıklarından söz konusu suçlular hakkında yapılacak cezalandırma işleminin tarafıma bildirilmesi halinde pek minnettar olacağım."

Verilen notanın ciddi bir araştırmaya dayanmadığı anlaşılıyordu. Olay tarihi bile doğru tespit edilememiş 14 Kasım 1914 yerine, 10 Aralık 1914 tarihi verilmişti. Bu ciddiyetsiz nota üzerine Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nce başlatılan soruşturma da aynı şekilde ciddiyetsiz ve yasak savma kabilindendi.

Adı geçen beş sanıktan ikisi yurtdışında olduğundan yalnız üçünün ifadesi alınabilmiş, iki de tanık ifadesine yer verilmişti. Bu yüzeysel soruşturma neticesinde Polis Müdür-i Umumisi Bedri Bey dışında notada adı geçen diğer şahısların olayla herhangi bir ilgileri bulunmadığı kanaatine varılmıştı. 6 Mayıs 1919 tarihli tahkikat raporuna göre, abidenin yıkımı İttihat ve Terakki hükümetinin emriyle Polis Müdür-i Umumisi Bedri, Evkaf Nezareti Sermühendisi Salim ve muavini Vasfi beylerin gözetimi altında Alman subaylar tarafından gerçekleştirilmiş, bütün eşyası da Alman subaylar tarafından alınıp götürülmüştü.¹¹⁵

¹¹⁵ BOA. DH. EUM. AYŞ., 17/75, Lef 12.

İfadesi alınan sanıklardan Kadri Bey olay sırasında orada olmadığını,¹¹⁶ Osman Reis ile Düyûn-ı Umumiye Heyet-i Tahririye Müdürü Bedri Bey ise abidenin yıkımını izlemek için olay yerine gittiklerini fakat hiçbir işe karışmadıklarını söylemişlerdi. Osman Reis, Rusya'ya giden kilise papazının Kalitarya'daki evinde kalan eşyasının kaybolmaması için köy ihtiyar heyeti tarafından tutanak karşılığında kendisine teslim edildiğini ve teslim aldığı eşyanın halen muhafazası altında bulunduğunu ayrıca beyan etmişti.¹¹⁷

Tanık olarak ifadelerine başvurulanan Kalitarya köyü ihtiyar heyeti üyelerinden Panyondi İstavri ile Artin'in sanık beyanlarını destekleyen ifadeleri ise şöyle kayda geçirilmişti:¹¹⁸

"Tanıkların ifadelerine göre abidenin yıkımı sırasında sivillerin içeriye girmesine kesinlikle izin verilmemiş, süngülü jandarmalar ve polisler tarafından kuşatılan abide Alman subaylarının idaresi altında ve bizzat Alman subaylar tarafından atılan bomba ve dinamitlerle yıkılmıştır. İçerideki eşya da onlar tarafından alınarak Alman otomobilleriyle götürülmüştür. Köy ihtiyar heyeti üyesi oldukları için yıkımdan önce Polis Müdür-i Umumisi Bedri Bey ile Alman subayları tarafından çağrılarak içerideki bütün eşyanın korunacağı konusunda bilgilendirildiklerini söyleyen tanıklar, Osman Reis ile Bedri Bey'in eşya kaçırdıklarına ve olayın tertipleycileri olduklarına dair bilgi sahibi olamadıklarını beyan etmişlerdir. Osman Reis'in ifadelerini doğrulayarak Rusya'ya giden Kilise papazının Kalitarya'daki evine asker yerleştirildiğinden eşyalarının kaybolmaması için tutanak karşılığında Osman Reis'e emanet edildiğini ifade etmişlerdir."

Sorumluluğu eski hükümet üyelerine ve yurtdışına kaçan birkaç İttihatçı önder ile Alman subaylarına yükleyip meseleyi örtbas etme çabasında olduğu anlaşılan soruşturma raporu üzerine Divan-ı Harb-i Örfi'ce olayda dahli bulunan Alman subaylarının isim ve kimliklerinin Sermühendis Salim Bey ile muavini Vasfi Efendi'den öğrenilmesi için başlatılan çalışma da sonuçsuz kaldı. Evkaf Nezareti'nden 29 Haziran'da gelen cevap, görevinden çıkarılan Salim Bey'in Berlin'de bulunduğunu, Vasfi Efendi'nin ise muavin olmayıp kurumla ilişkisi kesilen bir inşaat mühendisi olduğunu ve abidenin

¹¹⁶ Kadri Bey o sırada Tokat'a Mutasarrıf olduğundan ifadesi yazılı olarak alınmıştı. Bkz. BOA. DH. EUM. AYŞ., 17/75, Lef 10.

¹¹⁷ BOA. DH. EUM. AYŞ., 17/75, Lef 12.

¹¹⁸ BOA. DH. EUM. AYŞ., 17/75, Lef 12.

yıkımı hakkında nezaretin ilgili birimlerinde herhangi bir resmi kayıt bulunmadığını bildiriyordu.¹¹⁹

Soruşturma daha yeni başlamışken Fener Rum Patrikhanesi'nin bir ihbarı üzerine 8 Nisan 1919'da konuyla ilgili ikinci bir inceleme daha başlatıldı.¹²⁰ Patrikhane'nin ihbarı aslında, Kalitarya Rum kilisesinden alınan bazı eşyanın savaş sırasında Makriköy Serkomiseri olan Murat Efendi ile tüccar Karakaş, manifaturacı Hafız Fikri ve damadı İdris Efendilerin eline geçtiğini bildiriyordu. Fakat soruşturma derinleştiren söz konusu eşyanın Ayastefanos Rus manastırına ait olduğu ve oradan alınan çok sayıda kitabın Hafız Fikri Efendi'ye satılmış olduğu ortaya çıktı.

Eminönü Polis Merkezi'nce Hafız Fikri Efendi'nin Sultanhamam'daki iş yerinde yapılan aramada çeşitli dillerde basılmış bin iki yüz kadar kitap ele geçirildi. Ağzı dikili çuvallara doldurulan kitaplar, işyerinin ardiyesinde muhafaza altına alındı. Hafız Fikri Efendi ile ortağının yazılı ifadeleri de kitapların sayısını bildiren bir tutanakla birlikte 2 Haziran 1919 tarihli yazı ile Dersaadet Jandarma Alay Komutanlığı'na gönderildi. Örnek olarak alınıp polis merkezine götürülen dört kitaptan kırmızı kadife kaplı, etrafı yaldızlı ve üzerinde haç işareti bulunan bir kitap da bu yazıya eklendi.

Prosedür gereği dosyanın Alay Komutanlığı'ndan İstanbul Valiliği'ne, oradan da özel komisyonca değerlendirilmek üzere Dâhiliye Nezaretine havale edilmesi gerekiyordu. Fakat bu aşamaların hiçbiri gerçekleşmedi. Eminönü Polis Merkezi'nden çıktıktan sonra dosya esrareniz bir şekilde kayboldu. Uzunca bir süre soruşturmanın akıbetini soran da olmadı. Nihayet aradan bir yıl kadar geçtikten sonra evrakın bulunması için harekete geçildi. Fakat ilgili kurumlar arasında 1920 yılı Eylül ayı ortalarına kadar süren yazışmalara rağmen evrakın izine ulaşılamadı. Bu süre içerisinde ardiyede bekletilen kitaplar hakkında da hiçbir işlem yapılmadı.

Bürokrasinin çeşitli kademelerinde yer alan İttihatçı kadrolar tarafından kasıtlı olarak savsaklanıp sekteye uğratıldığı anlaşılan soruşturmaların her ikisi de sonuca ulaştırılmadan sürüncemede kaldı.

Anıttan alınan eşyaların akıbetinin gizemli bir şekilde karartılması, yıllar sonra bir polisiye romana¹²¹ konu olacak kadar merak uyandırdı.

¹¹⁹ BOA. DH. EUM. AYŞ., 17/75, Lef 2.

¹²⁰ Soruşturma evraki için bkz. BOA. DH. HMs., 7/3-10.

¹²¹ Orhan T. Özdemir-Ali Süha Uyar, *Ayastefanos'un Üç Aslanı*, Parşömen Yayınları, İstanbul 2012.

7. Rusya'nın Yıkılan Anıtları İhya Etme Girişimleri

1917 yılı sonlarında Rusya'da yönetimi ele geçiren Bolşevikler, eski rejimin sembolü olduğu gerekçesiyle Çarlık döneminden kalma zafer anıtlarının birçoğunu yıktırmışlardır. 93 Harbi anısına Petersburg'da dikilen görkemli zafer anıtı ile birlikte bu savaşta büyük yararlıklar gösteren General Skobelev'in Moskova'daki heykeli de bu yıkımdan nasibini almıştır.¹²²

Ancak Türkiye söz konusu olduğunda Bolşeviklerin Çarlık Rusya'sı döneminden kalma eski alışkanlıklardan vaz geçmeleri hiç de kolay olmamıştır. Muhtemelen Türkiye ile imzaladıkları barış anlaşmasını tehlikeye atmamak için Ayastefanos ve Kars anıtlarının başına gelenler konusunda sessizliklerini korurken, Hollanda Sefareti aracılığıyla 1919 Eylül'ünde Osmanlı hükümetine başvurup Kars'tan alınarak İstanbul'a gönderilen ve dizlerinden aşağısı kopmuş olarak Galata'da Karaköy rıhtımında durmakta olan Rus generali heykelinin yerine iade edilmesini istemişlerdir.¹²³

Anlaşma ile Osmanlı Devleti'ne terk edilmiş topraklardan getirilen heykel hakkındaki söz konusu talebin yersiz ve haksız olduğu ortadaydı. Fakat mütareke dönemi koşullarında iradesini ve iktidarını İtilaf devletlerine teslim etmiş olan Osmanlı hükümeti onların görüşlerini öğrenmeden Rus hükümetine herhangi bir cevap vermeyi göze alamadı. Kayıtlara bakılıp İtilaf devletlerince Rus hükümetinin talebini destekleyen herhangi bir girişimde bulunulmadığından emin olunduktan sonra 6 Mart 1920'de, yeni bir talep gelinceye kadar konunun kapatılmasına ve heykelin saklanmasına karar verildi.¹²⁴

Yeni talep, 89 yıl sonra Türkiye ile Rusya arasında dostça ilişkilerin geliştirilmeye çalışıldığı bir dönemde geldi. 2009 yılında Moskova Türk Büyükelçiliği'nin, Milli Savunma Bakanlığı'nun istekleri doğrultusunda, 1. Dünya Savaşı'nda Rusya'daki esir kamplarında hayatını yitiren Türk askerlerinin Krasnoyarsk, Vladivostok, Petrovski ve Hirov'da bulunan mezarlarının tespit edilerek birer anıt inşa edilmesi talebini Rusya Federasyonu makamlarına iletmesi, Rusya'nın derin hafızasını harekete geçirdi. Türkiye'nin talebine şehitlikler konusunda, iki ülke arasında bir anlaşma imzalanması önerisiyle cevap verildi.

¹²² Özhan Kapıcı, "a.g.m.", s. 28, 30.

¹²³ BOA. DH. EUM. AYŞ., 67/31, Lef 3.

¹²⁴ BOA. HR. SYS., 1229/8, Lef 6, 7.

3 Aralık 2012 tarihinde başbakanlar düzeyinde İstanbul'da düzenlenen Türkiye-Rusya Federasyonu Üst Düzey İşbirliği Konseyi'nin 3. Toplantısında, iki ülkenin Dışişleri Bakanları tarafından "Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Rusya Federasyonu Hükümeti Arasında, Türkiye Cumhuriyeti Topraklarında Bulunan Rus Defin Yerleri ile Rusya Federasyonu Topraklarında Bulunan Türk Defin Yerleri Hakkında Anlaşma" imzalandı.¹²⁵

Anlaşmanın onay sürecini 11 Aralık 2013'de tamamlayan Rusya Federasyonu bu konuda istekli olduğunu gösterdi.¹²⁶ Ancak Türkiye'de süreç, 2015'te Rus uçağının düşürülmesiyle başlayan gerilimlere de bağlı olarak hayli yavaş işledi.

07.05.2013 tarihinde TBMM Başkanlığı'na gönderilen ve anlaşmanın onaylanmasını öngören kanun tasarısı uzun süre gündeme alınmadan bekletildi. Nihayet 15 Temmuz 2016 darbe girişimi sonrasında iki ülke arasında ilişkileri her alanda eski seviyesine taşıma gayretleri çerçevesinde 14.02.2017'de Meclis Genel Kurulu'nda görüşülerek oybirliği ile kabul edildi.¹²⁷ Cumhurbaşkanı Erdoğan ile Rusya Devlet Başkanı Putin'in 10 Mart'ta Moskova'da yapacakları görüşme öncesinde 08.03. 2017 tarihli Resmî Gazete'de (Sayı 30001) 6773 Nolu Kanun olarak yayımlanarak yürürlüğe girdi.¹²⁸

İnsanî niyetlerle imzalandığı anlaşılan anlaşmada esasen mütekabiliyet konusunda bir denklik bulunmamaktadır. Zira mağlubiyetin ve esaretinin simgesi olan Rusya'daki Türk anıt ve şehitliklerine karşılık, galibiyetin ve istilasının izlerini taşıyan Türkiye'deki Rus anıtların elden geçirilmesini öngörmektedir.

Bolşevikler tarafından yıkılan Petersburg zafer anıtını 2001 yılında aslına uygun olarak yeniden inşa ettirip¹²⁹ oldukça derin bir devlet hafızasına sahip olduğunu gösteren yeni Rusya'nın bu anlaşma kapsamında Ayastefanos ve Kars anıtlarını da ihya etmek isteyeceği muhtemeldir. Ancak geçmişin acı hatıralarından gereken dersleri çıkaran Türk hükümetinin de insanî

¹²⁵ <https://www.tbmm.gov.tr/d24/1/1-0776.pdf>, (Erişim, 02.04.2021).

¹²⁶ <https://tr.sputniknews.com/turkiye/201702141027217708-tbmm-rusya-sehitlik-anlasmasi-onaylandi>, (Erişim, 02.04.2021).

¹²⁷ <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d26/c034/tbmm26034069.pdf>, s. 90-97, (Erişim, 02.04.2021).

¹²⁸ <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2017/03/20170308-9.htm>, (Erişim, 02.04. 2021).

¹²⁹ Özhan Kapıcı, "a.g.m.", s. 28.

niyetlerle imzaladığı bu anlaşmanın istismar edilerek yeni zafer anıtları dikilmesine izin vermek istemeyeceği açıktır.

Sonuç

93 Harbi, fasılalarla iki asır süren Türk-Rus savaşları arasında özel bir öneme sahiptir. Ruslar açısından Türk toprakları üzerindeki tarihsel emellerini gerçekleştirmeye çok yaklaştıkları eşsiz bir zafer, Türkler açısından en ağır yenilgidir.

Ruslar, Rumeli cephesinde elde ettikleri büyük galibiyeti Rus askerlerinin ayak bastığı en son nokta olan İstanbul önlerindeki Ayastefanos'ta, Anadolu cephesindeki başarılarını ise Kars şehir meydanına diktikleri anıtlarla ebedileştirmek istemişlerdir. İstanbul'un her tarafından görülebilen Ayastefanos anıtıyla Osmanlı yönetimini baskı altına almaya, Türk bayrağını aşağılayan Kars anıtıyla bölgenin İslâm ahalisini sindirmeye çalışmışlardır.

Buna karşılık Türkler, ağır yenilginin utancını hatırlatan, Rus tahakkümünün ve saldırgan emellerinin sembolü olarak gördükleri anıtlardan nefret etmişlerdir. Anıtların varlığına karşı derinden yükselen toplumsal tepkiye rağmen Osmanlı yönetimi, Rusya'nın düşmanlığını üzerine çekmemek için mezar-kilise kılıfı altında başkentine bir utanç abidesi dikilmesine göz yummuş, Kars anıtıyla ise Türk bayrağının aşağılanması karşısında sessiz kalmıştır.

1. Dünya Savaşı sırasında roller değişmiş, İttifak devletleri grubunun yanında Rusya'ya karşı savaşa giren İttihat ve Terakki Hükümeti Rus anıtlarına karşı duyulan toplumsal tepkiyi savaş politikalarına destek sağlamak amacıyla politik bir araç kullanmıştır. Ayastefanos anıtı, Rusya'ya karşı savaş ilanından üç gün sonra belirtilen amaca hizmet etmek üzere 14 Kasım 1914'te hükümetin gayri resmi olarak organize ettiği planlı bir halk hareketiyle yıkılmıştır.

Kars anıtı ise Rus hâkimiyeti altındaki Kafkasya'ya yönelik Türkçü-Turancı emelleri motive etmek için etkili bir sembol olarak kullanılmış ve bu motivasyonla 25 Nisan 1918'de Kars'ı ele geçiren Türk kuvvetleri tarafından yıkılmıştır.

Rusya'nın tarihsel emelleri uğruna hayatlarını kaybeden Rus askerlerinin manevî hatıralarını temsil eden anıtların, özellikle de mahzenlerinde 5 bin Rus askerinin kemiklerini barındıran Ayastefanos

anıtının acımasızca yok edilmesi bu defa da Ruslar açısından üzücü ve rencide edici olmuştur.

Rusya ve Türkiye arasında imzalanan ve 8 Mart 2017’de yürürlüğe giren, iki ülkedeki şehitliklerin karşılıklı olarak elden geçirilmesini ön gören anlaşma, bu tür üzücü hadiseleri tamir etmeyi amaçlamaktadır.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

a. Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA.)

BCA., 230/39/54/7.

b. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.)

Bab-1 Ali Evrak Odası (BEO.), 1274/95482; 228/17089; 2485/186314;
1939/144728; 856/6418

Dâhiliye Asayiş Kalemi (DH. EUM. AYŞ.), 17/75; 67/31.

Dâhiliye Hukuk Müşavirliği (DH. HMŞ.), 7/3-10.

Dâhiliye İrade (DH. İD.), 94/38.

Dâhiliye İrade-i Umumiye Ekleri (DH. İ. UM. EK.), 108/65.

Dâhiliye Mektubî Kalemi (DH. MKT.), 2255/38; 584/12.

Dâhiliye Umur-ı Mahalliyeye ve Vilayat Müdürlüğü (DH. UMVM.), 85/70.

Hariciye Nezareti Siyasi (HR. SYS.), 1240/14; 1229/8; 1313/68.

Hariciye Nezareti Tahrirat (HR. TH.), 113/80; 118/78; 174/47; 302/65.

İrade Dâhiliye (İ. DH.), 1295/102076.

İrade Meclis-i Mahsus (İ. MMS.), 58/2737; 172/140; 197/17; 247/92; 391/70.

Yıldız Askerî Maruzat (Y. PRK. ASK.), 171/182.

Yıldız Elçilik, Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik (Y. PRK. EŞA.), 28/36.

Yıldız Esas Evrakı (Y. EE.), 44/8; 78/51.

Yıldız Hariciye Nezareti Maruzatı (Y. PRK. HR.), 10/17

Yıldız Hazine-i Hassa (Y. PRK. HH.), 11/30.

Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y. MTV.), 162/107.

Yıldız Resmî Maruzat (Y. A. RES.), 56/21.

Yıldız Sadaret (Y. PRK. A.), 1/93.

Yıldız Ticaret ve Nafia Nezareti Maruzatı (Y. PRK. TNF.), 3/66.

2. Yayımlanmış Belgeler

Muâhedât Mecmuası, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008.

KURAT, Yuluğ Tekin, "Ayastefanos Buhranı ile İlgili Vesikalar", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 6-7 (1966), s. 427-503.

3. Süreli Yayınlar

a. Gazeteler

Âti, 27 Nisan 1334 (1918).

Sabah, 1 Teşrinisani 1330 (14 Kasım 1914); 25 Temmuz 1330 (7 Ağustos 1914); 31 Teşrinievvel 1330 (13 Kasım 1914).

Tanin, 2 Teşrinisani 1330 (15 Kasım 1914); 31 Kânunuevvel 1330 (13 Ocak 1915).

Tasvir-i Efkâr, 2 Teşrinisani 1330 (15 Kasım 1914); 3 Teşrinisani 1330 (16 Kasım 1914); 4 Teşrinisani 1330 (17 Kasım 1914); 7 Teşrinisani 1330 (20 Kasım 1914); 9 Teşrinisani 1330 (22 Kasım 1914); 27 Nisan 1334 (1918).

Tercüman-ı Hakikat, 21 Şaban 1295 (20 Ağustos 1878); 29 Haziran 1313 (11 Temmuz 1897); 5 Kânunuevvel 1314 (17 Aralık 1898); 6 Kânunuevvel 1314 (18 Aralık 1898); 7 Kânunuevvel 1314 (19 Aralık 1898); 8 Kânunuevvel 1314 (20 Aralık 1898); 9 Kânunuevvel 1314 (21 Aralık 1898); 10 Kânunuevvel 1314 (22 Aralık 1898); 11 Kânunuevvel 1314 (23 Aralık 1898).

Le Monietur Oriental, 12 January 1893 (12 Ocak 1893); 13 July 1897 (13 Temmuz 1897); 19 December 1898 (19 Aralık 1898).

Turan, 31 Teşrinievvel 1330 (13 Kasım 1914); 18 Teşrinisani 1330 (31 Kasım 1914); 22 Kânunuevvel 330 (4 Ocak 1915).

b. Dergiler

Türk Yurdu, Yıl 3, Cilt 7, Sayı 1 (11 Kânunuevvel 1330).

Donanma, Numara: 74 [26], 28 Kânunuevvel (Aralık) 1914.

L'illustration, 56 Année, No 2914, 31 Décembre 1898 (31 Aralık 1898).

Sırat-ı Mustakim, Cilt 5, Adet 119 [Kânunuevvel 1326 (Aralık 1910)].

4. Kitap, Tez ve Makaleler

- Ahmet Refik, *Kafkas Yollarında Hatıralar ve Tahassüsler*, Matbaa-i Orhaniye, İstanbul 1919.
- ATAMAN, Bora, "Türkiye'de İlk Basın Yasakları ve Abdülhamid Sansürü", *Marmara İletişim Dergisi*, Sayı 14 (Ocak 2009), s. 21-49.
- AYDIN, Mahir, "Doksanüç Harbi", *DİA*, İstanbul 1994, IX, s. 498-499.
- BEYDİLLİ, Kemal, "Hünkâr İskeleyi Anlaşması", *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, s. 488-490.
- ÇALAPALA, Rakım, *Filmlerimiz*, Yerli Film Yapanlar Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1946.
- DENKTAŞ, Ertunç, *Ayastefanos Rus Anıtı (1898 -1914)*, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011.
- ERDEM, Ümit Baki-Murat Hanılçe, "Mıgırdıç Tokatlıyan, Tokatlıyan Otelleri, Gazinosu ve Lokantası -Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi Belgelerine Göre-", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8 (2019, Ek Sayı 1), s. 1367-1390.
- ERDOĞAN, Fahrettin, *Türk Elllerinde Hatıralarım*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998.
- ERDOĞAN, Nezh, "Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Sinema Üzerine Yapılmış Tarih ve Tarihyazımı Çalışmalarına İlişkin Bir Literatür Değerlendirmesi (1946-2020)", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 18, Sayı 36 (2020/2), s. 473-494
- EVTUHOV, Catherina-Richard Stites, *1800'den İtibaren Rusya Tarihi/Halklar, Efsaneler, Olaylar, Güçler*, çev. Ahmet Cevdet Aşkın, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2018.
- GÜNDOĞDU, Hamza, "XIX. Yüzyıl Kars Yapılarına Baltık Mimari Üslubunun Yansıması", *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Sayı 18 (2007), s. 79-99.
- Halide Edip "Halas Muharebesi", *Tanin*, 28 Teşrinisani 1330 (11 Aralık 1914).
- Hüseyin Ragıp, "Kars'taki Boynu Bükük Hilâl", *Turan*, 18 Teşrinisani 1330 (31 Kasım 1914).
- KAPICI, Özhan, "Çarlık Rusyası'nda Zafer Anıtları ve Türk İmgesi: Mimari, İdeoloji, Historiyografi Üzerine Bir Deneme", *Toplumsal Tarih*, Sayı 203, Kasım 2010, s. 20-31.

- KARABEKİR, Kâzım, *Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik*, 2. Cilt, Emre Yayınları, İstanbul 1995.
- , *Birinci Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik (Sarıkamış Kars ve Ötesi)*, 4. Cilt, Emre Yayınları, İstanbul 1995.
- , *Hayatım*, Emre Yayınları, İstanbul 1995.
- KAYA, Dilek, "Kırık Bir İlk Hikâyesi: Türk Sinemasının 100. Yılına Dair", *Sinecine*, Cilt 5, Sayı 2 (Güz 2014), s. 113-120.
- KÖK, Elif, "Rus Kaynaklarında Ayastefanos Anıtı'yla İlgili Yeni Bulgular", *TÜBA-KED Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi*, Sayı 14 (2016), s. 179-191.
- Mahmud Celaledin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet 1326.
- MARGULİES, Roni, "Rus Kilise Abidesinin Yıkılışı", *Toplumsal Tarih*, Sayı 1 (1 Ocak 1994), s. 40-42.
- MCMEEKİN, Sean, *I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Rolü*, çev. Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013.
- Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı/Hayat-ı Hususiye ve Siyasiyesi*, Kitaphane-i İslâm ve Askerî, İstanbul 1327.
- ÖZDEMİR, Orhan T.-Ali Süha Uyar, *Ayastefanos'un Üç Aslanı*, Parşömen Yayınları, İstanbul 2012.
- POZNAKHİREV, V.V., *Ottomanskiye voyennoplenniy v Rossii v period Russko-turetskoy voyny 1877-1878 gg.*, Nestor-İstorya, Sankt-Peterburg 2017.
- SAYDAM, Barış, "Türkiye'de Sinema Tarihyazımının Gelişim Süreci", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 18, Sayı 36 (2020/2), s. 425-472.
- The Russian Primary Chronicle Laurentian Text*, çev. ve ed., Samuel H. Cross-Olgerd P. Sherbowitz-Wetzor, The Mediaeval Academy of America, Cambridge, Massachusetts 1953.
- TİLGİN, Nurullah, "Türk Filmçiliği: Dünden Bugüne (1914-1953)", *Yıldız*, Cilt 2, Sayı 30 (1953), s. 16-17.
- ÜNAL, Fatih, "Ruslar Tarafından 1833'de Beykoz/Selvi Burnu'na Dikilen Kaya Anıtı "Moskof Taşı (Камень Московитов)", *Türkiyat Mecmuası*, C. 23/Güz, 2013, 187-206.
- YEL, Selma, *Yakup Şevki Paşa ve Askerî Faaliyetleri*, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2002.

Ziya Şakir, *1914-1918 Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik?*, Muallim Fuat Gücüyener Anadolu Türk Kitap Deposu, İstanbul 1944.

5. İnternet Kaynakları

<https://tr.sputniknews.com/turkiye/201702141027217708-tbmm-rusya-sehitlik-anlasmasi-onaylandi>, (Erişim, 02.04.2021).

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d26/c034/tbm26034069.pdf>, s. 90-97, (Erişim, 02.04.2021).

<https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2017/03/20170308-9.htm>, (Erişim, 02.04.2021).

<https://www.youtube.com/watch?v=SOZ-fZUBdyY>, (Erişim 10.03.2021).

<https://www2.tbmm.gov.tr/d24/1/1-0776.pdf>, (Erişim, 02.04.2021).

EKLER

Resim 1. Ayastefanos manastırını anıt ve kale olarak niteleyen bir kartpostal

(İBB Atatürk Kitaplığı, Krt_003501)

Resim 2. Kars zafer anıtının bir kartpostalı

Resim 3. Ayastefanos anıtının yıkımdan sonra

Donanma dergisine kapak olan fotoğrafı

[Donanma, Numara: 74 (26), 28 Kânunuevvel (Aralık) 1914.]

“ TWO MONUMENTS OF THE HISTORICAL TURKISH-RUSSIAN
STRUGGLE: SAN STEFANO AND KARS MONUMENTS ”

Abstract

In this study, the victory monuments erected by the Russians in San Stefano and Kars in memory of their brilliant victory against the Ottoman Empire in the '93 War are discussed. During the historical process from the construction phase to the destruction by the Turks in the First World War, the symbolic values of these monuments in terms of Turkish-Russian relations have been tried to be determined. The traumatic effects of the monuments, which are seen as symbols of the expansionist ambitions of Russian oppression and domination on the Ottoman lands, on the Ottomans, who were under the crushing effect of the heavy defeat against the Russians, were determined and the effects of inciting historical animosity and hatred against Russia were analyzed. It has been observed that the aforementioned animosity and hatred emerged as a social explosion during the First World War, leading to the demolition of both Russian monuments. Thus, it was understood that the monuments, which were seen as the symbol of the hostile oppression Russia had established on the Ottoman State when they were erected, were a source of motivation in the hope of avenging the defeat of the '93 War when they were demolished.

Keywords

San Stefano monument, Kars monument, '93 War, First World War, Turkish-Russian relations.

TRABLUSGARP VE BİNGAZI NAİBÜ'S-SULTANLIĞI*

Aydın ÇAKMAK**

ÖZET

Trablusgarp Savaşı, 1911-1912 yıllarında Osmanlı Devleti ile İtalya arasında gerçekleşmişti. Bu savaşta Osmanlı Devleti, doğrudan yardım gönderememesi sebebiyle bölgedeki birliklerin, gönüllü olarak gelen subayların ve yerel ahalinin katılımıyla mücadeleyi sürdürmüştü. Yaklaşık bir yıl devam eden savaş Uşi Antlaşması ile son bulmuştu. Adı geçen antlaşma uyarınca teşkil edilen Trablusgarp ve Bingazi Naibü's-Sultanlığı bir müessese şeklinde teşkilatlandırılmıştı. Bölgedeki Osmanlı menfaatlerinin muhafazasına memur edilen Naibü's-Sultanlık'a, önemli bir Hariciye personeli olan Şemseddin [Paşa] Bey tayin edilmişti. 1912 yılının Aralık ayında fiilen göreve başlayan Şemseddin Paşa, İtalyan yönetimi altına giren bir coğrafyada faaliyet göstermişti. Bununla beraber ülkenin çeşitli yerlerinde İtalyan işgaline karşı direniş hareketleri de mevcuttu. Şemseddin Paşa'nın görev kapsamı ve faaliyet alanı; siyasi, idari, sosyal ve ekonomik konularla ilgiliydi. Üstelik İtalyan yönetiminin engelleyici girişimleri de eksik olmamıştı. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Naibü's-Sultanlığın faaliyetlerini yerine getirmesi giderek zorlaşmıştı. 1915 yılında Birinci Dünya Savaşı'na giren İtalya, Osmanlı Devleti'ne savaş açmıştı. Böylece iki devlet arasındaki diplomatik ilişkiler kesilmiş ve Naibü's-Sultanlık kurumu ortadan kaldırılmıştı. Bundan sonra Osmanlı Devleti, bölgenin doğrudan doğruya kendisine bağlılığı yolunda bir politika izlemeye başlamış; Şeyh Ahmed eş-Şerif es-Senusi'ye, 1916 yılı Haziran ayında, Trablusgarp ve Bingazi Havalisi Naibü's-Sultanlığı unvanı tevcih edilmişti. Kurumu müstakil olarak ilk defa inceleyen bu çalışmada, Türkiye, Libya ve İtalya tarihlerinin kesiştiği önemli bir sürecin ele alınması amaçlanmıştır. Çalışma Osmanlı arşiv belgeleri temelinde hazırlanmış olup dönemin süreli yayınları ile telif eserlerden de faydalanılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Trablusgarp, Bingazi, Naibü's-Sultan, Şemseddin Paşa, Şeyh Ahmed eş-Şerif es-Senusi.

* Makalenin geliş tarihi: 05.02.2021 / Kabul tarihi: 05.06.2021

** Öğr. Gör., Dr., İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, aydin.cakmak@istanbul.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0002-2413-7760>).

GİRİŞ

Kuzeyinde Akdeniz, doğusunda Mısır, batısında Tunus ve Cezayir'in bulunduğu Doğu Akdeniz ve merkezi Afrika'nın kapısı konumundaki Trablusgarp, yaklaşık dört yüzyıl Osmanlı egemenliği altında kalmıştı.¹ Zaman içerisinde büyük devletlerin yayılma alanı olarak gördükleri Kuzey Afrika ve özellikle Trablusgarp'ta etkinlik göstermek isteyen devletlerden birisi de İtalya olmuştu.² Siyasi birliğini sağladıktan sonra sömürgecilik faaliyetlerine yönelen bu devlet, Trablusgarp'ı ele geçirmeye yönelik bir siyaset izlemeye başlamıştı.³

1911 yılında başlayan Trablusgarp Savaşı İtalya'nın uyguladığı bu politikaların bir sonucu olup iki ülkeyi savaş meydanlarında karşı karşıya getirmişti. Takriben bir yıl süren savaşta üstün deniz gücüne sahip olan İtalya, kısa bir zamanda kıyıların önemli noktalarını ele geçirmişti.⁴ Osmanlı güçleri ise Harbiye Nezareti'nin emri gereğince iç bölgelere doğru çekilmişti. Daha sonra askeri birliklerle yerli halkın mücadelesine, gönüllü olarak bölgeye gelen Enver Bey, Fethi Bey ve Mustafa Kemal Bey gibi pek çok Osmanlı subayı katılmıştı. Bu şekilde İtalyanlara karşı önemli bir mukavemet gösterilmeye başlanmıştı.⁵ Bölgede savaşı kazanacak sonuçlar elde edemeyen İtalyan yönetimi, savaş alanını genişletme politikasına yönelerek Babiâli'yi barışa yönlendirmeye çalışmıştı.⁶ Aynı zamanda süreç içerisinde siyasi ve diplomatik girişimler de ortaya çıkmıştı.⁷

¹ Abdullah Özdağ, *Osmanlı İdaresinde Trablusgarp Vilayeti (1876-1911)*, TTK, Ankara 2020, s.269.

² Mustafa Arık, *Trablusgarp Vilâyeti Üzerinde İtalya Tehdidinin Ortaya Çıkışı ve Osmanlı Devleti'nin Aldığı Askerî-Siyasî Tedbirler (1881-1911)*, (Dan. Mustafa Tanrıverdi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019, s.29-36.

³ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2010)*, Der Yayınları, İstanbul 2010, s.485.

⁴ Hale Şıvgın, *Trablusgarp Savaşı ve 1911-1912 Türk-İtalyan İlişkileri-Trablusgarp Savaşı'nda Mustafa Kemal Atatürk'le İlgili Bazı Belgeler*, ATAM, Ankara 2006, s.62-63.

⁵ İsrail Kurtcephe, *Türk-İtalyan İlişkileri (1911-1916)*, TTK, Ankara 1995, s.89-95.

⁶ Mehmet Korkmaz, "Kızıldeniz'de Rekabet: 1911-1912 Trablusgarp Harbi Sırasında Kızıldeniz'de Osmanlı-İtalyan Mücadelesi", *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, Y.11, S.21, Şubat 2013, s.20.

⁷ Timothy W. Childs, *Trablusgarp Savaşı ve Türk-İtalya Diplomatik İlişkileri*, (Çev. Deniz Berktaş), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008, s.149-160.

1. NAİBÜ'S-SULTANLIĞIN TEŞKİLİ

Osmanlı Devleti ile İtalya arasındaki barış görüşmeleri 1912 yılı yaz aylarında başlamıştı.⁸ Evvela Şura-yı Devlet Reisi Said Halim Paşa, sulh şartlarını müzakere etmek için İsviçre'nin Lozan şehrine gönderilmişti.⁹ Daha sonra Mehmed Nabi Bey ile Rumbeyoğlu Fahreddin Bey müzakerata memur edilmişlerdi.¹⁰ Esasları hususi surette müzakere edilen *muahede-i sulhiye-i ibtidaiye*, iki taraf delegelerince imza edilmiş olduğu gibi kati barış antlaşması, ferman, irade ve krallık emirnamesi de kararlaştırılmıştı.¹¹ Böylece Babıâli, İtalya ile yapılan savaşa bir an evvel son vererek Balkan Savaşları ortamında ordu ve donanmanın serbestçe kullanımını temin etmek; yani yakın ve etkili olabilecek tehlikeye karşı barışı sağlamak durumunda kalmıştı.¹²

İlan edilen aleni antlaşmada Trablusgarp ve Bingazi'nin yönetimiyle ilgili bir konu mevcut değildi. Fakat ahaliye hitaben yayımlanan fermana, bölgeye tam bir muhtariyet verildiği ve Şemseddin Bey'in Naibü's-Sultan atandığı belirtilmişti. Trablusgarp ve Bingazi'deki Osmanlı menfaatlerinin muhafazası Naibü's-Sultan'a emanet edilmiş, verilen vekâletin süresi beş yıl olarak belirlenmişti. Bu süre sonunda Padişah tarafından vekâleti yenilebilecek veya bir başkası görevlendirilebilecekti. Ayrıca dini hükümlerin daimi bir şekilde yürürlüğünü temin için bir kadı da atanacaktı. Belirlenen kadı, lazım gelen naipleri yerel ulema arasından tayin edecekti. Kadının maaşı devlet tarafından, diğer tüm dini memurlarla Naibü's-Sultan maaşı ise yerel gelirlerden karşılanacaktı. Maaşlara dair konuları açıklayan gizli itilafın ikinci maddesinde, Naibü's-Sultan ile dini yetkililerin atama yapılmadan önce İtalya hükümetinden istimzaç olunması, yani belirlenen isim hakkındaki düşüncesinin sorulması hükmü benimsenmişti. Naibü's-

⁸ BOA, HR.SYS., 2898/20, lef.5-9. Eski Hariciye Nazırı Asım Bey tarafından takdim olunan muhtıra.

⁹ BOA, HR.SYS., 2898/20, lef.10. Said Halim Paşa tarafından Sadaret'e gönderilen 14 Temmuz 1912 tarihli hususi mektubun sureti.

¹⁰ BOA, HR.SYS., 1577/1, lef.37. Mehmed Nabi ve Rumbeyoğlu Fahreddin beyler tarafından Hariciye Nazırı Gabriel Noradunkyan Efendi'ye gönderilen 23 Ekim tarihli raporda, yaşanan gelişmeler ayrıntılı bir şekilde açıklanmıştı. Bkz. BOA, HR.SYS., 1577/1, lef.154; BOA, BEO.NGG.d., 1022, s.6-7.

¹¹ BOA, HR.SYS., 1577/1, lef.127; BOA, BEO.NGG.d., 1022, s.4. Hariciye Nezareti'nden Sadaret'e gönderilen 3 Teşrin-i Evvel 1328/16 Ekim 1912 tarihli tezkire ve sureti.

¹² BOA, BEO.NGG.d., 1022, s.1. İrade-i seniyyeyi hâvi 3 Teşrin-i Evvel 1328/16 Ekim 1912 tarihli Meclis-i Vükela mazbatası sureti.

Sultanlık Krallık emirnamesinde de yer almış; “taraf-ı eşref-i hazret-i padişahiden mansub olan” kişinin Naibü’s-Sultan tanınacağı açıkça vurgulanmıştı.¹³

16 Ekim tarihli kanunda, Naibü’s-Sultanlık kurumunun tesisi isim belirtilmeden benzer ifadelerle açıklanmış ve bu kanunun icrası Bab-ı Meşihat ile Dahiliye ve Maliye nezaretlerine bırakılmıştı.¹⁴ Bir başka deyişle Osmanlı Devleti, Naibü’s-Sultanlığı içişlerinin bir parçası olarak görmüştü. Fermanın Takvim-i Vekayi’de neşri esnasında Naibü’s-Sultan hakkında daha ayrıntılı bilgiler verilmiş; Evkaf-ı Hümayun eski nazırlarından olup birinci rütbe Osmani ve Mecidi nişanlarını hâiz Şemseddin Bey’in tayini ilan edilmişti.¹⁵ Kısa bir süre sonra kendisine vezaret rütbesi de verilmişti.¹⁶

Böylece Trablusgarp ve Bingazi Naibü’s-Sultanlığı, nâm-ı diğer niyabet-i sultaniye tesis edilmiş oldu. Osmanlı tarihinde ayrı ve benzersiz bir uygulama niteliğine sahip olan bu kurum için aslen Hariciye kökenli eski bir nazır, Şemseddin Paşa’nun ismi belirlenmişti.¹⁷ Kendisinin daha 6 Ekim günü Sadrazam Gazi Ahmed Muhtar Paşa’yı ziyareti, muhtemelen yeni görevine yönelikti.¹⁸ Zaten basına yansıyan ilk bilgilerde de Naibü’s-Sultan olarak atanacağı haberi neşredilmişti.¹⁹

¹³ BOA, HR.HMŞ.İŞO., 116/10, lef.8-13; BOA, HR.HMŞ.İŞO., 116/12, lef.18-51; BOA, HR.HMŞ.İŞO., 116-13, lef.1-6. 15-18 Ekim 1912 tarihli antlaşma suretleri.

¹⁴ “Trablusgarp ve Bingazi’nin muhtariyet idaresi hakkında kanun suretidir”, *Takvim-i Vekayi*, S.1258, 5 Teşrin-i Evvel 1328/18 Ekim 1912, s.1; BOA, BEO.NGG.d., 1022, s.2.

¹⁵ “Ferman-ı âli suretidir”, *Takvim-i Vekayi*, S.1258, 5 Teşrin-i Evvel 1328/18 Ekim 1912, s.1.

¹⁶ BOA, İ.TAL., 480/53. 7 Teşrin-i Evvel 1328/20 Ekim 1912 tarihli irade-i seniyye. Şemseddin Paşa’ya hitaben sadır olan beratta, alınan kararlar dairesinde vazifesini yerine getirmeye ihtimam ve gayret etmesi lüzumu belirtilmişti (BOA, BEO.NGG.d., 1022, s.5). Kendisine yönelik yazılan tezkirede de bölgedeki Osmanlı menfaatlerinin muhafazası için Naibü’s-Sultan unvanıyla görevlendirildiği beyan edilmişti (BOA, BEO.NGG.d., 1027, s.3).

¹⁷ BOA, DH.SAİD.d., 10/959-960. Mehmed Şemseddin Paşa’ya ait tercüme-i hal varakası. İtalya Başbakanı G. Giolitti’nin hatıralarında, Şemseddin Bey’in isminin belirlenmesi için, “bu zat yumuşak huylu ve dindar bir adam olup kendisinin gayet iyi olduğu hakkında malûmat almıştık” ifadeleri kullanılmıştı. Bkz. Giovanni Giolitti, *Dönemin İtalya Başbakanının Türk-İtalyan Savaşı’na Dair Hatıraları-Trablusgarp’ı Nasıl Aldık?*, (Haz. Tahsin Yıldırım), Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul 2012, s.172.

¹⁸ “Şemseddin Bey”, *Yeni Gazete*, S.1481, 24 Eylül 1328/7 Ekim 1912, s.3.

¹⁹ “Mukaddemat-ı Sulhiye İmza Edildi”, *Tanzimat*, S.383, 4 Teşrin-i Evvel 1328/17 Ekim 1912, s.2.

İngiltere Büyükelçisi Gerard Lowther tarafından kaleme alınan bir yazıda, “Padişah’ın temsilcisi (halife değil)” ve “Osmanlı çıkarlarının (İslami değil)” korunmasıyla mükellef tutulduğu ifade edilmişti.²⁰ Önemli bir İtalyan gazetesi olan *Corriere Della Sera*, bölgedeki Osmanlı çıkarlarını himaye ve halifenin manevi gücünü temsil şeklinde ikili bir rolü olacağını dile getirmişti.²¹ *The Times* ise görevleri bir konsolos gibi olmakla beraber, İtalyan egemenliğinin Padişah tarafından doğrudan tanınması anlamına geleceğinden dolayı bu unvanla adlandırılmadığını belirtmişti.²²

Şemseddin Paşa; bundan sonra Sadrazam, Hariciye Nazırı, Dahiliye Nazırı ve Sadaret Müsteşarı ile görüşmeler yapmıştı.²³ Ayrıca saraya giderek Padişah V. Mehmed Reşad’ın huzuruna kabul olunmuştu.²⁴ Hareket günü belli olmamakla beraber²⁵ yakında yola çıkacağı haberleri basına yansımıştı.²⁶ Bu sırada Babîâlî’deki görüşmelerine de devam etmişti.²⁷ Neticede Balkan Savaşları ortamında, 2 Kasım Cumartesi günü Romanya bandıralı Karol vapuru ve Köstence yoluyla İstanbul’dan ayrılıp memuriyet mahalline hareket etmişti.²⁸ Ama Şemseddin Paşa ile Viyana Sefiri Hüseyin Hilmi Paşa

²⁰ *British Documents on the Origins of the War 1898-1914*, (Ed. G.P. Gooch, H. Temperley), C.IX, K.I, Londra 1933, s.433.

²¹ “Le basi dell’ accordo”, *Corriere Della Sera*, N.288, 16 Ekim 1912, s.1.

²² “Turco-Italian Peace Agreement”, *The Times*, N.40033, 18 Ekim 1912, s.5.

²³ “Trablus Naibü’s-Sultanı”, *Yeni Gazete*, S.1497, 10 Teşrin-i Evvel 1328/23 Ekim 1912, s.4; “Şemseddin Beyefendi”, *Sabah*, S.8295, 10 Teşrin-i Evvel 1328/23 Ekim 1912, s.2; “Trablus ve Bingazi Naibü’s-Sultanı”, *Tasvir-i Efkâr*, S.566, 10 Teşrin-i Evvel 1328/23 Ekim 1912, s.4; “Trablusgarp Naibü’s-Sultanı”, *İkdam*, S.5630, 10 Teşrin-i Evvel 1328/23 Ekim 1912, s.4.

²⁴ “Huzura Kabul”, *Sabah*, S.8296, 11 Teşrin-i Evvel 1328/24 Ekim 1912, s.3.

²⁵ “Trablusgarp Naibü’s-Sultanı”, *İkdam*, S.5630, 10 Teşrin-i Evvel 1328/23 Ekim 1912, s.4.

²⁶ “Trablus Naibü’s-Sultanı”, *Yeni Gazete*, S.1499, 12 Teşrin-i Evvel 1328/25 Ekim 1912, s.4; “Naibü’s-Sultan”, *Sabah*, S.8297, 12 Teşrin-i Evvel 1328/25 Ekim 1912, s.2.

²⁷ “Naibü’s-Sultan’ın Azimetî”, *Tasvir-i Efkâr*, S.568, 12 Teşrin-i Evvel 1328/25 Ekim 1912, s.3; “Mülakat”, *Alemdar*, S.79-144, 18 Teşrin-i Evvel 1328/31 Ekim 1912, s.3; “Naibü’s-Sultan”, *Sabah*, S.8304, 19 Teşrin-i Evvel 1328/1 Kasım 1912, s.2; “Naibü’s-Sultan”, *Yeni Gazete*, S.1506, 19 Teşrin-i Evvel 1328/1 Kasım 1912, s.4; “Babîâlî’de”, *Renin*, S.1490, 21 Teşrin-i Evvel 1328/3 Kasım 1912, s.3.

²⁸ “Trablus Naibü’s-Sultanı”, *Teşrih*, S.82-147, 21 Teşrin-i Evvel 1328/3 Kasım 1912, s.2; “Naibü’s-Sultan Şemseddin Paşa”, *İkdam*, S.5641, 21 Teşrin-i Evvel 1328/3 Kasım 1912, s.4; “Trablusgarp Naibü’s-Sultanı”, *Yeni Gazete*, S.1508, 21 Teşrin-i Evvel 1328/3 Kasım 1912, s.4; “Azimet”, *Tasvir-i Efkâr*, S.577, 21 Teşrin-i Evvel 1328/3 Kasım 1912, s.3.

ve Roma Sefiri Nabi Bey'in içerisinde bulunduğu vapur, hava şartlarından ötürü uzun bir gecikmeden sonra Köstence'ye varabilmişti.²⁹ Ardından Viyana'ya geçen Şemseddin Paşa, 12 Kasım akşamı İtalya'ya doğru yola çıkacaktı.³⁰

Roma'ya ulaşan Şemseddin Paşa, bir süre Hotel Quirinale'de ikamet etmişti.³¹ Burada verdiği bir röportajda; vazifesi, programı ve Balkan Savaşları gibi konular hakkında açıklamalarda bulunmuştu.³² Daha sonra İtalya Başvekili Mösyö Giolitti ile bir görüşme yapmıştı. Bu görüşmede Naibü's-Sultan'ın maiyetinde görev yapacak kâtiplere İtalya tarafından 48.400 frank maaş verilmesi hususu kararlaştırılmıştı. Meblağın yarısı Başkâtip Mansur Şetvan Bey'e ve kalanı ise diğer personele verilecekti. Kendisi için ikametgah inşasına kadar münasip bir hotel dairesi ve bir araba tahsis edilecekti. Ayrıca Trablus'a varışında top atma merasimi yapılması ve protokolde en kıdemli İtalyan memurdan önde yer alacağı hakkında fikir teatisinde bulunulmuştu.³³ Bu arada Koloniler Bakanı Mösyö Bertolini ile de iki görüşme gerçekleştirilmişti.³⁴

Şemseddin Paşa, daha sonra İtalya'dan hareketle memuriyet mahalline doğru yola çıkmıştı.³⁵ Siraguz'a'dan bindiği vapurla 2 Aralık gecesi saat üçe doğru Trablus'a ulaşmıştı. Gece geç saatlerde gelindiği için *hasbe'l-usul* top

²⁹ "Naibü's-Sultan, Viyana ve Roma sefirleri", *Sabah*, S.8309, 24 Teşrin-i Evvel 1328/6 Kasım 1912, s.3.

³⁰ BOA, BEO.NGG.d., 1026, s.22; BOA, BEO.NGG.d., 1024, s.1. Şemseddin Paşa tarafından Sadaret'e gönderilen 29 Teşrin-i Evvel 1328/11 Kasım 1912 tarihli tahrirat hülasası.

³¹ "Scemsi Eddin a Roma", *Corriere Della Sera*, N.318, 15 Kasım 1912, s.2.

³² "A colloquio con Scemsi Eddin rappresentante del Sultano in Libia", *Corriere Della Sera*, N.319, 16 Kasım 1912, s.5.

³³ BOA, BEO.NGG.d., 1026, s.23. Şemseddin Paşa tarafından gönderilen 14 Teşrin-i Sani 1328/27 Kasım 1912 tarihli tahrirat hülasası. Şemseddin Paşa'nun ödeneği mahalli gelirlerden karşılanacağı gibi tekaüd maaşı almaya da devam edecekti. Bkz. BOA, MV., 171/26.

³⁴ "Naby bey e Scemsi Eddin pascia dal nuovo Ministro delle Colonie", *Corriere Della Sera*, N.326, 23 Kasım 1912, s.4; "Scemsi Eddin pascia parte oggi per la Libia", *Corriere Della Sera*, N.331, 28 Kasım 1912, s.4.

³⁵ BOA, HR.SYS., 1579/1, lef.14. Hariciye Nezaret'i'nden Sadaret'e gönderilen 18 Teşrin-i Sani 1328/1 Aralık 1912 tarihli tezkire.

atma merasimi icra olunmamıştı.³⁶ Ardından bir süre ikamet edeceği Hotel Savoia'ya geçmiş³⁷ ve ertesi gün Vali General Ragni'yi ziyaret etmişti.³⁸ Buna karşılık General Ragni de kendisine iade-i ziyarette bulunmuştu.³⁹ Naibü's-Sultan tayinine yönelik ferman-ı hümayunlar 8 Aralık günü ikamet ettiği dairenin balkonundan hususi bir törenle okunmuş; akabinde yirmi bir pâre top atılarak ihtiram merasimi icra edilmişti.⁴⁰ Büyük bir kalabalık önünde gerçekleştirilen törende, ahaliye bazı uygun nasihatlerde dahi bulunmuştu.⁴¹

Şemseddin Paşa'nın memuriyet merkezi olan Trablus'taki vazifesine başlamasından kısa süre sonra Koloniler Bakanı Mösyö Bertolini bölgeye bir ziyaret gerçekleştirmişti. Bakanı karşılayanlar arasında, iskelenin sol tarafında yerini alan Şemseddin Paşa ile Hassuna Paşa gibi isimler de vardı.⁴² Mösyö Bertolini birkaç gün sonra Bingazi'ye hareket etmişti.⁴³ Seyahate Şemseddin Paşa da katılmış ve Mansur Şetvan Bey marifetiyle ferman-ı hümayun kıraati icra olunmuştu.⁴⁴ Bu şekilde Bingazi ahalisinin önünde de resmi bir merasim gerçekleştirilmişti.

³⁶ BOA, BEO.NGG.d., 1026, s.40. Naibü's-Sultanlık tarafından gönderilen 25 Teşrin-i Sani 1328/8 Aralık 1912 tarihli tahrirat hülasası.

³⁷ "Scemsi Eddin giunto a Tripoli", *Corriere Della Sera*, N.336, 3 Aralık 1912, s.4. Ocak ayında neşredilen bir haberde, Şemseddin Paşa'nın şimdilik Trablusgarp eski valilerinden Recep Paşa'nın konağında ikamet ve ardından Naibü's-Sultanlara mahsus ve münasip bir bina inşa edileceği belirtilmişti. Bkz. "Naibü's-Sultan İkametgahı", *İkdam*, S.5701, 20 Kanun-ı Evvel 1328/2 Ocak 1913, s.3.

³⁸ "Chemsi Eddin Pascia a Tripoli", *La Nuova Italia*, N.100, 3 Aralık 1912, s.3. Adı geçen gazete, *Trablusgarp ve Bingazi'nin resimli günlük gazetesi* alt başlığıyla 1912 yılı yaz aylarından itibaren yayımlanmaktaydı. Bkz. *La Nuova Italia* (İtalya el-Cedid), N.7, 1-2 Eylül 1912.

³⁹ "S.E. Ragni da Scemsi Eddin Pascia", *La Nuova Italia*, N.101, 4 Aralık 1912, s.2.

⁴⁰ "Naibü's-Sultan'ın Trablusgarp'a Muvasalatı", *Tanzimat*, S.393, 29 Teşrin-i Sani 1328/12 Aralık 1912, s.3; "Trablusgarp'ta Ferman-ı Hümayun Kıraati", *Sabah*, S.8345, 29 Teşrin-i Sani 1328/12 Aralık 1912, s.3.

⁴¹ BOA, HR.SYS., 1579/1, lef.27. Roma Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 14 Aralık 1912 tarihli tahrirat.

⁴² "Tutta Tripoli saluta il Ministro", *La Nuova Italia*, N.108, 11 Aralık 1912, s.1.

⁴³ "La giornata del Ministro Bertolini", *La Nuova Italia*, N.111, 14 Aralık 1912, s.2.

⁴⁴ BOA, BEO.NGG.d., 1026, s.41; BOA, BEO.NGG.d., 1024, s.1. Naibü's-Sultanlık tarafından gönderilen 10 Kanun-ı Evvel 1328/23 Aralık 1912 tarihli tahrirat hülasası.

2. NAİBÜ'S-SULTANLIK KURUMUNUN FAALİYETLERİ

2.1. Siyasi ve İdari Konulardaki Faaliyetleri:

Uşi Antlaşması'nın imzalanmasıyla birlikte iki taraf arasındaki savaş hali sona ermişti. Ancak Trablusgarp ve Bingazi ahalisinin İtalyanlara karşı yaptıkları mücadele bundan sonra da devam etmişti. Üstelik bazı Osmanlı subay ve askerleri de bölgede kalarak savaşmayı sürdürmüşlerdi.⁴⁵ İşte böyle bir ortamda antlaşmanın uygulanmasına geçilmiş; bu sırada gündeme gelen meselelerin çözümü ise Şemseddin Paşa'nın gelişine bağlı tutulmuştu. Mesela antlaşmanın birinci ve ikinci maddeleri gereğince düşmanlığın terki ve askerlerin tahliyesi yolunda alınacak tedbirlerin icrası için komiserler atanacak⁴⁶ ve bunlar arasında çözümlenemeyecek hususlarda Naibü's-Sultan'a müracaat edilecekti.⁴⁷

Osmanlı askerlerinin tahliyesi konusunda vazifesi bulunan Naibü's-Sultan, İtalyan güçlerinin Fizan'daki mevkiileri teslim alıncaya kadar buradaki birliklerin hareketini tehire memur edilmişti.⁴⁸ Yine bölgedeki ahalinin teskini ve müşkülât görülen konuların halli onun gelişine bağlıydı.⁴⁹ Bingazi Umum Kumandanlığı'na gönderilen bir tahriratta ise Balkan Savaşları sırasında İtalyan hükümetinin aleyhte bir vaziyet almasına mâni olmak üzere taahhüt olunan hususların tatbikine mümkün mertebe gayret gösterilmesi, Naibü's-Sultanlık ile muhaberede bulunularak İtalyanların bu taahhütlerden ümit kesmelerine meydan verilmemesi bildirilmişti.⁵⁰

⁴⁵ Nevzat Artuç, *İttihat ve Terakki'nin İttihad-ı İslâm Siyaseti Çerçevesinde İttihatçı-Senûsî İlişkileri (1908-1918)*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2013, s.114-119.

⁴⁶ *ATASE Arşivi*, OİH., 33-151-10; *ATASE Arşivi*, OİH., 37-167-1-9; *ATASE Arşivi*, OİH., 56-264-6-8; *BOA*, BEO.NGG.d., 1027, s.6.

⁴⁷ *ATASE Arşivi*, OİH., 33-150-6-3, 4; *ATASE Arşivi*, OİH., 56-264-6-9; *ATASE Arşivi*, OİH., 37-167-1-11; *BOA*, BEO.NGG.d., 1027, s.6-7; *BOA*, BEO.NGG.d., 1026, s.6.

⁴⁸ *ATASE Arşivi*, OİH., 33-150-11. Trablusgarp Kumandanlığı tarafından çekilen 27 Teşrin-i Evvel 1328/9 Kasım 1912 tarihli şifre telgrafın hâli. Bölgeden ayrılacak subay ve memurların ülkeye dönüşleri yolunda niyabetin çalışmaları için bkz. *BOA*, BEO.NGG.d., 1027, s.29; İ. Kurtcephe, *a.g.e.*, s.231.

⁴⁹ *ATASE Arşivi*, OİH., 33-150-6-5; *ATASE Arşivi*, OİH., 33-150-6-6.

⁵⁰ *ATASE Arşivi*, OİH., 56-266-4-3. Bingazi Umum Kumandanlığı'na çekilen 5 Teşrin-i Sani 1328/18 Kasım 1912 tarihli cevabî şifre telgraf. Ayrıca bkz. *BOA*, BEO.NGG.d., 1027, s.14.

Yukarıda da ifade edildiği üzere, Şemseddin Paşa, Aralık ayında bölgeye gelerek yoğun bir gündem içerisinde görevine başlamıştı. Bundan böyle Trablusgarp ve Bingazi'ye ait haberleşmeler Naibü's-Sultanlıkla icra olunacaktı. Bingazi Mutasarrıflığı ve Kumandanlığı ile muhaberata mahal kalmamış olduğu gibi⁵¹, Trablus Vali ve Kumandanı'nın resmi bir merci teşkil edemeyeceği de bildirilmişti.⁵² Böylece Naibü's-Sultanlık, bölgedeki tek yetkili Osmanlı kurumu haline gelmişti. *Şehbal* mecmuasında da beyan edildiği üzere Şemseddin Paşa "Trablusgarp ile yegâne rabitamız", yani iki taraf arasındaki bağlılığın somut bir göstergesi olmuştu.⁵³ Netice itibariyle Trablusgarp ve Bingazi'nin edindiği yeni durumdan dolayı her türlü konu hakkında niyabetle haberleşilmesi kararlaştırılmış ve ilgili işlerin iletilmek üzere Sadaret makamına yazılması bildirilmişti.⁵⁴

Bu sırada İtalyan işgaline karşı direniş hareketleri de devam ediyordu. İtalyan Elçiliği, Süleyman el-Baruni Efendi'nin Trablusgarp'ın dağlık ve güney kısımlarında bağımsızlığını ilan ederek geçici hükümet başkanlığını üstlendiğine dair şikayetlerde bulunmuştu. Konuyu inceleyen Meclis-i Vükela, ayrıca bir hükümet teşkili maksadından sarf-ı nazar edilmesi hayırlı olacağından gerekli nasihatın yapılmasını Şemseddin Paşa'ya bildirme kararı almıştı.⁵⁵ Aynı dönemde Şemseddin Paşa da siyasi duruma yönelik malumat ve görüşlerini merkeze iletmeye başlamıştı.⁵⁶ Bir başka deyişle, diplomatik temsilciliklerin işlevine benzer bir faaliyet de yürütülmekteydi.

⁵¹ BOA, BEO.NGG.d., 1027, s.21. Sadaret'ten Harbiye Nezareti'ne gönderilen 26 Teşrin-i Sani 1328/9 Aralık 1912 tarihli cevabi tezkire sureti. Naibü's-Sultanlıkla yapılacak yazışmalarda; başlığın "Trablusgarp ve Bingazi Naibü's-Sultan'ı Paşa hazretlerine", elkabın "Devletlü efendim hazretleri" ve hatimenin de "emr u ferman hazret-i men-lehü'l-emrindir" şeklinde yazılması kararlaştırılmıştı. Bkz. BOA, ML.EEM., 997/11.

⁵² "Trablusgarp'taki Memürin-i Osmaniye", *Tasvir-i Efkâr*, S.617, 30 Teşrin-i Sani 1328/13 Aralık 1912, s.3.

⁵³ *Şehbal*, S.66, 1 Kanun-ı Evvel 1328/14 Aralık 1912, s.352.

⁵⁴ BOA, DH.MTV., 23/16, lef.30; BOA, ML.EEM., 963/2; BOA, HR.SYS., 1574/5, lef.29.

⁵⁵ BOA, MV., 173/10. 29 Kanun-ı Evvel 1328/11 Ocak 1913 tarihli Meclis-i Vükela müzakeratına mahsus zabıt varakası. Konunun iki gün sonra niyabete iletilmesi hakkında bkz. BOA, BEO.NGG.d., 1023, s.8.

⁵⁶ BOA, BEO.NGG.d., 1026, s.50. Naibü's-Sultanlık'tan Sadaret'e gönderilen 31 Kanun-ı Evvel 1328/13 Ocak 1913 tarihli tahrirat hülasası. Siyasi konulara dair gönderilen bazı yazılar için bkz. BOA, BEO.NGG.d., 1024, s.4; BOA, BEO.NGG.d., 1026, s.70, 77; BOA, BEO.NGG.d., 1027, s.61, 72.

Bariş antlaşmasına göre savaş esirleri mübadele olunacaktı. Ama bazı İtalyan esirlerin bırakılmalarında yaşanan sıkıntılardan dolayı İtalya'da bulunan Osmanlı esirlerinin tahliyesinde sorun çıkmıştı. Bu ortamda Babiâli, daha teslim edilememiş İtalyan esirlerinin salıverilmesi yolunda faaliyet yürütmesini Naibü's-Sultanlığa tebliğ etmişti.⁵⁷

İtalya Elçiliği, Trablus ve Tobruk limanlarından savaş gemilerine selam merasimi icra edileceğini bildirmişti. Ama bu tören, adı geçen iki bölgenin İtalya'ya terk edildiği anlamına gelebileceği dolayısıyla sıkıntılı bir durum ortaya çıkarmıştı.⁵⁸ Neticede antlaşma hükümlerinin zarar görmemesi adına Osmanlı harp gemilerinin şimdilik oraya uğramaması suretiyle *idare-i maslahat* edilmesi uygun görülmüştü.⁵⁹ Böylece Babiâli, bölgenin bağlılığını tartışmaya açacak bir girişimden kaçınarak daha olumsuz bir durum oluşmasına fırsat vermek istememişti.

Benzer bir mesele, niyabet kançılıyasında şebenderlik vazifesinin yürütülmesi konusunda gündeme gelmişti.⁶⁰ Şemseddin Paşa, şebenderlik vazifeleri içerisinde yer alan bazı işlerin görülmesine, yani pasaport, pasavan, nüfus tezkiresi ve hüviyet vesikası verilmesi, doğum-ölüm-intikal tesciliyle resmi evrakı tasdik işlemlerinin gerçekleştirilmesine gerek duyulduğunu belirtmişti. Konuyu inceleyen Babiâli Hukuk Müşavirliği, İtalya'nın fiilen işgal altına aldığı arazideki mahkemelerden çıkan evrakın önce kadı ve ardından niyabet tarafından tasdikinin uygun olacağını ifade etmişti. Gerek bölgeden gerekse diğer vilayetlerden Osmanlı topraklarına gelmek üzere nüfus tezkiresi ve geçiş evrakı talep edildiğinde bunların Naibü's-Sultan tarafından hazırlanması, yerel ahalden İtalyan belgeleriyle müracaat edenler olursa evrakın vize ve kayıt edilmeyerek kendilerine Osmanlı tebaası gibi vesika verilmesi münasip olacaktı. Hüviyet varakaları ile doğum-ölüm-intikal tescili için ya kadıya yetki verilmesi ya da niyabete havalesi

⁵⁷ BOA, BEO.NGG.d., 1023, s.11. Sadaret'ten Naibü's-Sultanlığa gönderilen 22 Kanun-ı Sani 1328/4 Şubat 1913 tarihli tahrirat sureti. Konu hakkındaki yazışmalar için bkz. BOA, HR.SYS., 1574/5, lef.28, 36; BOA, BEO.NGG.d., 1025, s.11; BOA, BEO.NGG.d., 1027, s.66; BOA, BEO.NGG.d., 1023, s.21.

⁵⁸ BOA, BEO.NGG.d., 1027, s.53. Sadaret'ten Hariciye Nezareti'ne gönderilen 19 Şubat 1328/4 Mart 1913 tarihli tezkire sureti. Ayrıca bkz. BOA, BEO.NGG.d., 1026, s.59, 67.

⁵⁹ BOA, BEO.NGG.d., 1027, s.57-58. Sadaret'ten Bahriye Nezareti'ne gönderilen 13 Mart 1329/26 Mart 1913 tarihli tezkire ve hülasası.

⁶⁰ BOA, BEO.NGG.d., 1024, s.2. Naibü's-Sultanlık tarafından gönderilen 17 Şubat 1328/2 Mart 1913 tarihli tahrirat hülasası.

mümkündü. Müşavirliğe göre meselenin esası Naibü's-Sultan'a diğer ülkelerde mukim Osmanlı şebbenderi ve Trabluslulara yabancı tebaa sıfatı verilmemesi, yani barış antlaşması hükümlerinin bozulmaması idi.⁶¹

Öte yandan Naibü's-Sultanlık'tan gönderilen bir tahriratta antlaşmanın icrasına ve bölgenin durumuna açıklık getirecek önemli bilgiler mevcuttu. Tahrirata nazaran Şemseddin Paşa, "*temin-i muhtariyet ve iştirak-ı ahali ile tesis-i kavanin ve nizamat hususlarına gelince Trablusgarp cihetinde hakkıyla temin-i asayiş edilemediğinden Bingazi ve Derne taraflarında sahil bir dereceye kadar mazbut ise de dahil ahalişi şiddetle mukavemete devam etmekte olduklarından yahut diğer bir sebepten dolayı muahede-i sulhiyenin birinci ve ikinci maddelerinin tatbiki hakkında şimdiye kadar bir güne karar ve asâr görülememiş*" olduğunu ifade etmişti.⁶² Netice itibariyle Trablusgarp ve Bingazi, Babîâli'nin gözünde, "istilaya uğrayan ve idaresi sûret-i kat'iyede tebeddül eden" yerlerdi.⁶³ Bölgenin Osmanlı Devleti'ne bağlılığı konusu hassasiyet gösterilen bir durumdu.

Tahkikat faaliyetinin Naibü's-Sultanlığın görev alanı içerisinde olduğu daha önce ifade edilmişti. Nitekim Trablusgarp'ın İtalyanlar tarafından işgali üzerine İstanbul'a gelen Ziraat Bankası Şube Müdürü ile halen nerede bulunduğu bilinmeyen veznedarın hesap ve muamelatı hakkında tahkikat icrası kendisine iletilmişti.⁶⁴ Bunun yanı sıra Trablus, Bingazi ve Derne postatelgraf merkezlerinin hesap işlemlerine dair evrakın gönderilmesi talep edilmişti.⁶⁵ Şemseddin Paşa tarafından verilen cevapta ise geçmiş döneme ait kayıtlarla evrakın kısmen askeri fırka nezdinde kalıp kalanının işgal esnasında zâyi olduğu belirtilmişti.⁶⁶

⁶¹ BOA, HR.HMŞ.İŞO., 26/6, lef.8. İstişare Odası tarafından takdim olunan 2 Nisan 1329/15 Nisan 1913 tarihli ve mahrem ibareli müzekkire.

⁶² BOA, BEO.NGG.d., 1027, s.67. Sadaret'ten Hariciye Nezareti'ne gönderilen 17 Nisan 1329/30 Nisan 1913 tarihli ve mahremane ibareli tezkire sureti.

⁶³ BOA, BEO.NGG.d., 1027, s.69. Sadaret'ten Maliye Nezareti'ne gönderilen 18 Nisan 1329/1 Mayıs 1913 tarihli tezkire sureti.

⁶⁴ BOA, BEO.NGG.d., 1023, s.24; BOA, BEO.NGG.d., 1025, s.12. Sadaret'ten Naibü's-Sultanlığa gönderilen 4 Mayıs 1329/17 Mayıs 1913 tarihli tahrirat sureti ve hülasası. Şemseddin Paşa, veznedarın durumu hakkındaki tahkikatı tamamlayıp fezlesesini göndermişti. Bkz. BOA, BEO.NGG.d., 1027, s.81.

⁶⁵ BOA, BEO.NGG.d., 1023, s.24; BOA, BEO.NGG.d., 1025, s.13. Sadaret'ten Naibü's-Sultanlığa gönderilen 6 Mayıs 1329/19 Mayıs 1913 tarihli tahrirat sureti ve hülasası.

⁶⁶ BOA, DH.MTV., 49-2/56, lef.4-5; BOA, BEO.NGG.d., 1027, s.75. İlerleyen dönemde bazı resmi defter ve evrakın İtalyanların elinde bulunduğu anlaşılmış; niyabet

Şemseddin Paşa, bu sırada İtalyan hükümeti tarafından neşredilen tabiiyet, emlak ve arazi yönetmeliklerini merkeze göndermişti.⁶⁷ Babiâli Hukuk Müşavirliği tarafından yapılan incelemede, hazırlanmasında ahalinin katılım ve yardımını alması için İtalya nezdinde girişimde bulunulmasının siyaseten yararlı olup olmadığının takdiri lazım geleceği ve alınacak karara göre Naibü's-Sultanlığa talimat verilmesi uygun görülmüştü.⁶⁸ Bu arada İtalyan postası aracılığıyla haberleşmesini yürüten niyabet yazışmalarının postada açılmakta olduğu anlaşılmıştı.⁶⁹

Bilindiği üzere Trablusgarp ve Bingazi Naibü's-Sultanlığı ile ilgili konular Sadaret'e bağlı Vilayât-ı Mümtaze ve Muhtare Müdüriyeti tarafından yürütülmekteydi. Bu sırada Hariciye Nezareti, İtalya Koloniler Bakanlığı tarafından neşredilen bir mecmuanın üç nüshasını muhteviyatı hakkında gerektiğinde mütalaa beyan etme üzere müdüriyete göndermişti. İlginçtir ki kalemde İtalyanca bilen personel bulunmadığından bunları inceleme imkanı olmamıştı. Üstelik Trablusgarp ve Bingazi'nin idaresi hakkındaki ferman ve kanun, diğer imtiyazlı bölgeler hakkındaki gibi idare usulünü açıklayıcı ve çeşitli hükümleri muhtevi değildi. Müdüriyetin değerlendirmesine göre, yeni kanun ve hususi düzenlemelerin "ihtiyacât u âdât-ı mahalliye muvâfık" ve "menâfi'-i Osmaniye'ye mutâbık" olup olmadığını inceleyip mütalaa beyan etmenin, Osmanlı menfaatlerinin

tarafından yapılan talep üzerine, İtalyan yönetimi, bölgenin idaresi için müracaata mecbur olacağı bu evrakın kendi elinde kalmasının uygun olacağı cevabını vermişti. Bkz. BOA, BEO.NGG.d., 1026, s.132; BOA, BEO.NGG.d., 1024, s.18.

⁶⁷ BOA, HR.HMŞ.İŞO., 206/32, lef.5. Naibü's-Sultanlık'tan Sadaret'e gönderilen 11 Mayıs 1329/24 Mayıs 1913 tarihli tahrirat sureti. Nizamnameler için bkz. BOA, HR.HMŞ.İŞO., 206/32, lef.3-4; BOA, HR.TO., 600/8.

⁶⁸ BOA, HR.HMŞ.İŞO., 206/32, lef.1-2. İstişare Odası tarafından takdim olunan 16 Haziran 1329/29 Haziran 1913 tarihli müzekkire. Müşavirlik, tabiiyet ve pasaport işlemleriyle alakalı bir başka konuda *hâl-i fiilî, hâl-i hukukî ve hâl-i hazır-ı meşkûk* yolunda benzer mütalaalarda bulunmuş; "elhasıl Trablusgarp'a müteallik mesâilin hükümet-i seniyyenin mülâhazat-ı nazariyesine muhalif ve hudud u şerâiti gayr-ı muayyen bir teâmül-i fiilî iktisab etmesi hususları şâyân-ı te'emmüldür" ifadelerini kullanmıştı. Bkz. BOA, HR.HMŞ.İŞO., 206/32, lef.6. İstişare Odası tarafından takdim olunan 15 Temmuz 1329/28 Temmuz 1913 tarihli müzekkire.

⁶⁹ Bundan böyle niyabet tarafından postaya verilecek yazıların bezli zarflara konulması ve çivilenerek açılmasına imkan bırakılmaması; Sadaret'ten gönderilecek mühim tahriratın da aynı şekildeki zarf içerisine konulması tebliğ olunmuştu. Bkz. BOA, BEO.NGG.d., 1023, s.40. 22 Teşrin-i Evvel 1329/4 Kasım 1913 tarihli şifre tahriratın hali.

muhafazasına memur olan Naibü's-Sultan'a ait vazifeler arasında sayılması gerekirdi.⁷⁰

Bölgede cereyan eden gelişmelere vâkıf olmayı çok önemli addeden Babîâli Hukuk Müşavirliği, söz konusu vazifenin Naibü's-Sultanlık ile Roma Sefaretî'ne verilmesi münasip olsa da İtalyan işgal ve hakimiyeti altında bulunan topraklarda görev yapan bu iki kurumun mahalli gereklilikler dolayısıyla ihtiyatlı davranmaları muhtemel ve olumlu bir sonuç alınması beklenemeyeceği mütalaasını serd etmişti.⁷¹ Buna karşın yapılan muhabere neticesinde evrakın tercüme edilmek üzere Naibü's-Sultanlığa iletilmesi kararı alınmıştı. Böylece niyabetin bu ve benzeri düzenlemelerin tedkikiyle içeriği hakkında malumat verme gibi yeni bir vazifesi ortaya çıkmıştı.⁷²

İtalya Elçiliği'nin kendi tebaası diye nitelendirdiği bölge ahalisinden bazıları hakkında verdiği takrirler iki taraf arasında yeni bir sorun kaynağı olmuştu. Zira bu toprakların muhtariyetini dikkate alan Babîâli, ahalinin her türlü talep ve iddiasını Naibü's-Sultan'a arz ve icrasını kendisinden beklemeleri görüşünü savunmaktaydı.⁷³ Fakat Trablusgarp ve Bingazi'de mühim bir askeri kuvvet bulunduran İtalya, zaten kabul etmediği özerklik idaresine yanaşmayıp bölgeyi bir sömürge şeklinde ve istediği gibi yönetmek emeline sahipti.⁷⁴

Birinci Dünya Savaşı başladığı sırada Trablusgarp ve Bingazi'deki mücadele devam etmekteydi. İttifak devletleri safında harbe katılan Osmanlı Devleti, bu sırada tarafsızlığını koruyan İtalya'ya karşı savaş ilan etmemekle beraber yerli kuvvetlerin desteklenmesi yoluna gitmişti. Osmanlı yönetimi, bilhassa Kanal Harekatı çerçevesinde Mısır'ın batısına saldırı hazırlıkları

⁷⁰ BOA, BEO.NGG.d., 1027, s.107-109. Vilayât-ı Mümtaze ve Muhtare Müdüriyeti tarafından takdim olunan 25 Kanun-ı Sani 1329/7 Şubat 1914 tarihli müzekkire.

⁷¹ BOA, HR.HMŞ.İŞO., 26/8, lef.1. İstişare Odası tarafından takdim olunan 22 Mart 1330/4 Nisan 1914 tarihli müzekkire.

⁷² BOA, BEO.NGG.d., 1023, s.56. Mecmuaların ilerleyen süreçte gönderimi için bkz. BOA, BEO.NGG.d., 1023, s.58, 61, 67-68; BOA, BEO.NGG.d., 1025, s.44-46.

⁷³ BOA, HR.HMŞ.İŞO., 49/9, lef.7, 10. İstişare Odası tarafından takdim olunan 1 Teşrin-i Evvel 1330/14 Ekim 1914 tarihli re'sen müzekkire.

⁷⁴ BOA, HR.HMŞ.İŞO., 26/8, lef.10. İstişare Odası tarafından takdim olunan 4 Kanun-ı Evvel 1330/17 Aralık 1914 tarihli müzekkire.

yapmaktaydı. Bu ortamda Yüzbaşı Nuri [Killigil-Paşa] Bey, Afrika Grupları Kumandanlığı vazifesine getirilmişti.⁷⁵

Savaş sürecinde Naibü's-Sultanlığın çalışmalarını ve vazifesini yerine getirmesi gittikçe zorlaşmıştı.⁷⁶ İtalya yönetiminin, Osmanlı Devleti'nin harbe girmesi, özellikle de Eritre ve Trablus'taki ahalinin başkaldırması ihtimaline yönelik endişeleri vardı.⁷⁷ Endişeleri gidermeye çalışan Osmanlı yönetimi, Şemseddin Paşa'ya, cihad ilanının hükmünün Babiâli'ye düşman olan Rusya, Fransa ve İngiltere'ye münhasır olup İtalya ile dostluk ilişkilerinin devam etmekte olduğundan ve *müttefiklerimiz müttefiki* bulunduğundan kendisini kapsamadığının tebliği talimatını vermişti.⁷⁸ Lakin İtalyan hükümetinin çekinceleri bundan sonra da devam etmişti.⁷⁹

Savaş şartlarının ağırlaştığı günlerde Şemseddin Paşa tarafından Babiâli'ye önemli bir tahrirat gönderilmişti. Burada İtalya'nın sahilden uzak olan Fizan gibi mevkiileri tahliyeye karar verdiği, yakında tarafsızlığını ihlal edeceği hakkındaki şayiaların günden güne arttığı ve böyle bir dönemde vazifesini yerine getirmeye daha fazla gayret göstereceği belirtilmişti. Buna karşın bölgenin şiddetli bir askeri idare altında olduğu, şifreli yazışmaların ve uygun görülmeyen açık Fransızca telgrafların kabul edilmediği, sadece zarf içerisindeki yazışmaların dokunulmazlığının temin edildiği için evrakı bu şekilde göndereceğini dile getirmişti. Bir de özel usul ve ihtiyati tedbirlerle yönetilmekte olan vilayetin İtalya'daki basın özgürlüğü gibi düzenlemelerden istifade edemediği ve haber alma olanaklarının pek sınırlı

⁷⁵ Nejdet Karaköse, "Birinci Dünya Savaşı'nda Trablusgarp Cephesi ve Afrika Grupları Komutanı Nuri Paşa (Killigil)", *Tarihin Peşinde-Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.6, 2011, s.252-257.

⁷⁶ BOA, BEO.NGG.d., 1023, s.63-64; BOA, BEO.NGG.d., 1024, s.28. Ayrıca bkz. *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi- VI. Cilt- Hicaz, Asir, Yemen Cephesi ve Libya Harekâtı 1914-1918*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Askeri Tarih Yayınları, Ankara 1978, s.631.

⁷⁷ BOA, DH.EUM.5.Şb., 3/15; BOA, HR.SYS., 2109/1, lef.2.

⁷⁸ BOA, BEO.NGG.d., 1023, s.64. Sadaret'ten Naibü's-Sultanlığa çekilen 18 Teşrin-i Sani 1330/1 Aralık 1914 tarihli telgrafın sureti. Ayrıca bkz. BOA, HR.SYS., 2109/1, lef.2, 10; BOA, BEO.NGG.d., 1026, s.170.

⁷⁹ BOA, DH.EUM.6.Şb., 2/81. Hariciye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 27 Kanun-ı Sani 1330/9 Şubat 1915 tarihli tezkire.

bulduğu için bölgedeki gelişmeler ve genel durumun Roma Sefareti tarafından da inceleme altında tutulması gerektiği bildirilmişti.⁸⁰

Naibü's-Sultanlık, yerli ahalinin direnişi ve bölgedeki gelişmeler hakkında ilerleyen dönemde de malumat vermeyi sürdürmüştü. Bilhassa muharebe, tazyik, işgal, isyan, taarruz, müsademe, tedib gibi ifade ve tanımlamalarla taraflar arasındaki mücadele yansıtılmaya çalışılırken⁸¹, Osmanlı Devleti'nde meydana gelen gelişme ve faaliyetler de takip edilmişti.⁸²

2.2. Sosyal ve Ekonomik Konulardaki Faaliyetleri:

Trablusgarp ve Bingazi'ye yönelik pek çok sosyal ve ekonomik konu Naibü's-Sultanlığın faaliyet alanı içerisinde bulunmaktaydı. Bu meyanda Bingazi Umum Kumandanlığı, yerli ahalden şehit olanların aileleriyle malul durumdaki kişilere verilmekte olan paranın devamını talep etmişti. Konunun Meclis-i Vükela'da görülmesi üzerine, Şemseddin Paşa vazifesine başladıktan sonra gereğinin yapılması kararı alınmıştı.⁸³

Bunun yanı sıra Osmanlı topraklarına yerleşmek isteyen bir mücahit ve ailesine dair niyabete vazife verilmiş⁸⁴; gönderilecek Trablusgarp tahsisatı için kendisinden görüş alınması kararlaştırılmıştı.⁸⁵ Yine Babiâli, Trablusgarp ve Bingazi'de bulunan resmi evrak ve defterlerin eskisi gibi yerinde bırakılması ve muhafazası konusunun niyabetle kararlaştırılmasını uygun bulmuştu.⁸⁶

⁸⁰ BOA, HR.SYS., 2407/16, lef.3. Naibü's-Sultanlık'tan Sadaret'e gönderilen 1 Şubat 1330/14 Şubat 1915 tarihli tahriratın sureti.

⁸¹ BOA, BEO.NGG.d., 1024, s.30-37; BOA, BEO.NGG.d., 1026, s.169-180; BOA, BEO.NGG.d., 1027, s.130-132, 134-140.

⁸² BOA, BEO.NGG.d., 1027, s.130; BOA, BEO.NGG.d., 1026, s.170; BOA, BEO.NGG.d., 1024, s.37.

⁸³ BOA, MV., 170/64. 20 Teşrin-i Evvel 1328/2 Kasım 1912 tarihli Meclis-i Vükela müzakeratına mahsus zabıt varakası. Bu konuda ayrıca bkz. *ATASE Arşivi*, OİH., 56-264-5-13.

⁸⁴ BOA, BEO.NGG.d., 1023, s.1. Sadaret'ten Naibü's-Sultanlığa gönderilen 5 Teşrin-i Sani 1328/18 Kasım 1912 tarihli tahrirat sureti.

⁸⁵ BOA, BEO.NGG.d., 1027, s.18. Sadaret'ten Harbiye Nezareti'ne gönderilen 22 Teşrin-i Sani 1328/5 Aralık 1912 tarihli cevabî tezkire sureti.

⁸⁶ BOA, MV., 172/7. 2 Kanun-ı Evvel 1328/15 Aralık 1912 tarihli Meclis-i Vükela müzakeratına mahsus zabıt varakası. Tahriratın Naibü's-Sultanlığa iletimi için bkz. BOA, BEO.NGG.d., 1023, s.4.

Zira bunlar maaş, harcırah, emeklilik ve yargılama gibi hususlarda esas tutulacak önemli verilerdi.

Trablusgarp ve Bingazi ahalisinden bazı çocuklar çeşitli okullara kaydedilmek üzere bir süredir İstanbul ve diğer şehirlere gönderilmekteydi. Mesela ikinci kafilе olmak üzere 63 talebe Mısır'a doğru yola çıkarılmıştı. Ayakkabıları dahi olmayan bu öğrenciler için elbise tedarikinde bulunan Mısır Fevkalade Komiserliği⁸⁷, niyabetle haberleşilmeden talebe gönderilmemesini isterken, Sadaret ise sefaletlerine meydan verilmemek üzere şimdilik yola çıkarılmamalarını bildirmişti.⁸⁸ Bununla beraber ilerleyen süreçte öğrenci gönderilmeye devam edilmişti.⁸⁹

Daha önce bölgede görev yapmış memurların durumu da Naibü's-Sultanlığın görev alanında dahildi. Şura-yı Devlet tarafından verilen bir kararda, bölge sakinlerinden olan memurlardan muhtariyetin ilanı tarihi sonrasında devlet hizmetinde çalışmak isteyenler hakkında diğer memurlara uygulanan muamele gibi hareket edilmesi, buldukları yerde istihdamı tercih edenlerin emeklilik haklarının temininin ise niyabetle görüşülerek kararlaştırılması uygun görülmüştü.⁹⁰

Harbiye Nezareti, Trablusgarp ve Bingazi birikmiş ödeneğine mahsuben ve yeterli miktarda paranın süratle gönderilmesini talep etmişti. Maliye Nezareti ise Naibü's-Sultanlık tarafından yerel ihtiyaçların takdir edilmesi sonrasında karar verilmesini istemişti. Üstelik savaş ilanından beri 132.606.874 kuruş gönderildiğinden bu miktarın müfredatını içeren bir pusulanın tahkikata esas olmak üzere niyabete iletilmesi lüzumunu belirtmişti. Bu konuda suiistimal rivayeti dahi bulunduğundan gönderilen paranın ulaşip ulaşmadığı, nereye ve ne suretle sarf olunduğu gibi konuların tetkiki de havale edilmişti.⁹¹ Böylece Şemseddin Paşa, Trablusgarp Savaşı

⁸⁷ BOA, BEO.NGG.d., 1026, s.26. Mısır Fevkalade Komiserliği'nden Sadaret'e çekilen 1 Kanun-ı Evvel 1328/14 Aralık 1912 tarihli şifre.

⁸⁸ BOA, BEO.NGG.d., 1023, s.5. Sadaret'ten Naibü's-Sultanlığa çekilen 4 Kanun-ı Evvel 1328/17 Aralık 1912 tarihli şifre telgrafın hâli.

⁸⁹ BOA, BEO.NGG.d., 1026, s.32-41; BOA, BEO.NGG.d., 1023, s.7; BOA, BEO.NGG.d., 1027, s.31-38, 43.

⁹⁰ BOA, BEO.NGG.d., 1023, s.6; BOA, BEO.NGG.d., 1026, s.27.

⁹¹ BOA, BEO.NGG.d., 1023, s.4. Sadaret'ten Naibü's-Sultanlığa gönderilen 4 Kanun-ı Evvel 1328/17 Aralık 1912 tarihli tahrirat sureti. Harbiye Nezareti'ne gönderilen cevabi tezkire için bkz. BOA, BEO.NGG.d., 1027, s.23.

süresince hazineden aktarılan paranın kullanımı ve usulsüzlük rivayetleri hakkında inceleme yapmakla da sorumlu tutulmuştu.

Bingazi Umum Kumandanlığı, Enver Bey'in Derne'de kendi namına çıkardığı 15.000 liralık banknotu ödeyecek para olmadığından devletin haysiyetini muhafaza adına bu paranın yollanmasını, Harbiye Nezareti ise bunun birikmiş ödenekten karşılanmasını istemişti. Bunun üzerine Sadaret'ten Naibü's-Sultanlığa gönderilen bir yazıda, Bingazi'ye gidişinde tetkikatta bulunarak banknotların ne şekilde sarf edilip ne kadarının elde kaldığı hakkında bir rapor hazırlaması bildirilmişti.⁹²

Sürecin ilerlemesiyle birlikte ev, iş ve aile gibi hususlarda yeni gelişmeler meydana gelmişti. Bölgeye gelecek Osmanlı vatandaşlarına ve memurlarına yardımcı olunması⁹³, ayrılmak durumunda kalan kişilere ait eşyaların satışı⁹⁴, gümrükte kalmış eşyaların sevki⁹⁵, ev-emlak muameleti⁹⁶, memur ve asker ailelerinin gönderilmesi⁹⁷, bazı kişilerin buldukları yer ve hayatta olup olmadığının tahkiki⁹⁸, askerlik⁹⁹, harcırah, maaş, mazuliyet, emeklilik, miras ve evkaf¹⁰⁰ konularındaki işlemler bunlar arasında sayılabilir. Öyle ki zaman içerisinde niyabetin faaliyetlerinin önemli bir bölümünü sözü edilen konular oluşturmuştu.

⁹² BOA, BEO.NGG.d., 1023, s.7; BOA, BEO.NGG.d., 1025, s.2. Sadaret'ten Naibü's-Sultanlığa gönderilen 24 Kanun-ı Evvel 1328/6 Ocak 1913 tarihli ve mahremane ibareli tahrirat sureti ve hülasası.

⁹³ BOA, DH.EUM.MTK., 41/19, lef.1; BOA, BEO.NGG.d., 1025, s.16; BOA, BEO.NGG.d., 1023, s.28-30.

⁹⁴ BOA, BEO.NGG.d., 1023, s.6-10, 25; BOA, DH.H., 36/9, lef.1-9; BOA, BEO.NGG.d., 1027, s.70.

⁹⁵ BOA, BEO.NGG.d., 1023, s.15; BOA, BEO.NGG.d., 1027, s.60; BOA, BEO.NGG.d., 1026, s.55.

⁹⁶ BOA, DH.H., 39/16; BOA, BEO.NGG.d., 1023, s.17-20, 30-33, 39-41, 48-49; BOA, BEO.NGG.d., 1024, s.5-24; BOA, BEO.NGG.d., 1025, s.11-17; BOA, BEO.NGG.d., 1027, s.86, 95-96.

⁹⁷ BOA, DH.İD., 85/42, lef.2-5; BOA, BEO.NGG.d., 1025, s.4, 13; BOA, BEO.NGG.d., 1027, s.54, 77-81; BOA, BEO.NGG.d., 1024, s.8; BOA, BEO.NGG.d., 1023, s.11, 18, 24, 35, 38, 51-52.

⁹⁸ BOA, BEO.NGG.d., 1023, s.17-19, 26-29, 40-41, 45; BOA, BEO.NGG.d., 1027, s.81, 90, 112.

⁹⁹ BOA, BEO.NGG.d., 1023, s.54-61; BOA, BEO.NGG.d., 1027, s.119, 123-127.

¹⁰⁰ BOA, DH.MEM., 189/55, lef.7; BOA, BEO.NGG.d., 1023, s.13-17, 47-51; BOA, BEO.NGG.d., 1024, s.4-18; BOA, BEO.NGG.d., 1027, s.56-62, 118-131. BOA, HR.SYS., 1579/5, lef.1;

Bu arada Babîâlî, Trablusgarp'a memur edilen subaylardan bazılarının barıştan sonra askerlikten istifa ettiklerinden ailelerine verilen maaşlar için bir defter tanzimi lüzumunu bildirmişti.¹⁰¹ Şemseddin Paşa ise askeri ve mülki vazifelerinin ardından emekli edilenlerle dul ve yetimlerin bir seneden fazla zamandan beri maaşlarını alamadıkları ve sefalet içerisinde buldukları, dolayısıyla istihkaklarının ödenmesini gündeme getirmişti.¹⁰² Ayrıca İtalyan işgali sırasında Osmanlı tebaasını himaye edip her türlü yardım ve kolaylığı göstermiş Almanya Konsolosu ile tercümanının taltifini de talep etmişti.¹⁰³

Aynı günlerde Trablusgarp'tan İstanbul'a gelen gayet hasta ve aciz durumdaki bazı kişiler Naibü's-Sultanlık tarafından gönderildiklerini beyan etmişlerdi. Bunun üzerine Babîâlî, muhaceretle ilgili gelişmeler hakkında niyabete bilgi vermişti.¹⁰⁴ Yine Senusiler nezdine gittiği haber alınan bir subayın orduya dönmesi yolunda tebligatta bulunulması da bildirilen konular arasındaydı.¹⁰⁵

Ele alınan dönemde eğitimle ilgili çeşitli gelişmeler de gündeme gelmişti. Mesela 59. Alay 3. Tabur 3. Bölük Mülazım-ı Sanisi iken vefat eden Asitaneli Lütfî Efendi'nin oğlu Hüseyin Efendi, sanayi mektebinde kayıtlı olduğu halde okulun idare şekli değiştirildiği gerekçesiyle kaydı silinmişti. Kendisinin Trablusgarp'ta kimsesi kalmadığından, talebi üzerine yol

¹⁰¹ BOA, BEO.NGG.d., 1026, s.54; BOA, BEO.NGG.d., 1023, s.14; BOA, BEO.NGG.d., 1025, s.6. Bu konuda Naibü's-Sultanlığın cevabı için bkz. BOA, BEO.NGG.d., 1027, s.59.

¹⁰² BOA, BEO.NGG.d., 1026, s.54. Naibü's-Sultanlık'tan Sadaret'e gönderilen 5 Kanun-ı Sani 1328/18 Ocak 1913 tarihli tahrirat sureti. Konuya yönelik müzakerat için bkz. BOA, BEO.NGG.d., 1027, s.49, 77; BOA, BEO.NGG.d., 1023, s.35-36; BOA, MV., 175/86; BOA, MV., 176/65; BOA, BEO.NGG.d., 1025, s.22.

¹⁰³ BOA, HR.MTV., 374/66, lef.1. Naibü's-Sultanlık'tan Sadaret'e gönderilen 17 Nisan 1329/30 Nisan 1913 tarihli tahrirat. Ayrıca bkz. BOA, BEO.NGG.d., 1024, s.5, 11.

¹⁰⁴ Naibü's-Sultanlığa gönderilen tahriratta, daha önce gelen muhacirlerin tayınları kesilerek memleketlerine veya diğer göçmenler gibi Anadolu'ya sevk edildikleri halde yeniden birtakım acezenin gelişi sıkıntı doğuracağı ve memleketlerinde daha kolay geçimlerini sağlayabilecekleri ifade edilmişti. Bkz. BOA, BEO.NGG.d., 1023, s.33. Sadaret'ten Naibü's-Sultanlığa gönderilen 24 Temmuz 1329/6 Ağustos 1913 tarihli tahrirat sureti.

¹⁰⁵ BOA, A.}MTZ.05, 30/107; BOA, BEO.NGG.d., 1023, s.43; BOA, BEO.NGG.d., 1025, s.27. Sadaret'ten gönderilen 10 Kanun-ı Evvel 1329/23 Aralık 1913 tarihli tahrirat ve hûlasası.

masrafları niyabetçe karşılanarak İstanbul'a gönderilmiş ve uygun bir okula kabulü istenmişti.¹⁰⁶

Askeri Müze Müdüriyeti, Trablusgarp'ın İtalyanlar tarafından işgali esnasında İsviçre Konsolosu'na emanet edilen Recep Paşa'ya ait kılıç ve fotoğrafın müzeye konulmak üzere gönderilmesini talep etmişti.¹⁰⁷ Bunun üzerine mühürlü bir sandığa konulan eşyalar, bir vapur kumpanyası vasıtasıyla merkeze iletilmişti.¹⁰⁸ Bu arada Şemseddin Paşa'nın iane-i bahriye, iane-i harbiye ve iane-i cihad gibi yardım faaliyetlerine katkıda bulunduğu da belirtelim.¹⁰⁹

3. NAİBÜ'S-SULTANLIK HEYETİ

Trablusgarp Savaşı'nı sonlandıran antlaşma hükümleri uyarınca teşkil edilen Naibü's-Sultanlık kurumsal bir yapıya sahipti. Bu bakımdan kendisine bağlı bir kalem heyeti, yani Şemseddin Paşa'nun maiyetinin teşkili lazım gelmişti. Evvela Şemseddin Paşa, Ankara Redif Fırkası kumandan yaveri Süvari Yüzbaşı Salih Safvet Efendi'nin yaver unvanıyla maiyetine tayini için Harbiye Nezareti'ne bir tezkire göndermişti.¹¹⁰ Meclis-i Vükela ise yaverlik konusu ileride görüşülmek üzere ilk önce refakatinde bulunacak memurlar ve verilecek maaş hususlarının kendisine sorulmasıyla gereğinin yapılması kararını almıştı.¹¹¹

¹⁰⁶ BOA, DH.İD., 216/2, lef.2. Naibü's-Sultanlık'tan Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 7 Teşrin-i Sani 1329/20 Kasım 1913 tarihli tahrirat. Hüseyin Efendi Kudüs Mekteb-i Sultanisi'ne ve daha önce gönderilen Zeki Efendi ise Edirne Mekteb-i Sultanisi'ne kaydedilmişti. Bkz. BOA, DH.İD., 216/2, lef.8.

¹⁰⁷ BOA, BEO.NGG.d., 1023, s.49. Sadaret'ten Naibü's-Sultanlığa gönderilen 13 Şubat 1329/26 Şubat 1914 tarihli tahrirat sureti.

¹⁰⁸ BOA, BEO.NGG.d., 1024, s.24. Naibü's-Sultanlık'tan Sadaret'e gönderilen 24 Mayıs 1330/6 Haziran 1914 tarihli cevabı tahrirat hülasası.

¹⁰⁹ BOA, DH.İUM.EK., 70/12, lef.1-16; BOA, BEO.NGG.d., 1023, s.49, 52-56; BOA, BEO.NGG.d., 1024, s.28-29; BOA, BEO.NGG.d., 1027, s.127-128.

¹¹⁰ BOA, BEO.NGG.d., 1026, s.6; BOA, BEO.NGG.d., 1027, s.7; BOA, BEO.NGG.d., 1025, s.1.

¹¹¹ BOA, MV., 170/76. 21 Teşrin-i Evvel 1328/3 Kasım 1912 tarihli Meclis-i Vükela müzakeratına mahsus zabıt varakası. Bu arada İtalya Koloniler Bakanı da askeri nitelikli bir memurun kabulünde mazur olduğunu beyan etmişti. Bkz. BOA, BEO.NGG.d., 1026, s.44; BOA, BEO.NGG.d., 1024, s.2.

Bundan sonra hemen harekete geçilmiş; Trablusgarp Savaşı'nda İtalyanlara karşı mücadelelerde bulunmuş Şetvanzadeler ailesinin bir üyesi olan¹¹² ve Maliye Nezareti Hukuk Müşavirliği muavinliğinde bulunan Mansur Şetvan Bey başkatabete tayin edilmişti.¹¹³ Kendisi, 28 Kasım Perşembe günü Romanya vapuruyla memuriyet mahalline doğru yola çıkmıştı.¹¹⁴

Naibü's-Sultanlık heyeti için başkâtip dışında iki kâtibin daha atanması kararı alınmıştı.¹¹⁵ Üstelik kitabet için başvurular yapılmaya da başlamıştı.¹¹⁶ Sonuçta Vâsık el-Müeyyed Bey ikinci ve Hasan Tahsin [Mayatepek] Bey üçüncü kâtip olarak atanmışlardı.¹¹⁷ Böylece üç kişiden ibaret kitabet heyeti teşkil edilmişti. İtalyan hükümeti tarafından kâtipler için tahsis olunan yıllık maaş miktarı 48.400 franktı. Başkâtibe 24.000, ikinci kâtibe 12.000, üçüncü kâtibe 9.600 frank verilecek olup geriye kalan 2.800 frank ileride atanacak tercüman maaşı için ayrılmıştı. Maaşların İtalyanlarca karşılanmasının nedeni vilayet gelirinin adı geçen ülke tarafından toplanmasına mukabil devlet hazinesine verilmesi gerekli meblağa ait bir taahhütten ibaretti. Bu nedenle kâtiplerden diğer memurlar gibi tekaüd ve mazuliyet kesintisi yapılmıyordu.¹¹⁸

1913 yılı yaz aylarında kitabet heyetinde bir değişiklik gündeme gelmişti. Şemseddin Paşa tarafından gönderilen bir tahriratta, Vâsık el-Müeyyed Bey'e sağlık sorunlarından ötürü bir buçuk ay izin verildiği, hava ve muhite uyum sağlayamadığı için memuriyet değişikliği arzusuyla hareket ettiği bildirilmişti. Değişiklik uygun görüldüğü takdirde, ikinci kitabete, kaide-i teselsüle riayet ve liyakati dolayısıyla Üçüncü Kâtip Tahsin Bey'in

¹¹² Şetvanzadeler ve Mansur Şetvan Bey'in kardeşi Yusuf Şetvan Bey hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Sezai Balcı, "Panislamist Bir Mebusun Biyografisi: Bingazili Yusuf Şetvan (1868-1949)", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Demokratik Kesitler*, (Ed. Eminalp Malkoç-İ. Arda Odabaşı), Derlem Yayınları, İstanbul 2016, s.77-116.

¹¹³ BOA, HR.SYS., 1579/1, lef.10, 13. Hariciye Nezareti'nden Naibü's-Sultanlığa gönderilen 15 Teşrin-i Sani 1328/28 Kasım 1912 tarihli tahrirat-ı âliye.

¹¹⁴ "Azimet", *İkdam*, S.5667, 16 Teşrin-i Sani 1328/29 Kasım 1912, s.3; "Mansur Şetvan Bey", *Sabah*, S.8332, 16 Teşrin-i Sani 1328/29 Kasım 1912, s.3.

¹¹⁵ "Naibü's-Sultan Kitabeti", *İkdam*, S.5680, 29 Teşrin-i Sani 1328/12 Aralık 1912, s.4.

¹¹⁶ BOA, HR.MTV., 563/20; BOA, HR.MTV., 563/27; BOA, BEO.NGG.d., 1026, s.28; BOA, HR.MTV., 563/34; BOA, A.}VRK., 765/36; BOA, HR.MTV., 563/42; BOA, HR.MTV., 563/36; BOA, HR.SYS., 1579/1, lef.19-22.

¹¹⁷ BOA, HR.SYS., 1579/1, lef.23. Hariciye Nezareti'nden Naibü's-Sultanlığa ve Roma Sefareti'ne gönderilen 22 Aralık 1912 tarihli tahrirat.

¹¹⁸ BOA, HR.SYS., 1579/1, lef.30, 36; BOA, BEO.NGG.d., 1023, s.12-13.

atanması istenmişti. Üçüncü kitabet için ise Trablusgarp İstinaf Müddei-i Umumiliği ile Zilleteyn Kaymakamlığı'nda bulunmuş Hacı Raşid Bey'in oğlu Halid Bey'in istihdamı ifade edilmişti.¹¹⁹ Neticede Vâsık el-Müeyyed Bey bir başka memuriyete atanmak üzere ikinci kitabete Tahsin Bey ve üçüncü kitabete Babiâli Hazine-i Evrak mümeyyizi Ecved Bey tayin olunmuştu.¹²⁰

Yeni atamalar yapılmasına karşın uygulama alanına girmemişti. Zira Vâsık el-Müeyyed Bey'e müracaat olunduğunda değişiklik talebi olmadığını beyan etmişti. Bir memurun sebepsiz yere azli caiz olmamasına nazaran değişiklik zorunlu bir gerekliliğe dayalı ise açıkça bildirilmesi ve tahriratın son bildirim kadar icraya konulmaması uygun görülmüştü.¹²¹ Üstelik Naibü's-Sultanlık'tan gelen cevabi telgrafta da değişiklik halinde yerine diğerinin tayini inha olunup azli istenmediği belirtilmişti.¹²² Bir başka deyişle ortada bir yanlış anlaşılma mevcuttu; bu bakımdan işlemin hükümsüz addedilmesiyle evrakın iptaline karar verilmişti.¹²³ Lakin bir süre sonra tekrar değişikliğe gidilmiş; Vâsık el-Müeyyed Bey, uhdesine başkâtip unvanı tevcihiyle Madrid Sefareti kâtipliğine getirilmişti.¹²⁴ Niyabet ikinci kitabetine

¹¹⁹ BOA, İ.DUİT., 16/69, lef.2. Naibü's-Sultanlık'tan Sadaret'e gönderilen 5 Haziran 1329/18 Haziran 1913 tarihli tahrirat.

¹²⁰ BOA, İ.DUİT., 16/69, lef.1. 8 Temmuz 1329/21 Temmuz 1913 tarihli irade-i seniyye. Sadaret'ten Naibü's-Sultanlığa gönderilen 24 Temmuz tarihli cevabî tahriratta, adı geçen kitabet gibi önemli bir göreve atanacak zâtn devlet hizmetinde bulunmuş ve tecrübe görmüş olması icap edip henüz hiçbir memuriyette bulunmamış bir kişinin tayininin usule muvâfık olamayacağı belirtilmişti. Bkz. BOA, BEO.NGG.d., 1023, s.31-32.

¹²¹ BOA, BEO.NGG.d., 1023, s.32. Sadaret'ten Naibü's-Sultanlığa çekilen 16 Temmuz 1329/29 Temmuz 1913 tarihli şifre telgraf sureti. Aynı tarihli ve hususi ibareli bir diğer tahriratta, bazı kâtipler hakkındaki rivayetlere dair niyabet tarafından malumat verilmesi istenmişti. Bkz. BOA, BEO.NGG.d., 1023, s.32.

¹²² BOA, MB.İ., 169/52, lef.1. Sadaret'ten takdim olunan 21 Temmuz 1329/3 Ağustos 1913 tarihli maruzat.

¹²³ BOA, İ.MBH., 13/1; BOA, MB.İ., 169/52, lef.2. 22 Temmuz 1329/4 Ağustos 1913 tarihli irade-i seniyye ve müsveddesi.

¹²⁴ BOA, İ.HR., 432/44, lef.1 Hariciye Nezareti'nden Sadaret'e gönderilen 30 Eylül 1329/13 Ekim 1913 tarihli tezkire. Beş gün sonraki irade-i seniyye için bkz. BOA, İ.HR. 432/44, lef.2. Atamanın basına yansımaları için bkz. "Tayin", *Tanin*, S.1736, 9 Teşrin-i Evvel 1329/22 Ekim 1913, s.2.

ise Madrid Sefareti eski ikinci kâtibi Nashî Bey atanmıştı.¹²⁵ Böylece bir becayiş gerçekleştirilmiş oldu.¹²⁶

Bu arada Naibü's-Sultanlık maiyetinde 150 frank maaşla bir tercüman istihdam edilmiş; fakat hayat pahalılığı sebebiyle geçim sıkıntısı içerisinde kalarak vazifesine nihayet verilmişti. Haddizatında tercüman maaşı ve kaçıllara masrafı olarak ayrılan tahsisat gayet yetersizdi. Bu kadar düşük bir ücretle tercüman istihdamı mümkün değildi.¹²⁷ Bu yüzden Şemseddin Paşa, İtalya hükümeti tarafından verilen meblağın dışında olarak masraflar için bir miktar tahsisat verilmesi isteğinde bulunmuştu. Buna karşın Maliye Nezareti, barış antlaşmasında sadece kadılık maaşının ödenmesi kararlaştırılmış olduğundan tahsisat ayrılmasına imkân olmadığı cevabını vermişti.¹²⁸

Konuyu inceleyen Babiâli Hukuk Müşavirliği; hademe maaşı, kırtasiye ve mefruşat bedeli, posta ve telgraf ücreti gibi zaruri masraflara ait tahsisat talebinin ne derece faydalı olacağını Roma Sefareti'nden sorulmasını istemişti.¹²⁹ Sefaret ise kısmen maaş kısmen de tahsisat olmak üzere verilen meblağ dışında yapılacak masrafların Naibü's-Sultan'ın ödeneğinden karşılanması; mefruşat, posta ve telgraf ücretlerinin Babiâli tarafından ödenmesinin devletin haysiyeti nokta-i nazarından daha muvâfık olacağı görüşünü serd etmişti. Ayrıca bölgedeki harcamalarını azaltmakta olan İtalya hükümetinin, zaten zorlukla elde edilen miktara ilaveten *masarif-i müteferrika* adıyla tahsisat verilmesine olumlu bakmayacağı da bildirilmişti.¹³⁰

¹²⁵ BOA, İ.DUİT., 16/67, lef.1; BOA, MV., 230/11, lef.2. 7 Teşrin-i Evvel 1329/20 Ekim 1913 tarihli irade-i seniyye ve müsveddesi. Atamanın basına yansıması için bkz. "Naibü's-Sultanlık'ta", *Tanin*, S.1737, 10 Teşrin-i Evvel 1329/23 Ekim 1913, s.3.

¹²⁶ BOA, HR.MTV., 20/80, lef.1. Hariciye Nezareti'nden Madrid Sefareti'ne gönderilen 25 Ekim 1913 tarihli tahrirat-ı âliye.

¹²⁷ BOA, BEO.NGG.d., 1026, s.114; BOA, BEO.NGG.d., 1024, s.13. Naibü's-Sultanlık'tan Sadaret'e gönderilen 2 Teşrin-i Sani 1329/15 Kasım 1913 tarihli tahrirat hûlasası.

¹²⁸ BOA, MV., 185/10. 19 Kanun-ı Sani 1329/1 Şubat 1914 tarihli Meclis-i Vükela müzakeratına mahsus zabıt varakası. Karar için ayrıca bkz. BOA, BEO.NGG.d., 1026, s.129.

¹²⁹ BOA, HR.HMŞ.İŞO., 26/7, lef.12; BOA, HR.SYS., 1579/1, lef.39. İstişare Odası tarafından takdim olunan 20 Şubat 1329/5 Mart 1914 tarihli müzekkire ve müsveddesi.

¹³⁰ BOA, HR.SYS., 1579/1, lef.42. Roma Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 4 Nisan 1914 tarihli tahrirat.

Diğer taraftan İkinci Kâtip Nasih Bey'in memuriyeti de uzun sürmedi; kendisine kısa bir süre sonra ikişer ay izin verildi.¹³¹ Şemseddin Paşa, hususi durumu sebebiyle niyabetteki vazifesini gereği gibi icrası beklenmediğinden bir başka memuriyete nakliyle ikinci kitabete Tahsin Bey'in ve onun yerine de Islahat-ı Maliye Komisyonu Tercüme Kalemî hulefasından Menemenlizade Ahmed Necati Bey'in tayinini istemişti.¹³² Atamaya dair işlemlerin uzaması üzerine yeni bir tahrirat gönderen Naibü's-Sultan, Petersburg Sefareti Başkâtibi'ne atanan oğlu Orhan Bey'in unvanını muhafaza etmek ve becayış suretiyle tayinini istirham etmişti.¹³³ Hariciye Nezareti tarafından verilen cevapta ise Orhan Bey'in sefaretlerde ve bilhassa şimdiki memuriyetinde bulunmasının faydalı ve gerekli görüldüğünü belirtmişti.¹³⁴ Zaten Haziran ayının sonlarında Tahsin Bey'in ikinci ve Ahmed Necati Bey'in üçüncü kâtipliğe tayinine dair irade sâdır olmuştu.¹³⁵

1914 yılı yaz aylarında Mansur Şetvan Bey ve memuriyetiyle alakalı önemli meseleler gündeme gelmişti.¹³⁶ Bir süredir kendisine karşı olumsuz bir tutum alan İtalyan yönetimi, vazifesinde devamına lüzum görülmediğinden maaşının kesilmesi kararını niyabetin itirazına rağmen bildirmişti. Bunun üzerine Sadaret, niyabet başkâtibinin diğer kâtipler gibi Babîâli tarafından atanmış Osmanlı memurlarından bulunması sebebiyle memuriyetine lüzum olmadığı ve tahsisatın kesildiği hakkındaki beyanatın kabul edilemeyeceğini belirtmişti. Mansur Şetvan Bey'in şahsı aleyhine bir şikâyet olduğu takdirde öncelikle Babîâli'ye tebliği, gerekli tahkikat icrasından sonra usulüne uygun muamelenin yapılacağı ve tebligatın yanlış anlamadan kaynaklanmış olması zannında bulunulduğu ifade edilmişti.¹³⁷

¹³¹ BOA, BEO.NGG.d., 1024, s.15, 19; BOA, BEO.NGG.d., 1027, s.137.

¹³² BOA, İ.A., 1/51, lef.1; BOA, BEO.NGG.d., 1026, s.149. Naibü's-Sultanlık'tan Sadaret'e gönderilen 9 Şubat 1329/22 Şubat 1914 tarihli tahrirat ve hülasası.

¹³³ BOA, HR.MTV., 564/108, lef.1. Naibü's-Sultanlık'tan Hariciye Nezareti'ne çekilen 15 Nisan 1330/28 Nisan 1914 tarihli şifre telgrafın hâli.

¹³⁴ BOA, HR.MTV., 564/108, lef.2. Hariciye Nezareti'nden Naibü's-Sultanlığa çekilen 17 Nisan 1330/30 Nisan 1914 tarihli cevabî şifre telgraf müsveddesi.

¹³⁵ BOA, İ.A., 1/51, lef.2. 14 Haziran 1330/27 Haziran 1914 tarihli irade-i seniyye.

¹³⁶ Mansur Şetvan Bey, 8 Temmuz 1914 tarihinde, Maliye Dava Vekaleti'nde görev yaptığı döneme ait emeklilik muamelatının icrası için bir arzuhal takdim etmişti. Bkz. BOA, ŞD., 3127/42, lef.4.

¹³⁷ BOA, BEO.NGG.d., 1027, s.121; BOA, HR.SYS., 1579/1, lef.44; BOA, BEO.NGG.d., 1023, s.60.

Mansur Şetvan Bey'in memuriyete iadesi hakkında Roma Sefareti'nce yapılan girişimse sonuçsuz kalmıştı. İtalya Dışişleri Bakanlığı, Uşi Antlaşması ve eklerinde kâtiplerin maaşı hakkında bir kayıt bulunmadığı, maaşın sözlü bir anlaşma neticesinde tahsis edildiği ve başkâtip heyetten ayrıldığında tahsisatın azaltılacağına daha önce kararlaştırılmış olduğunu bildirmişti. İtalyan hükümetinin bir memuriyete ihtiyaç duymayıp maaşının kesilmesine yetkisi olduğu ve bu hizmetin lüzumsuz addedildiği de beyan edilmişti.

Babîali Hukuk Müşavirliği, her ne kadar kâtipler hakkında bir açıklık yoksa da gerek gizli antlaşmada gerekse fermanla Naibü's-Sultan maaşının mahalli gelirlerden karşılanacağını açıklayan hükümler bulunduğunu ve niyabetin tek başına vazife göremeyeceğini dile getirmişti. Buradan hareketle Roma Sefareti'nin müracaatı üzerine İtalya hükümetinin, yarısı başkâtip unvanıyla Mansur Şetvan Bey'e olmak kaydıyla kâtiplere belli bir tahsisat vermeyi taahhüt ettiğini dile getirmişti. Bu noktada Mansur Şetvan Bey'in memuriyetini teklif eden İtalya ve kabul eden ise Osmanlı Devleti idi. Ayrıca başkâtipin görevden ayrıldığı tarihten itibaren tahsisatın azaltılacağına yönelik bir kayıt olsa dahi İtalyan yönetiminin azle yönelik hiçbir hakkı olamayacağı ve bu yetkinin Babîali'ye ait olduğu vurgulanmıştı.¹³⁸

Sonuç itibarıyla Mansur Şetvan Bey'in memuriyeti İtalya hükümetinin girişimi üzerine son bulmuş ve Naibü's-Sultanlık heyeti iki kâtiple vazife görmeye başlamıştı. İkinci Kâtip Tahsin Bey, iki devlet arasındaki ilişkilerin kesilmesine kadar vazifesini sürdürmüştü.¹³⁹ Naibü's-Sultanlık maiyetiyle birlikte ülkeye geri dönen Tahsin Bey'in maaşının bütçede karşılığı olmaması hasebiyle, kendisine "masarif-i gayr-i melhuza tertibinden" belli bir miktar maaş verilmesi kararlaştırılmıştı.¹⁴⁰ Savaş ilanı sırasında mezunen İstanbul'da

¹³⁸ Müşavirliğin mütalaası içerisinde üstü çizilip metinden çıkarılan bir kısımda, "İtalya hükümeti an-asıl Bingazi ahalisinden olan ve pederi merhum Şeyh Şetvan'ın hitta-i mezkûrede sıyt u şöhreti şâyi bulunan Mansur Şetvan Bey'in vücudundan istifade ümniyesiyle mir-i mumaileyhin Başkâtip nasb olunmasını ve müstevfi maaş verilmesini teklif etmiş olması melhuzdur. Anlaşıldığına göre hükümet-i mezkûre mir-i mumaileyhden beklediği hizmeti görememiş olduğundan maaşının kat'ına tasaddi etmiştir" şeklindeki ifadeler dikkat çekicidir. Bkz. BOA, HR.HMŞ.İŞO., 49/9, lef.1-2.

¹³⁹ BOA, BEO.NGG.d., 1027, s.141. Sadaret'ten Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 14 Eylül 1331/27 Eylül 1915 tarihli tezkire sureti.

¹⁴⁰ BOA, HR.HMŞ.İŞO., 69/26, lef.2; BOA, MV., 202/66.

bulunan Üçüncü Kâtip Ahmed Necati Bey de son döneme kadar vazifesini devam ettirmişti.¹⁴¹ Her iki kâtibin maaş ve görevlendirilmeleriyle ilgili konular ise bir süre daha gündemde kalmıştı.¹⁴²

4. TRABLUSGARP VE BİNGAZİ KADILIĞI

Uşi Antlaşması'na göre Trablusgarp ve Bingazi'ye Padişah tarafından bir kadı atanacak, bölgede görev yapacak naipler ise kadı tarafından seçilip Bab-ı Meşihat'ça tasdik edilecekti. Mısır Hıdivliği nezdindeki Kadı Efendi'nin memuriyetine benzer bir görev olacağı belirtilen bir gazete haberinde, eski Şeyhülislam Abdurrahman Nesib Efendi'nin tayini rivayet edilmişti.¹⁴³ Yine belirlenecek Kadı Efendi'nin, Naibü's-Sultan'la beraber memuriyet mahalline doğru hareket edeceği haberi de basına yansımıştı.¹⁴⁴ Bir başka deyişle Osmanlı Devleti, Kadı Efendi'nin bir an önce göreve başlamasını istemekteydi.¹⁴⁵ Ama beklendiği gibi olmadı ve zaman içerisinde çeşitli anlaşmazlıklar ortaya çıktı.

Aslında Babîali, Meclis-i Tedkikat-ı Şer'îye azasından İshak Efendizade Cemaleddin Efendi'nin ismini kısa bir süre içerisinde belirlemişti.¹⁴⁶ İtalyan hükümetine müracaat edildiğinde ise muvafakat verme hususunda gecikme gösterilmişti. Bunun sebebi, İtalya hükümetinin kendisini Musevi zannıyla hangi ırk ve mezhebe mensup olduğu yolunda malumat toplamaya lüzum görmesinden ileri gelmişti. Bunun üzerine Roma Sefareti, yanlış anlama aile isminden kaynaklansa da kendisi aslen *Türk ailesine* mensup ve Trablusgarp ahalisi Maliki mezhebinden olduğu halde kadı'nın Hanefi olmasında hiçbir

¹⁴¹ BOA, BEO.NGG.d., 1028, s.1; BOA, MV., 202/34.

¹⁴² BOA, MV., 202/66; BOA, MV., 207/43; BOA, ŞD., 3138/55, lef.1-10; BOA, MV., 216/13; BOA, ŞD., 3164/21; BOA, MV., 219/153; BOA, MV., 221/65; BOA, BEO.NGG.d., 1028, s.1-14.

¹⁴³ "Trablusgarp Kadılığı", *Sabah*, S.8290, 5 Teşrin-i Evvel 1328/18 Ekim 1912, s.3.

¹⁴⁴ "Naibü's-Sultan Şemseddin Paşa", *İkdam*, S.5632, 12 Teşrin-i Evvel 1328/25 Ekim 1912, s.4.

¹⁴⁵ BOA, HR.SYS., 1578/4, lef.1. Hariciye Nezareti'nden Bab-ı Meşihat'a gönderilen 14 Teşrin-i Evvel 1328/27 Ekim 1912 tarihli tezkire.

¹⁴⁶ Cemaleddin Efendi; Meclis-i Maarif azalığı, Mekke-i Mükerrerme Kadılığı, Meclis-i İdare-i Emval-i Eytam Riyaseti ile İstanbul Kadılığı gibi vazifelerde bulunmuştu. Bir aralık Mısır Kadılığı'na atanmışsa da önceki Kadı Efendi'nin görevinde devamı kararlaştırılması üzerine bu memuriyeti gerçekleştirmemişti. Bkz. BOA, HR.SYS., 1578/4, lef.3.

mahzur bulunmadığı cevabını vermişti. Hariciye Nezareti de hangi mezhebe bağlı olduğunu anlamak İtalya hükümetine ait bir konu olmadığı yolunda ihtarda bulunulmasını gerekli görmüştü. Sefaretin girişimini yinelemesine rağmen bu defa da bir başka mesele ortaya çıkarılmıştı. İtalyan hükümeti, Enver Bey'in bölgede kalıp mücadeleye devamı konusunda Babiâli'nin sessiz kaldığını ileri sürerek antlaşma hükümlerinin uygulanmamasına karar vermişti. Nihayetinde bütün bu meseleler hakkında müzakere etmek üzere Koloniler Bakanı'nun Trablusgarp'a gideceği ve kadılık meselesinde olumlu bir cevap verileceğinin temin olunduğu sefaretten bildirilmişti.¹⁴⁷

13 Aralık'ta bir muhtıra veren İtalya Elçiliği, Cemaleddin Efendi'nin Hanefi, ahalinin büyük çoğunluğunun Maliki ve bir kısmının da İbadiye mezheplerine bağlı olduklarını belirterek naipler atanması ve ihtilafli meselelerin çözümü gibi hususlarda bazı tekliflerde bulunmuştu.¹⁴⁸ Buna mukabil Babiâli, İslam mezheplerini benimseyenler arasında *akaid-i diniye ve ahkâm-ı esasiyece* bir ihtilaf olmayıp mezhepler arasındaki farkların ikinci derecedeki içtihadî küçük ayrılıklardan ibaret bulunduğunu belirtmişti. Hanefi mezhebinden olan kadıların, ahalisi diğer mezheplere tâbi yerlerde hüküm vermelerine dini bir engel olmadığı ve bu durumun bütün Osmanlı topraklarında var olduğu belirtilmişti. Üstelik dini ilimlere vâkif zevattan seçilen kadılar İslam mezheplerine ait içtihadî farkları bildikleri gibi liva kadı ve naipleri de yerel ulemeden seçileceklerdi. Cemaleddin Efendi'nin Hanefi mezhebinden olmasının şer'an yargılamaya mâni olamayacağı ve bir tereddüde mahal bulunmadığı vurgulanmıştı.¹⁴⁹

Kadılık tayinine yönelik girişimlerde bulunulmasına rağmen olumlu bir netice alınamamıştı. Bunun üzerine yeni bir atamaya gerek duyulmuştu. Beyrut Vilayeti merkez eski naiplerinden olup Bab-ı Fetva Memûrin Kalemi Müdüriyeti'nde bulunan Haremeyn pâyelilerinden Ömer Fahreddin Efendi, Mekteb-i Kuzat'tan mezun, fazilet ve iktidar erbabı olmasına nazaran bu

¹⁴⁷ BOA, HR.SYS., 1578/4, lef.8. Hariciye Nezareti'nden Sadaret'e gönderilen 25 Teşrin-i Sani 1328/8 Aralık 1912 tarihli tezkire. Roma Sefareti'nin telgrafları için bkz: BOA, HR.SYS., 1578/4, lef.10, 14.

¹⁴⁸ BOA, HR.SYS., 1578/4, lef.18. İtalya Elçiliği'nden gönderilen 13 Aralık 1912 tarihli muhtıranın tercümesi. Ayrıca bkz. BOA, BEO.NGG.d., 1026, s.28.

¹⁴⁹ BOA, BEO.NGG.d., 1027, s.25; BOA, HR.SYS., 1578/4, lef.20. Sadaret'ten Hariciye Nezareti'ne gönderilen 7 Kanun-ı Evvel 1328/20 Aralık 1912 tarihli cevabî tezkire ve sureti.

memuriyete tayinine karar verilmişti.¹⁵⁰ Roma Sefareti vasıtasıyla girişimde bulunulmasına karşın İtalya Elçiliği'nden öncekine benzer bir cevap verilmişti.¹⁵¹ Bunun üzerine Meclis-i Vükela, hüküm icrasına mezun diğer mezheplerden naipler atayabileceğinden hilafet makamı tarafından görevlendirilecek *kadı-ül-kuzatın* Hanefi mezhebinde bulunmasının tereddüde neden olamayacağı yolunda bir karar almıştı.¹⁵²

Diğer taraftan İtalyan yönetimi, barış antlaşmasının imzalanmasından önce Trablusgarp ve havalisi nevâhi-i erbaa niyabetine atanan ve yerel ulemeden olan İzzeddin Efendi'nin göreve başlamasını kadılık meselesinin halline bağlı tutmuştu.¹⁵³ Bir başka deyişle, Kadı Efendi göreve başlayana kadar İzzeddin Efendi de vazifesinde istihdam edilememişti.¹⁵⁴

1913 yılı içerisinde kadılık konusu hakkında yeni gelişmeler meydana gelmişti. Evvela Ömer Fahreddin Efendi Mekke-i Mükerreme Kadılığı'na tayin edilmişti.¹⁵⁵ Galata Kadılığı'nda bulunan Haremeyn pâyelilerinden Bahaeddin Efendi'nin Trablusgarp ve Bingazi Kadısı olarak tayini uygun görülmüştü.¹⁵⁶ Ancak çok geçmeden bu kararda değişikliğe gidilmiş ve yerel lisana âşına olmamasından dolayı kadılığa intihabı şimdilik tehir edilmişti.¹⁵⁷ Ardından Adana Vilayeti merkez kadılığında bulunan ve yerel lisanla ahvale

¹⁵⁰ BOA, HR.SYS., 1578/4, lef.22. Sadaret'ten Hariciye Nezareti'ne gönderilen 29 Kanun-ı Sani 1328/11 Şubat 1913 tarihli zeyl-i tezkire. Atamaya yönelik, "fazl u kemaliyle müştehir ve benam olan Fahreddin Efendi'nin keyfiyet-i intihab ve tayinindeki isabet, müstağni-i beyandır" şeklinde bir değerlendirme için bkz. "Trablus Kadılığı", *Tasvir-i Efkar*, S.697, 3 Mart 1329/16 Mart 1913, s.3.

¹⁵¹ BOA, HR.SYS., 1578/4, lef.23. Hariciye Nezareti'nden Sadaret'e gönderilen 18 Şubat 1328/3 Mart 1913 tarihli tezkire.

¹⁵² BOA, MV., 175/15. 24 Şubat 1328/9 Mart 1913 tarihli Meclis-i Vükela müzakeratına mahsus zabıt varakası.

¹⁵³ BOA, BEO.NGG.d., 1026, s.66. Bab-ı Meşihat'tan Sadaret'e gönderilen 7 Mart 1329/20 Mart 1913 tarihli tezkire hülasası. Ayrıca bkz. BOA, BEO.NGG.d., 1026, s.94.

¹⁵⁴ BOA, BEO.NGG.d., 1023, s.17; BOA, BEO.NGG.d., 1025, s.9. Sadaret'ten Naibü's-Sultanlığa gönderilen 10 Mart 1329/23 Mart 1913 tarihli tahrirat ve hülasası.

¹⁵⁵ BOA, HR.SYS., 1578/4, lef.37. Hariciye Nezareti'nden Bab-ı Meşihat'a gönderilen 19 Mayıs 1329/1 Haziran 1913 tarihli tezkire.

¹⁵⁶ BOA, HR.SYS., 1578/4, lef.44. Bab-ı Meşihat'tan Hariciye Nezareti'ne gönderilen 27 Mayıs 1329/9 Haziran 1913 tarihli cevabî tezkire. Atama haberinin basına yansımaları için bkz. "Tayin", *Tanin*, S.1627, 28 Mayıs 1329/10 Haziran 1913, s.3.

¹⁵⁷ BOA, HR.SYS., 1578/4, lef.45. Bab-ı Meşihat'tan Hariciye Nezareti'ne gönderilen 1 Haziran 1329/14 Haziran 1913 tarihli zeyl-i tezkire.

vâkıf olan Ahmed Hilmi Efendi'nin tayini gerçekleştirilmişti.¹⁵⁸ Bu sırada atanacak Kadı Efendi'nin maaş ve tahsisatı hakkındaki layihanın Maliye Nezareti'ne gönderildiğine yönelik bir haber de basına yansımıştı.¹⁵⁹

Sonuçta Trablusgarp ve Bingazi Kadılığı'na Ahmed Hilmi Efendi tayin edilmişti. Fakat aylardan beri sürüncemede kalan kadılık meselesi hakkında İtalyan yönetimi itirazlarını sürdürmüş ve teminat talebini yinelemişti.¹⁶⁰ Bab-ı Meşihat ise bölge ahalisinin bundan evvel Hanefi mezhebi üzere *icra-yı ahkâm* talebinde bulunmuş olup öteden beri atanan kadı ve naiplerin bu şekilde hüküm verdikleri ve meselenin geciktirilmesi için geçerli bir sebep olmadığı görüşünü vurgulamıştı.¹⁶¹

Aynı dönemde nevâhi-i erbaa niyabeti meselesi de devam etmişti.¹⁶² Şemseddin Paşa tarafından yazılan bir tahriratta, bu havali dini işlerinin şimdilik hükümetçe belirlenen nüvvab marifetiyle yürütüldüğü ve Kadı Efendi göreve başlamadıkça naip seçimine müdahale edilemediği bildirilmişti. Ahmed Hilmi Efendi'nin tayini hakkında Roma Sefareti'nin girişimi de olumlu bir neticeye kavuşamamıştı.¹⁶³ Zira İtalya Koloniler Bakanlığı, Bingazi'ye Osmanlı zabitleri geçmekte olduğu yolundaki rivayetlere karşı Babiâli'nin kayıtsız kaldığını öne sürerek çözümlenmesine muhalefet ve geciktirilmesi hususunda ısrar etmişti.¹⁶⁴

¹⁵⁸ BOA, HR.SYS., 1578/4, lef.48. Bab-ı Meşihat'tan Hariciye Nezareti'ne gönderilen 12 Haziran 1329/25 Haziran 1913 tarihli cevabî tezkire. Atama haberinin basına yansımaları için bkz. "Trablusgarp Kadılığı", *İkdam*, S.5885, 26 Haziran 1329/9 Temmuz 1913, s.3; "Trablusgarp Müftülüğü", *İkdam*, S.5921, 2 Ağustos 1329/15 Ağustos 1913, s.4.

¹⁵⁹ "Trablusgarp Kadılığı", *Tanin*, S.1654, 24 Haziran 1329/7 Temmuz 1913, s.3.

¹⁶⁰ BOA, HR.SYS., 1578/4, lef.55. Roma Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 7 Ağustos 1913 tarihli tahriratın tercümesi. Bu arada Hariciye Nezareti, İtalyan hükümetinin işi daha ziyade umumileştirdiğini belirtmişti. Bkz. BOA, HR.SYS., 1578/4, lef.52.

¹⁶¹ BOA, BEO.NGG.d., 1026, s.100; BOA, HR.SYS., 1578/4, lef.61. Bab-ı Meşihat'tan Sadaret'e gönderilen 5 Eylül 1329/18 Eylül 1913 tarihli cevabî tezkirenin sureti ve hülasası.

¹⁶² BOA, BEO.NGG.d., 1024, s.11. Naibü's-Sultanlık'tan Sadaret'e gönderilen 28 Eylül 1329/11 Ekim 1913 tarihli tahrirat hülasası.

¹⁶³ BOA, HR.SYS., 1578/4, lef.12; BOA, BEO.NGG.d., 1027, s.90. Sadaret'ten Hariciye Nezareti'ne gönderilen 12 Teşrin-i Evvel 1329/25 Ekim 1913 tarihli zeyl-i tezkire ve sureti.

¹⁶⁴ BOA, HR.SYS., 1578/4, lef.11. Hariciye Nezareti'nden Sadaret'e gönderilen 9 Kanun-ı Evvel 1329/22 Aralık 1913 tarihli tezkire.

Sefaretin girişimleri bundan sonra da devam ederken¹⁶⁵, İtalya Dışişleri Bakanlığı, konunun Babıâli ile İtalya Elçiliği arasında müzakere edilmesini istemişti. Roma Sefiri Nabi Bey ise kadılık meselesinin elçiliğin üzerine bırakılmasının *mahza vakt kazanub tehir-i maslahat* fikrine dayalı olduğunu vurgulamıştı.¹⁶⁶ Bir başka deyişle, İtalyan hükümeti, konuyu sürüncemede bırakmaya ve ertelemeye çalışmaktaydı. Üstelik İtalya Elçiliği yazılı bir girişimde bulunmamıştı. Bu yüzden Hariciye Nezareti görüşmelerin eskiden olduğu gibi Roma'da yapılmasını gerekli görmüştü.¹⁶⁷ Lakin bu girişimden de bir sonuç çıkmadı. Dahası Nabi Bey, İtalyan hükümetinin samimi isteğinin, mümkün olduğu takdirde, Naibü's-Sultan ve Kadı Efendi'nin Trablusgarp ve Bingazi'de bulunma yükümlülüğünden kurtulmak olduğu şeklinde izlenim edindiğini aktarmıştı.¹⁶⁸ Nihayetinde olumlu bir sonuca ulaşılammış ve Kadı Efendi'nin göreve başlaması mümkün olmamıştı.

5. NAİBÜ'S-SULTANLIK'TA DEĞİŞİKLİK VE SONRASI

5.1. Değişikliğe Giden Süreç:

1914 yılı yaz aylarından itibaren Naibü's-Sultanlık'la ilgili mühim gelişmeler meydana gelmişti. Evvela *The Times* gazetesi, Şeyh Ahmed eş-Şerif es-Senusi'nin kuzeninin siyasi bir amaca yönelik olarak Kahire'de İtalyanlarla müzakerelerde bulunduğu rivayetini neşretmişti. Haberde, Şeyh Ahmed eş-Şerif es-Senusi'nin Padişah'ın Trablus'taki dini temsilcisi olmasını sağlamak için İstanbul'un da ziyaret edileceği, İtalya'nın onayladığı ve Babıâli'nin karşı olmadığı anlaşmaya göre yıllık bir tahsisatla valilik unvanı

¹⁶⁵ BOA, HR.SYS., 1574/5, lef.64-65, 68-70. Bu süreçte Evkaf Nezareti'nce yapılan bazı imam, hatip, müderris ve türbedar atamaları için bkz. BOA, BEO.NGG.d., 1023, s.43; BOA, BEO.NGG.d., 1025, s.30; BOA, BEO.NGG.d., 1026, s.120, 131, 139.

¹⁶⁶ BOA, HR.SYS., 1574/5, lef.73. Roma Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 15 Temmuz 1914 tarihli tahrirat.

¹⁶⁷ BOA, HR.SYS., 1574/5, lef.71. Hariciye Nezareti'nden Roma Sefareti'ne gönderilen 3 Nisan 1915 tarihli cevabı tahrirat.

¹⁶⁸ BOA, HR.SYS., 1574/5, lef.81. Roma Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 14 Mayıs 1915 tarihli cevabı tahrirat.

verileceği gibi iddialar mevcuttu.¹⁶⁹ *Peyam* gazetesi ise haberi “Trablus’ta Niyabet Meselesi” üst başlığıyla aktarmıştı.¹⁷⁰

Söz konusu rivayet, düşmanlık terk edildiği takdirde İtalyan hükümetinin kendisini Naibü’s-Sultan atayacağını vaat ettiği şeklinde bir Hariciye tezkiresine yansımıştı.¹⁷¹ Buna karşın Roma Sefareti, müzakerelere girildiği havadisinin resmi çevrelerde ve özellikle Dışişleri Bakanlığı’nda kati surette tezkib edildiğini; İtalyan kabinesinin, nüfuzundan çekindiği Şeyh Ahmed eş-Şerif es-Senusi’yi Naibü’s-Sultanlık gibi mühim bir makama getirmeyeceği mütalaasını belirtmişti.¹⁷²

Diğer taraftan Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa tarafından yazılan bir tezkirede, Şeyh Ahmed eş-Şerif es-Senusi’nin İslam dininin Afrika kıtasında yayılması konusundaki faaliyetleri yanında kendisine bağlı urbanla birlikte saltanat ve hilafetin düşmanları aleyhine harp ve cihad etmek suretiyle hizmetlerinin malum olduğu dile getirilmişti. Taltifinin Osmanlı Devleti’nin Afrika’daki manevi nüfuzunu idameye hizmet edeceğinden ötürü kendisine ve mücadelesinde yanında bulunanlarına çeşitli rütbe ve nişanlar verilmesi teklif edilmişti.¹⁷³ Böylece Şeyh Ahmed eş-Şerif es-Senusi’ye vezaret rütbesiyle birinci rütbe mecidi nişanı tevcih olunmuştu.¹⁷⁴ Ardından Bingazi ve havalisinde buldukları müddete mahsus olmak, üniforması yalnız orada giyilebilmek ve fahri olmak üzere Senusi ailesinden çeşitli kişilere rütbe ve fahri yaverlik kordonunu takma hakkı verilmişti.¹⁷⁵ Bu

¹⁶⁹ “Senussi Mission to Cairo”, *The Times*, N.40550, 15 Haziran 1914, s.7.

¹⁷⁰ “Trablus’ta Niyabet Meselesi-İdris es-Senusi’nin Memuriyeti”, *Peyam*, S.209, 6 Haziran 1330/19 Haziran 1914, s.4. Benzer bir haberde Şeyh Ahmed eş-Şerif es-Senusi’nin İtalya ile anlaşarak Sultan’ın Libya’daki temsilcisi olacağı iddia edilmişti. Bkz. “Senussi Chief’s Brother on Way to Alexandria”, *The Christian Science Monitor*, N.205, 27 Temmuz 1914, s.2.

¹⁷¹ BOA, BEO.NGG.d., 1026, s.175. Hariciye Nezareti’nden Sadaret’e gönderilen 2 Temmuz 1330/15 Temmuz 1914 tarihli tezkire hülasası.

¹⁷² BOA, A.İMTZ.05, 28/79. Hariciye Nezareti’nden Sadaret’e gönderilen 3 Ağustos 1330/16 Ağustos 1914 tarihli ve mahremane ibareli tezkire.

¹⁷³ BOA, İ.TAL., 500/33, lef.1. Harbiye Nezareti’nden Sadaret’e gönderilen 22 Mart 1331/4 Nisan 1915 tarihli tezkire. Enver Paşa tarafından aynı günkü bir diğer tezkirede ise Şeyh Ahmed eş-Şerif es-Senusi ve bazı yakınlarına Mecidi ve Osmanî nişanları verilmesi arz edilmişti. Bkz. BOA, İ.TAL., 500/33, lef.2.

¹⁷⁴ BOA, İ.TAL., 500/33, lef.3. 24 Mart 1331/6 Nisan 1915 tarihli irade-i seniyye.

¹⁷⁵ BOA, BEO, 4364/327256. Sadaret’ten Harbiye Nezareti’ne gönderilen 2 Temmuz 1331/15 Temmuz 1915 tarihli cevabî tezkire.

sırada Nuri Bey ise Şeyh Ahmed eş-Şerif es-Senusi'nin verilecek fermanlarla ilgili taleplerini iletmiş; kendisinin Afrika'da Naibü's-Sultan tayini isteğinde bulunduğunu bildirmişti.¹⁷⁶

Diğer taraftan kısa bir süre önce İtilaf Devletleri safında harbe katılan İtalya, Osmanlı Devleti'ne de savaş ilan etmişti. Tabiidir ki savaş ilanı ile birlikte hem İtalya'daki sefaret ve şebkenderliklerin hem de Naibü's-Sultan Şemseddin Paşa'nın vazifeleri son bulmuştu. *Corriere Della Sera* adlı İtalyan gazetesinde niyabetin lağvını ele alan bir değerlendirmede, "sürekli bir tedirginlik unsuru oluşturan Padişah'ın temsilcisi Naib Şemseddin'in Trablus'ta yaptığı kontrolü nihayet sona erdi" ifadeleri kullanılmıştı. Şemseddin Paşa'nın, Sultan'ın temsilcisi olarak otoritesini her zaman her şeyde gösterdiği ve yerli halk nazarında Türk egemenliğinin bitmediği inancını beslediği dile getirilmişti.¹⁷⁷ Benzer ifadeler kullanan *L'Illustrazione Italiana* ise kurumun lağvından duyulan memnuniyetin yanı sıra "bu yüksek makamın temsili emanet edilen Naib Şemseddin, İtalyan Libyasının bugünkü tarihinde bir bölümü değil, bütün bir cildi hak ediyor" şeklinde bir değerlendirme yapılmıştı.¹⁷⁸

Sonuç olarak İtalya tarafından yayımlanan Krallık emirnamesiyle Naibü's-Sultanlık makamı ortadan kaldırılmıştı.¹⁷⁹ Şemseddin Paşa, ailesi ve maiyetiyle birlikte 24 Ağustos akşamı saat 18.00'de Valparaiso vapuruyla Trablus'tan ayrılarak İtalya'ya doğru yola çıkmıştı.¹⁸⁰ Ayın yirmi yedisinde Napoli'ye ulaşan vapuru liman komiseri karşılamış ve heyet öğleden sonra Bern'e doğru hareket etmişti.¹⁸¹

¹⁷⁶ ATASE Arşivi, BDH., 1754-165-2-4. Nuri Bey tarafından çekilen 25 Temmuz [1915] tarihli şifre telgrafın hâli.

¹⁷⁷ "Il Naib-ul-Sultan", *Corriere Della Sera*, N.232, 22 Ağustos 1915, s.1.

¹⁷⁸ "Corriere", *L'Illustrazione Italiana*, N.35, 29 Ağustos 1915, s.168. San Francisco'da neşredilen İtalyanca bir gazetede de aynı mealde ifadeler kullanılmıştı. Bkz. "Quando Finira' La Guerra? Ma Se Comincia Appena Ora!", *L'Italia*, N.270, 27 Eylül 1915, s.1.

¹⁷⁹ "Trablusgarp Naibü's-Sultanlığı'nın İlgası", *Tanin*, S.2403, 13 Ağustos 1331/26 Ağustos 1915, s.4; "Naibü's-Sultan'ın Avdeti", *Sabah*, S.9322, 13 Ağustos 1331/26 Ağustos 1915, s.3-4.

¹⁸⁰ "La partenza di Chemes Eddin", *La Nuova Italia*, N.236, 25 Ağustos 1915, s.3.

¹⁸¹ "Il rappresentante del Sultano a Tripoli sbarcato a Napoli e diretto in Svizzera", *Corriere Della Sera*, N.238, 28 Ağustos 1915, s.2.

Şemseddin Paşa'nın 28 Ağustos günü Chiasso'dan çektiği telgrafa nazaran İsviçre'ye ulaşan heyet¹⁸², Viyana, Bükreş ve Sofya yoluyla ülkeye geri dönecekti. *Lokal-Anzeiger* gazetesinin haberine göre, Şemseddin Paşa, bölgede Osmanlı subayları bulunduğu ve silah gönderildiğine dair İtalyanlar tarafından ortaya atılan isnatların asılsız olduğu, sadece bazı yerli subayların memleketlerinde kaldığı şeklinde bir açıklama yapmıştı. Şeyh Ahmed eş-Şerif es-Senusi'den hürmetle bahsettiği beyanatında, sahiller dışındaki bütün toprakların mücahitlerin elinde olduğunu da belirtmişti.¹⁸³ *Neue Freie Presse* gazetesi ise Bingazi'deki kabilelerin durumunun memnuniyet verici olduğu, yerel şeyhlerin hilafet makamına büyük bir sadakat ve bağlılık hissettiği ifadelerini neşretmişti.¹⁸⁴

Belirtilen güzergâh üzerinde yolculuğunu sürdüren Naibü's-Sultanlık heyeti, Eylül ayı başlarında İstanbul'a varmıştı. Bundan sonra "arz-ı ubudiyet ve ta'zimat" eylemek üzere Mabeyn-i Hümayun'a kabulü talebinde bulunan Şemseddin Paşa¹⁸⁵, 15 Eylül günü Padişah'ın huzuruna kabul olunmuştu.¹⁸⁶ Bazı kitap, evrak ve eşyası da ilerleyen dönemde ülkeye gönderilmişti.¹⁸⁷

Netice itibariyle Şemseddin Paşa, üç yıla yakın bir süre görev yapmıştı. Barış antlaşmasında faaliyet alanı ve işlevi açıkça tanımlanmamış olsa da vazifesinin doğası gereği siyasi bir mahiyeti haizdi. Buna mukabil İtalya,

¹⁸² BOA, HR.SYS., 1579/1, lef.51-52; BOA, BEO.NGG.d., 1026, s.191; BOA, BEO.NGG.d., 1024, s.38.

¹⁸³ "Naibü's-Sultan'ın Beyanati", *İkdam*, S.6660, 19 Ağustos 1331/1 Eylül 1915, s.1; "Naibü's-Sultan'ın Beyanati", *Sabah*, S.9328, 19 Ağustos 1331/1 Eylül 1915, s.2; "Naibü's-Sultan İtalya'da-İtalyan Terbiyesi-Trablus Ahvali", *Tanin*, S.2409, 19 Ağustos 1331/1 Eylül 1915, s.1.

¹⁸⁴ "Trablus Naibü's-Sultanı'nın Beyanati", *Tasfir-i Efkâr*, S.1551, 20 Ağustos 1331/2 Eylül 1915, s.2; "Trablusgarp Naibü's-Sultanı'nın Beyanati", *Tanin*, S.2410, 20 Ağustos 1331/2 Eylül 1915, s.4; "Naibü's-Sultan'ın Beyanati", *Sabah*, S.9329, 20 Ağustos 1331/2 Eylül 1915, s.4.

¹⁸⁵ BOA, MB.İ., 183/18, lef.1-2; BOA, İ.MBH., 18/51; BOA, MB.İ., 197/38.

¹⁸⁶ "Huzura Kabul", *İkdam*, S.6675, 3 Eylül 1331/16 Eylül 1915, s.2; "Huzur-ı Hümayun'da", *Tasfir-i Efkâr*, S.1565, 3 Eylül 1331/16 Eylül 1915, s.2.

¹⁸⁷ BOA, HR.SFR.04, 894/101; BOA, HR.SFR.04, 894/144, lef.1-3; BOA, BEO.NGG.d., 1028, s.4.

kendisini bir Osmanlı konsolosu olarak değerlendirmiş ve sınırlamış¹⁸⁸; hatta görevlerini yerine getirmeyi zorlaştıracak bazı girişimlerde bulunmuştu.¹⁸⁹

Naibü's-Sultanlık, Osmanlı Devleti ile İtalya arasında *condominium*¹⁹⁰, bir başka deyişle, iki devlet arasında müşterek hâkimiyet tarzında bir yönetim izlenimi verebilir. Naibü's-Sultan'ın karşılığı olarak *viceroiy*, yani genel vali tanımlamasına dahi tesadüf edilir.¹⁹¹ Lakin uygulama açısından bakıldığında bunların hiçbiri yaşanmamıştır. Haddizatında Naibü's-Sultan, Osmanlı Devleti'nin çıkarlarını korumaya memur bir konsolosa, aynı zamanda halife olan Padişah'ın manevi varlığını temsil eden siyasi komiserlere düşecek vazifelerle sorumlu bir temsilci niteliğine sahip olmuştu.¹⁹²

5.2. Değişiklik ve Sonrası:

Osmanlı Devleti ile İtalya arasında savaş ortamı ve Naibü's-Sultanlık heyetinin yola çıktığı günlerde yeni gelişmeler meydana gelmişti. Evvela Enver Paşa tarafından yazılan bir maruzatta, Şeyh Ahmed eş-Şerif es-Senusi'ye resmi bir sıfat ve mensubiyet unvanı verildiği halde mevkiye vaziyetinin güçleneceği ve devlete karşı bağlılığının takviye edilmiş olacağı dile getirilmişti. Şeyh Ahmed eş-Şerif es-Senusi'nin dahi resmi bir bağlılık kazanmak emelinde olduğu, Naibü's-Sultan gibi bir imtiyaz ve unvan bahşedilmesine mütemayil bulunduğu *cümle-i hissiyat ve hadsiyyattandır* şeklinde ifade edilmişti. Bu durum uygun görüldüğü takdirde, saltanat ve hilafete yönelik dostluk ve bağlılığıyla İtalyanlara karşı gösterdiği gayret ve secaatin mükâfati olmak üzere ihsan olunduğu, Afrika kıtasında ve özellikle de Trablusgarp ve Bingazi'de bulunan Müslümanların bu suretle bir muhtariyete bağlandığı, eskiden beri kendisine bağlı bölgelerin serbestliğinin saklı tutulduğu gibi kayıtların yazılacak fermana konulması belirtilmişti.¹⁹³

¹⁸⁸ Taeib A. Elbhloul, *Italian Colonialism, The Young Turks and The Libyan Resistance 1908-1918*, Libyan Studies Center, 1993, s.164.

¹⁸⁹ Rachel Simon, *Libya Between Ottomanism and Nationalism-The Ottoman Involvement in Libya during the War with Italy (1911-1919)*, Klaus Schwarz Verlag, Berlin 1987, s.103.

¹⁹⁰ W. K. McClure, *Italy in North Africa-An Account of the Tripoli Enterprise*, Constable and Company Ltd., Londra 1913, s.303.

¹⁹¹ W. H. Beehler, *The History Of The Italian-Turkish War*, The Advertiser-Republican, Annapolis 1913, s.99; aynı yazar, *1911-1912 Türk-İtalyan Savaşı-Trablusgarp Savaşı'nın Tarihi*, (Çev. Leyla Yıldırım), Parola Yayınları, İstanbul 2016, s.125.

¹⁹² Celâl Tevfik Karasapan, *Libya Trablusgarp, Bingazi ve Fizan*, Resimli Posta Matbaası Ltd. Şirketi, Ankara 1960, s.217.

¹⁹³ BOA, A.}AMD.MV., 105/16. Harbiye Nezaretinden Sadaret'e gönderilen 9 Ağustos 1331/22 Ağustos 1915 tarihli gayet mahrem ve acele ibareli maruzat.

Şimdi bu bilgilerden yola çıkarak, Osmanlı Devleti'nin, Kuzey Afrika'da yeni bir mücadele safhasını aralandığı günlerde Naibü's-Sultan değişimini ve yeni bir muhtariyet idaresini gündeme aldığı anlaşılmaktadır. Fakat Sadaret'e ve hemen ardından Meclis-i Vükela'ya takdim edilen bu mahrem maruzat "şimdilik tehir" olunmuştur.

Bingazi eski Mebusu Yusuf Şetvan Bey tarafından takdim olunan bir arizada ise barış antlaşması uyarınca muhtariyet verilen Trablusgarp ve Bingazi'ye kadı ve naipler atanması kararlaştırılarak "bu heyete nezaret eylemek üzere Naibü's-Sultan namıyla" bir memur gönderildiği; ama İtalyan hükümetinin, "ferman kıraatinden başka Naibü's-Sultana vazife bırakmamış ve tasarrudât u tecessüdât-ı dâime ile halkın müracaatına dahi mâni olmağla beraber merkez-i saltanattan tayin buyrulması meşrut olan kadı-ül-kuzatın kabul ve i'zamına suver-i gûnâgûn ile muhalefet" ettiği belirtilmişti. Yani Naibü's-Sultan'ın görevini yapmasına, kadının ise vazifeye başlamasına engel olunmuştu.

Arızanın devamında, İtalya'nın, ikili ilişkilerin kesilmesinden sonra niyabet heyetini uzaklaştırmakla kalmayıp Naibü's-Sultanlık kurumunu da Krallık emriyle ortadan kaldırarak devletlerarası bir antlaşmayı yok saydığı vurgulanmıştı. Bu şekilde sulthan önceki hale geri dönüldüğünden "hukuk-ı tasarrufiye-i devletin" geri alındığının resmi ve fiili bir işlemle ilanının gerekli olduğu ifade edilmişti. Eski duruma dönüldüğünü tüm İslam âlemine müjdelemek için mücahitlere liderlik eden Şeyh Ahmed eş-Şerif es-Senusi'nin vekilü's-sultan veya devletçe seçilecek diğer bir unvanla Trablusgarp ve Bingazi umumi valisi tayini istenmişti. Meşrutiyetle yönetilen bir devlette meclis tarafından tasdik edilmedikçe bir toprak parçasının ayrılığının geçerli olmayacağı, Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp ve Bingazi'deki egemenlik hakkını terk etmeyip yalnızca muhtariyet verdiği ve bu hakkını Naibü's-Sultan tayiniyle muhafaza ettiği görüşleri savunulmuştu. Sonuçta *mürekkebi kurumamış* olan barış antlaşmasının ortadan kaldırılmasına mukabil *bir karar ve ilan-ı resmî* talebi beyan edilmişti.¹⁹⁴

Enver Paşa tarafından yazılan tezkirede İtalyan hükümetinin harp ilanı ve barış antlaşmasını mefsub addetmesi yüzünden Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp ve Bingazi'deki meşru bağlılığı ve siyasi vaziyeti için uluslararası hukuk nokta-i nazarından izlenecek programın hususi bir

¹⁹⁴ BOA, HR.SYS., 1558/8, lef.1. Yusuf Şetvan Bey tarafından takdim olunan 15 Ağustos 1331/28 Ağustos 1915 tarihli arıza. Bu konuda ayrıca bkz. İ. Kurtcephe, *a.g.e.*, s.251-252; S. Balci, *a.g.e.*, s.105-106.

komisyon tarafından tayininin gerekli görüldüğü belirtilmiş; komisyona, Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi azasından Ali Başhempa Bey'in Harbiye Nezareti namına memuriyeti bildirilmişti.¹⁹⁵ Komisyonun teşkilini uygun bulan Hariciye Nezareti, Umur-ı Siyasiye Müdür-i Umumisi Ahmed Reşid ile Babîali Hukuk Müşavirleri Hrand Abro ve Münir beylerin isimlerini belirlemişti.¹⁹⁶

Söz konusu komisyon gayet ayrıntılı bir inceleme yaparak çalışmanın neticelerini ve görüşlerini içeren bir mazbata hazırlamıştı. Mazbataya göre; Osmanlı Devleti barış antlaşmasındaki taahhütlerini yerine getirirken İtalya üzerine düşeni yapmamıştı. Örneğin Bab-ı Meşihat tarafından atanan kadıyı reddetmiş, adalardan çekilmemiş, yerel ahaliyi kanunların tanzimine iştirak ettirmemiş, niyabetin içişlerine müdahaleyle başkâtibin vazife görmesine imkan bırakmayıp bu suretle diğer kâtipler ve hatta Naibü's-Sultan hakkında dahi aynı muameleyi yapacağını ima etmişti. Son olarak harp ilan ederek Naibü's-Sultanlık kurumunu ortadan kaldırmıştı.

Esasen Balkan Savaşları gölgesinde barışa yönelmiş olan Babîali, bu topraklar üzerindeki hükümler haklarını muhafazayla ahaliye bazı şartlar altında muhtariyet vermekle yetinmişti. Neşrolunan muhtariyet fermanı gizli antlaşmanın bir parçası olduğu ve savaş ilanı ile beraber iki devlet arasındaki akitler tümüyle ortadan kalktığı için ferman da yok hükmünde sayılmalıydı. Böylece Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp ve Bingazi üzerindeki hukuku iade edilmiş, yani adı geçen topraklar doğrudan doğruya Osmanlı idaresine bağlı hale gelmişti. Şu halde Babîali'nin Trablusgarp'a vali ve Bingazi'ye mutasarrıf atama, İtalya'ya karşı askeri kuvvet gönderme ve ahaliyi mebus seçimine davet etme hususlarında yetkisi vardı.

Ayrıca muhtariyet fermanı tek başına ilan ve devletin kayıtlarına geçmiş olup fesholunan antlaşmanın bir parçası olduğu ahali tarafından bilinmediğinden, savaş ilanı üzerine ortaya çıkan durumun bir başka fermanla açıklanması gerekli görülmüştü. İtalya'nın iddialarını tekzip edip Osmanlı Devleti'nin haklılığını ortaya koyan bir muhtıra da hazırlanmıştı. Meselenin hukuk ve dış siyaset açısından en tabii çözüm yolu izah edilen şekil olarak belirlenmişti.

Diğer taraftan Ali Başhempa Bey, *siyaset-i âliye-i dahiliye* noktasından, idarenin önceki hale çevrilmesinde kesin ifadeler içeren resmi bir açıklama

¹⁹⁵ BOA, HR.SYS., 1558/8, lef.5. Harbiye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 6 Eylül 1331/19 Eylül 1915 tarihli ve mahrem ibareli tezkire.

¹⁹⁶ BOA, HR.SYS., 1558/8, lef.2. Hariciye Nezareti'nden Harbiye Nezareti'ne gönderilen 12 Eylül 1331/25 Eylül 1915 tarihli cevabî tezkire.

yapılmasının Şeyh Ahmed eş-Şerif es-Senusi tarafından olumlu telakki edilmeyeceğini dile getirmişti. Zira bir süre önce Trablusgarp ve Bingazi'de Padişah namına ve Naibü's-Sultan unvanıyla bizzat *icra-yı hükümet etmek* emelini açığa vurmuş ve İtalyanlara karşı yürütülen askeri harekâtın idaresini üstlenmişti. Bu bakımdan vali ve mutasarrıf tayiniyle gücenmesine sebep olacak bir hareketin uygun düşmeyeceğini; yani eski halin bütünüyle iadesinin bir fermanla ilanı hususunun doğru olamayacağını belirtmişti. Komisyona göre bu düşünce mühim bir siyasi meselenin parçası olmak itibarıyla takdiri devlete aitti. Bununla beraber kati bir açıklama yapılmaması halinde, niyabetin ilgası hakkındaki emirnameyi cevapsız bırakmamak adına bir Meclis-i Vükela kararnamesinin ilanı muktezi bulunmuştu.¹⁹⁷

Görüldüğü üzere komisyon, Trablusgarp ve Bingazi'deki yeni duruma yönelik iki farklı seçenek öne sürerek hükümetin tasvibine sunmuştu. Esas olarak İtalya'nın savaş ilanı sonrası barış antlaşmasının ortadan kalktığı ve bu iki bölgenin Osmanlı toprakları arasında sayılması gerektiği üzerinde durulmuş; fakat gelebilecek tepkiye nazaran bağlılığın şeklini ve derecesini belirlemek kararı Babiâli'ye havale edilmişti. Bir başka deyişle, Trablusgarp ve Bingazi'nin eskiden olduğu gibi doğrudan doğruya merkeze bağlı veya yeni bir yapıda ve ayrıcalıklı bir şekilde idaresi hakkında önemli mülâhazalar ortaya konulmuştu.

Komisyunun çalışmalarını tamamlamasından sonra hazırlanan mazbata, bir karar alınmak üzere Meclis-i Vükela'ya takdim edilmişti.¹⁹⁸ Fakat iki gün sonraki bir ilmühaberde, Şeyh Ahmed eş-Şerif es-Senusi'ye Naibü's-Sultan unvanı ve savaş ilanına karşılık verilmiş olması dolayısıyla mazbatanın hıfzına karar verildiği belirtilmişti.¹⁹⁹ Böylece yeni bir karar alınmasına gerek kalmadığı vurgulanmış oluyordu. Lakin ilginç olan nokta, niyabet unvanının verilmesine yönelik Meclis-i Vükela kararı ile Padişah iradesinin sekiz ay sonrasına ait olmasıdır. Yani bu sırada alınan resmi bir karar yoktur. Nitekim rütbe ve nişanlarla alakalı yeniden yazılan bir tezkirede Şeyh Ahmed eş-Şerif es-Senusi'ye vezaret rütbesi verildiği

¹⁹⁷ BOA, HR.SYS., 1558/8, lef.6, 13; BOA, HR.HMŞ.İŞO., 116/8, lef.19-22. 26 Teşrin-i Evvel 1331/8 Kasım 1915 tarihli hususi komisyon mazbatası ve müsveddeleri. Komisyonca hazırlanan ferman, muhtıra ve kararname örnekleri için bkz. BOA, HR.SYS., 1558/8, lef.7-8, 11-12, 15.

¹⁹⁸ BOA, HR.SYS., 1558/8, lef.9-10. Umur-ı Siyasiye Müdür-i Umumisi Ahmed Reşid Bey tarafından takdim olunan 5 Teşrin-i Sani 1331/18 Kasım 1915 tarihli müzekkire ve müsveddesi.

¹⁹⁹ BOA, HR.SYS., 1558/8, lef.14. 7 Teşrin-i Sani 1331/20 Kasım 1915 tarihli ilmühaber.

görüldürken, niyabete dair herhangi bir ibare mevcut değildir.²⁰⁰ Bu sırada Şemseddin Paşa'nın Naibü's-Sultan unvanını kullandığına da tesadüf edilmektedir.²⁰¹

Aynı günlerde niyabet personelinin maaşlarıyla ilgili bir gelişmede Trablusgarp ve Bingazi'nin durumuna dair görüşler ortaya konulmuştu. Buna göre Şura-yı Devlet, halihazırda bölgenin siyasi ve hukuki vaziyetinin değişmemiş olmasından dolayı memuriyet sıfatlarının sürdüğü, ayrılıklarının geçici bir hal olduğu yolunda bir görüş serd etmişti.²⁰² Ancak Babîali Hukuk Müşavirliği, savaş dolayısıyla ortaya çıkan yeni durumda siyasi ve hukuki vaziyetin değişmemiş bulunduğunu farz etmenin esasa uygun olmadığını belirtmişti. Bu toprakları diğer Osmanlı vilayetleri gibi addetmek hukuken mümkün olduğu gibi özel bir idari şekil vermek veya savaş sonundaki duruma göre hareket etmek üzere şimdilik "iltizam-ı sükut olunmak" da mümkün görülmüştü. Sonuç olarak eskisi gibi sürdüğü farz olunamayacağı, memuriyet sıfatları kalmamış olduğuna hükmedilmek lazım geldiği, "esbab-ı mücbire tahtında vazifeleri hitam bulan memurîn-i dahiliyeye" kıyas kabul edilmeleri gereği dile getirilmişti.²⁰³

1916 yılı Haziran ayına gelindiğinde, İtalya Muharebesi'nde ve Birinci Dünya Savaşı'nda görülen seçkin hizmet ve mücadelesi, hilafet makamına olan sadakat ve bağlılığı dolayısıyla Şeyh Ahmed eş-Şerif es-Senusi'ye *Trablusgarp ve Bingazi Havalisi Naibü's-Sultanı* unvanı tevcih edilmişti.²⁰⁴ Böylece bir süredir gündemde olan niyabet meselesi resmîyete kavuşmuştu.

Bununla birlikte değişiklikte öncekine nazaran iki farklılık göze çarpar. Birincisi Şemseddin Paşa Trablusgarp ve Bingazi Naibü's-Sultanı, Şeyh

²⁰⁰ BOA, BEO., 4399/329889, lef.2. Harbiye Nezareti'nden Sadaret'e gönderilen 22 Teşrin-i Sani 1331/5 Aralık 1915 tarihli, mahrem ve acele ibareli tezkire.

²⁰¹ BOA, DH.EUM.1.Şb., 6/5, lef.11. Şemseddin Paşa tarafından takdim olunan 10 Ocak 1916 tarihli arzual. Bir süre İstanbul'da ikamet eden Şemseddin Paşa, 1917 yılı Aralık ayında vefat etmişti. Bkz. "Trablusgarp Naibü's-Sultanı Mehmed Şemseddin Paşa İrtihal-i Dâr-ı Beka Eyledi", *İkdam*, S.7500, 28 Kanun-ı Evvel 1333/1917, s.1; "Notizie Varie", *Corriere Della Sera*, N.3, 3 Ocak 1918, s.4; Abdurrahman Gülmez, "Osmanlı ve İran Arşiv Belgelerinde Mehmet Şemseddin Paşa'nın Hayatı ve Tahran Elçiliği (1855-1917)", *Journal of Universal History Studies*, 3(2), 2020, s.201.

²⁰² BOA, ŞD., 3138/55, lef.8. 5 Mart 1332/18 Mart 1916 tarihli Şura-yı Devlet mazbatası.

²⁰³ BOA, HR.HMŞ.İŞO., 69/26, lef.2. Babîali Hukuk Müşavirliği tarafından takdim olunan 18 Nisan 1332/1 Mayıs 1916 tarihli müzekkire.

²⁰⁴ BOA, MV., 243/55, lef.2; BOA, İ.DUİT., 16/66, lef.2. 8 Haziran 1332/21 Haziran 1916 tarihli Meclis-i Vükela mazbatası ve müsveddesi. Ertesi günkü irade-i seniyye için bkz. BOA, İ.DUİT., 16/66, lef.1.

Ahmed eş-Şerif es-Senusi ise Trablusgarp ve Bingazi Havalisi Naibü's-Sultanı olarak atanmıştı. Yani ilk ifadede net, sonrakinde daha geniş ve muğlak bir alan tanımlanmıştı. İkinci olarak Şemseddin Paşa İtalyan egemenliği altındaki bir merkezde, iki ülkenin tasdiki ve uluslararası bir antlaşmanın imzası altında görev yapmıştı. Şeyh Ahmed eş-Şerif es-Senusi ise savaş ortamının getirdiği şartlar altında, tek taraflı bir irade ve kararlar atanmıştı. Burada Babiâli'nin temel aldığı düşünce, savaş ilanı sonrasında bölgenin yönetiminin eski haline döndüğü ve karar alma yetkisinin doğrudan doğruya kendisine ait olduğuydu. Bölgede önemli bir etkiye sahip olan Şeyh Ahmed eş-Şerif es-Senusi, Osmanlı Devleti'nin idari temsilcisi konumuna gelmiş oluyordu. Sonuç olarak Naibü's-Sultan unvanı verilen Şeyh Senusi, İtalyanlara karşı mücadelede önemli bir isim olarak faaliyetlerine devam edecekti.

Babiâli, aynı zamanda Trablusgarp'ta yeni bir idari yapılanma ve bölgeyi doğrudan doğruya merkeze bağlama kararı da almıştı.²⁰⁵ Bu meyanda Süleyman el-Baruni Efendi'nin vali olarak atandığını²⁰⁶; *Trablusgarp Vilayeti Valisi, Trablusgarp ve Mülhakatı Valisi* ile *Trablusgarp ve Mülhakatı Vali ve Kumandanı* gibi unvanlar kullandığını görmekteyiz.²⁰⁷ Zaman içerisinde İngilizlere karşı alınan yenilgiler Şeyh Ahmed eş-Şerif es-Senusi'nin otoritesini sarsarken Senusi ailesi içerisinde yaşanan görüş ayrılıkları da artmış ve liderliği amcasının oğluna bırakmak durumunda kalmıştı.²⁰⁸ 1918 yılında ise Şehzade Osman Fuad Efendi Afrika Grupları Kumandanlığı'na atanmıştı. 19 Haziran günkü törende okunan Padişah fermanında, kendisinin, "kesin vekilim olarak orada beni temsil" ettiği vurgulanmıştı.²⁰⁹ Böylece Padişah'ın vekil olarak nitelendirdiği bir Şehzade, Naibü's-Sultan ve vali aynı anda görev yapmış oluyordu.

Şeyh Ahmed eş-Şerif es-Senusi, Osmanlı yetkililerinin daveti üzerine aynı dönemde İstanbul'a gelmiş ve Sultan Vahdettin'in kılıç kuşanma töreninde görev yapmıştı.²¹⁰ Naibü's-Sultan unvanını uhdesinde bulunduran Şeyh Ahmed eş-Şerif es-Senusi ve maiyetine çeşitli rütbe ve nişanlar

²⁰⁵ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, s.684-687.

²⁰⁶ Hamit Pehlivanlı, "Teşkilât-ı Mahsûsa Kuzey Afrika'da 1914-1918", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.16, S.47, Ocak 2000, s.434.

²⁰⁷ BOA, DH.KMS., 47/84, lef.2-3, 9; ATASE Arşivi, BDH., 316-685-1279-7-1, 2, 3; BOA, HR.SYS., 2457/44, lef.2.

²⁰⁸ N. Artuç, *a.g.e.*, s.162-163.

²⁰⁹ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, s.716-720; N. Artuç, *a.g.e.*, s.169-171.

²¹⁰ Orhan Koloğlu, *Mustafa Kemal'in Yanında İki Libya'lı Lider Ahmet Şerif-Süleyman Baruni*, Ankara 1981, s.4-12.

verilmişti.²¹¹ Ancak Naibü's-Sultanlık Trablusgarp ve Bingazi'ye özgü bir vazife olması hasebiyle, bundan sonraki süreçte müessesenin işlevsiz kaldığı söylenebilir. Öyle ki kendisi Afrika dışında olduğu gibi Babıâli tarafından da yeni bir atama yapılmamıştır. Mütarekeden sonra Anadolu'ya geçen Şeyh Ahmed eş-Şerif es-Senusi ise Milli Mücadele hareketinin yanında olmuştur.²¹²

Diğer taraftan Trablusgarp ve Bingazi'nin Uşi Antlaşması esaslarına göre edindiği siyasi ve hukuki durum halihazırda değişmemiştir.²¹³ Bir başka deyişle, yürürlüğe giren nihai bir barış antlaşması mevcut değildi. Saltanatın kaldırılmasıyla birlikte Naibü's-Sultanlık kurumu da hukuken ve siyaseten sona erdi. Zira Naibü's-Sultanlık doğrudan doğruya sultana bağlı, onu temsil eden bir kurumdu.²¹⁴

SONUÇ

Trablusgarp Savaşı sonrasında imzalanan Uşi Antlaşması uyarınca resmi adı Trablusgarp ve Bingazi Naibü's-Sultanlığı olan bir müessese teşkil edilmişti. Bölgedeki Osmanlı menfaatlerinin muhafazası vazifesiyle sorumlu tutulan Naibü's-Sultanlığa, Hariciye mesleğinden gelen Mehmed Şemseddin Paşa atanmıştı. Kurum, aynı zamanda Osmanlı Devleti ile Trablusgarp ve Bingazi arasındaki bağılılığı devam ettirme gibi bir özelliğe de sahipti.

1912 yılının Aralık ayında Trablus şehrine gelerek göreve başlayan Şemseddin Paşa; savaş öncesi, savaş ve sonrası döneme ait siyasi, idari, sosyal ve ekonomik pek çok konuda faaliyet göstermişti. Bu arada barış antlaşması esaslarından olan Kadı Efendi'nin görevine başlaması, İtalyan yönetiminin engellemeleri yüzünden bir türlü mümkün olmamıştı.

1915 yılında Birinci Dünya Savaşı'na dahil olan İtalya, Osmanlı Devleti'ne savaş açmış; bu ortamda Naibü's-Sultanlık kurumu da ortadan kaldırılmıştı. Bundan sonra Osmanlı Devleti bölgenin doğrudan doğruya kendisine bağlı olduğu şeklinde bir politika benimsemiştir. İtalyanlara karşı

²¹¹ BOA, İ.DUİT., 16/68, lef.1-2; BOA, İ.DUİT., 16/70, lef.1-2; BOA, İ.DUİT., 16/72, lef.1-2.

²¹² Bu arada Dahiliye Vekaleti, Şeyh Ahmed eş-Şerif es-Senusi'nin yazışmalarında *naib-i halife-i a'zâm* ifadesini kullandığı bildirilmesi üzerine, bu unvanı kullanmasının münasip olmayacağını uygun bir dille belirtilmesini istemiştir. Bkz. Nagehan Elemana, "Batı Basınının Odağında Kuzey Afrikalı Bir Şeyh: Şeyh Ahmed Şerif Senusi", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Tarih Dergisi*, C.2, S.1, Mayıs 2019, s.7-11.

²¹³ BOA, ŞD., 3138/55, lef.2. 22 Mayıs 1336/1920 tarihli Şura-yı Devlet mazbatası.

²¹⁴ N. Artuç, *a.g.e.*, s.191-192.

direnişin önemli isimlerinden olan Şeyh Ahmed eş-Şerif es-Senusi'ye, Trablusgarp ve Bingazi Havalisi Naibü's-Sultanlığı unvanı tevcih edilmişti. Bölgenin Osmanlı Devleti'ne bağlılığı yolundaki siyaset ise ilerleyen süreçte de devam etmişti.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

1.1. Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (ATASE)

Arşivi:

Osmanlı-İtalyan Harbi Kataloğu (OİH.): 33-150-6; 33-150-11; 33-151-10; 37-167-1; 56-264-4; 56/264-5; 56-264-6; 56-266-4.

Birinci Dünya Harbi Kataloğu (BDH.): 1754-165-2; 316-685-1279.

1.2. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA):

Babiâli Evrak Odası Evrakı (BEO.): 4364/327256; 4399/329889.

Babiâli Evrak Odası Nezaret Gelen-Giden Defterleri (BEO.NGG.d.): 1022; 1023; 1024; 1025; 1026; 1027; 1028.

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Altıncı Şube (DH.EUM.6.Şb.): 2/81.

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Beşinci Şube (DH.EUM.5.Şb.): 3/15.

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Birinci Şube (DH.EUM.1.Şb.): 6/5.

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Memurin Kalemi (DH.EUM.MEM.): 189/55.

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Muhaberat ve Tensikat Müdüriyeti (DH.EUM.MTK.): 41/19.

Dahiliye Nezareti Hukuk Kalemi (DH.H.): 36/9; 39/16.

Dahiliye Nezareti İdare (DH.İD.): 85/42; 216/2.

Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Ekleri (DH.İ.UM.EK.): 70/12.

Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti (DH.KMS.): 47/84.

Dahiliye Nezareti Mütenevvia (DH.MTV.): 23/16; 49-2/56.

Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahval Defterleri (DH.SAİD.d.): 10/959-960.

- Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası (HR.HMŞ.İŞO.): 26/6; 26/7; 26/8; 49/9; 69/26; 116/8; 116/10; 116/12; 116/13; 206/32.
- Hariciye Nezareti Mütenevvia Kısmı (HR.MTV.): 20/80; 374/66; 563/20; 563/27; 563/34; 563/36; 563/42; 564/108.
- Hariciye Nezareti Siyasi Kalemı (HR.SYS.): 1558/8; 1574/5; 1577/1; 1579/5; 2109/1; 2407/16; 2457/44; 2898/20.
- Hariciye Nezareti Sofya Sefareti (HR.SFR.04): 894/101; 894/144.
- Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR.TO.): 600/8.
- İrade Dosya Usulü İradeler Tasnifi (İ.DUİT.): 16/66; 16/67; 16/68; 16/69; 16/70; 16/72.
- İrade Hariciye (İ.HR.): 432/44.
- İrade Mabeyn-i Hümayun (İ.MBH.): 13/1; 18/51.
- İrade Sadaret (İ.A.): 1/51.
- İrade Taltifat (İ.TAL.): 480/53; 500/33.
- Mabeyn-i Hümayun İradeleri (MB.İ.): 169/52; 183/18; 197/38.
- Maliye Nezareti Emlak-ı Emiriyye (ML.EEM.): 963/2; 997/11.
- Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.): 170/64; 170/76; 172/7; 173/10; 175/15; 176/65; 185/10; 202/66; 207/43; 219/153; 221/65; 230/11; 243/55.
- Sadaret Amedi Kalemı Meclis-i Vükela Evrakı (A.}AMD.MV.): 105/16.
- Sadaret Evrak Kalemı (A.}VRK.): 765/36.
- Sadaret Eyalet-i Mümtaze Mısır (A.}MTZ.05): 28/79; 30/107.
- Şura-yı Devlet (ŞD.): 3127/42; 3138/55; 3164/21.

2. Süreli Yayınlar:

Alemdar

Corriere Della Sera

İkdam

L'Illustrazione Italiana

L'Italia

La Nuova Italia

Peyam

Renin/Tanin

Sabah

Şehbal

Takvim-i Vekayi Tanzimat

Tasvir-i Efkar

Teşrih

The Christian Science Monitor The Times

Yeni Gazete

3. Basılı Eserler:

- ARIK, Mustafa, *Trablusgarp Vilâyeti Üzerinde İtalya Tehdidinin Ortaya Çıkışı ve Osmanlı Devleti'nin Aldığı Askerî-Siyasî Tedbirler (1881-1911)*, (Dan. Mustafa Tanrıverdi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019.
- ARTUÇ, Nevzat, *İttihat ve Terakki'nin İttihad-ı İslâm Siyaseti Çerçevesinde İttihatçı-Senûsî İlişkileri (1908-1918)*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2013.
- BALCI, Sezai, "Panislamist Bir Mebusun Biyografisi: Bingazili Yusuf Şetvan (1868-1949)", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Demokratik Kesitler*, (Ed. Eminalp Malkoç-İ. Arda Odabaşı), Derlem Yayınları, İstanbul 2016, s.77-116.
- BEEHLER, W. H., *The History Of The Italian-Turkish War*, The Advertiser-Republican, Annapolis 1913.
- _____, *1911-1912 Türk-İtalyan Savaşı- Trablusgarp Savaşı'nın Tarihi*, (Çev. Leyla Yıldırım), Parola Yayınları, İstanbul 2016.
- Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi- VI. Cilt- Hicaz, Asir, Yemen Cepheleleri ve Libya Harekâtı 1914-1918*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Askeri Tarih Yayınları, Ankara 1978.
- British Documents on the Origins of the War 1898-1914*, (Ed. G.P.Gooch, H.Temperley), C.IX, K.I, Londra 1933.
- CHILDS, Timothy W., *Trablusgarp Savaşı ve Türk-İtalya Diplomatik İlişkileri*, (Çev. Deniz Berktaş), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008.
- ELBHLOUL, Taeib A., *Italian Colonialism, The Young Turks and The Libyan Resistance 1908-1918*, Libyan Studies Center, 1993.

- ELEMANA, Nagehan, "Batı Basınının Odağında Kuzey Afrikalı Bir Şeyh: Şeyh Ahmed Şerif Senusi", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Tarih Dergisi*, C.2, S.1, Mayıs 2019, s.6-25.
- GIOLITTI Giovanni, *Dönemin İtalya Başbakanının Türk-İtalyan Savaşı'na Dair Hatıraları-Trablusgarp'ı Nasıl Aldık?*, (Haz. Tahsin Yıldırım), Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul 2012.
- GÜLMEZ, Abdurrahman, "Osmanlı ve İran Arşiv Belgelerinde Mehmet Şemseddin Paşa'nın Hayatı ve Tahran Elçiliği (1855-1917)", *Journal of Universal History Studies*, 3(2), 2020, s.195-212.
- KARAKÖSE Nejdet, "Birinci Dünya Savaşı'nda Trablusgarp Cephesi ve Afrika Grupları Komutanı Nuri Paşa (Killigil)", *Tarihin Peşinde-Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.6, 2011, s.251-282.
- KARASAPAN, Celâl Tevfik, *Libya Trablusgarp, Bingazi ve Fizan*, Resimli Posta Matbaası Ltd. Şirketi, Ankara 1960.
- KOLOĞLU, Orhan, *Mustafa Kemal'in Yanında İki Libya'lı Lider Ahmet Şerif Süleyman Baruni*, Ankara 1981.
- KORKMAZ, Mehmet, "Kızıldeniz'de Rekabet: 1911-1912 Trablusgarp Harbi Sırasında Kızıldeniz'de Osmanlı-İtalyan Mücadelesi", *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, Y.11, S.21, Şubat 2013, s.17-43.
- KURTCEPHE, İsrail, *Türk-İtalyan İlişkileri (1911-1916)*, TTK, Ankara 1995.
- McCLURE, W. K., *Italy in North Africa-An Account of the Tripoli Enterprise*, Constable and Company Ltd., Londra 1913.
- ÖZDAĞ, Abdullah, *Osmanlı İdaresinde Trablusgarp Vilayeti (1876-1911)*, TTK, Ankara 2020.
- PEHLİVANLI, Hamit, "Teşkilât-ı Mahsûsa Kuzey Afrika'da 1914-1918", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.16, S.47, Ocak 2000, s.421-440.
- SIMON, Rachel, *Libya Between Ottomanism and Nationalism-The Ottoman Involvement in Libya during the War with Italy (1911-1919)*, Klaus Schwarz Verlag, Berlin 1987.
- ŞIVGIN, Hale, *Trablusgarp Savaşı ve 1911-1912 Türk-İtalyan İlişkileri-Trablusgarp Savaşı'nda Mustafa Kemal Atatürk'le İlgili Bazı Belgeler*, ATAM, Ankara 2006.
- UÇAROL, Rifat, *Siyasi Tarih (1789-2010)*, Der Yayınları, İstanbul 2010.

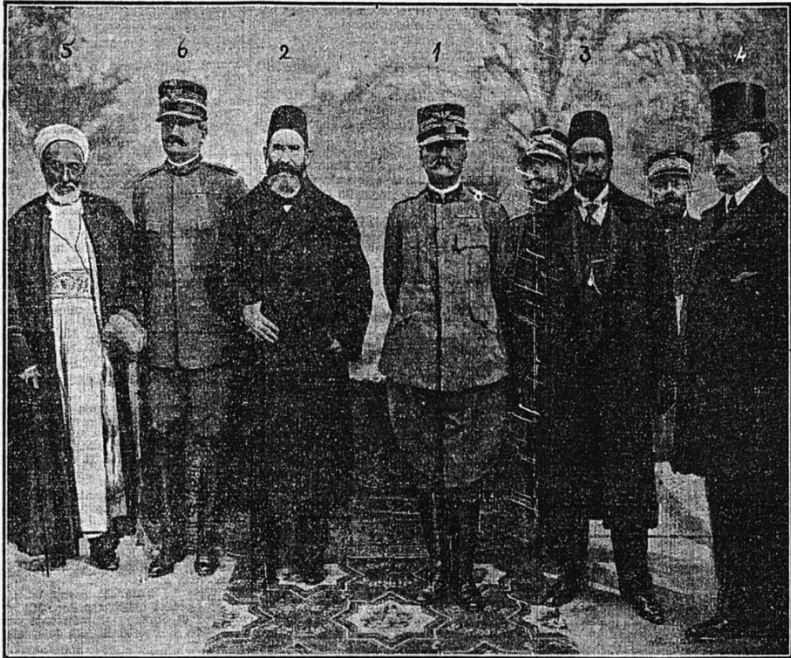
EKLER

EK 1

EK 2

Le autorità militari e civili di Tripoli

1 il governatore gen. Ragni; 2 il rappresentante del Sultano Scemsi Eddin; 3 Hassuna pascià, sindaco di Tripoli;
4 il prefetto; 5 il cadi; 6 il tenente colon n. Caviglia capo di stato maggiore

"Le autorità militari e civili di Tripoli", *Corriere Della Sera*, N.22, 22 Ocak 1913,
s.3.

مکتوباتی جناب صاحبزادگی

۹۶

معرضه جاگر کیدریدر
 اسبابی بحیرہ بناؤ برحقہ ماہ مدتر ماژون ایدریدر بنایت سلطانیہ ایچی کای دتوہ بک بوزاھوا و محطیلد عدم منازجہ ناؤ تحویل ماوریت
 ار زوی جمیلد بوراد حرکت ایچی حرکت لطفاً ترویج املتہ ساعدہ جلیلد جناب حد رتیا ایدی سبابان بوزلینی تقدیرد محمل قالہ جوی
 اردون ایچی کتایہ قاعدہ سلسلہ شایہ ویاقتہ ناؤ ایچی کاتب تحسید بکک و ایچی کتایہ بجزون رسا رتوہ اعزام ایدریدر کما مورک
 اسرار جیلد نظر اسکرزون فراتوہ مسئلہ تائید معیتت عیوضد دروجا رسکلات اولدینی بانجہ تحقیقہ ایچی و قریای ماوریتن لایس
 غرب استیاف مدعی عمر سکنده و ایچا دمی ظلیتہ قاضی صفا لفظہ بولسندہ اولون سرقی عیالی راستہ بکک بخدیوی خا لدر بکک بورادہ اصحاب ایچی دیکر
 و تجزیہ بند عیالی دن بولس و کد بکک بارس دارالمنزوع آلمان محمل بکک و عربجہ دایا ایچری دمی واقف بولسندہ دمی سبیل بنایت سلطانیہ کتایہ
 استخای محسنا ف جامع بولسینی جریندہ موی ایدر مالک بکک دمی ایچی کتایہ بنیغینہ ساعدہ جلیلد جناب و کالتیا ایدر بکک ارزان بولس مایہ د بوزا
 عیادت دلی لا مرکد را ہر مراد شیعہ

فرایس عدت و سعاری
 مائتہ السلطانی

DUIT 16/69

2

BOA, İ.DUIT., 16/69, lef.2

EK 4

Naïb - ous - Saltanat
en TRIPOLI et BENGASI

N. du Registre 154

Nous, Naïb-ous-Sultan en Tripoli et Bengasi, avons l'honneur de prier les Autorités Civiles et Militaires des Etats amis et alliés, de vouloir bien accorder libre passage, et, au besoin, aide et protection au sujet Ottoman *Mme Sultana*, née à *Ezarée (Turquie d'Asie)* âgé de 55 ans se rendant à *Constantinople* en compagnie de sa fille *Mme Paris* âgée de 22 ans et de son petit fils *Carnino* âgé de deux ans

Le Présent fait office de Passeport.

Fait à Tripoli le 7 Juillet 1914

pour Le Naïb - ous - Sultan
H. Cahry

OSMANLI ARSIVI		
DH.EUM. MTK		
41	19	2

“THE TRIPOLI AND BENGHAZI NAIBU’S-SULTANATE”

Abstract

The Tripoli War took place between the Ottoman Empire and Italy in 1911-1912. In this war the Ottoman Empire maintained the struggle with the participation of the troops in the region, officers who came voluntarily and the local people, due to its inability to send direct aid. The war, which lasted for about a year, ended with the Ouchy Treaty. The Tripoli and Benghazi Naibu’s-Sultanate, which was established in accordance with the aforementioned treaty, was organized as an institution. Şemseddin [Pasha] Bey, an important Ministry of Foreign Affairs staff, was appointed to the Naibu’s-Sultanate, which was assigned to protect the Ottoman benefits in the region. Şemseddin Pasha, who took office in December 1912, served in a geography under Italian rule. However, there were resistance acts against the Italian occupation in various parts of the country. The scope and field of activity of Şemseddin Pasha was concerned with political, administrative, social and economic issues. Moreover, the obstructive attempts of the Italian administration were not lacking. With the beginning of the First World War, it became increasingly difficult for the Naibu’s-Sultanate to fulfill its activities. Italy which entered the First World War in 1915, declared a war against the Ottoman Empire. Thus, diplomatic relations between the two states were cut off and the Naibu’s-Sultanate institution was abolished. After that, the Ottoman Empire started to follow a policy towards the direct dependence of the region; Sheikh Ahmed es-Serif es-Senussi was granted with the title of Naibu’s-Sultanate of Tripoli and Benghazi Vicinity in June 1916. In this study, which examines the institution individually for the first time, it is aimed to discuss an important process where the histories of Turkey, Libya and Italy intersect. The study was prepared on the basis of Ottoman archival documents, and periodicals and copyrights of the period were also used.

Keywords

Tripoli, Benghazi, Naibu’s-Sultanate, Şemseddin Pasha, Sheikh Ahmed es-Serif es-Senussi.

GAZİ HÜSREV BEY KÜTÜPHANESİ
1704 NOLU HAYRETÎ DİVANI
NÜSHASINDAN LİTERATÜRE KATKILAR *

Ferhat MUSLUOĞLU**

ÖZET

Divan edebiyatı sahasındaki araştırma alanlarından biri şairlerin elde bulunan eserlerinin yeni nüshalarını değerlendirmek, bu nüshalardaki metinlerden hareketle şairlerin hayatına, edebi kişiliğine dair bilgilere katkı sağlamaktır.

Yurt içi ve yurt dışı kütüphanelerinde bulunan Türkçe yazma eserler arasında divanlar önemli bir yer tutmaktadır. Bugün kütüphane kataloglarına girmiş eserler dışında henüz kayda girmemiş yahut kayda girse bile araştırmacılar tarafından henüz değerlendirilmeyen eser sayısı az değildir. Bu makalede XVI. yüzyıl divan şairlerinden Hayretî'nin (ö. 941/1535) daha önce herhangi bir araştırmaya konu olmamış Saraybosna Gazi Hüsvrev Bey Kütüphanesi Türkçe Yazmalar 1704 numarada kayıtlı Divân nüshası üzerinde durulacaktır. Hayretî ve eserleri hakkında kısa bir değerlendirme yapıldıktan sonra adı geçen nüshanın Hayretî'nin biyografisine ve şiirlerine katkıları ortaya konacak ve Çeşmî adlı bir şairin Necâtî Bey'in bir gazeline yapmış olduğu tahmisi tanıtılacaktır. Makalenin sonunda Hayretî'nin tespit edilen yeni şiirlerinin metinlerine yer verilecektir.

Anahtar Kelimeler

Hayretî, divan, Gazi Hüsvrev Bey Kütüphanesi, gazel, Necâtî, Çeşmî.

* Makalenin geliş tarihi: 22.04.2021 / Kabul tarihi: 02.06.2021

Bu makale hazırlamakta olduğumuz *Hayretî Divanı (Tenkitli Metin – Dil İçi Çeviri)* başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** Arş. Gör., Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ferhatmusluoku@hotmail.com (<https://orcid.org/0000-0001-9748-6606>).

A. Hayretî Mehmed Çelebi (ö. 941/1535)

1. Hayatı

Vardar Yeniceci bir şair olan Hayretî Mehmed Çelebi, Yusuf-ı Sineçak'ın kardeşi; Usûlî (ö. 945/1538-39), Mesîhî (ö. 918/1512'den sonra) ve Hayâlî'nin (ö. 964/1556) hemşehrisidir. Önceleri Gülşenî tarikatına intisab ettiyse de daha sonra Bektâşîlik yolunu tuttuğu bilinmektedir. Kaynaklarda *Hayretî Mehmed Çelebi*, *Mehmed Çelebi*, *Mehmed Şâh*, *Baba Hayretî*¹, *Sultan Hayretî Baba Hazretleri*², *A'mâ Hayretî*³ diye de anılmış, şiirlerinde *Hayretî* mahlasını kullanmıştır. Bir dönem İstanbul'a gelmiş fakat çok geçmeden memleketine dönmüştür. Rumeli akıncı beylerinin himayesinde pek de rahat olmayan bir ömür sürmüş, yaşlılığında gözleri sebel hastalığından görmez olmuştur.

XVI. yüzyılın beğenilen şairlerinden biri olan Hayretî, Klasik Türk şiirinde sade ve âşıkane söyleyişin temsilcisidir. Hayretî'ye yer veren tezkireler onu övgüyle anarak onun genellikle halkın zevkine uygun, anlaşılması kolay, âşıkane ve sade şiirler söylediğinden, tasavvuf ıstılahlarını kullanmaktaki kabiliyetinden, şiirlerinin halk arasında da rağbet bulduğundan, *Divan*'ının fal bakmak için kullanıldığından bahsederler. Hayatına baktığımızda gördüğü itibarın sanatındaki kudrete mukabil gelmediğini görmekteyiz. Gelibolulu Mustafa Âlî'nin Hayretî için söylediği 'zâtı namına galip geldi' ifadesi⁴ Hayretî'nin hayatı ve sanatı arasındaki dengeyi özetler niteliktedir.

2. Eserleri

Hayretî'nin *Türkçe Divanı* dışında *Bahârîstan* ve *Mahabbetnâme* isimli iki mesnevisi, *Belgrad* ve *Yenice* için yazılmış iki küçük şehrengizi

¹ Mustafa Tatcı, "Hayretî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 1998, C. 17, s. 61.

² *Galata Mevlevihanesi Türkçe Yazmaları 150*, t.y. Zahriye kısmında bulunmaktadır.

³ Mehmet Nâil Tuman, *Tuhfe-i Nâilî: Divân Şâirlerinin Muhtasar Biyografileri*, Haz. Cemal Kurnaz, Mustafa Tatcı, Bizim Büro Yayınları, Ankara 2001, C. I, s. 234.

⁴ Gelibolulu Mustafa Âlî, *Gelibolulu Mustafa Âlî Divânı*, Haz. İ. Hakkı Aksoyak, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 2018, s. 44.

bulunmaktadır. Nazife Eşgünoğlu'nun yüksek lisans çalışmasında⁵ müstakıl bir mesnevi olarak sunulan *Nâme-i Hayretî* başlıklı mesnevi⁶ esasında *Yenice* ve *Belgrad Şehrengizleri*'nin başına aynı vezinden 185 beyitlik bir sunuş manzumesi eklenmek suretiyle bir başkasına sunumundan ibarettir.

2.1. *Divan*

Şairin yayınlanmış *Divan*'ının tenkitli metni hazırlanırken İstanbul kütüphanelerinde bulunan 12 nüsha görülmüş, tenkitli metin 7 nüsha üzerinden⁷ kurulmuştur. Eserde 20 kaside, 1 terakibibent, 2 terciibent, 1 müsebbâ, 2 müseddes, 2 tahmis, 1 muhammes, 27 murabba, 1 müstezat, 487 gazel, 6 kıta ve 1 müfret olmak üzere toplam 551 şiir bulunmaktadır. Kasidelerinde tevhit, naat, mersiye ve methiye nazım türlerinin güzel örneklerini vermiş, bu şiirlerinde çeşitli vesilelerle genellikle Rumeli akıncı beylerini ve Pargalı İbrahim Paşa'yı övmüştür.⁸ *Divan* Mehmed Çavuşoğlu ve M. Ali Tanyeri tarafından yayınlanmış (1981) ve çeşitli akademik çalışmalara kaynaklık etmiştir.⁹

⁵ Nazife Eşgünoğlu, *Hayretî'nin Mesnevîleri İnceleme Metin*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Eski Türk Edebiyatı Bilim Dalı, Ankara 2005.

⁶ Nazife Eşgünoğlu, *a.g.e.*, s. 110. Hayretî'den yaşça daha genç olan bir beye yazıldığı anlaşılan bu sunuş manzumesinin konuları; memduhın methiyesi, şairin memduhundan uzakta çektiği ızdırıp ve hamî arayışı olarak özetlenebilir.

⁷ Mehmed Çavuşoğlu ve M. Ali Tanyeri tarafından (1981) yayınlanmış olan tenkitli metin şu 7 nüsha üzerinden kurulmuştur: (S2) Lala İsmail Efendi (Murad Molla Ktp.) 437; (İ) İbnülemin Mahmud Kemal Kütüphanesi (Üniversite Ktp.) 3564; (A) Ali Emîrî Efendi Manzum Eserler (Millet Ktp.) 123; (Se) İstanbul Kütüphanelerinde bulunan Türkçe Divanlar: Kemankeş Emir Hoca (Selim Ağa Ktp.) 449; (Ü) İstanbul Üniversitesi Ktp. No. T. 782; (S1) Fatih (Süleymaniye Ktp.) No. 3809; (S3) Lala İsmail Efendi (Murad Molla Ktp.) 438. Bunların dışında görülen fakat kullanılmayan 5 nüsha şu şekildedir: Ali Emîrî Manzum Eserler (Fatih Millet Ktp.) 122 ve 124; Üniversite Ktp. TY 615 ve 668 ile Topkapı Sarayı Müzesinde bulunan numarasız nüsha.

⁸ Divandaki 10. kaside bir âbiyye, 13. kaside bir îdiyye ve 15. kaside bir bahariyye olup bu kasidelerin Pargalı İbrahim Paşa'ya yazıldığı şu yazmadan anlaşılmaktadır: *Millî Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu 06 Mil Yz A 4498*, t.y., vr. 13^b, 16^a, 19^b, (Millî Kütüphane-Ankara) 06 Mil Yz A 4498.

⁹ Hayretî Divanı üzerine yapılan bazı çalışmalar şunlardır: Nihat Öztoprak, *Hayretî Divanı'nda Bitkiler*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Eski Türk Edebiyatı Bilim Dalı, İstanbul 1986. Mehmet Sarı, *Hayretî Divanı'nda Maddî Kültür Unsurları*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Ankara 1986. Ahmet Arı, *Hayretî Divanı'nda*

2.2. *Bahâristan*

420 beyitten oluşan tasavvufî bir mesnevidir. Aruzun mefâ'îlün mefâ'îlün feûlün vezniyle yazılmıştır. Giriş bölümünde klasik tertibe uygun olarak tevhit, münacat, naat ve sebep-i telif bulunur. Asıl konunun işlendiği bölümde konular arasındaki geçişler gazellerle sağlanmıştır. Konular; 1. Bahar tasviri ve aşkın halleri, 2. Güzel ötüşlü bir kuşun âşığa yoldaş olmak istemesi, 3. Âşığın seher kuşuna cevabı, 4. Sevgilinin hayaliyle sohbet, 5. Mecnun ile aşk cahilinin konuşması, 6. Sevgilinin rakibe yakın, âşığa uzak olması şeklinde sıralanabilir. Sonuç bölümü yerine “devâsız derde düşmekten yeg ölmek” darbimeseli ve bunu izah eden bir gazel bulunmaktadır. Bahâristan yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır.¹⁰

2.3. *Mahabbetnâme*

Eser, klasik tertibe uygun 762 beyitlik bir mesnevidir. Aruzun mefâ'îlün mefâ'îlün feûlün vezniyle yazılmıştır. Giriş kısmında tevhit, münacat, naat, mucizat, medh-i çihâr yâr ve sebep-i telif bölümleri ayrı ayrı başlıklandırılmıştır. Konunun işlendiği kısım, 8 başlık altında anlatılan bir aşk hikâyesidir. Bu hikâyenin bölümleri şöyle tasnif edilebilir: 1. Âşığın rüya görmesi, 2. Sevgilinin cefası, 3. Âşığın gurbete çıkışı, 4. Âşığın sevgili makamındaki bir azizin karşısına geçip aşkını dile getirmesi ve ondan nasihatler dinlemesi, 5. Âşığın sevgilinin diyarına yönelmesi ama bir türlü varamayışı, 6. Bir bahar günü âşığın sevgiliyi rakiplerle birlikte görmesi, aşkta olgunluğa eriştiğini düşünmesi, 7. Aşk hakkında yeterli malumatı edinen âşığın akıl ve kalbi birbiriyle konuşturarak aşk hakkında bilgiler alması, 8. Âşık olacaklara nasihatler vermesi. Eser, dua bölümüyle tamamlanır.

2.4. *Belgrad Şehrengizi*

Aruzun mefâ'îlün mefâ'îlün feûlün vezniyle yazılmış 261 beyitten oluşan bir şehrengizdir. Tıpkı *Yenice Şehrengizi*'nde olduğu gibi Belgrad eşrafından

Sevgili ve Sevgilinin Fiziki Yapısı ile İlgili Özellikler, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Ankara 1987. Hikmet Feridun Güven, *Hayretî Divanı'nda Kozmik Âlem ve Zaman*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Ankara 1988. Mustafa Tatcı, *Hayretî'nin Dinî-Tasavvufî Dünyası*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998. Selim Gök, *Hayretî Divanı Sözlüğü*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Eski Türk Edebiyatı Bilim Dalı, Ankara 2017.

¹⁰ Nazife Esgünoğlu, *a.g.e.*, s. 70.

bir kimse Hayretî'nin yanına gelir ve yolu Belgrad'a düşen söz ustalarının şehre bir yadigâr bırakmalarının âdet olduğunu söyleyerek Hayretî'nin de böyle bir eser bırakmasını arzu ettiklerini bildirir. Bu şehrengiz Çavuşoğlu'nun tabiriyle Belgrad hakkında açık ve belli bir şey anlatmadığı gibi şehrin hiçbir semtinden ya da bir mimari eserinden söz etmez. Tasvir ettiği kişilerin mesleği ya da giyim kuşamlarıyla alakalı bir şey de söylemez. Bu bakımdan tarih sosyoloji ve etnografya bakımından bize bilgi vermemektedir. Şehrengiz yalnız 16. yüzyılın önemli şairlerinden Hayretî'nin bir eseri olması ve Klasik Türk edebiyatında bir şehrengiz numunesi oluşu bakımından önemlidir. *Belgrad Şehrengizi* Mehmet Çavuşoğlu tarafından neşredilmiştir.¹¹

2.4. Yenice Şehrengizi

Aruzun mefâilün mefâilün feülün vezniyle yazılmış 73 beyitten oluşan bir şehrengizdir. Eserde münacat, naat ya da zamanın herhangi bir büyüğüne yazılmış olan bir methiye bulunmaz. Bahar tasviriyle başlayan metin, Belgrad Şehrengizi'nde olduğu gibi, güzel sözlü nazik bir dostun Hayretî'ye gelerek onun şairlik cevherini övmesi ve sonra Yenice için bir şehrengiz yazmasını istemesiyle devam eder. Şair bu isteği geri çevirmez, boynuna borç kabul eder ve Yenice'den on güzeli tasvir etmeye başlar. Çavuşoğlu, bu şehrengiz hakkında yaptığı değerlendirmede eserin tıpkı Belgrad Şehrengizi'nde olduğu gibi ancak Hayretî'nin eseri olması açısından önemli olduğu yazmıştır. Eser ne Yenice hakkında kayda değer bir bilgi, ne de diğer şehrengizlerde rastladığımız tarihi ve sosyolojik bilgileri ihtiva etmektedir. Yenice Şehrengizi Mehmet Çavuşoğlu tarafından yayınlanmıştır.¹²

Yazmalarda Yenice Şehrengizi ile birlikte bulunan bir 96 beyitlik bir şiir daha mevcuttur. Yenice Şehrengizi'nde övülen güzellerin bir kısmının yerildiği bu şiir muhtevastan anlaşıldığına göre Yenice Şehrengizi'nin yergi üslubuyla yeniden düzenlenmiş şeklidir.¹³ Bu şiir 'hiciv üslubu şehrengize' ilk örnek oluşunun yanında¹⁴ Hayretî'nin hayatı ve şiiriyle alakalı önemli bilgiler ihtiva etmesi yönüyle de önem arz etmektedir.

¹¹ Mehmed Çavuşoğlu, "Hayretî'nin Belgrad Şehrengizi", *Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* (İÜEF Yayını), S. 2-3 (1974), s. 325-56.

¹² Mehmed Çavuşoğlu, "Hayretî'nin Yenice Şehrengizi", *Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* (İÜEF Yayını), S. 4-5 (1976), s. 81-100.

¹³ Mehmet Çavuşoğlu, *a.g.m.*, s. 91.

¹⁴ Mehmet Çavuşoğlu, *a.g.m.*, s. 92.

B. Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi 1704: *Divân-ı Hayretî (GHB)**

1. Nüsha Tavsifi

Yazma, Saraybosna Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi'nde 1704 numarada kayıtlıdır. Bilgi fişinin yazar kısmında Boşnakça "*Mehmed Hayretî (Mehmet Şah, Mehmed Çelebi olarak da bilinir.) 941/1537*"¹⁵ bilgisi mevcuttur.

Zahriye sayfasında Hz. Ali ile ilgili bir kısma ve soğuk algınlığı için bir macun tarifi, sondaki fevâid kaydında da macun tarifi ve malzeme listesi mevcuttur. 1^a sayfasında Osmanlıca *Divân-ı Hayretî* başlığı vardır. 19 satır halinde divanî kırmayı hatla yazılmıştır.¹⁶ Serlevha ve tezhip yoktur. Nüshanın tanıtıldığı katalogda ve elimizdeki CD kaydında cilt görselleri bulunmadığı için cilt tavsifi yapılamamıştır, varak numaraları kayıtlı değildir, yazma gelişigüzel ciltlenmiş, rakabe kayıtları 65^a, 73^a, 123^a, 132^a sayfalarında bozulmuştur. Yazmanın tamamı 162 varaktır. *Divan*'ın başlangıç sayfası olan 1^b'de bulunan temellük mührü okunamamaktadır. 2^a, 6^a ve 162^b'de Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi temellük mühürleri vardır.

Sonundaki temmet kaydında: *Temmet yeomü'l-eḥad fî vaktü'z-zevâl fî 9 şehr-i şevvâl el-mükerrem, li sene şemân vü elf min hicretü'n-nebeviyye 'aleyhi efdalü't-tahîyye bi vilâyet-i Cezîre-i Nakşâ.*¹⁷ ifadesinden anlaşılacağı üzere eser 9 Şevval 1008/23 Nisan 1600'de Ege denizinde bulunan Nakşa adasında istinsah edilmiştir. 68^a, 139^b, 162^a' da rastladığımız temmet kayıtları da bu bilgiyi doğrulamaktadır¹⁸. Yazmanın müstensihisi belli değildir.

* Gazi Hüsrev Bey Nüşhası yazı boyunca GHB olarak isimlendirilecektir. Nüşhada varak numarası bulunmamaktadır. Nüsha tarafımızca numaralandırılmıştır.

¹⁵ Ölüm tarihindeki miladî 1537 yılı sehven yazılmış olmalıdır. Hicrî 941 yılı, miladî 1534-1535 yılına tekabül etmektedir.

¹⁶ Yazıda çoğu yazmada karşılaştığımız noktalama problemlerine ek olarak, yazılmayan veya unutulmuş harfler, ekler ve kelimelerle karşılaşılmaktadır. İmla bozuk, yazı özensizdir. Maktası ilk, matları son sıraya gelecek şekilde bütünüyle ters yazılmış şiirler mevcuttur. Ters yazılmış şiirler için bakınız GHB 88^a, 90^a, 107^b.

¹⁷ 'Bir günün akşamında, hicrî 9 Şevâl 1008 yılında Nakşa adası vilayetinde tamamlanmıştır.' Nakşa adası Ege denizinin güneyinde bir ada olup günümüzde Yunanistan sınırları içerisindedir.

¹⁸ Temmet kayıtlarına göre eserlerin kaç günde ve ne zaman istinsah edildiği bilgisi şu şekildedir: *Bahâristan*: 5 Ramazan 1008/20 Mart 1600 *Nâme-i Hayretî*: H. 29 Ramazan 1008/M. 13 Nisan 1600 tarihinde, 5 günde. *Mahabbetnâme*: 9 Şevâl 1008/20 Mart 1600, 1 günde.

Başı:

1^b: *Eger dilerseñ olasin sa'âdet ãline şâh*
Hemişe cünd-i hidâyet yanuñca ola sipâh
Dilüñden olmasun eksük dilâ meded her gâh
Maķâl-i eşhedü en lâ-ilâhe illa'llâh

Sonu:

162^a: *Hüner ehli tutar ma'zür[lu] isem*
*Oķı ey Ğayretî vallâhu a'lem*¹⁹

Yazma karışık ciltlenmiş olduğundan *Divan* ve mesneviler iç içe girmiştir. Yazmada *Yenice* ve *Belgrad Şehrengizleri* 65^a-68^a ve 112^b-126^b aralıklarında, *Baharistan* 68^b-72^b ve 132^a-139^a aralıklarında, *Mahabbetnâme ise* 139^b-162^a aralığında bulunmaktadır.

Mesneviler ve şehrengizler hariç, GHB nüshasında toplam 509 şiir bulunur.²⁰ Bu şiirlerin 15 tanesi yayınlanmış *Ğayretî Divanı*'nda bulunmayan yeni şiirlerdir.

2. GHB Muhtevasındaki Yeni Şiirler

2^b'de Çeşmî'nin Necâtî Bey'e tahmisi bulunmaktadır. (Bu şiir 4.1. başlığı altında tartışılmıştır.)

117^a'da *Yenice Şehrengizi*'nin yergi üslubunda düzenlenmiş hali yer almaktadır. Bu şiir 116 beyit olup Çavuşoğlu yayınında²¹ *Yenice Şehrengizi'ne Ek* başlığıyla 96 beyit halinde verilmiş olan şiirden 20 beyit fazladır.

137^a'da başlayan *Bahâristan* mesnevisi Eşgünoğlu yayınından 48 beyit fazladır.

140^a'da divanda bulunmayan naat türünde yazılmış her bir bendi sekizer beyitten oluşan 5 bentlik bir terciibent vardır. İlk iki bentte Hz.

¹⁹ Bu beyit *Mahabbetnâme* mesnevisinin son beytidir.

²⁰ GHB nüshası, Çavuşoğlu ve Tanyeri'nin hazırladığı *Ğayretî Divanı*'ndaki 551 şiirin 495 tanesini muhtevidir. 14 yeni şiirin de eklenmesiyle 509 şiiri barındıran GHB nüshası, yayınlanmış *Ğayretî Divanı*'nın alt nüshaları olan S2, S3 ve Ü nüshalarıyla birlikte en hacimli nüshalardan biridir. S1 ve Ü nüshalarında 523, S2 nüshasında 520 şiir bulunmaktadır.

²¹ Mehmet Çavuşoğlu, "Ğayretî'nin Yenice Şehrengizi", s. 91-100.

Peygamber övülmüş 3. bentte onu neden sevmek gerektiği işlenmiş, 4. bentte onu sevenlerin durumu anlatılmış, 5. bentte onu sevmek için gerekli olan meziyetler sıralanmıştır.

33^a'da On iki imam övgüsünde yazılmış olup yayınlanmış *Divan*'da bulunmayan, her bir bendi on iki mısradan oluşan beş bent halinde yazılmış bir musammat bulunmaktadır. Şiir Hayretî'nin itikadî yapısına dair ipuçları barındırır. İlk iki bentte Hz. Peygamber'den başlamak suretiyle her bir mısradan Hz. Ali, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin, İmam Zeynelâbidin, İmam Muhammed Bâkır, İmam Câfer-i Sâdık, İmam Takî, İmam Nakî, İmam Mûsî-i Kâzım, İmam Hasan el-Askerî ve İmam Mehdî-i Sâhip-zamân silsilesinden bir isim methedilmektedir. İlk iki bent ehlibeyti sevmeye anlamına gelen *tevellâ* düsturuyla geçildikten sonra 3. bentte *teberrâ* düsturuyla Yezid'e lanet okunmaktadır. Hayretî 4. bentte kendi durumuna dair tespitlerde bulunduktan sonra son bentte ehlibeytin hizmetkârı olduğunu beyan eden mısralar sıralanmıştır (2. şiir).

109^b'de Hayretî'nin mesnevileri içinde bulunmayan, daha önce yayınlanmamış 42 beyitlik bir hiciv mesnevisi mevcuttur. Bu mesnevi 112^b'de başlayacak olan 11 beyitlik gazel nazım biçimiyle yazılmış olan "hicv-i melih" başlıklı şiirin takdimidir. Bahsi geçen hiciv Halîlî mahlaslı bir şaire yazılmıştır (13. şiir). Hayalî ve Mesîhî'nin şairliğini öven bir beyitle başlayan şiir, daha sonra Halîlî'nin hicvedilmesiyle devam eder. Aynı şekilde yayınlanmış divanda da Halîlî'ye yazılmış bir hiciv bulunmaktadır.²² 16. yüzyılda Maraş, Bursa, Konya ve Kazvin doğumlu olup Halîlî mahlasını kullanan başka şairler mevcut olmakla birlikte Vardar bölgesinde²³ aynı dönemde yaşamış Halîlî mahlaslı bir şairden tezkirelerde bahsedilmemektedir. Dolayısıyla şu anda bu Halîlî'nin kim olduğunu tespit etmek için elimizdeki veriler yeterli değildir.

111^a'da *Hayretî Divanı*'nda bulunmayan biri 9 beyit (3. şiir) diğeri 5 beyit (12. şiir) halinde yine hiciv diliyle yazılmış iki gazel mevcuttur. 110^b'de bulunan hikemî üslupla yazılmış gazelin mahlas beyti eksiktir (4. şiir). 108^a'da Yunus Emre üslubunu andıran bir gazel bulunur. Bundan başka beyit sayıları 5-8 arasında değişen 10 gazel daha mevcuttur.

²² Hayretî, *Divan: Tenkitli Basım*, Haz. Dr. Mehmed Çavuşoğlu & M. Ali Tanyeri İÜEF, İstanbul 1981, s. 446.

²³ Vardar Yenice şairler için bakınız: Ramazan Ekinci, "Osmanlı Kültür Merkezlerinden Vardar Yenicesi Ve Tezkirelere Göre Vardar Yenicesi Şairleri", *Journal of Turkish Studies*, C. Volume 7 Issue 4-II, S. 7 (2012), s. 1663-79.

Sonuç olarak GHB nüshası, yayınlanmış *Hayretî Divanı*'nda bulunmayan 1 terciibent, 1 musammat ve 12 gazeli muhtevîdir. Bu şiirlerin toplam beyit sayısı 180 olup mesnevi tarzında yazılmış olan şiirler bu sayıya dâhil edilmemiştir.

3. Eserin Hayretî Biyografisine Katkısı

3.1. Divanından Fal Bakılan Şair Hayretî

Gelibolulu Âlî, Hayretî'nin *Divan*'ının 'o diyar halkının tecrübelerine istinaden sırları keşfedici olup herkesin hasbihâlinden haber vermekle gönül yapıcı, istihare yaptıkları zaman ise gönül okşayıcı ve müjde verici bir kitap olarak kabul edildiğini bildirir. *Dîvânı dahi ol diyâr halkının tecrübeleri üzre Dîvân-ı Hâfız gibi kâşif-râz ve herkesün hasb-i hâlinden haber virmekle hâtir-sâz ve hîn-i istihârelerinde dil-nevâz ü beşâret-perdâz idüğü müttetikun aleyli hullândur.*²⁴ Bu bilgi literatürümüzde sabit olmakla birlikte delilden mahrum bulunuyordu. GHB nüshasının dikkat çekici bir özelliği 9^a-54^a arasında her varığın a yüzünün sol üst köşesinde Arapça tefeül cümleleri bulunmasıdır. Bu durum Âlî'nin Hayretî hakkında verdiği bilgiyi tasdik etmekte ve delillendirmektedir. *Divan*'daki tefeül cümleleri ve Türkçe tercümeleleri, varak numaralarıyla birlikte tablo halinde aşağıda verilmiştir.²⁵

Varak no	Tefeül Cümlesi	Türkçe Çevirisi
9 ^a	Hâzâ emrun 'âkıbetuhu hayrun ve sa'âdete	Bu, sonu hayır ve saadet olan bir iştir.
10 ^a	Ercü min Allâhi's-selâmete fi-mâ 'azemte	Allah'tan, çalıştığın konuda selamet dile.
11 ^a	(Tadilat sırasında kesilen kısımda kalmıştır.)	

²⁴ Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-Ahbâr'ın Tezkire Kısmı*, Haz. Mustafa İsen, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1994, s. 208.

²⁵ Arapça tefeül cümlelerinin okunmasında yardımlarını esirgemeyen Sayın Öğr. Gör. Abdulsattar Elhajhamed ve değerli öğrencimiz Hadeel K Dibas'a ve son kontrolüyle imla kusurlarımızı gideren değerli hocam Doç. Dr. Bünyamin Ayçiçeği'ne teşekkürlerimi sunarım.

Varak no	Tefeül Cümlesi	Türkçe Çevirisi
12 ^a	Eş-şabru mürîşu'l-fereci ve'l- aceletu mürîşu't-tarah	Sabır kurtuluş, acele ise üzüntü getirir.
13 ^a	Hâzâ emrun 'aķıbetuhu ĥayrun ve sa'âdetun	Bu sonu hayır ve saadet olan bir iştir.
14 ^a	Eş-şabru min-Allâhi ve'l-'avnu min-Allâhi fe-tevekkel 'ala'llâhi	Sabır da yardım da Allah'tandır. Öyleyse Allah'a tevekkül et.
15 ^a	... izâ 'azemte fe-tevekkel 'ala'llah...(Âl-i İmran 3/159)	Bir şeye karar verdiğinde Allah'a tevekkül et.
16 ^a	İzâ ente mes'ûdun fî ĥarekâtike yâ fâtiĥe'l-fâl ebşir bi'l-ĥayri	Ey falı açan! Sen davranışlarında mutlu isen, hayırla müjdele.
17 ^a	Hâze'l-emru fî-hi şu'ûbetun lâ ta'cel	Bu işte zorluk var. Acele etme!
18 ^a	El-emru sehlun fî-hi ĥayrun izheb ve lâ tuĥaffif	İş kolaydır. Onda iyilik vardır. Giriş, fakat hafife alma!
19 ^a	Hâze'l-emru fî-hi nedâmetun li- fâ'ilihi fe-'aleyhi en taşbir	Bu işte yapan için pişmanlık vardır. Sabretmen gerekir.
20 ^a	Hâze'l-emru fî-hi râĥatu'l-ĥalbi ve'z-zihn	Bu işte, aklın ve kalbin rahatı vardır.
21 ^a	Hâze'l-emru fî-hi rızâ'ullâhi felâ tetrukhu, fe ente fî-hi reşîdun	Bu işte Allah'ın rızası vardır. Onu terk etme. Sen onda olgunlaşırsın.
22 ^a	Ķıf 'ani'l-emri'llezi 'azemte	Karar verdiğin işten vazgeçme!
23 ^a	Leyse fî te'ĥîrike ĥayrun fe- inne'l-ĥayre ta'cîluĥ	İş i geciktirmende hayır yoktur. Zira hayır, o konuda acele etmendedir.
24 ^a	İşbir leke fî hâze'l-emri ĥayrun ve sa'âdetun ve surûrun.	Sabret. Çünkü bu işte senin için hayır, mutluluk ve sevinç vardır.

Varak no	Tefeül Cümlesi	Türkçe Çevirisi
25 ^a	Sur'atuke fî hāze'l-emri sa'ādetun.	Bu işte acele etmen mutluluk getirir.
26 ^a	La taħmil hemmen ve işbir fe-inne 'ākıbeta şabrın ve surūr.	Kederlenme, sabret. Zira sabrın sonu sevinçtir.
27 ^a	Sa'ādetuke fî-seyrike ilā mā teveccehte bi-vechetin.	Mutluluğun, hedefe doğru yürümendedir.
28 ^a	El-'izzetu ve's-sa'ādetu fi'ş-şabri	İzzet ve saadet sabırdadır.
29 ^a	İzā 'azemte'l-ħayra 'accil yekfık'allāhu.	Hayırlı bir işe karar verdiğinde acele et. Allah sana yeter, yardımcın olur.
30 ^a	Men tevekkel 'ala'llāhi kefā[hu] ve'zheb ilā mā qasadte	Kim Allah'a tevekkül ederse, O ona yeter. Amacına/hedefine doğru git/yürü!
31 ^a	Eş-şabru leke ecmelu fî hāze'l-emri fe-in fe'alte fî-hî el-ħayr.	Bu işte sabretmek, senin için daha iyidir. Eğer onu başarırsan, onda iyilik vardır.
32 ^a	Lā tuğayyır ve-lā tetruk mekāneke ve ente bi-ħayrin min Allāhi te'ālā	Değiştirme ve yerini terk etme. Sen burada Allah'tan hayır üzeresin.
33 ^a	İzheb ilā mā turīd ve teşā'.	İstediğin ve dilediğin şeye git.
34 ^a	İzā 'azemte lā teħaf min mekrūh.	Karar verdiğinde, olumsuzluktan korkma.
35 ^a	...İn şabertum fehuve ħayrun li'ş-şābirin.(Nahl Suresi 16/126)	Eğer sabrederseniz, o sabredenler için daha hayırlıdır.
36 ^a	İzā sāferte "fa'llāhi ħayrun ħāfızan ve huve erhamu'r-rāhimīn". (Yūsuf Suresi 12/64)	Yolculuğa çıktığın zaman: "Allah, en hayırlı koruyucudur. Ve O, merhametlilerin en merhametlisidir." [de].
37 ^a	İşbir tecidü'r-rāĥete ve's-sürūra ve'l-kerāme.	Sabret. Rahat, sevinç ve hürmet bulursun.

Varak no	Tefeül Cümlesi	Türkçe Çevirisi
38 ^a	İstehiri'llāhe min emrin teveccehte bi's-şalāti.	Yöneldiğin bir işte, Allah'tan namazla yardım iste (istihare yap).
39 ^a	Esriḥ fī seyrike tecdi's-sürür	Yürümende hızlı ol, sevinci bulursun.
40 ^a	Men şabera veşale'l-murāde ve zafere bi'l-'adli	Sabreden arzusuna ulaşır ve adaletle zafere ulaşır.
41 ^a	Efdalu'l-emri'llezi fe'alte 'aleyhi lā taḥmil hemmehu fe innehu muyesser	En iyi iş, bildiğin iştir (Çünkü) bildiğin için sıkıntısını çekmezsin, zira o kolaydır.
42 ^a	Men raziye min Allāhi'l-ḳalīl mine'r-rızkı raḳeytu minhu bi'l-ḳalīl	Kim Allah'tan gelen az rızka razı olursa, Allah da onun azına razı olur.
43 ^a	Lā teberre'a mekāneke tūfālū'l-ḥayru ve ente müriḡatūn	Rahat olduğun ve hayır umulan mekânını/yerini gönüllü bir şekilde bağışlama (orada kal)!
44 ^a	Taşaddaḡ bi-şey'in fī-mā 'azemte ve izheb ente fī emāni'llāhi te'ālā ve ḥıfzihı	Karar verdiğin herhangi bir şeyi sadaka olarak ver ve yolunda devam et. Artık sen Allah'ın hıfz u himayesindesin.
45 ^a	Cidde devmen mā bik va'sbir tenāle ḡaşdik	Her zaman uğraştığın şeylerle ciddiyetle meşgul ol, onları dikkatle yap! Gayene sabırla yönel, gayen için sabırla mücadele et!
46 ^a	El-ferāḡu ḡarībun lā ta'cel ve-lā tehzem.	Kurtuluş yakındır. Acele etme ve panikleme.
47 ^a	İzheb mā neveyte ve-lā taḥmil hemmehu	Niyetlendiğin şeye git. Onun derdini yüklenme.
48 ^a	Es-selāmetu fī's-şabr ve'n-nedāmetu fī'l-'acele	Kurtuluş sabırda ve pişmanlık aceleciliktedir.

Varak no	Tefeül Cümlesi	Türkçe Çevirisi
49 ^a	Tevekkel ‘ala’llâhi te‘âlâ lâ taḥaf	Allah’a tevekkül et ve korkma.
50 ^a	İrci‘ ila’llâhi te‘âlâ ve tubb(?) ‘an el-emri ellezî ḳaşadte	Allahu Teâlâ’ya yönel ve hedeflediğin işten vazgeç.
51 ^a	"Fevviḍ emreke ila’llâhi" te‘âlâ ve izheb ilâ [rabbik]	İşini Allahu Teâlâ’ya havale et ve Rabbine git!

4. GHB Nüshasındaki Diğer Yeni Şiirler

4.1. Çeşmî’nin Necâtî’ye Tahmisi

2^b’de derkenarda Necâtî’nin (ö. 914-1509) *âşnâ* redifli şiirine²⁶ Çeşmî mahlaslı bir şair tarafından yazılmış bir tahmis bulunmaktadır. Edebiyat tarihimizde dört adet Çeşmî mevcuttur. 19. yüzyılda yaşayan iki Çeşmî’yi bahsimizin dışında bırakıp kronolojik olarak daha uygun olan diğer iki Çeşmî’yi bu tahminin şairi olmaya uygun adaylar olarak görebiliriz.

Çeşmî’lerden birisi 17. yüzyıl şairi olarak geçen müderris ve IV. Murad devri kazaskerlerinden Çeşmî Mehmed Efendi’dir (ö. 1044/1634).²⁷ Literatürde Çeşmî Mehmed Efendi’yle alakalı yalnızca ansiklopedi maddeleri yazılmış olup bunlar da oldukça kısadır. Şairliğinden ziyade âlimliği ve devlet adamlığıyla ön plana çıkar. Çeşmîzâdeler olarak bilinen ailenin ceddidir.

Diğer Çeşmî, şiire başladığı ilk yıllarda Çeşmî mahlasıyla şiirler yazan Gelibolulu Mustafa Âlî Efendi’dir (ö. 1008/1600). Aksoyak, Atsız’dan aktardığı bilgiye dayanarak Âlî’nin bu mahlası 16 yaşına kadar kullandığını bildirir.²⁸ Daha sonra bu mahlası Âlî olarak değiştirecektir. Şu ana kadar Gelibolulu Mustafa Âlî’nin Çeşmî mahlasıyla yazdığı herhangi bir şiir tespit edilmiş değildir.²⁹ Âlî divanını hazırlayan Aksoyak, Gelibolulu Âlî’nin Necâtî Bey’e nazireler yazdığını, edebî şahsiyetinin Necâtî Bey’den etkilendiğini

²⁶ Necâtî Bey, *Necâtî Bey Divânı*, Haz. Ozan Yılmaz, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 2015, s. 338.

²⁷ Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyi’ul-Fuzalâ; Şeyhî’nin Şâkâ’ik Zeyli*, Haz. Ramazan Ekinci, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2018, C. 1, s. 222.

²⁸ Gelibolulu Mustafa Âlî, *Gelibolulu Mustafa Âlî Divânı*, s. 4.

²⁹ Gelibolulu Mustafa Âlî, *a.g.e.*, s. 4.

belirtmektedir.³⁰ Gerçekten de divanına baktığımız zaman Necâtî Bey'in adının sık sık zikredildiğine şahit oluruz.³¹ Birkaç örneği şöyledir:

Reşk idüip cân viricek şirüme erbâb-ı hüner

Eyü kurtuldı Necâtîyle Hayâlî dirler (G.394/6)

Her sözi tarz-ı Necâtîden Hayâlîden bülend

Ka be-i nazmuñda Âlî gibi bir Hassânı var (G.232/5)

*Vüzerâ-yı kişver-güşâsı şol şir idi ki fenn-i feşâhatde ferîd ilm-i belâgatde vahîd
sâhib-edâ-yı rengîn mâlik-i tarz-ı nev-âyîn kimselerdür ki zıkr olunur:*

Nazm

Hayâlî Hayretî Aḥmed Necâtî

Celîlî vü Mesîḥî Fazlî Zâtî³²

Ve kiminiñ kemâ-yenbaḡî şöhret-i zâtı ve şânına lâyıḡ iltifâtı var idi.

Nazm

Biri anuñ Hayâlî-i mümtâz

Biri daḡı Necâtî-i üstâd³³

Görüldüğü üzere Âlî, Necâtî Bey'in şiirini beğenmekte, kendi şiirini övmek için Necâtî'yi geçtiği iddiasında bulunmaktadır. Başka bir deyişle Necâtî, Âlî'nin nazarında haklı bir üne sahiptir ve Âlî onu üstat olarak kabul etmiştir.

Şiirin tamamı metinler kısmında verilmiştir.

Sonuç

Bu makalede Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi'nde bulunan 1704 nolu Hayretî Divanı nüshası ışığında Hayretî literatürüne yeni bilgiler eklenmiştir. Çalışmada GHB nüshası tanıtılmış, bu nüshanın yayınlanmış olan *Hayretî Divân* isimli çalışmayla şiir hacmi bakımından karşılaştırması yapılmış ve GHB nüshasının içerik dökümü sunulmuştur. Tefeül cümleleri bahsinde

³⁰ Gelibolulu Mustafa Âlî, *a.g.e.*, s. 18.

³¹ Necâtî Bey'in adının geçtiği sayfalar şunlardır: 44, 161, 185, 617, 697, 1403.

³² Gelibolulu Mustafa Âlî, *a.g.e.*, s. 44.

³³ Gelibolulu Mustafa Âlî, *a.g.e.*, s. 44.

tezkirelerde Hayretî'ye dair geçen “*Divan*’ından fal bakılırdı” ibaresi delillendirilmiş, fal bakmak için kullanılan Arapça cümleler transkripsiyon alfabesiyle verilmiş ve Türkçe karşılıklarıyla bir tablo halinde sunulmuştur. Ayrıca son bölümde Hayretî’nin yayınlanmış divanında bulunmayan 1 adet terciibent, 1 adet musammat ve 13 gazelin tam metni verilmiştir. Hayretî’nin yeni tespit ettiğimiz şiirleri arasında yer alan *dëyyü dëyyü* redifli şiirin (14. şiir) Yunus Emre’nin üslubundan belirgin izler taşıdığı görülmüştür.

“Çeşmî”nin Gelibolulu Âlî’nin şiire başladığı ilk yıllarda kullandığı mahlas olmasından ve şiirlerinde Necâtî Beg’den övgüyle bahsetmesinden hareketle Çeşmî mahlasıyla Necâtî Beg’in “âşnâ” redifli gazeline yapılan tahmisin Gelibolulu Âlî’nin şiiri olduğu tespit edilmiştir.

Bu çalışma ile gerek ülkemizde gerekse yurt dışındaki kütüphanelerde bulunan kültür mirasımızın ortaya çıkarılması ve tespiti noktasında araştırmacıları bekleyen önemli bir hazinenin varlığına, eski Türk edebiyatı alanında metin tespitinin devam ettiğine bir kez daha dikkat çekilmiştir.

Şiir Metinleri

1.

Terci'-Bent

Mef'ülü fā'ilātü mefā'ilü fā'ilün

Muzāri' -- + / - + - + / + - - + / - + -

I

1. Ey server-i selāmet-i din şāh Muştafā
Vey reh-nümā-yı ehl-i yaqīn māh Muştafā

Kim sevmeye seni ki kamu mümkinātı hāḡ
Ētdü maḡabbetünle çün Allāh Muştafā
3. Tođrı varur bulunmaya mülk-i haḡiḡate
Şer'ün gibi cihānda daḡı rāh Muştafā

Nūr-ı şerī'atün kime oldı ise delīl
Zulmetde ḡalup olmaya güm-rāh Muştafā
5. Bir kez işāret etmeḡ ile oldı iki şaḡḡ
Engüşt-i mu'cizātun ile māh Muştafā

Zulmetde ḡalmaya aḡa Hāḡ ola reh-nümā
Her kim ki ola şer'üne hem-rāh Muştafā
7. İlmi yaqīn ögrene keşf ola aḡa rāz
Her dil ki medḡün okuya her gāh Muştafā

Ey şāh-ı dīn ü ḡible-i īmān Muştafā
Ehl-i yaqīne raḡmet-i raḡmān Muştafā

II

1. Ey vāzi'-ı şerī'at-ı sultān Muştafā
V'ey şāfi'-i ḡıyāmet ü ey şāh Muştafā

Mü'min midür şu kim seni cān ile sevmeye
Sen yüzi pāke çünki ḡabībüm dedı Hūdā

1. GHB 140^a.

3. *Levlāke* dēdi ḥaḳḳuḅa ēy nūr-i pāk-i ḥaḳ
 Şānuḅda nāzil oldı hem āyāt-ı t̄ā vü hā
 Ebrūlaruḅa dāl durur nūn u ve'l-ḳalem
 Alnuḅ ruḅuḅ iṣāreti ve'ş-şems ü ve'd-ḍuḅā
5. Ḥvān-ı şefā'atüḅe cihān ḥaḳı ser-be-ser
 Muḥtācıdur ḳamusı eger bay eger gedā
 Ḥvān-ı şefā'atüḅi ḳaçan ḥāzır édüben
 İḥsānlar eyleyüp déyesin ümmete şalā
7. Muḥtāc u āc ben daḅı dervīşüḅem senüḅ
 Maḥrūm eylemek beni anda degül revā
 Ėy şāh-ı dīn ü ḳible-i ĩmān Muştafā
 Ehl-i yaḳīne raḥmet-i raḥmān Muştafā

III

1. Ėy mü'min-i muvaḥḥid eyā ḡarḳ-ı baḥr-i zāt
 Nūr-ı Muḥammed ile 'ayān oldı her şıfat
 Gel Muştafāya cān u gönülden maḥabbet ét
 Sevmekdür anı mü'mine a'māl-i şāliḥāt
3. Sev Muştafāyı cān ile şer'ine 'āmil ol
 Cehl āteşinden ister iserḅ bulasın necāt
 Gel ḥubb-ı Muştafā ile yu gerdini dilüḅ
 K'anuḅ yüzi şuyına yaradıldı kāyināt
5. Tĩḡ-ı maḥabbetine düşüp cān vèren anuḅ
 Terk eyleyüp fenāyı bulur sermedī ḥayāt
 Şer'ı mu'allimi kimi ta'līm ḳılmasa
 Bu dīn bisātı içre olur ol hemīşe māt
7. Merdāneler içinde muḥanneş degül midür
 Meydān-ı şer' içinde şu kim sürmemiştür at

Ëy şāh-ı dīn ü kıble-i ĩmān Muşţafā
Ehl-i yaķīne raķmet-i Raķmān Muşţafā

IV

1. Êşigi tozı kühl-i sa'adet degül midür
İki cihānda efser-i devlet degül midür
Cān ile nece sevmeyeyin Muşţafāyı ben
Sultān-ı dīn ü şāh-ı şefā'at degül midür
3. Kime şefā'at etse olur nārdan emīn
Maķbūb-ı Hāķķ u genc-i emānet degül midür
Ġaflet şebinden ümmete olmaķıçün ħalāş
Şer'ī delīli nūr-ı hidāyet degül midür
5. Her bir yıķık gönülde kim ola maķabbeti
Ma'nide cümleden ol 'imāret degül midür
Cān ile Muşţafānuñ eşigi gedāsı ol
Bi'llāhi āsitān-ı sa'adet degül midür
7. Sen Muşţafāyı cān ile her kim ki sevmeye
Merdūd-ı ħāķķ u lāyık-ı la'net degül midür
Ëy şāh-ı dīn ü kıble-i ĩmān Muşţafā
Ehl-i yaķīne raķmet-i raķmān Muşţafā

V

1. Ser vërmege anuñ yolına server er gerek
Cān oynamaķa erde beĝāyet hüner gerek
Kim aldamaya uşbu hevā rübehi ānı
Dīn mīşesinde mü'min olan şīr-i ner gerek
3. Yoldaş eyle kendüñe şer'-i Muķammedi
Bu dīn yolında sālİK olana ħazer gerek

- Ser-keşlik étme yüz yere ur güneş-teg dilâ
Bâb-ı Hüdâya girmege kıaddi kemer gerek
5. Medh-i resûle çünkü nihâyet bulunmadı
Uzatma **Hayretî** sözi söz muhtaşar gerek
- Cânum fedâ yoluna eyâ şâh-ı enbiyâ
Baña seni gerek seni ne cân ne ser gerek
7. Rûz-ı cezâda uşbu günehkâr-ı ümmete
‘Ayn-ı ‘inâyetiyle hemân bir nazâr gerek
- Ëy şâh-ı dîn ü kıble-i ĩmân Muştafâ
Ehl-i yakîne rahmet-i rahmân Muştafâ

2.

On iki imam övgüsünde yazılmış olan on ikili musammat

Fâ‘ilâtün fâ‘ilâtün fâ‘ilâtün fâ‘ilün
Remel - + -- / - + -- / - + -- / - + -

I

Bir saçı ve‘l-leyl ü alnı ve‘d-duhâdur sevdüğüm
Rüşen ol ey dil ki ol bedrü‘d-dücâdur sevdüğüm
Çok şükür Allâha kim şîr-i hudâdur sevdüğüm
Hem Hâsan ibni ‘Aliyyü‘l-murtazâdur sevdüğüm
Hem Hüseyin evvel şehîd-i Kerbelâdur sevdüğüm
Yâhu Zeyne‘l-‘âbidîn ol pîşvâdur sevdüğüm
Hem Muhammed Bâkır ol nûr u ziyâdur sevdüğüm
Ca‘fer-i şâdık imâm ol reh-nümâdur sevdüğüm
Hem Takî ile Nakî Mûsî Rızâdur sevdüğüm
Hem Hâsan el-‘Askerî ol pür-sehâdur sevdüğüm
Hem Muhammed Mehdî-i şâhib-livâdur sevdüğüm
Bende-i aḥbâb-ı âlem Muştafâdur sevdüğüm

II

Nevverallāhdur muḥammed hem ‘Alīdür mazḥarı
 Ya ‘Alīye kimdür inkār eyleyen gelsün beri
 urretü’l-‘aynı Ḥasan hazretleri ol serveri
 Ben Ḥüseyni sevdüm oldum akerinüñ kemteri
 Daḥı Zeyne’l-‘ābidīn ol kāyinātuñ mihteri
 Hem Muḥammed Bākır oldur zāhirā dīn rehberi
 Tütüyādur eşme Ca‘fer şādıkuñ ḥāk-i deri
 Yā Taķī yāḥod Naķīdur māh u şems-i ḥāveri
 Mūsī-i Kāzım imāmumdur Ḥasan el-‘Askerī
 Hem Muḥammed Mehdīdür kim şıdı sürdi kāfiri
 Dil ‘Alī dōst oldı ben de Ḥayderīyem Hayderī
 Bende-i aḥbāb-ı ālem Muştafādur sevdügüm

III

Levḥ-i maḥfūza yazılmış bu yedi va’d ü va’id
 Kim bular dest-i ḥavāricden çeke zaḥmet şedid
 Kerbelāda ola evlād-ı resūlu’llāh şehid
 Her Muḥarremde gerek ‘āşıklara ḥün-ı cedid
 Tā sa‘ādetle olalar ‘āķıbet ehl-i sa’id
 Anlar iün ğam yemekden yeg durur seng ü ḥadid
 Çünkü aşd etdi nebīnün āline mel‘ün pelid
 Her zamānda söylerem la‘net ‘alā kavmin Yezid
 Ḥasb-i ḥālüm sen bilürsin yā ‘Alīm ü yā Mecid
 Cenneti şāhuñ gönülden eyleme yā rab ba’id
 Sevdügümdür āl-i Aḥmed maķşūdum sen yā Mecid
 Bende-i aḥbāb-ı ālem Muştafādur sevdügüm

IV

Dār-ı dünyānuñ beni şanma ki ğavğāsındayam
 Yā anuñ bir menzil-i me’vā-yı melcāsındayam
 Bu cihānuñ ḥalkınuñ ne ‘ām u ne ḥaşındayam
 Ne bu dehrün bezmi vü ne cām-ı şahbāsındayam

Ne bu çarhuñ künbed-i ʔāk-ı muʿallāsındayam
 Şādmānam ʿālemün dāyim temāşāsındayam
 Hāy bu dīvānelük her dem temennāsındayam
 Qandayam illāki ʿişkuñ mevc-i deryāsındayam
 Lā ilāhuñ her nefes hem fikr-i illāsındayam
 Bu zamānuñ ne emīrinde ne pāşāsındayam
Sūre-i Raḥmān okurdum şimdi ben *Yās*indeyam
 Bende-i aḥbāb-ı ālem Muştafādur sevdüğüm

V

Şāh-ı merdān-ı ʿAlīnün kulu Yam kurbānyam
 Pā-bürehne baş açuq ol şāhumuñ ʿuryānyam
 Şanma bu bāzār-ı dehrün zār u ser-gerdānyam
 Bir gedāyam hem kanāʿat mülkinün sulṭānyam
 Nūs édüp esrār-ı ʿişkuñ ʿālemün ḥayrānyam
 Meskenüm her gece bir tekye anuñ mihmānyam
 Maʿden-i ğamdur bu dil mülk-i belānuñ kānyam
 Fiʿl-ḥaḳīqa ğuşşanuñ ḥālin bilür bāzānyam
 Ėy baña lā-şey dēyen bilseñ ne gevher kānyam
 Ben mevālī-meşrebem münkirlerün düşmanıyam
Ḥayretī gülzār-ı ʿişkuñ bülbül-i nālānyam
 Bende-i āl-i ʿabāyam Muştafādur sevdüğüm

3.

Hicv-i melīḥ

Fāʿilātün fāʿilātün fāʿilātün fāʿilün
Remel - + -- / - + -- / - + -- / - + -

1. Ḥīzsin her bī-temīz olan koyār olsun saña
 Her g...ne koyduran oğlan ço yār olsun saña
2. Gül gibi medḥümden incindünse bir tūmār hicv
 Çiçegi burnında bir tāze hıyar olsun saña

³. GHB 111^a.

3. Tîğ-i hicvile seni şol denlü mecrūh édeyin
Merhem ü dermān hemān terk-i diyār olsun saña
4. Came-i 'işmetden uryan olduñ éy bî-'ār şaķın
Hem-çü düşünāmum dişār ile şî'ār olsun saña
5. Gel g...ne urayın şol denlü hicvüm kīrini
Sığmayasın bu cihān dārına dar olsun saña
6. Telh-kām olduñ çü bu şīrīn kelāmumdan benüm
Acı söz şimden gerü dāyim nişār olsun saña
7. Şöyle bed-nām édeyin 'ālemde sen bî-'arı kim
Zindegānī bir nefes 'ālemde 'ār olsun saña
8. Bülbül-i güyā kelāmı çünki te'sīr étmedi
Hem-nişīn u hem-nefes zāğ ile hār olsun saña
9. Medhden hāz étmedünse bir güzel hicv édeyin
Hāyretīden tā ölince yādigār olsun saña

4.

Fā'ilātün fā'ilātün fā'ilātün fā'ilün

Remel - + - - / - + - - / - + - - / - + -

1. Gönca açılmış gül iken hār olursın 'āķıbet
Riş-i nāpakūñ gelür murdār olursın 'āķıbet
2. La'l-i nābuñ haste diller derdine tīmāriken
Ëy řabīb-i cān şaķın bīmār olursın 'āķıbet
3. Dōstum bu ān u bu nāz u bu hūsñ ü bu behā
Zā'il olur cümleten nāçār olursın 'āķıbet
4. Sende bu ef'al kim vardur erenler cānı-çün
Ortaya düşer zen-i bāzār olursın 'āķıbet

4.

GHB 110^b.

5.

Fā'ilātün fā'ilātün fā'ilātün fā'ilün

Remel - + - - / - + - - / - + - - / - + -

1. Ehl-i 'ışkuz eksük olmaz vârdur eglencemüz
Bir kıyâmet serv-i hõş-reftârdur eglencemüz
2. Künc-i hâlvet şüfinün mescid bucağı 'âbidün
Zâhidün cennet bizüm dîdârdur eglencemüz
3. Gâh olur halk oluruz ki baş açup 'abdâl olup
Hânekâh-ı 'ışkda esrârdur eglencemüz
4. Gâh mescidlerdeyüz gâh savma'a zikrindeyüz
Gâh olur kim hâne-i hammârdur eglencemüz
5. Guşsa vü gamdan hâlâş olduk bugün ey **Hayretî**
Çünkü 'âlemde hemîn ol yârdur eglencemüz

6.

Fā'ilātün fā'ilātün fā'ilātün fā'ilün

Remel - + - - / - + - - / - + - - / - + -

1. Ey gönül şabr et cefâ-yı yâre pes n'etmek gerek
Ayda bir kez kâni' ol dîdâra pes n'etmek gerek
2. Aşinâ olsun ço her hâşâke ol dürr-i yetim
Şabr edüp deryâ ol ey bî-çâre pes n'etmek gerek
3. Tâlib-i vaşl isen ey dil çek raķībün cevrini
Genc için şabr eyle zehr-i mâra pes n'etmek gerek
4. Varısa hazzun eger gül şöhetinden ey gönül
Bülbül ol katlan cefâ-yı hâra pes n'etmek gerek
5. Ey gedâ iken veren bir mihr-i 'âlî-şâna dil
Zerre gibi ol yüri âvâre pes n'etmek gerek

⁵. GHB 55^a.

⁶. GHB 139^a.

6. Pāre pāre eyle tīġ-ı şīve-y-ile sīnemi
Gönlümi aç bāri gel bir pāre pes n'etmek gerek
7. Var yūri terk-i diyār eyle sefer kıl **Ḥayretī**
Yoğ durur şabr u qarāra çāre pes n'etmek gerek

7.

Mefā'īlūn mefā'īlūn mefā'īlūn mefā'īlūn
Hezec + --- / + --- / + --- / + ---

1. Meded kıl ēy şabā peyki ḥaber vēr baņa yārumdan
Nedir aḥvāli n'eyler ki ḥaber vēr baņa yārumdan
2. 'Aceb n'eyler nedür cānı o yerde n'oldı aḥvāli
Kerem kıl gel ço ihmāli ḥaber vēr baņa yārumdan
3. Meded var gör Memi n'eyler kim olmış hem-demi n'eyler
Nic'oldu 'ālemi n'eyler ḥaber vēr baņa yārumdan
4. Kimiki şimdi yoldāşı kimünle ḥōşiki başı
Bile yanınca mı nāşī ḥaber vēr baņa yārumdan
5. Yitürdi **Ḥayretī** yāri gice gündüz ider zārı
Bu yirlerde midür bārī ḥaber vēr baņa yārumdan

8.

Mefā'īlūn mefā'īlūn mefā'īlūn mefā'īlūn
Hezec + --- / + --- / + --- / + ---

1. Şanma şāfī kalb ola ḳullāb olan ḳallāşı sen
Yā hüner-mend ola ēy dil gördüğün evbāşı sen
2. Ḳābiliyyet yoğ durur şānında her bir gevherin
Şanma kim lā'l ola vü yāḳūt ola her taşı sen

⁷. GHB 110^a.

⁸. GHB 110^b. Bu şiirde mahlas beyti mevcut değildir.

3. Hāşılun yeldür kamu sūdun ziyāndur cümleten
Ëy hasūd-ı bed-likā biñ taşā [dög] başunı sen
4. Ëy muqallid bilmiş ol kâh-ı ma‘arifden ırāk
Cehl bir künc-i belā olmuş durur ferrāşı sen
5. Bulımazsın dürr-i ebhār-ı ma‘arifden eşer
Baħr idersen de bu şahrā-yı talebde yaşı sen
6. Ma‘rifet bābın şorarsın kim der-i üstāddur
Bezm-i erbāb-ı hünerden taşrasın Ëy nāşī sen
7. Bu ma‘arif gülşeninde gül dérenler ayırdu
Geh diken kes küh-ı miħnetde gehi taş taşı sen
8. Aş yerersin şīr-i māder gibi kanun içmege
Ehl-i dillerden görürsen kıanda bir qardaşı sen
9. Anladursın gerçi nā-kābil benī ādemde līk
Yine sensin kābilun bu ‘arşada yoldaşı sen

9.

Fā‘ilātün fā‘ilātün fā‘ilātün fā‘ilün
Remel - + -- / - + -- / - + -- / - + --

1. Ey şabā ben ‘aşıkuñ dildāra zārın déyesin
Düşeli ışkuña aldurmuş qarārın déyesin
2. Yā gelüp şorar ise ben gedā aħvālini
Dil-rübāyā yolına terk étđi vārın déyesin
3. Bir ‘aceb dīvānedür kim meyli dünyāya degül
On sekiz bin ‘āleme vërmez niğārın déyesin
4. Sen gülüp ağyār ile oynarsın ol derd-mend
Ėam u Ėuşşā ile geçürür rüzigārın déyesin
5. **Hayretī**-āvāreyi kim hānümānın terk éder
Ėrzü étmiş durur Ėurbet diyārın déyesin

⁹. GHB 89^b.

10.

Fā'ilatün fā'ilatün fā'ilatün fā'ilün
Remel - + -- / - + -- / - + -- / - + -

1. Müdde'iler görüben maħrūm ola dīdārdan
Göz göre ayırdılar ben 'āşığı sen yārdan
2. Hāḡ te'ālānuñ ḡuzūr[urda] durup maḡşer günü
Yaḡamı yırtam şikāyet eyleyem aḡyārdan
3. Baş açup yüz ura[yu]m yüz bin niyāz idem ḡaḡa
Tā ki dādum alivēresin şeker-ḡüftārdan
4. Bunda ḡalmaz zāhir ola rūz-ı [maḡşerde] kıyām
Aşşı olmaya şehā evvel aḡa inkārdan
5. **Hāyretinün** bu durur her dem niyāzı ḡālīḡa
Rūz-ı maḡşer bāri dūr ētmeye sen dildārdan

11.

Mefā'ilün mefā'ilün fe'ülün
Hezec + --- / + --- / + ---

1. Yine ey mürde cismüm cān görindi
Devāsuz derdüñe dermān görindi
2. Hālaş olam gibi ḡam zūlmetinden
Ki yine pertev-i Raḡmān görindi
3. Çün ol gencine-i taḡkīḡa irdüm
Bu 'ālem baḡa bir vīrān görindi
4. Çü taḡdum boynuma zencir-i 'ışığı
Vücūdum baḡa bir zindān görindi
5. Yine ḡışm ile miskīn **Hāyretīye**
Bugün ol ḡāzret-i sulḡān görindi

¹⁰. GHB 89^b.

¹¹. GHB 156^b.

12.

Fā'ilatün fā'ilatün fā'ilatün fā'ilün
Remel - + - - / - + - - / - + - - / - + -

1. Şayd eder ol gözleri ahūyı bir kāfir gidi
Bir yüzi qara köpek bir aqçası vāfir gidi
2. Hāşılı gün-bāzlık fennini taḥşil eylemiş
Bende inşāf eyledüm keydi 'aceb māhir gidi
3. Böyle bir vuşlata nā'il olmuş aşlā görmedüm
Ey dirīgā vay bu ṭonuz qoca vay tevķir gidi
4. Gel ferāgat kıl yiter dünyāyı dil-gir eyledün
Bildügi şeytān 'ilmi hey gidi ḥunzır gidi
5. Baña kimdür dēyü ibrām eyleme ey **Hayretī**
Adını bilmek hemān lāzımmuş ha bir gidi

13.

Hicv-i melih

Mefā'ilün mefā'ilün fe'ülün
Hezec + - - - / + - - - / + - -
mefā'ilün mefā'ilün fe'ülün

1. Gerekdür ya Mesihī ya Ḥayālī
Bize oquya şi'r-i pür-hayālī
2. Ḥalilüm poḥ yeme işün degüldür
Ġazel dērsin velī yoq dad u āli
3. Geyürürsin egerçi şi're ḥil'at
Velikin bir neçe yerde yamalī
4. Şovuş ahen mi dögmekdür şanursın
Kemāl ü ma'rifet sen a zavallī

¹². GHB 111^a.

¹³. GHB 112^b.

5. Şakalunđan utan yüz karasıdur
Saņa düşmez kazı bu kı̄l ü kı̄ali
6. İñende lezzeti yokđur bilürsin
Bir ulu kıři olsa lâ'übālī
7. Dügünde beyt okursın dā'imā sen
Neyiki ehl-i beytün evde ħālī
8. Okursın cem' olup mecmū'a gerçi
Cemā'at cem' olur ellerle ħālī
9. Dügünde sen okı nakş u terāne
Ĥorendün ħānede yelli yelālī
10. Senünle yine bākīmüz girüdü
Eger ĥoş görmez isen bu maķālī
11. Olupdur oğlan oyuncağı eş'ār
Bunun da **Ĥayretī** bitdi saķalı

14.

Müstef'ilün müstef'ilün müstef'ilün müstef'ilün

Recez --+-/--+-/--+-/--+-

1. Düşdüüm ġariplik èllere āh n'èdeyin dèyü dèyü
Ķalmıřlara senden meded řāh n'èdeyin dèyü dèyü
2. Taşkın řu gibi çağlayu gönlümi ĥaķķa bağlayu
Ķaldum meded ġāh ađlayu ġāh n'èdeyin dèyü dèyü
3. Bilmem [ki dèdüğüm] sözi [seçmem ġecedem] gündüzi
Dolındı ġözden ol yüzi māh n'èdeyin dèyü dèyü
4. Meded hey allāhum meded sed eyledi yoluma sed
Bağlandı ġaldı mı èded āh n'èdeyin dèyü dèyü
5. **Ĥayretī** ĥaķķadur yönüm ġöklere èriřdi ünüm
[Èrdi ecel] ġeçdi ġünüm āh n'èdeyin dèyü dèyü

14.

GHB 108^a.

15.

Hece vezni (8+8)

1. Gel [ey] gönül [sen] ğam yeme Allāh kerīmdür kerīmdür
Yā nec'olur hālüm deme Allāh kerīmdür kerīmdür
2. Yār uğratdı beni derde ol imiş yazılan serde
Boyun egmezüz nāmerde Allāh kerīmdür kerīmdür
3. Şular gibi taşduñ ise qarlu tağlar aşduñ ise
Ġurbetlige düşdüñ ise Allāh kerīmdür kerīmdür
4. Dāyim issi bilür işi her yokuşın var inişi
Gider dilden bu teşvīşi Allāh kerīmdür kerīmdür
5. Ėy **Hayretī** dañı devrān dil mülkini kılar vīrān
Her yigidin kaydın gören Allāh kerīmdür kerīmdür

Tahmis-i Çeşmī be Gazel-i Necātī*Fā'ilātün fā'ilātün fā'ilātün fā'ilün**Remel - + - - / - + - - / - + - - / - + -*

I

‘Işık zāhid cāhil-i nādāna olmaz āşnā
Hem-nişīn-i ‘ışık olan yārāna olmaz āşnā
‘Āşık olan şoħbet ü seyrāna olmaz āşnā
Var iken cānāne gönülüm cāna olmaz āşnā
Şem‘i koyup ğayr ile pervāne olmaz āşnā

II

Gönlümi bī-şabr u sāmān eyleyen cānāndur
Fāş eder derd-i derūnum nāle vü efğāndur
Başumun tōbıyla yāruñ kāk'üli çevgāndur
Cānı yüreklendüren sīnemdeki peykāndur
Ķalbi āhen olmayan meydāne olmaz āşnā

III

Bend-i kūyuñdan aşmaz ‘āşık-ı şeydā olan
 Nāşihun aşlā kelāmın dinlemez kendin bilen
 Bilmeyüp hālüm benüm giryem görüp pend eyleyen
 Hey baña ağlamağ ile başa çığmazsın deyen
 Gözi yerñmeyen kişi ummāña olmaz āšnā

IV

Āteş-i şevk ile çeşm-i nā-tüvānum oldu kül
 Hem-demüm bezm-i belāda ğam sirişk-i dīde mül
 Baña meyl etmez dil-i şeydā dedüm ÷urma üzül
 Bakmadı benden yaña sen cāna uyaldan gönül
 İki gün bir kişiye dīvāne olmaz āšnā

V

Bu cihānuñ **Çeşmiyā** yok iltifātı bilmiş ol
 Dünyeden bulur vefā uman vefātı bilmiş ol
 Kimsenün kimseye yoğdur iltifātı bilmiş ol
 Kısmet-i rüz-ı ezeldür ey **Necātī** bilmiş ol
 Āšnā bīgāne vü bī-kār olmaz āšnā

KAYNAKÇA

- ÇAVUŞOĞLU, Mehmet, "Hayretî'nin Belgrad Şehrengizi", *Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi (İÜEF Yayını)*, S. 2-3 (1974), s. 325-56.
- , "Hayretî'nin Yenice Şehrengizi", *Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi (İÜEF Yayını)*, S. 4-5 (1976), s. 81-100.
- EKİNCİ, Ramazan, "Osmanlı Kültür Merkezlerinden Vardar Yenicesi Ve Tezkirelere Göre Vardar Yenicesi Şairleri", *Journal of Turkish Studies*, C. Volume 7 Issue 4-II, S. 7 (2012), s. 1663-79, doi:10.7827/TurkishStudies.4123.
- EŞGÜNOĞLU, Nazife, *Hayretî'nin Mesnevîleri İnceleme Metin*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Eski Türk Edebiyatı Bilim Dalı, Ankara 2005.
- Gelibolulu Mustafa Âlî, *Gelibolulu Mustafa Âlî Dîvânı*, Haz. İ. Hakkı Aksoyak, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 2018.
- , *Künhü'l-Ahbâr'ın Tezkire Kısmı*, Haz. Mustafa İsen, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1994.
- Hayretî, *Dîvan: Tenkitli Basım*, Haz. Dr. Mehmed Çavuşoğlu & M. Ali Tanyeri, İÜEF, İstanbul 1981.
- (N3) *Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu 06 Mil Yz A 4498*, t.y.: Milli Kütüphane-Ankara, 06 Mil Yz A 4498.
- (N16) *Galata Mevlevihanesi Türkçe Yazmaları 150*, t.y.
- Necâtî Bey, *Necâtî Bey Dîvânı*, Haz. Ozan Yılmaz, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 2015.
- Şeyhî Mehmet Efendi, *Vekâyi'ul-Fuzalâ; Şeyhî'nin Şâkâ'ik Zeyli*, 4 cilt, Haz. Ramazan Ekinci, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2018.
- TATCI, Mustafa, "Hayretî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 1998, C. 17, s. 61-62, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hayreti>. (Erişim tarihi:05/05/2021)
- TUMAN, Mehmet Nâil, *Tuhfe-i Nâil: Divân Şâirlerinin Muhtasar Biyografileri*, 2 cilt, Haz. Cemal Kurnaz, Mustafa Tatcı, Bizim Büro Yayınları, Ankara 2001.

“CONTRIBUTIONS TO LITERATURE FROM THE COPY OF HAYRETI'S DIVAN
NUMBERED 1704 IN GAZI HÜSREV BEY LIBRARY”

Abstract

One of the research topics in the field of Divan literature is to evaluate the available copies of the works of the poets and to evaluate to the information about the life and literary personality of the poets based on the texts in these copies. Divans have an important place among the Turkish manuscripts in Turkey and foreign countries' libraries. Today, apart from the works taken place in the library catalogues, the number of works that have not yet been registered or that have not been evaluated by the researchers even if they are registered is not low. In this article, one of the Divan poets of 16th century Hayreti's Divan manuscript registered in Sarajevo Gazi Hüsrev Bey Library Turkish Manuscripts number 1704, which has not been the subject of any research before, will be emphasized. After a brief consideration about Hayretî and his works, the contributions of the mentioned copy to Hayretî's biography and poems will be revealed and the The Tahmis that the poet named Çeşmi has made for a ghazel of Necati Bey will be introduced. At the end of the article, the texts of Hayretî's new determined poems will be included.

Keywords

Hayretî, divan, Gazi Husrev Bey Library, ghazel, Necati, Çeşmi.

OSMANLI SARAYINDA BİR KİTABIN SERÜVENİ*

Hilal KAZAN**

“Sultan sınağı seçti seni / Gel otur yaz beni “

ÖZET

II. Murad döneminde başlayan sultana özel kitap siparişleri, II. Mehmed, II. Bayezid ve I. Süleyman devirlerinde genişleyip çeşitlenerek, III. Murad ve III. Mehmed devirlerinde zirveye ulaşmıştır. Sultanlar kitap siparişi vermek istedikleri zaman, bu isteklerini sadrazam gibi üst düzey bir saray görevlisine bildirmişler ve bu görevli, edebiyatı güçlü ilim irfan sahibi kişi/kişileri sultana iletmıştır. Daha sonraki safhada, bu kişilerin belli bir takım süreçlerden geçtiği ve sonra kendilerine kitap hazırlama işinin verildiği görülmektedir. Sipariş edilen bu kitapların başında, Osman Oğullarının tarihi ve sultanların zaferlerini konu edinen kitaplar gelir. Bunun yanında dîni ilimler ve daha başka konular gelmektedir. Kitabın üretiminin projenin hacmine göre bazen uzun sürdüğü, büyük projelerin ise genellikle bir ekip tarafından üretildiği görülmektedir. Ciltler tamamlandıkça sultana takdim edilmiştir. Yazarından mürekkep yapıcısına kadar bu ekipte görevli olanların her biri, buldukları mevkie göre ödüllendirilmiştir. Kitapların hazırlığı tamamlandıktan sonra mutlaka sultanın kendisine takdim edilmiştir. Buna mukabil, sultanın eserini yazarına bir veya birkaç hil'at hediye ettiği, bunun yanında tımar ve zeâmet gibi gelir getiren topraklarla beraber, mutlaka akçe veya sikke cinsinden nakit vererek ödüllendirdiği de bilinmektedir. Dolayısıyla, Osmanlı Sarayı'nda bir kitabın hazırlanması ister telif projesi olsun, ister tercüme projesi olsun uzun ve karışık bir yolculuk olmuştur. Sultanların cömert sanat hâmilikleri, Osmanlı Devleti'nin XV. ve XVI. yüzyılda, diğer alanlarda olduğu gibi, sanatlı ve resimli kitap üretiminde de kendi ince zevkisini göstermesini ve devletin üslubunun oluşmasını sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler

Osmanlı Sarayı, sultan, kitap, minyatür, himaye, sanat.

* Makalenin geliş tarihi: 28.03.2021 / Kabul tarihi: 22.05.2021

** Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Türk İslam Sanatları Tarihi Bölümü, hilal.kazan@istanbul.edu.tr (https:// orcid.org/0000-0001-6601-9132).

Sultan II. Bayezid (sal. 1481-1512) bir gün Kemalpaşazâde'yi (1469-1534) huzuruna çağırır, sohbet esnasında "Eğer tarihler, hikayeler ve fıkralar yazılmasaydı ve bu yolla büyük hükümdarların muvaffakiyetleri ve muzafferiyetleri gelecek nesiller için ölümsüzleştirilmeseydi, tamamı unutulurdu. Bu sebeple kolay anlaşılır Türkçe ile ceddim Osman Oğulları'nın ve zâtımın muzafferiyetlerini kayıt altına alsanız. Böylece hem eşrâf hem de kamu müstefid olsa.", der¹. Buna paralel olarak bir de Farsça tarih yazdırmak istediğini o zaman kazasker olan Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi'ye (ö.1516) söyler. Bu kitap için Müeyyedzâde tanıdığı devrin ileri gelen münşilerinden olan İdris Bidlisî'yi Sultan'a tavsiye eder. Sultan'ın huzuruna çıkan İdris Bidlisî'ye de II. Bayezid " Âl-i Osman târihini 710/1310'dan başlayarak bugüne değin (908/1503-4) lisân-i Fârisî olarak inşâ edesiniz(yazasınız)", diye emir buyurur². Osmanlı Devleti'nde Kur'ân-ı Kerîm'den ilim kitaplarına, dini konulardan şiir ve felsefeye kadar hemen hemen sarayda sultan için yazılan/hazırlanan bütün kitapların serüveni kuruluşundan itibaren bu şekilde başlar.

Bu makalede Osmanlı Devleti'nde kitabın müellif tayini, sipariş edilme, malzeme temini, hattat, müzehhip, mücellit seçimi, yazılma ve nihayet tamamlanmasından sonra sultana takdimi gibi bütün bir süreç her yönüyle ele alınmaya çalışılacaktır. Makalede kullanılacak olan belgeler, yazma eserler, görseller, makaleler ve sair materyallerin büyük bir kısmı şüphesiz ki daha önce pek çok çalışmada farklı konular için farklı şekillerde kullanılmış olabilir. Ancak burada sarayda sultan adına üretilmiş olan kitapların üretim sürecini anlatmak maksadıyla yeri geldiğinde yeniden kullanılacaktır.

I

Hükümdarların şahsiyetinin kültür ve sanat faaliyetlerinde önemli rol oynadıkları bilinmekle beraber, henüz genişlemeye başlayan beylikte beylerin zamanlarının çoğunu seferlerde geçirmesi sebebiyle bu tür faaliyetlerin kendini göstermesi XV. asrın başından itibaren olmuştur. Bu devredeki bey-

¹ Halil İnalçık, "Osmanlı Tarihçiliğinin Doğuşu", Trc. Fahri Unan, *Söğüt'ten İstanbul'a*, Ankara 2000, 116.

² Halil İnalçık, "a.g.m.", 116.

lerin kitap sahipliği genellikle hâmi arayan bölgedeki şâir ve yazarlar tarafından takdim edilenler vasıtasıyla³. Özel olarak sultan tarafından kitap sipariş edilmesi II. Murad (1421-1451) devrinde başlamıştır. Bu dönemde sağlanabilen siyasi birlik ve istikrara kavuşmuş müesseseler, Edirne'nin hükümet merkezi olması, Osmanlı kültür hayatının canlanmasını mümkün kılmıştır. II. Murad'ın Edirne Sarayı'nda değerli kitaplardan oluşan hususi bir kütüphane kurduğu ve bu kütüphane için telif ve tercüme içerikli yoğun bir kitap faaliyeti yürütüldüğü bilinmektedir⁴. Ona ithaf edilen eserlerin dini ilimler dışında tarih, edebiyat, tasavvuf, ahlak, müzik ve yıldız ilmi hakkında olması onun sanata ve ilme olan alakasının göstergesidir. Ayrıca Sultan II. Murad kimi Farsça ve Arapçadan tercüme edilen bu eserlerin sade ve anlaşılır bir Türkçe ile yazılmalarında ayrı bir hassasiyet göstermiştir. Hatta kaynaklarda onun bu konuda şöyle dediği yazılıdır:

"Sultan Murad Han ... elinde bir kitap tutar. Bu zaîf-i hasta-dil ol âli-cenâbdan ne kitaptır deyu istida ettim. Ol lafz-ı şekerbârından Kâbûs-nâme'dir deyu cevap verdi ve ayıttı ki hoş kitaptır ve içinde çok faideler ve nasihatler vardır; ama Farsî dilince dir. Bir kişi Türkiye tercüme etmiş velî rûşen değil, açık söylememiş. Eyle olsa hikayesinden halâvet bulmazız, dedi. Ve lâkin bir kimse olsa ki bu kitabı açık tercüme etse, ta ki mefhûmundan gönüller haz alsın..."⁵.

Târîh-i İbn Kesîr, Dânişmend-nâme, Târîh-i Âl-i Selçuk, Kâbûs-nâme, Gülistan Tercümesi, Hayâtü'l-Hayavân, Murad-nâme, onun devrinde Araça ve Farsçadan tercüme edilip kendisine ithaf edilen kitaplardan bazılarıdır⁶.

İlim, kültür ve sanatla iç içe olan II. Mehmed (1451-1481), Yeni Saray'ına bağlı olarak tıpkı aynı yıllarda Herat'ta Hüseyin Baykara, Şahrüh ve Ali Şîr Nevâî gibi hattat, müzehhip ve mücellidlerden meydana gelen bir kitap üretim atölyesi kurmuştur. Bu ekibin başında o devrin en tanınmış müzehhiplerinden Baba Nakkaş'ı görevlendirmiştir. Ayrıca sarayda günlük 31 akçeyle çalışan bir kâtib-i kütüb yani bir hattat da bulunmaktaydı, muhakkak bu hattat aynı ekibin içinde kitap istinsah edenlerden biriydi⁷. II. Mehmed bu atölyede kendisi için bazı eski devirlerde yazılmış eserleri yeniden yazdırdığı

³ Hilal Kazan, *XVI. Asırda Sarayın Sanatı Himayesi*, İstanbul 2010, 70-74.

⁴ İsmail E. Erünsal, *Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik*, İstanbul 2015, 88-94.

⁵ Amil Çelebioğlu, *"Türk Mesnevî Edebiyatı: Sultan II. Murad Devri"*, İstanbul 2018, 152.

⁶ Amil Çelebioğlu, *a.g.e.*, 154-158.

⁷ TSMA, D.9600, v.3a.

gibi başka konularda da birçok kitap telif ettirmiştir. Bu kütüphanede hazırlanan kitapların sayısının 100'den fazla olduğu kaynaklarda yer almaktadır⁸.

II. Bayezid (1481-1512) devri, kültür ve sanat bakımından büyük gelişmelerin yaşandığı bir dönemdir. II. Bayezid, daha şehzadeliği sırasında çevresinde oluşturduğu geniş ilim, kültür ve sanat halkalarını pâyitahta taşımış buradaki mevcut kültür ve sanat çevresiyle onları harmanlayarak yeni yaklaşımlar meydana getirmiştir. II. Bayezid'in kitapları hakkında sahip olunan bilgiler diğer hükümdarlardan daha nettir. Çünkü saltanatının son 8 yılına ait bilgileri ihtiva eden bir İn'âmât Defteri bugün arşivlerde mevcuttur⁹. Bu defterde yer alan kayıtlara göre II. Bayezid'e kendi sipariş ettiği eserlerin haricinde 58 adet Kur'ân-ı Kerîm ve çeşitli dua kitapları ile bunların dışındaki farklı konularda telif, tercüme olarak 85 adet kitap hediye olarak takdim edilmiştir. Hükümdar bunlara karşılık 500.000 akçe ve 8500'den fazla sikke ile 50 adet kaftan in'âm etmiştir¹⁰. Bunların haricinde makalenin başlangıcında da belirtildiği gibi onun zamanında Osmanlı Devleti tarihi yazıcılığı başlamış, biri Türkçe diğeri Farsça olan iki adet tarih yazımını devrin iki ünlü tarihçisine sipariş vermiştir.

I. Süleyman (1520-1566) devrine gelindiğinde, Osmanlı sarayında kitap üretiminde ciddi artışlar olmuştur. Bunun en önemli etkenlerinden biri şüphesiz ki saray bünyesinde kurulan ehl-i huref teşkilatının Safevî ve Memlûkler gibi dışardan gelen sanatçılarla beraber zengin bir kadroya sahip olmasıdır. Sultan, Süleymaniye Câmî inşaatının başlamasıyla beraber hem ehl-i hureften hem de dışarıdan hattatlara 35 adet Kur'ân-ı Kerîm istinsah edilmesini emretmiştir¹¹. I. Süleyman devri aynı zamanda seferlerin ve zaferlerin çok olduğu uzun bir dönem olduğundan bu zaferler farklı tarihçilerin farklı bakış açılarıyla kaleme alınmış ve resimli eserler halinde ortaya konulmuştur. Bunlardan en önemlisi I. Süleyman'ın dedesi II. Bayezid'in başlattığı resmî tarih yazıcılığının devamı olan *Süleymannâme* adındaki şehnâmesidir. Bu göreve Mısırlı Şeyh İbrahim Gülşenî'nin (ö. 1534) torunu olan Fethullah Ârifî (ö.1563)

⁸ Süheyl Ünver, "II. Selim'e Kadar Osmanlı Hükümdarlarının Hususi Kütüphaneleri Hakkında" IV. *Türk Tarih Kongresi 10-14 Kasım 1948*, Ankara, 1952, 306, 307.

⁹ İBB, Atatürk Kitaplığı, MC_O_071.

¹⁰ Hilal Kazan, "II. Bayezid'e Hediye Gelen Kitaplar-909-917/ 1503-1512" *CİEPO22 4-8 Ekim 2016*, yayınlanmamış bildiri. (CİEPO: Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları).

¹¹ TSMA, D. 9612.

atanmıştır. Beş cilt olan eser Âl-i Osman'ın tarihini Farsça manzum olarak anlatmaktadır. Son cildi I. Süleyman'a aittir¹². Matrakçı Nasuh olarak bilinen Nasuh b. Abdullah b. Karagöz (ö. 1564) çok yönlü bir entelektüel olarak sultanın seferlerine iştirak etmiş; bu seferler sırasında gördüğü şehir, kale, menzil vs. yerleri tasvir ederek resimli kitaplar yazmış olan bir başka önemli yazardır. Eserleri; *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleymân Han (Mecmû-i Menâzil), Târîh-i Sultan Bâyezid ve Sultan Selîm, Târîh-i Feth-i Şikloş, Estergon ve İstulnibelgrad*'dır¹³. Bu kitaplardan başka I. Süleyman devrinde Taşköprizâde Ahmed Efendi (1495-1561) tarafından Osmanlı literatüründe toplu ulemâ biyografilerinin ilk derlemesi olma özelliği taşıyan *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye* adlı eser de Arapça olarak yazmıştır¹⁴.

II. Selim dönemindeki bazı yazım faaliyetleri arşiv belgelerinden takip edilmektedir. Haklarındaki bilgiler bu kitapların ciltlenmeleri ve mücellitlere ödenen ücretlerle alakalıdır. Söz gelimi bu kitapların ciltlerini yapan Mücellit Mustafa'ya 1569-1574 yılları arasında hususi kütüphanesi için hazırlattığı eserlerin ciltlerine karşılık ödediği üstadiye ücretlerini takip etmek mümkündür¹⁵. Esas eserlerini III. Murad (1574-1595) devrinde yazan Seyyid Lokman aslında II. Selim zamanında saraya Ebussuûd Efendi ve İdrîs Bitlisî'nin oğlu Ebülfazl Mehmed Efendi gibi önde gelen âlimlerce tavsiye edilerek alınmış ve Sigetvar seferi ve sonrasını nazma çekmek üzere şehnâmecî tayin edilmiş, ardından II. Selim'in faaliyetlerini yazmak için onun maiyyetinde görevlendirilmiştir¹⁶. Bu sebeple III. Murad devri için Osmanlı'nın en fazla resimli, gösterişli ve maliyetli kitap üretilen dönemi denilebilir. Yalnızca Seyyid Lokman ve ekibi şehnâmecilik yaptığı yirmi beş yıl içinde Türkçe ve Farsça manzum ve mensur yedi büyük resimli kitap yazmıştır¹⁷. Seyyid Lokman'dan başka Erzurumlu Darî (XIV. yy)'in *Siyer-i Nebî'si* ve *Süleymân Târîhi*, Hoca Sa'deddin'in (ö.1599) *Tâcü't-Tevârih'i*, *Acâibü'l-Mahlûkât*, *Karahisârî Mushafı*, *Surnâme*, Gelibolulu Âlî'nin (1541-1600) *Künhü'l-Ahbâr*, *Nusretnâme*, *Mir'atü'l-*

12 Esin Atıl, *Süleymannâme*, New York 1986.

13 Hilal Kazan, *a.g.e.*, 101-102.

14 Abdulkadir Özcan, "eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye" *DİA*, İstanbul 2010, XXXVIII/485-486.

15 Hilal Kazan, *a.g.e.*, 110-111.

16 Bekir Kütükoğlu, "Lokman b. Hüseyin", *DİA*, Ankara 2003, XXVII/208-209.

17 Bekir Kütükoğlu, "a.g.m.", 208-209.

Avâlim ve Kavâidü'l-Mecâlis'i, Asâfî'nin (ö. 1604) *Şecâatnâme'si* ve yazarı bilinmeyen *Tûtînâme*, *Cemşid Şâh* gibi daha bir takım eserler bu devirde resimli olarak ortaya konmuştur¹⁸.

III. Murad ve III. Mehmed (1595-1603) devrinde saraya intisab eden Tâlikizâde (ö. 1606) 20 Eylül 1595 dergâh-ı âli müteferrikalığı tevcihiyle beraber III. Mehmed tarafından tek şehnâmecî olarak tayin edilmiştir. III. Mehmed ile birlikte Ekim 1596'da Eğri Kalesi'nin fethiyle neticelenen sefere katılmıştır. Bu sefere dair kaleme aldığı Şehnâme'yi 1598'de sultana takdim etmiştir. Bu vazifesi esnasında *Firâsetnâme*, *Şemâilnâme-i Âl-i Osmân ile Şehnâme-i Hümayun ve Tebrîziyye* gibi eserleri yazmıştır¹⁹. Ayrıca III. Murad devrinde tercüme edilmeye başlanıp III. Mehmed devrinde tamamlanan *Tercüme-i Cifri'l-Câmî tercümesi*, III. Mehmed'in talebi ile Türkçeye çevrilen *Dâstân-ı Ferruh ü Hüma* tercümesi gibi kitaplar devletin en parlak devri olan XVI. yüzyılda saray ehl-i hıref nakkaşhanesinde/atölyesinde hazırlanmıştır.

Daha sonraki yıllarda, matbaanın kuruluşuna kadar da sultanlar için kitap telif ve tercümeleri devam etmiştir. Özellikle XVIII. yüzyılda ilme meraklı olan III. Ahmed (1703-1730) ve oğlu III. Mustafa (1757-1774) devrinde diğer zamanlara nazaran telif eserlerin yanında hem doğudan hem batıdan yoğun tercüme faaliyetleri görülmektedir. Bunların bazıları: *Müneccimbaşı Târihi*, *Aynî Tarihi*, *Târih-i 'Alem'ârâ-yi 'Abba'sî*, *Târih-i Seyyâh* gibi tarih, *Akâyid-i Imâm Tahâvî*, *Ahmedü'l-âsâr fî Tercemeti Mesâriki'l-envâr*, *Ahlâk-ı Muhsinî*, *Simâri'l-esmâ* gibi dînî ve ahlâkî kitapların yanı sıra İbni Sinâ'nın *Kanûn fi't-Tıb* kitabı da Hekimbaşı Tokadî Mustafa Efendi (ö. 1782) tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Batı'dan yapılan tercümelerin arasında Latince'den *Mecmu'a-ı hey'eti'l-kadîme ve'l-cedîde*, ve *Târih-i Seyyâh der Beyân-ı Zuhûr-ı Ağvaniyân ve Sebeb-i İnhidâm-ı Bina-i Devlet-i Şâhân-ı Safevîyân*, Almancadan *Nemçe Tarihi*, Grekçeden Arapçaya tercüme edilen Aristo'nun *Tercümetü Mücelledi's-semâniye li Aristetalis* adlı kitabı *Kitâbu's-semâniye fî simâi't-tabîi'* adıyla Türkçeye tercüme edilen kitaplar arasındadır²⁰. Telif kitapların başında Kâtip Çelebi'nin (1609-

¹⁸ Hilal Kazan, *a.g.e.*, 119.

¹⁹ Christine Woodhead, "Talikizade Mehmed Suphi" *DİA*, İstanbul 2010, XXXIX/510-511.

²⁰ Mehmet İpşirli, "Lale Devrinde Teşkil Edilen Tercüme Heyetine Dair Bazı Gözlemler" *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetler*, yayına haz. Ekmeleddin İhsanoğlu,

1657) *Cihan-nuimâsı*, Seyyid Hüseyin Vehbî Efendi'nin (1736) *Surnâme-i Vehbî* adlı eseri nakkaş Levnî tarafından da resimlendirilmiştir. Ayrıca Seyyid Vehbî (ö.1736) *Risâle-i Sulhiyye* adında bir eser daha telif etmiştir. *Nâimâ Tarihi* ve daha birçokları sultanların siparişi olarak sarayda veya saray dışındaki nakkaşhanelerde üretilmiştir.

II

Sultan için hazırlanan kitaplarda yazım için seçilen diller kimi devirlere göre farklılıklar gösterir. Türkçe erken Osmanlı döneminde sultanın siparişiyle hazırlanan eserlerin yazım dili olarak tercih edilmiştir. Bunun sebepleri arasında daha önceki Türk devletlerinin resmî dil olarak Farsçayı seçmiş olması karşısında devlete Türk kimliği kazandırmak, Türkçe yazılan kitaplardan teb'anın daha fazla istifade etmesini sağlayarak toplumun bilgi ve kültür seviyesini yükseltmek, Türkçenin bu telifler vasıtasıyla gelişimini sağlamak gibi hususlar sayılabilir. Hatta Arapça ve Farsçadan tercüme edilmesi istenen eserlerin Türkçelerinin anlaşılır olması hususu da II. Murad'ın üzerinde durduğu önemli bir husustur²¹. Osmanlı devrinde hükümdar tarafından Farsça bir tarih yazımı talebi ilk defa II. Bayezid devrinde olmuştur. Makalenin başlangıcında belirtildiği gibi II. Bayezid Kemal Paşazâde'den Türkçe yazılmış Osmanlı Devleti tarihi isterken, akabinde de Acem'den gelmiş olan Bitlisli İdris'e Farsça bir Osmanlı tarihi siparişini verir. (Resim-1) Bu durum ardından gelen sultanlar tarafından da benimsenince XVI. asrın sonuna değin manzum Farsça şehnâme olarak tarih yazımı ve bu göreve tayin edilenlerin Acem olmaları gelenek haline gelmiştir. Şüphesiz ki bu Osmanlıda yazım dilinin tamamen Farsça olduğu anlamına gelmemektedir. Bunun yanı sıra Türkçe şiirler söylenip divanlar tertip edilmiş ve birçok alanda Türkçe eserler de yazılmıştır. Ancak bu devirde Farsça şiir söylemenin ve Acem'den gelen şâirlerin popüler hale gelmesi diğer sanatçıları hem rahatsız etmiş hem de bazı kıskançlıklara sebebiyet vermiştir. Bu durum Türkçe şiir söyleyen devrin

İstanbul 1987, 33-42; Salim Aydüz, "Lale Devri'nde Yapılan İlmî Faaliyetler", *Divan*, 1997/1, 143-171.

²¹ Nihat Azamat, *II. Murad Devri Kültür Hayatı*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1996, 107-175.

bazı şâirleri tarafından tenkit edilerek, şiirlerinde dile getirilmiştir²². Bu tercihin neden ve hangi amaca yönelik olduğu tartışma konusudur. Bu husus birkaç ihtimali akla getirmektedir. Birincisi devletin bir cihan devleti siyaseti gütmesinden dolayı zaferlerinin daha geniş bir coğrafyada tanınıp bilinmesi istenmiş olabilir. İkincisi o devirde İslam coğrafyasında Arapça ilim dili, Farsça da edebiyat dili olarak yaygın bir şekilde kullanılıyordu. Üçüncüsü, İslam dünyasının hilafet merkezi olan Osmanlı, o devirde hem Doğu'da hem Batı'da her türlü üstün gücü elinde bulunduruyordu. Dördüncüsü, edebî bakımdan bu tercih, Osmanlı sarayındaki Acem tesirinin ve 16. yüzyılda Şirvân ve Tebriz çevrelerinin kültürel saygınlığının bir uzantısını yansıtmış olabilir. Bu sebeple kendi anadili dışında da eserler üretme yetkinliğini cihana göstermek istemiş olabilir. XVI. asrın sonunda III. Murad ve III. Mehmed devirlerinde yeniden Arapça ve Farsçadan Türkçeye sultan için kitaplar tercüme edilerek üretilmiştir. Burada III. Mehmed'in süslü, uzun ve ağıdalı edebî eserleri okumaktan hoşlanmadığı bunun yerine basit, kolay anlaşılır ve sözü uzatmayan hikayeleri tercih etmesi etkili olmuştur²³. Bu devre gelindiğinde manzum kitapların yerini mensur olarak yazılanların almaya başladığı görülmektedir.

III

Entelektüel birer şahsiyet olarak yetiştirilen Osmanlı hükümdarları tahta cüluslarında saray kütüphanesinde olan kitapların bazılarının yazı, cilt ve diğer kısımlarının kalite bakımından düşük veya yıpranmış olduğunu gördüklerinde bunların daha güzel ve okunaklı olarak tekrar istinsah edilerek saraya layık bir şekilde yeniden yazılmasını veya tercüme edilmesini arzu ederlerdi. Bu işi yerine getirecek kişiyi bazen doğrudan kendileri görevlendirdikleri gibi, çoğunlukla yerine getirmesi için kendilerine yakın buldukları sadrazam, reisülküttab, şeyhülislam, hazinedarbaşı ve darüssaade ağası gibi yüksek rütbeli saray çalışanlarını görevlendirirlerdi. Söz gelimi II. Murad kütüphanesi için hazırlattığı kitapların bir kısmını kendi buyurmuş, bir kısmını

²² *Mesihî! Gökten insen sana yer yok.*

Yürü var, gel Acem'den, ya Arap'tan

Olmak istersen itibara mahal

Ya Arap'tan, ya Acem'den gel (Mesihî)[Mine Mengi, *Mesihî Dîvânı*, Ankara 1995, G.177 /

5. *Acem'in her biri kim Rum'a gelir.*

Ya vezaret, ya sancak uma gelir (Le'âlî) Halil İnalçık, *Şâir ve Patron*, Ankara 2003, 13.

²³ Cornell H. Fleischer, *Târihçi Mustafa Âlî, Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*, İstanbul 1996, 188.

da Umur Bey (1309-1348) ve Karaca Bey (ö.1456) aracılığı ile yazdırmıştır²⁴. II. Mehmed saray kütüphanesinde bulduğu kitapların bir kısmını yeniden istinsah ettirmiştir. Yazdırmak istediği kitapları hattat, nakkaş ve mücellitlerden oluşturduğu ekibe özel olarak hazırlatmıştır. Bunun yanı sıra Batı kaynaklarından Türkçeye çevrilmesini istediği eserleri ise Mahmud Paşa (1420-1474) temin edip tercümanları görevlendirmiştir. II. Bayezid döneminde kendinden önceki hükümdarlar gibi pek çok ilim adamı, hekim ve hattatlardan çeşitli konularda hediye kitaplar almıştır. Kendi bir eser yazdırmak istediğinde ise çoğunlukla şehzadelik yıllarından beri arkadaşı olup güvendiği hükümdarlığında Anadolu ve Rumeli Kazaskerlikleri yapmış Müeyyedzâde Abdurrahman Efendiyi (1456-1516) aracı kılmıştır. Telif faaliyetlerinin arttığı şehnâmeciliğin resmî bir kurum haline getirildiği I. Süleyman devrinde sadrazamların ön plana çıktığı görülür. Damat İbrahim Paşa'nın (1493-1536) üst seviyede hâmilîği ve I. Süleyman'a yeni yetenekler kazandırması bilinen bir husustur. Daha sonra sırasıyla Rüstem Paşa (1500-1561), Sokollu Mehmed Paşa (1506-1579) hükümdar için yeni, resimli eserlerin yazılıp tercüme edilmesine aracı olmuşlardır. Sokollu Mehmed Paşa II. Selim devrinde de aracılığa devam etmiştir. Özellikle Şehnâmecî Seyyid Lokman'ın II. Selim ile tanıştırılıp bu göreve tayini onun aracılığı ile olmuştur²⁵. III. Murad, sanata karşı devamlı alaka duymuş bir hükümdardır. Devrinde en fazla resimli eserler telif edilmiş aynı zamanda da Osmanlı resim sanatı klasik üsluba erişmiştir. Şehnâmecî Seyyid Lokman hemen hemen bütün eserlerini onun devrinde yazmıştır. III. Mehmed devrinin en önemli aracısı ise şüphesiz Babüssaade Ağası Gazanfer Ağa'dır (ö.1603). O devirde yazılan, tercüme edilen eserlerin çoğunluğu onun vasıtasıyla olmuştur²⁶. XVIII. asırda III. Ahmet ve III. Mustafa devirlerinin aracısı da Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'dır (1662-1730).

IV

Şehnameci, mütercim veya bir kitap yazmakla görevlendirilecek kişiden öncelikle örnek metin hazırlamaları istenirdi. İdris Bidlisî İstanbul'a gelmeye karar verdiğinde sultan ve şehzadeler adına eserler kaleme almıştı. *Mir'atü'l-*

²⁴ Nihat Azamat, *a.g.t.*, 107-175.

²⁵ Bekir Kütükoğlu, "Şehnameci Lokman", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, 39-49.

²⁶ Esma Şahin, "Hâmilik Faaliyetleri Çerçevesinde Gazanfer Ağa (ö. 1603)'ya Yazılan Manzumeler" *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research*, 12/63, Nisan 2019, 168-193.

Cemâl adlı eserinin II. Bayezid tarafından kabul edilmesinden sonra saray çevresine girmeyi başarmıştı²⁷. Ârifî I. Süleyman'a önce birkaç kaside yazıp takdim etmişti²⁸. *Cifri'l-Câmî* ve *Dâstân-ı Ferrûh u Hü mâ* gibi bazı eserleri III. Mehmed döneminde tercüme eden Mehmed Şerif (1556-57-1631) müderrislik, kadılık ve kazaskerlik görevleri de yapmış, sarayla yakın ilişki içinde olan bir kimsedir. Onun tercüme müsveddeleri III. Mehmed tarafından beğenilmiştir²⁹. Bu hususta en zorlu sınavdan geçen Seyyid Lokman olsa gerektir. Öncelikle *Zafernâme* adını verdiği bir eserini göstermek ve tavsiyelerini almak için devrin önemli alimlerinden Abdurrahman Karabâgî'ye gönderir. Karabâgî eseri inceler, beğenir. Ona şehnâmecilik hakkında çeşitli bilgiler vererek tavsiyelerde bulunur. Ancak iş bu kadarla bitmez. Eserden bir kaç sayfa yazar ve nakkaşlardan birine de bir meclis tasvir ettirir. Bunu önce Sokollu Mehmed Paşa'ya verir. Paşa da bu metin ve resmi incelemesi için sultana takdim eder. Ayrıca Şeyhülislam Ebussuud Efendi (1490-1574) ve İdris Bidlîsî'nin müderris olan oğlu Ebu'l-Fazl b. Hakimüddin İdris (ö.1574) gibi alimlerce tetkik edildikten sonra kendisine esere başlama izni verilir³⁰.(Resim-2)

İster şehnâmeci, ister tarihçi veya bir başka alanda kitap yazmakla görevlendirilen kişi/kişilere ait görevlendirmeler ve bunun ne şekilde cereyan ettiğine dair bilgiler genellikle bu işle görevlendirilen yazarlar tarafından eserin başında anlatıldığı gibi aynı devirde yazılmış tarih kitaplarından ve arşiv belgelerinden - çok sık olmasa- da öğrenilmektedir. Nitekim Şehnâmeci Seyyid Lokman'ın görevden alınıp yerine Talikizâde'nin getirilmesi Tımar Ruznamçe Defterleri'nde

"... müşârun-ileyh mukaddemâ lisân-ı Türkîde nesr ile şehnâmegûyluk hidmetinde olup ehl-i kalem ve sâhib-i ma'rifet nazm [u] nesirde mâhir, inşâ ve imlâda akrânü nâdir olup mukaddemâ merhûm Hüdâvendigâr tâbe serâhu zamanında verdiği Şehnâme makbûl-ı ulemâ olmağın hâlâ lisân-ı Fârisîde şehnâmegûy olan Lokman ref' olunup şehnâme yazılmak lâzım olmağın mezbur (?) müstakkilen şehnâmegûyluk hidmeti lisân-ı Türkîde kemâl-i fesâhat ve belâgatıyla nazm edüp muğlak eylememek üzere dergâh-ı âlî müteferrikalığı ile müşârun-ileyhe verilmek ricâsına pâye-i serî-i

²⁷ Vural Genç, *Acem'den Rum'a Bir Bürokrat ve Tarihçi İdris-i Bidlîsî (1457-1520)*, Ankara 2019, 181.

²⁸ Tahsin Yazıcı, "Ârifî Fethullâh Çelebi", *DİA*, İstanbul 1991, III/371.

²⁹ Şerif Mehmed, "*Dâstân-ı Ferruh u Hü mâ*", Ed. Mehmet Gürbüz, Ankara 2017, 22.

³⁰ Filiz Çağman, "Şehname-i Selim Han ve Minyatürleri", *Sanat Tarihi Yıllığı*, İstanbul 1973, V/411-442.

a'lâya arz olundukda hatt-ı humâyûn-ı sa'âdet-makrûn ile müteferrikalığıyla şehnâmecî ola deyu buyurulduğuna sene erba'a ve elf Muharreminin on beşinci gününden mümmâ sûret-i ru'ûs verilmekle..” diye yer almaktadır³¹.

V

Kitap projesiyle görevlendirilen kişilerin barınma ihtiyaçları karşılanırdı. II. Bayezid İdris Bidlisî'ye Eyüp Ensârî'de bir ev tahsis etmiş ve Bidlisî ömrünün sonuna kadar ailesiyle birlikte orada ikamet etmiştir³². Aynı şekilde Tebriz'den İstanbul'a gelen hattat Sultan Ali'ye de 15.000 akçe ev parası verilmiştir³³. Bunun yanı sıra özellikle ekip halinde hazırlanması gereken şehnâme gibi çok ciltli, resimli olan hacimli kitapların üretimi toplu ve yoğun çalışmayı gerektirdiğinden sorumlu yazarın evinin yanında özel mekanlar inşa edilmekteydi. Şehnâmecî Fethullah Ârifî'nin evine bitişik Aralık 1552-Kasım 1556 tarihleri arasında şehnâme katiplerinin atölye olarak kullanması için bir oda inşa edilmiştir³⁴.

Diğer taraftan bu kişilere başta kağıt olmak üzere ihtiyaçları olan gerekli her türlü malzeme verilirdi. Süleymaniye Câmî için Kur'ân-ı Kerîm yazmak üzere seçilen hattatlara kağıtları, kalemleri ve mürekkepleri verilmişti³⁵. Belgelerden anlaşılan bu dönemde hem *Süleymannâme'*de hem de *Kur'ân-ı Kerîm'*lerde tercih edilen kağıt *Devletâbâdî'*dir³⁶. Şehnâmecî Seyyid Lokman'ın 26 yıl boyunca üretmesi gereken eserler için ihtiyacı olan kağıtlar haliyle çok

³¹ Erhan Afyoncu, “Talikizâde Mehmed Subhî'nin Hayatı Hakkında Notlar” *Osmanlı Araştırmaları*, 21, İstanbul 2001, 285-307. [Adı zikredilen kişi (Talikizâde) eserini önce düzyazı ile Türkçe kaleme almıştır. Kalem ehli, marifetli, şiirde ve nesirde usta olup emsalleri arasında nadirdir. Merhum Padişah'ın(III. Murad) saltanatı döneminde sunduğu Şehname ulemanın makbulü olup, şu an Farsça şehnameci Lokman görevden alınıp şehname yazılması için bilhassa Türkçede son derece düzgün, akıcı ve etkili anlaşılır şiir yazmak için Dergâh-ı Ali müteferrikalığı ile zikredilene (Takilizâde) verilmek ricasıyla Padişah'a arz olunduğunda, hatt-ı hümayun ile müteferrika göreviyle Şehnameci olarak 15 Muharrem 1004/20 Eylül 1595 tarihinde tayin edilmiştir.] BOA. TRD, nr. 177, s. 326-327

³² Vural Genç, *a.g.e.*, 186-187.

³³ Hilal Kazan, *a.g.e.*, 144, 145.

³⁴ BOA, KK. 7098, 42b; Ömer Lütfi Balkan, “Osmanlı Saraylarına Ait Muhasebe Defterleri” *Belgeler*, IX, Ankara 1979, 69.

³⁵ TSMA. D. 9612; BOA, D.BŞM. 38, s. 263 ve KK. 7098, *Masraf-ı Şehriyârî*, 43a,43b.

³⁶ O devirde Hindistan'ın Dekken bölgesinde bulunan Devletâbâd şehrinde üretilen bir cins kağıt.

daha fazla olacağından istediği kadar kağıdı almasına 26 Haziran 1575 tarihinde izin verilmiştir³⁷. Seyyid Lokman'ın kullandığı kağıtlar da farklılık gösterir. 4 Temmuz 1576 tarihli belgeye göre *İstanbûlî* ve *haşebî* kağıtlar müsvedde için alınırken iki farklı kalite *Âbâdî* ve fiyat olarak en pahalı olan *Sultânî* kağıtlar da muhtemelen metnin temize çekilmesinde kullanılmak üzere verilmiştir. Vassâle için de ayrıca kağıt verilmiştir. Kağıtçılar ve parayı teslim eden şahıs da gerektiğinde kağıtları vermek için tenbihlenmişti. İhtiyaçları kadar kalem ve mürekkep de verilen malzemeler arasındadır³⁸. III. Murad devrinde yarım kaldığı yerden yazılmaya başlanan Karahisarî Mushaf'ı için beş yıl içinde çeşitli miktarlarda kağıt satın alınmış olmasına rağmen kağıtların cinsleri hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir³⁹. (Resim-3) Sultan III. Ahmed, zamanının meşhur hattatlarından Şekerzâde Mehmed Efendi'den (ö.1753) Seyh Hamdullah'ın (ö.1520) istinsah ettiği ve en beğendiği nüsha olan Mes-cid-i Nebevî'ye vakfettiği Kelâm-ı Kadîm'i taklid ederek bir *Kur'ân-ı Kerîm* yazmasını ister. Silahdâr Ağa bu Mushaf'ın kağıtlarının temini, boyanıp âharlanması için görevlendirilir⁴⁰. Kağıt, kalem ve mürekkeplerin yanında eserlerin tezyînâtında en gerekli ve çok kullanılan sarı ve yeşil altın, lacivert, zağferan, kına gibi renkli mürekkep yapılacak malzemeler de ilk etapta verilir⁴¹. Verilen bu malzemelerin kullanılmadan evvel belli işlemlerden geçirilmesi gerektiğinden sanatçılara önceden teslim edilirdi. Kağıtlar önce boyanır daha sonra aharlanarak mührelenirdi. Altınlar deste halinde verildiğinden nakkaşlar tarafından arap zamkı ile ezilerek kullanıma hazır hale getirilirdi. Aynı şekilde gerek tezyînât gerekse resimler için alınan renkler de nakkaşlar arasında bulunan renkzen adı verilen sanatçılarca gerekli karışımlar yapılarak istenilen renkler elde edilirdi.

Malzemelerin yanında yazarlara projenin kapsamına göre katipler atanırdı. İdris Bidlisî'ye *Heşt Behişt* için iki katip atanmıştı⁴². Fethullah Ârifî'nin yazması gereken kitap çok cildli bir proje olduğundan onun ekibinde 32 katip/hattat çalışmıştır. Bu hattatların bir kısmı beş cildin müsveddelerini yazmışlar daha usta olanlar temize çekmişlerdir⁴³. Seyyid Lokman'ın 26 yıl

³⁷ BOA, KK. 230, s. 319.

³⁸ TSMA. E. 2114.

³⁹ TSMA., D. 9628.

⁴⁰ TSMA. D. 78, 191a, Ağustos 1732.

⁴¹ TSMA., D. 9628.

⁴² Hilal Kazan, *a.g.e.*, 90.

⁴³ BOA, KK. 7098, 42b.

içinde bir kısmı birden fazla cilt olan yedi büyük eser yazdığından onun 126 kişilik ekibi içinde katiplerin sayısı toplam 21 kişidir⁴⁴. Mesela *Hünernâme*'yi Bosnalı Sinan ile Ali adlı katiplerin/hattatların temize çektiği belgelerde kayıtlıdır⁴⁵. *Şehinşehnâme*'de yazım işini yapan hattatlar 6 kişiden müteşekkil idi⁴⁶. Seyyid Lokman'ın sarayda çalışma süresi oldukça uzun olduğundan ekipte yer alanların bir kısmının vefat etmeleri sebebiyle yerlerine yenilerinin tayinleri gerekiyordu⁴⁷. Yukarıda bahsedilen sayıda katipler bunca uzun seneler hep birlikte çalışmamışlardır. Gerek Ârifî'nin gerekse Seyyid Lokman'ın ekibindeki katiplerin sayısı zaman içinde artmıştır. Sultanın sipariş ettiği kitapların yazılımlında hangi çeşit yazı kullanılıyordu, sorusu bu safhada akla gelebilir. Talik yazı şiir yazımında tercih edilen bir yazı türü idi. Şehnâmeler de manzum olarak yazıldığından talik yazının kullanımı gelenek haline gelmişti. Ayrıca talik yazının bir diğer adı hatt-ı Fârisî olduğundan Farsça yazılan bu eserler de talik yazı ile yazılmaktaydı. Ayrıca Osmanlı hattatları arasında talik yazıyı o devirde sanatkarane yazacak hattat pek bulunmadığından Acem hattatlar tercih edilmiştir⁴⁸. Ancak XVI. asrın sonuna doğru nesir yazı daha çok tercih edilmiş, başta Seyyid Lokman olmak üzere, Darîr'in *Siyer-i Nebî*'si, Şerif Mehmed'in *Ferruh u Hümmâ*'sı ve diğerleri mensur olarak yazılmıştır. Mensur yazılar rahat okunması bakımından nesih adı verilen hat yazısı ile yazılmışlardır.

Nakkaşların ekibe dahil olmaları kitabın yazımının biraz daha ileri safhalarında olurdu. Söz gelimi kaynaklarda bildirildiğine göre Ârifî, şehnâme

⁴⁴ Hilal Kazan, "Farklı Açılardan Bir Bakışla Şehnameci Seyyid Lokman'ın Saray İçin Hazırladığı Eserler" *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 2010, XXXV/117-136.

⁴⁵ BOA, KK. 1767, s.28b; BOA, KK. 246, s. 68

⁴⁶ Hilal Kazan, "a.g.m.", 117-136.

⁴⁷ "Şehnâme-güyy Lokman Efendi mektup viriüp şehnâme katiplerinden 9,5 akçesi olan İlyas feot olup yerine Molla Alaaddin Mansur Şirâzî yarar ehl-i kalem olmağ- la mücellid Veli bildirmeğin mezkurun yirine 9,5 akçe ile katip olmak buyurıldı." 5 Receb 989/5 Ağustos 1581, BOA, KK.239, s.129; "Bâ-hattı Efendi; Şehnameci Lokman arzıyla 4 akçe ile Şehname katiplerinden iken feot olan Şemseddin Mehmed'in yeri Emir Mustafa'ya verilmek buyuruldu, 27. C.992/13 Nisan 1589, BOA, KK. Ruûs Defteri 242, 308.

⁴⁸ Talik yazıda Osmanlı üslûbu XVIII. asırda Mehmed Esad Yesarî (ö. 1798) tarafından başlatılmıştır.

metninin 20000 ila 30000 beytine geldiğinde kendisine nakkaşlar tayin edilmiş olup bunlar 15 kişiden ibaretti⁴⁹. Tıpkı katipler/hattatlar gibi Seyyid Lokman'ın ekibinde ise bu sayı yıllar içinde değişime uğrayarak toplam 92 kişiye ulaşmıştır⁵⁰. III. Murad devrinde yeniden yazılmaya başlanan ancak III. Mehmed devrinde tamamlanan Erzurumlu Ömer Darîr'e ait 6 cildlik *Siyer-i Nebî* de bol resimli bir eserdir. Bu eserin resimlerini yapıp tezhipleyen 5 nakkaş şâkirdinin başında nakkaşbaşı ve nakkaş kethüdası bulunmaktaydı. Bu nakkaşlar belgeye göre 6 cilde 814 meclis tasvir etmişlerdir⁵¹. Mücellitler eserin hacmine göre bazen nakkaşlarla birlikte bazen de en son olarak ekibe dahil edilirdi. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Burada şöyle bir soru akla gelebilir. Kitapların yazarları eserlerini hep İstanbul'da sarayda mı yazıyordu? Bilgileri nereden topluyorlardı? Kaynakları nelerdi? Yazarların yazmaları gereken eserlerin kaynakları şayet saray kütüphanelerinde mevcutsa bu kitaplardan istifade ederek eserlerini yazarlardı. Eğer talep edilen bir kitap tercümesi ise bu da tercümana bir zorluk çıkarmazdı. Ancak şehname veya sultanın zaferlerini, seferlerini yazanlar için durum farklıydı. Osmanlı şehnamecileri Doğu'da olduğu gibi mitolojik kahramanlıkları anlatmadığından şehnamecilerin veya diğer bahsedilen eserleri yazanların hükümdarla sefere gitmeleri ve orada gördüklerini yani realiteyi not alarak eserlerini yazmaları gerekirdi. Bu sebeple Matrakçı Nasuh'un bugün bize bıraktığı şehir tasvirleri bu konuda belge niteliği taşıyan en önemli birinci el kaynaklardır. Seyyid Lokman da diğer görevlendirilmiş yazarlar gibi sultanın seferlerine iştirak etmiştir⁵². Hatta onun görevden alınması dahi bir sefer esnasında gerçekleşmiştir⁵³. Yazarlar seferlere sadece kendileri gitmez yanlarına ekiplerinden nakkaş ve musavvirler de alırlardı. Bunlar savaş esnasındaki bazı önemli sahneleri eskiz olarak çizerler, İstanbul'a gelince kitaba hangi eskiz uygun bulunursa/beğenilirse onu işlerlerdi⁵⁴.

⁴⁹ Aşık Çelebi, *Meşairu's-Şuarâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ali Emîrî Tr.772, 442; BOA, KK. 7098, 42b.

⁵⁰ Hilal Kazan, "a.g.m.", 117-136.

⁵¹ TSMA. E. 12292.

⁵² Filiz Çağman, "a.g.m.", 411-442.

⁵³ Selanikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selanikî*, Haz. Mehmet İpşirli, I-II, İstanbul 1999, 622.

⁵⁴ Rıfka Melül Meriç, *Türk Nakış Sanatı Tarihi Araştırmaları I, Vesikalar*, AÜİF, Ankara 1953, 59. Bekir Mehmed adında ehl-i hireften bir nakkaş sadrazam ile sefere gidip dönmüştür.

Uzun soluklu proje kitaplarda zaman zaman hükümdara sunumlar yapıyordu. Aslında bazı sultanların, projenin nasıl yürüdüğüne ve hangi safhaya geldiğine dair merakları da olabiliyordu. Böyle meraklı bir sultan kendisi de şair ve kuyumcu olduğu için tabii ki I. Süleyman idi. Ârifî çalışkan ve hızlı üreten bir şâirdi ve şiirleri de çevresi tarafından beğeniliyordu. I. Süleyman da zaman zaman onu çalışırken izlemekteydi. Zaten o da yazdıklarını bölümler halinde hükümdara gönderdiğinde bol ihsana da kavuşmaktaydı⁵⁵. Hızlı yazdığı için günlük ücretine de sık sık zam yapıyordu. 25 akçe gündelikte başladığı görevinde ücreti önce 35 akçeye çıkmış, 60.000 beyitten oluşan eseri yarılattığında ise ücretine 30 akçe birden zam yapılarak 65 akçeye kadar yükselmiştir. Matrakçı Nasuh *Mecmû-i Menâzil* için 15 Şubat 1540'da 150 filori, Estergon, Uston Belgrad ve Siklos kalelerinin tasvirlerinin karşılığında 30 filori ile ödüllendirilmiştir⁵⁶. Seyyid Lokman ise tamamlanan eserleri hükümdara cilt cilt takdim etmekteydi. Her takdimden sonra başta yazarın kendisi olmak üzere emeği geçen bütün sanatkarların yanında Seyyid Lokman'ın akraba ve adamlarına da ihsanlarda bulunulurdu⁵⁷. Süleymaniye Câmî için hazırlanan *Kur'ân-ı Kerîmlerin* de hangi durumda oldukları zaman zaman kontrol edilirdi⁵⁸.

Görev süresi boyunca saraydaki ve saray çevresinde yer alan diğer sanatçılar tarafından projeye görevli sanatçılar arasında bazı kıskançlıklar olduğu, görevli sanatçıları sultanın gözünden düşürme çabaları da mevcuttur.

⁵⁵ Filiz Kılıç, *Meşâirü'ş-Şuarâ İnceleme Tenkitli Metin*, Gazi Üniversitesi, SOBE, Ankara 1994, 558.

⁵⁶ Kaan Doğan, *A Filori Defteri from the Era of Suleyman the Magnificent (Topkapı Palace Museum Archive Defter No: 1992)*, The Department of Near Eastern Languages and Civilizations Harvard University 2019, 52.

⁵⁷ Bu belgedeki bilgi Seyyid Lokman'ın sadece bir cild karşılığında aldığı in'am ve ihsanların bir kısmıdır. Gerek Devlet Osmanlı Arşivleri'nde gerekse Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde Seyyid Lokman'ın aldığı in'amlar ve mal varlığı ile ilgili birçok belge mevcuttur. "*Şehnâme-gü'y Mevlanâ Lokman Sultan Selîm-i Sâni zaman-ı şeriflerinde vaki olan hususu yazup tamam etmeğin zeâmetine 10 000 akçe terakkî buyurıldı.*

Ve Şehnâmeyi tasvir eden Nakkaş üstad Osman ile Ali 'ye mahlulden ikişer akçe terakkî buyurıldı. Ve Şehnâme 'ye hizmet eden kâtib ve nakkaş ve mücellide dahî terakkî. Ve dirliğin hizmet eden kâtibe mahlulden ikişer akçe terakkî ve şakirtlere dahi. Ve müşârün ileyh Lokman 'a hizmet eden Kapucu Hasan 'a düşenden bölük başlık arz olunmak. Ve Lokman Efendi 'ye hizmet eden 5 nefer kimesnenin tımar ve dirliklerine dahl olunmamak için mukaddemen virilen hükm-i şerif mucibince hâliyâ emr virilmek buyurıldı. 10 S. 989 Erbiâ/ 16 Mart 1581, Çarşamba, BOA, KK. 238, s. 297."

⁵⁸ TSMA. D. 9601.

Bu durum "Yeryüzüne indirilen kıskançlığın onda dokuzu bilginlerin ve sanatkârların payına düşmüştür.", söylemini doğrulamaktadır. İdris Bidlisi *Heşt Behişt*'i yazmaya başladığı ilk zamanlardan itibaren saray içindeki sultana yakın üst düzey kişiler tarafından oluşturulan bir hizip tarafından sürekli kıskanılıp kendisine karşı yoğun muhalefet oluşturulmuştur. Bu hizbin başındaki kişiler ilk zamanlarda onu destekleyen Müeyyedzâde (ö.1516) ve Hadım Ali Paşa (ö.1511) idi⁵⁹. Ârifî'yi kıskanıp I. Süleyman'a şikayet edenlerin başında sarayın en meşhur ve ekol sahibi sanatkarı nakkaş Şah Kulu (ö. 1556) gelmektedir. Çünkü Ârifî'den önce I. Süleyman onu çalışırken ziyaret eder, eserlerine hayranlık duyardı. Ârifî'nin üretkenliği onu sultanın ilgisinden mahrum bırakmıştı. Seyyid Lokman da 26 yıl sultanların ilgisini muhafaza etmiş bir proje yürütücüsüdür. II. Selim ve III. Murad'ın saltanatı boyunca her türlü tenkide rağmen Sokollu Mehmed Paşa sayesinde yerini korumayı başarmıştır. Ancak o da selefleri gibi saraydaki ve dışardaki devrin seçkinleri tarafından dışlanmıştı⁶⁰.

Resimli kitap üretimi konusunda bir diğer önemli konulardan biri kitaplarda resimlemenin nasıl olduğu, hangi resmin nerede yer alacağı ve bu resimlerin konusunun kimin tarafından belirlendiğidir. Bu hususta mevcut birkaç belge konuyu aydınlatmak için ipuçları vermektedir. Resimli eserlerdeki resimlerin konularına kimin karar verdiğine dair genel kanı nakkaş üzerinde yoğunlaşmaktadır. Resim için ayrılmış olan yere nakkaş metinle uyuşan bir sahneyi; ya da bu bir seferi/şavaşı anlatan metinse kendi hazırladığı eskizlerden birini seçerek oraya resmederdi⁶¹. Ancak Şerif Mehmed tarafından III. Mehmed zamanında Farsçadan tercüme edilen *Dâsîtân-ı Ferruh u Hümmâ* isimli eserin Topkapı Sarayı Müzesi Revan Kitaplığı 1484 numaralı müsveddesinde bazı sayfalarda yazar; resim için boşluklar bıraktığı gibi bu boşlukların kenarlarına nasıl bir resmin çizilmesi gerektiği hususunu ayrıntılı olarak açıklamıştır. Bir nevi nakkaşa nasıl bir resim yapacağı yazar tarafından söylenmiş, nakkaşın kendi zevkine göre bir resim yapması önlenmiştir. Ancak doğu

⁵⁹ Vural Genç, *a.g.e.*, 180-220.

⁶⁰ Baki Tezcan, "Tarih Üzerinden Siyaset: Erken Modern Osmanlı Tarih Yazımı", *Erken Modern Osmanlılar*, ed. Virginia Aksan-Daniel Goffman, trc. Onur Güneş Ayas, İstanbul 2011, 239-240.

⁶¹ Şerif Mehmed, *a.g.e.*, 27.

kültüründe gelenek halinde olan savaş ve işret meclislerinin yer alacağı sayfalara sadece işret meclisi veya cenk meclisi şeklinde not düşmüştür⁶². (Resim-4) Eserin İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar arasında 1975 envanter numaralı esas nüshasında nakkaşın yazarın notlarına genellikle uyduğu görülmekte ancak bazı yerlerde kendi başına bağımsız hareket ettiği de anlaşılmaktadır⁶³. (Resim-5)

Bir diğer husus eserlerin hazırlanma safhalarıdır. Bu safhalardan ilki kağıtların terbiyesi idi. Eserler, gözü rahatsız ettiği için beyaz kağıda yazılmazlardı. Beyazın kırılması için nohut ve cehri denilen bir bitki kaynatılarak elde edilen renkle kağıtlar boyanır. Ardından nişasta ve su karışımından elde edilen muhallebi çürütüldükten sonra kağıdın her tarafına sürülür mührelemek adı verilen işlemle kağıt kayganlaştırılarak yazıya hazır hale getirilir ve bir müddet tam kurumaları için dinlendirilirdi. Yazarın müsvedde olarak yazdığı metin tamamlandıktan sonra beyaza çekmek adı verilen esas nüsha görevli hattat veya hattatlar tarafından yazılırdı. Yazımı tamamlanan sayfaların etrafı cedvelkeş denilen sanatkar tarafından bazen altın ile bazen farklı renkli mürekkep ile cetvelle çerçevelenirdi. Renkzenlerin⁶⁴ hazırladığı renkli boyalarla musavver denilen nakkaşların bir kısmı boş sayfalara resimleri çizer, tarrah adı verilen diğer sanatkarlar dış mekan peyzajları çizerken bir kısmı boyar, bir başkası taramalarını yapar, bir kısmı altınları sürer, diğeri altınları mühreler neticede bir sayfanın işi tamamlanmış olurdu. Bütün bu bir sayfada yapılan işlemlerin her biri farklı bir sanatçı tarafından yapıldığından ortaya çıkan resim de anonim bir ürün olurdu. Bu sebeple grup çalışmalarıyla üretilen eserlerde sanatçı adı görmek ya da her bir resmi bir sanatçıya atfetmek pek mümkün değildir. Ancak sadece tek bir sanatçının elinden çıkmış resimler de yok değildir. Bunlar daha ziyade az resimli eserlerde olur. Sayfaların tamamı üzerindeki işlemler bitince formalar deste halinde mücellide teslim edilir. Usta mücellit ve yardımcıları en âlâ tasarımlarını sultanın kitapları için hazırlarlardı.

⁶² TSMK. R. 1484, 27a. “Bu mahalde Ferruh ve Hürrem Hüsbân Şah ile şikara çıkup bir meşezarda bir arslan çıkup Ferruh Efendi vurup bir okla arslanı öldürdüğü tasvir oluna.”

⁶³ Şerif Mehmed, a.g.e., 29.

⁶⁴ Rıfki Melül Meriç, a.g.e., 11. “1005/1596 senesi Nakkaşlar cemâ’ati şakirtlerinden Mûsa Nakkaş, Rengzen, 2”

Sultan için kitapları hazırlayan sanatçıların sayıları bazı eserler hakkındaki belgelerde verilmiştir. İdris Bidlisî'ye sadece iki yardımcı hattat verilmiştir⁶⁵. Süleymaniye Câmî için 37 adet Kur'ân-ı Kerîm 22 hattat tarafından yazılmıştır⁶⁶. Fethullah Ârifî'nin ekibinde 30 katip, 15 nakkaş ve bir mücellit vardır⁶⁷. Seyyid Lokman'ın neredeyse bir okul olan ekibinde 52 nakkaş, 34 müzehhip, 4 musavvir, 21 katip, 13 mücellit, bir vassaleci, bir cetvelkeş olmak üzere toplam 126 kişi çalışmaktaydı⁶⁸. *Karahisârî Mushafı*'nda 1 hattat, 7 nakkaş, 3 mücellit çalışmıştır. *Siyer-i Nebî*'de 1 katip, 2 mücellit ve 7 nakkaşın çalıştığı kaydı vardır⁶⁹.

VI

Tamamlanan kitabın sultana takdimi gene bir aracı vasıtası ile olurdu. Kitaplar takdim edildikten sonra hükümdar kitabın üretiminde çalışan başta yazar olmak üzere diğer sanatkarlara ihsanlarda bulunurdu. Bu ihsanlar bazen tımar ve zeâmet gibi toprak cinsinden, bazen cübbe, hil'at gibi elbise cinsinden genellikle de sikke, filori ve akçe gibi para cinsinden olurdu. Kitapların yazarları en üst derecede ödüllendirilirdi. İdris Bidlisî yazmış olduğu *Târih-i Âl-i Osman*'ı sultana takdim ettikten sonra 12 Mayıs 1506 tarihinde Bursa çatmasından bir cübbe ile 50.000 akçe in'âma nâil olmuştur⁷⁰. Ârifî, *Şehnâme*'nin son cildi olan *Süleymannâme*'yi Haziran-Temmuz 1558 tarihinde tamamlamış, sultana takdim etmiştir. Ancak kendisine Dergâh-ı Âli Müteferikalığının dışında ödül olarak ne verildiğine dair bir kayıt bulunmamaktadır. Şüphesiz ki o da diğerleri gibi en üst derecede I. Süleyman tarafından ödüllendirilmiştir. Sultan için kitap yazanların içinde en uzun süreli ve verimli çalışanı şüphesiz ki Seyyid Lokman'dır. O, sadece hükümdar için değil diğer üst düzey saray yöneticileri ve elitleri için de eserler yazmıştır. Bu onun iyi bir yönetici olduğunu, projelerini ekibiyle motivasyonlarını kaybetmeden 26 yıl boyunca aynı heyecanla çalıştırmayı gerçekleştirmesinden anlaşılmaktadır. Arşivlerdeki bilgilere göre bu sürede kendisine makam olarak Dergâh-

⁶⁵ Hilal Kazan, *a.g.e.*, 89.

⁶⁶ TSMA. D. 9601; Ömer Lütfü Barkan, "İstanbul Saraylarına Ait Muhasebe Defterleri", *Belgeler*, IX, Ankara 1979, 69, 70.

⁶⁷ Hilal Kazan, *a.g.e.*, 100.

⁶⁸ Hilal Kazan, "a.g.m.", 117-136.

⁶⁹ Hilal Kazan, *Ehl-i Huwref Defterlerinde Katipler (Cemâ'at-i Kâtibân-ı Kütiib)*, Marmara Üniversitesi, SOBE, yayınlanmamış YL Tezi, İstanbul 1999, 44, 54, 55.

⁷⁰ Hilal Kazan, *a.g.e.*, 90.

ı Âli Müteferrikalığı, Musul, Ruha/Urfa, Nusaybin ve kendi doğum yeri olan Urmiye’de zeâmetler ve topraklar verilmiştir. Günlük ücretine zaman zaman 100’er akçe zam yapılmış, bunun haricinde de kendisine kitap teslimlerinde toplam 55.000 akçe ve hem ücretlerinde hem de topraklarında artırmalar yapılmıştır⁷¹. (Resim-6) *Karahisârî Mushafı, Siyer-i Nebî*, Süleymaniye Câmi Kur’ân-ı Kerîmleri, *Dâstân-ı Ferruh u Hümmâ* ve diğer yüzlerce kitabın yazarları, hattatları, nakkaş ve mücellitleri de benzer şekilde sultanlar tarafından ödüllendirilmişlerdir.

Kitap üretimi tamamlanıp görev süreleri dolan yazarlar hayatlarını nasıl idame ettiriyorlardı sorusu, bu safhada önemlidir. Devlet kademesinde görevli olan Şerif Mehmed, Şair Nedim, Hekim Tokatlı Mustafa gibi kendilerinden kitap tercüme edilmesi istenenler, görevlerini yapmaya devam ediyorlardı. Aynı şekilde Osmanlı Devleti’nin tarihini II. Bayezid devrinde Türkçe yazmakla görevlendirilen Kemalpaşazâde de kendisine 30.000 akçe ödül verildikten sonra müderrislik görevine devam etmiştir⁷². Acem’den gelen yazarlar için aynı şeyi söylemek pek mümkün olmamaktadır. İdris Bidlisî, neredeyse kitabının yazım süreci boyunca, kendisine karşı oluşturulan hizip tarafından manevi baskı altında kalmış, durumu her ne kadar hükümdara şikayet ettiyse de bu problem çözülemediğinden 12 Mayıs 1506’da *Heşt Behişt*’i II. Bayezid’e takdim edip kendisinden hacc etmek için izin istemiştir. O, böylece bir an önce payitahttan ayrılmak istemiştir. Fakat sultandan gerekli izni alması uzun zaman almış ve ancak 1511 yılı ortalarında Hicaz’a gitmek için İstanbul’dan ayrılmıştır⁷³. I. Süleyman’ın şehnâmececi olarak tayin ettiği Ârifî Fethullah Çelebi, daha önce bahsedildiği gibi, üretkenlik ve edebî yeteneği diğer tanınmış sanatkarlar tarafından kıskanılıp sultanın gözünden düşürülmek için çaba sarfedilen bir edebiyatçıdır. *Süleymannâme*’nin sonuna devrin sadrazamı Rüstem Paşa’yı öven bir bölüm ekleyerek kendisinden yardım talebinde bulunmuştur⁷⁴. Genel olarak kaynaklar II. Selim’den babasından gördüğü ilgiyi görmeyen Ârifî’nin 966’da (1558-59) sıla için Mısır’a gittiği ve üç yıl sonra orada öldüğünü yazar⁷⁵. Ancak arşiv belgelerinde durumun

⁷¹ Hilal Kazan, “a.g.m.”, 117-136.

⁷² Şerafettin Turan, “Kemalpaşazâde”, *DİA*, Ankara, 2002, XXV/238-240.

⁷³ Vural Genç, *a.g.e.*, 220-252.

⁷⁴ Ahmet Faruk Çelik, *Fethullah Arifi Çelebi’nin “Şahnâme-i Al-i Osman”ından Süleymannâme*, AÜ, Doktora Tezi, Ankara 2009, 18-19.

⁷⁵ Tahsin Yazıcı, “a.g.m.”, 371-373.

böyle olmadığı görülmektedir. Arşiv belgesine göre Eylül 1563'te kendisine Şehnâme malzemesi olarak 9 deste *Devletâbâdi* cins kağıt teslim edilmiştir⁷⁶. Kaynaklarda belirtilen *Fütûhât-ı Cemîle* adlı eserin, Şehnâme ile aynı vezinde yazılıp aynı nakkaş tarafından resimlenmesi Ârifî'ye ait olabileceği düşüncesini pekiştirmektedir⁷⁷. Demek oluyor ki Ârifî payitahtı 1558-59'da değil 1563'ten sonra terk etmiştir. Zaten halefi Eflâtun da bu tarihten 9 ay sonra sarayın yeni Şehnâmecisi olarak tayin edilmiştir⁷⁸. Seyyid Lokman III. Murad devrinde tamamladığı eserleri sultana takdim etmiş, karşılığında ödülleri almıştı. Fakat III. Mehmed'in cülûsundan sonra daha önce belirtildiği gibi bu görevinden alındı ve yerine Tâlikîzâde getirildi. Tarihiçi Mustafa Selânikî, onun azil sebebini yeni padişahın cülûsundan beri nazım ve nesirde ihmali olmasına ve padişaha daha önce şehzadelîği sırasında görüp incelediği parçaları yeniden takdim etmesine bağlar⁷⁹. Buna rağmen Lokman'dan daha önce başlamış olduğu eseri tamamlaması istenmiştir. Bunun üzerine Eğri seferi için orduya katılmışken İstanbul'a döndü. Ancak yaptığı çalışmalar eskisi gibi ilgi görmemiş ve kendisine kenar defterdarlığı verilerek pâyitahttan uzaklaştırılmıştır. Ardından onun da Mısır'a gittiğine dair kayıtlar mevcuttur. Hakkındaki son kayıt Aralık 1601 tarihlidir. Hayatının bundan sonraki kısmı ve vefat tarihi hakkında bilgi bulunmamaktadır⁸⁰.

Sonuç olarak Osmanlı Sarayı'nda bir kitabın üretimi- ister telif ister tercüme projesi olsun- uzun ve karışık bir yolculuktur. Sultan'a kitap yazma yarışına giren yüksek eğitimli saray görevlileri ve pâyitahta başka devletlerden gelen ilim irfan sahibi kişiler sultanın himayesini kazanmak, bir kitap siparişi almak için kendilerinden ve buldukları mevkilerden beklenmedik yöntemlerle birbirlerini karalamakta beis görmezler. Göreve getirildiklerinde kendilerine birçok maddî manevî imkanlar ve ayrıcalıklar verilir. Haliyle onların böyle bir refah içinde bulunmaları kaybedenlerde kıskançlık ve çekemezlik krizleri oluşturur. Görevliler bir taraftan sultanların siparişlerini yazarken diğer yandan bu anti-propaganda ile mücadele etmekte durumundadırlar. Bu sadece yazarların karşılaştıkları bir husus değildir.

⁷⁶ BOA, KK. 1866, 9.

⁷⁷ TSMK, H. 1592, TahsinYazıcı aynı yer.

⁷⁸ BOA, KK. 1866, 146.

⁷⁹ Mustafa Selânikî, *a.g.e.*, 622.

⁸⁰ Bekir Kütükoğlu, "a.g.m.", 208-209.

Aynı zamanda sanatkarlar ekibinde yer alan her kademedeki sanatçı da kendi akranları tarafından kıskanılırlar. Bu mücadeleciler ortamında her bir tarafın şikayetlerine karşı sultanların tavrı her zaman aynıdır. Takip edildiği kadarıyla sultanlar seçtikleri yazarlara sahip çıkmış, dedikoduculara pirim vermemiştir. Aslında karmaşık görünen bu süreçte üretim, sanatçı ilavesi ve malzeme temini gibi diğer gerekli işler kendi düzeni içinde yol alıp, eserler vaktinde sultana takdim edilmiştir. Bu kargaşa ve karmaşa ortamına rağmen sultanların cömert sanat hâmilikleri sebebiyle Osmanlı Devleti özellikle XV. ve XVI. yüzyılda cihan-şumül bir devlet olarak diğer alanlarda olduğu gibi sanatlı ve resimli kitap üretiminde de kendi ince zevkini göstererek Osmanlı üslubunu oluşturmuştur.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri⁸¹

A - Başkanlık Osmanlı Arşivi:

D.BŞM. (Bâb-ı Defteri, Başmuhasebe Kalemi)

KK (Kâmil Kepeci)

KK. Ruûs Defteri (Kâmil Kepeci Ruûs Defteri)

B - Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi:

T SMA. D. (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri)

T SMA. E. (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı)

C - Topkapı Sarayı Kütüphanesi

T SMK. H. (Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Hazine)

T SMK. R. (Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Revan)

D - Atatürk Kitaplığı

MC_O (Muallim Cevdet Osmanlı)

⁸¹ Arşiv belgelerinin numara ve tarihleri dipnotlarda verilmiş olduğundan tekrardan kaçınılmıştır.

E - Birinci El Kaynaklar

Aşık Çelebi, *Meşairu'ş-Şuara*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ali Emiri Tr.772.

Selanikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selanikî*, Haz. Mehmet İpşirli, I-II, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.

Şerif Mehmed, "*Dâsitân-ı Ferruh u Hü mâ*", Ed. Mehmet Gürbüz, Ankara 2017.

F - Araştırma ve İnceleme Eserleri

AFYONCU, Erhan, "Talikizâde Mehmed Subhî'nin Hayatı Hakkında Notlar" *Osmanlı Araştırmaları*, İstanbul 2001, XXI/285-307.

ATIL, Esin, *Süleymanname*, New York, National Gallery of Art, 1986.

AYDÜZ, Salim, "Lale Devri'nde Yapılan İlmî Faaliyetler", *Divan*, 1997/I/143-171.

AZAMAT, Nihat, *II. Murad Devri Kültür Hayatı*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1996.

BARKAN, Ömer Lütfü, "İstanbul Saraylarına Ait Muhasebe Defterleri", *Belgeler*, IX, Ankara 1979.

ÇAĞMAN, Filiz, "Şehname-i Selim Han ve Minyatürleri", *Sanat Tarihi Yıllığı*, V, İstanbul 1973, 411-442.

ÇELEBİOĞLU, Amil, "*Türk Mesnevî Edebiyatı: Sultan II. Murad Devri*", İstanbul 2018.

ÇELİK, Ahmet Faruk, *Fethullah Arifi Çelebi'nin "Şahnâme-i Al-i Osman"ından Süleymanname*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2009.

DOĞAN, Kaan, *A Filori Defteri from the Era of Suleyman the Magnificent (Topkapı Palace Museum Archive Defter No: 1992)*, The Department of Near Eastern Languages and Civilizations Harvard University 2019.

ERÜNSAL, İsmail E., *Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik*, Timaş Yayınları, İstanbul 2015, 88-94.

FLEISCHER, Cornell H., *Târihçi Mustafa Âlî, Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, 188.

GENÇ, Vural, *Acem'den Rum'a Bir Bürokrat ve Tarihçi İdris-i Bidlîsî (1457-1520)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2019.

İNALCIK, Halil, "Osmanlı Tarihçiliğinin Doğuşu", *Söğüt'ten İstanbul'a*, Trc. Fahri Unan, Imge Kitapevi, Ankara 2000, 116.

İNALCIK, Halil, *Şâir ve Patron*, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2003.

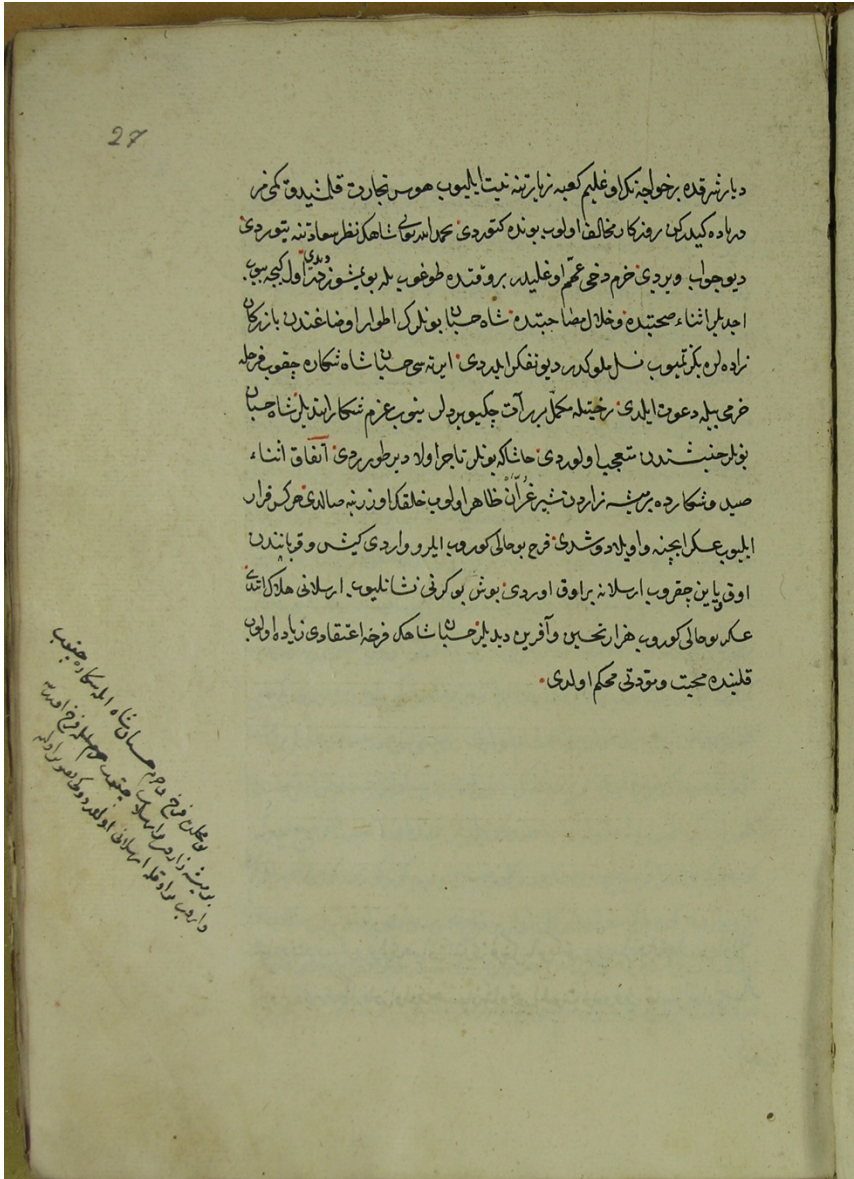
- İPŞİRLİ, Mehmet, “Lale Devrinde Teşkil Edilen Tercüme Heyetine Dair Bazı Gözlemler” *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetler*, yayına haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, IRCICA, İstanbul 1987, 33-42.
- KAZAN, Hilal, *XVI. Asırda Sarayın Sanatı Himayesi*, 70-74, İSAR, İstanbul 2010.
- , “II.Bayezid’e Hediye Gelen Kitaplar- 909-917/ 1503-1512” *CİEPO22 4-8 Ekim 2016, (yayınlanmamış bildiri)*.
- , “Farklı Açıdan Bir Bakışla Şehnâmecî Seyyid Lokman'ın Saray İçin Hazırladığı Eserler” *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 2010, XXXV/117-136.
- , *Ehl-i Hıref Defterlerinde Katipler (Cemâ'at-i Kâtibân-ı Kütüb)*, Marmara Üniversitesi, SOBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1999.
- KILIÇ, Filiz, *Meşâirü's-Şuarâ İnceleme Tenkitli Metin*, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2010.
- KÜTÜKOĞLU, Bekir, “Lokman b. Hüseyin”, *DİA*, Ankara 2003, XXVII/208-209.
- , “Şehnâmecî Lokman”, *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 1991, 39-49.
- MENGİ, Mine, *Mesîhî Dîvânı*, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 1995.
- MERİÇ, Rıfki Melül, *Türk Nakış Sanatı Tarihi Araştırmaları I, Vesikalar*, AÜİF, Ankara 1953. ÖZCAN, Abdulkadir, “eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye” *DİA*, İstanbul 2010, XXVIII/485-486.
- ŞAHİN, Esmâ, “Hâmilik Faaliyetleri Çerçevesinde Gazanfer Ağa (ö. 1603)'ya Yazılan Manzumeler” *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research*, Samsun 2019, XII/LXIII, 168-193.
- TEZCAN, Baki, “Tarih Üzerinden Siyaset: Erken Modern Osmanlı Tarih Yazımı”, *Erken Modern Osmanlılar*, ed. Virginia Aksan-Daniel Goffman, trc. Onur Güneş Ayas, Timaş Yayınları, İstanbul 2011, 239-240.
- TURAN, Şerafettin, “Kemalpaşazâde”, *DİA*, Ankara, 2002, XXV/238-240.
- ÜNVER, A. Süheyl, “II. Selim'e Kadar Osmanlı Hükümdarlarının Hususi Kütüphaneleri Hakkında” *IV. Türk Tarih Kongresi 10-14 Kasım 1948*, Ankara 1952, 294-312.
- WOODHEAD, Christine, “Talikizade Mehmed Suphi” *DİA*, İstanbul 2010, XXXIX/510-511.
- YAZICI, Tahsin, “Ârifî Fethullah Çelebi” *DİA*, İstanbul 1991, III/371-373.

Resim 1: Idris Bidlisi, Heşt Behişt, TSMK. H.1655, 22b

Resim 2: Ahmed Karabagî, Seyyid Lokman, Ahmed, Feridun, Nakkaş Osman, Nakkaş Ali, *Selimhannâme*, TSMK. A.3595, 13a

Resim 4: Yazar nakkaşa boş alana ne tür bir meclis tasvir edeceğini belirtiyor.
 TSMK, R. 1484 Dâstân-ı Ferruh u Hümâ, 27a.

Resim 5: Nakkaşın kendinden istenen meclisi tasvir ettiğini gösteriyor. İÜK, T.1975, *Dâsitân-ı Ferruh u Humâ*, 30a.

Resim 6:: II. Selim, Sokollu Mehmed Paşa, Seyyid Lokman sarayda Sultana kitap takdim ederken, *Selimhannâme*, TSM, A.3595, 13a.

“THE JOURNEY OF A BOOK IN THE OTTOMAN PALACE”

Abstract

Specific book ordering for the sultan himself started during the reign of Murad II, developed and diversified with Mehmed II, Bayezid and Suleyman I and finally reached the peak during the reign of Murad III and Mehmed III. Sultans instructed some high ranked state officials such as the Grand Vizier to order a book and they searched for the sultan literary personalities with a unique style and language. In further stages, it has been understood that these individuals were given the sole right of book writing. Among the books ordered by Sultans were the ones focusing on the history of dynasty of the Ottoman Sultans and their military achievements, as well as religious matters and others. Writing a book was taking longer time depending on the volume and big book projects were carried out by a group of writers. The language of these books was Persian due to the fact that it was accepted to be a literary style. At the final stage, the book was ready to be presented to the Sultan. Everyone in the book writing team was awarded according to their position and contribution to the writing from the main author to the ink maker. The Sultan was known to dignify the author and few others who took a serious role in the team by presenting some honorific garments, called hil'at, timar and zeamet land with a tax revenue. Moreover, a book in the Ottoman court, whether an original work or a translation was a long journey. Sultans and their patronage in the arts showed itself in producing books with aesthetic concerns.

“ Keywords

Ottoman court, Sultan, manuscript, miniature painting, art patronage, art.

RAFAEL ROMANININ TERCÜMESİNE DAİR
RECAİZADE MAHMUD EKREM'İN TENKİDİ
VE HÜSEYİN DÂNİŞ'İN CEVABI ÜZERİNE BİR
DEĞERLENDİRME*

Mesut KOÇAK**

ÖZET

Bu makalede Recaizade Mahmud Ekrem'in az bilinen, buğüne kadar yayımlanmış eserleri içinde yer almamış; kendisi hakkında yapılan çalışmalarda da pek konu edilmemiş bir tenkit metni ile Hüseyin Dâniş Bey'in söz konusu tenkide verdiği cevabın neşirleri yapılacak; iki metnin devrin tercüme tartışmaları içinde tuttuğu yer değerlendirilecektir. M[ehmed] S[alahaddin] ve A[hmed] L[ütfullah]'ın Lamartine'den çevirdikleri Rafael romanının tercüme müsveddeleri, değerlendirmesi için kendisine ulaştırıldıktan sonra Recaizade Mahmud Ekrem, uzun sayılabilecek bir tenkit kaleme alır. Tercüme, müsveddeleri kendisine ulaştıran Hüseyin Dâniş Bey'e ait zanneden Recaizade, tenkidi de ona hitaben yazar. Hüseyin Dâniş Bey ise hem "üstad"ın ilgisine övgü hem de tenkide karşılık olacak bir cevabi yazı kaleme alır. Her iki metin de mütercimler tarafından 1314 (1898) tarihinde yayımlanan Rafael tercümesinin başına konulur. Her iki metin de tercüme usulüne dair önemli görüşler ihtiva eder. Bilhassa Recaizade Mahmud Ekrem'in tercüme üzerine genel ve özel görüşlerinin yer aldığı metin, Türk edebiyatında klasikler tartışmasının yapıldığı bir dönemde kaleme alınmış olması bakımından ayrıca önemlidir. Klasikler tartışmasına yazılarıyla dâhil olmuş Hüseyin Dâniş'in tercümeyle ilgili görüşleri de bu bakımdan dikkate değer. Bu makale, her iki metnin neşri ve değerlendirmesi ile birlikte hem Türk edebiyatının en önemli simalarından Recaizade Mahmud Ekrem'e dair hem de Tanzimat'tan sonra edebiyat sahasında ortaya çıkan yenileşme hareketinin en önemli taşıyıcılarından olan tercümelere dair araştırmalara bir katkı sağlamayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler

Tanzimat Edebiyatı, Tercüme, Tenkit, Recaizade Mahmud Ekrem, Hüseyin Dâniş.

* Makalenin geliş tarihi: 03.05.2021 / Kabul tarihi: 25.05.2021

** Dr. Öğr. Üyesi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, mesut.kocak@hotmail.com (<https://orcid.org/0000-0001-6802-1762>).

Giriş

Hilmi Ziya Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*¹ adlı önemli eserinde “*uyanış devirlerine yaratıcılık kudretini veren tercümedir.*” der ve “*medeniyetin sürekli açılış yolu üzerindeki bütün esaslı uyanış hareketleri[nin] bu sûretle, her şeyden önce, birer büyük tercüme devri ile başlamış*” olduğunu altını çizer.² Denebilir ki tarih boyunca bütün köklü atılımların, medeniyetlerin, uyanış, aydınlanma ve Rönesans tecrübelerinin vücût bulmasında sistematik yahut yoğun tercüme faaliyetleri etkili olmuştur. Osmanlı'nın bilimde, teknikte, sanatta ve edebiyatta kendine yeni bir yön tayîn etmeye çalıştığı on dokuzuncu yüzyılın başından sonuna kadar da nicelik ve nitelik itibarıyla giderek artan bir tercüme faaliyetinden söz etmek mümkündür. Yön arayışının bilhassa edebiyat ayağında tercümelerin köklü bir değişime öncülük ettiği söylenebilir.³

Tercümelerle Türk edebiyatı asırlar boyunca sahip olduğu edebî zevk ile bu zevki çevreleyen edebî nazariyenin, türlerin, dilin, üslûbun ve temaların dışına çıkmaya başlar. Yeni fikirler ve yeni bir estetik anlayış ise, önce Fransız edebiyatından, daha sonra artarak ve çeşitlenerek Batı edebiyatlarından yapılan tercümelerle Türk edebiyatını yeni bir vadiye doğru akıtmaya başlar. Asırlar boyunca divan edebiyatının çevrelediği nazariyenin, türlerin, dilin, üslûbun ve temaların yerini yenileri alırken bunlara dair tartışmalar daima canlılığını korur. Bilhassa dil ve üslûp bu devrenin tenkit edebiyatı içerisinde önemli mevzulardan biri, belki en başta gelenidir.⁴ Divan edebiyatının süslü nesrine karşı, yeni fikirleri en sarıh şekilde, halkın anlayabileceği bir dille

¹ Hilmi Ziya Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2020.

² Hilmi Ziya Ülken, *a.g.e.*, s. 5.

³ Tanzimat devri edebiyatında tercümelerle ilgili geniş değerlendirmeler için bkz.: Mustafa Nihat Özön, *Türkçede Roman*, İletişim Yayınları, İstanbul 2020, s. 141-184.; Orhan Okay, *Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı: Fikirler, Türler, Topluluklar, Temalar*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2015, s. 91-99.; Emel Kefeli, “Türk Edebiyatında Çeviri”, *Türk Edebiyatı Tarihi 3*, (Editörler: Talât Sait Halman, Osman Horata, Yakup Çelik, Nurettin Demir, Mehmet Kalpaklı, Ramazan Korkmaz, M. Öcal Oğuz), TC Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2007, s. 51-60.

⁴ Tanzimat devrinde dil değişimi ve tartışmaları ile ilgili iki önemli kaynak için bkz.: Ağâh Sırrı Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Evreleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1972.; Gülden Sağol Yüksekaya, “Osmanlı Döneminde Dilde Sadeleşme”, *Osmanlı Kültür ve Sanat 9*, (Editörler: Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul 1999.

ifâde etmek gerekliliği Şinasi'den başlamak üzere yazarların temel meselesi olur. Şinasi, "konuşulan söz"ü "yazılan söz"e gazete aracılığı ile dönüştürürken⁵ yeni edebî türlerin bünyelerine uygun bir dil ve üslûbun gelişmesinde tercüme yol gösterici olur. Yeni bir nesir diline duyulan ihtiyacın en fazla hissedildiği ve üzerine tartışmaların yapıldığı tür romandır. Denebilir ki Yusuf Kâmil Paşa'nın Fénelon'un *Télémaque* çevirisinden başlamak üzere müstakil bir roman dilinin meydana getirilmesinde Tanzimat yazarlarının Batı dillerinden yaptıkları tercüme etkili olmuştur.⁶ Ancak bu etki dağınık, kontrolsüz ve tesadüfidir. Nitekim 1880'lere kadar yapılan tercüme sağlam bir roman dilinin oluşumunda pek etkili olmaz. "1860 yılıyla 1880 arasında yavaş yavaş olan yıkıntının yerine yeni bir çeşidi anlatacak dil kurulmaya başlar" ve "Edebiyat-ı Cedîde ortaya çıktığı zaman ortada ilk maddeleri var olan bir dil bul[urlar]."⁷

Bu devrenin göze çarpan en büyük eksikliği tercüme üzerine yazılan tenkitlerdir. Çevrilecek eserlerin seçiminde göze çarpan tesadüflüğe, çeviri usûlü söz konusu olduğunda çoğunlukla taklit ve tanzir eşlik eder. Münif Paşa'nın *Muhaverât-ı Hikemiye* (1859), Yusuf Kâmil Paşa'nın *Tercüme-i Telemak* (1862), Ahmed Lütfi Efendi'nin *Hikâye-i Robenson* (1864), Ahmet Midhat Efendi ve Ebüzziya Tevfik'in *Bir Fakir Delikanlı'nın Hikâyesi* (1868), Reccaizâde Mahmud Ekrem'in *Atala* (1872), Şemseddin Sami'nin *Robenson* (1876), Selânikli Tevfik'in *Klod Go* (1876), Muallim Naci'nin *Sefiller* (1881), Muallim Naci'nin *Terez Raken* (1881), Ahmet Midhat Efendi'nin *Nedamet mi? Heyhât!* (1889) ve sâir tercümelerindeki⁸ ön sözler (mukaddimeler) tercüme usûlünün

⁵ Ahmet Hamdi Tanpınar, XIX. *Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, s. 180.

⁶ Orhan Okay, "Tercüme edebiyatının gelişme seyri aynı zamanda Türkçe nesir için önemli olan bir roman dilinin oluşmasında da dikkat çekici hamleler göstermektedir. Bu, yalnız konuşma dili veya sadeleşme meselesiyle ilgili değildir. Eski inşa tarzıyla roman denilen bu yeni türde yazarın/anlatıcının vakaları, kahramanları ve onların iç dünyalarını, çevreyi, eşyayı tasvir etmesi ve diyalogların yerleştirilmesi ne kadar mümkün olabilirdi? Bu bakımdan ilk tercümelerden itibaren anlatıma bağlı metinlerin ifâdesi için farklı bir dil arandığı adım adım takip edilebilmektedir." der. Bkz.: Orhan Okay, *a.g.e.*, s. 93.

⁷ Mustafa Nihat Özön, *a.g.e.*, s. 142-143.

⁸ Tanzimat devri ilk roman çevirilerine dair kapsamlı bir çalışma için bkz.: İnci Enginün, *Yeni Türk Edebiyatı: Tanzimat'tan Cumhuriyet'e (1839-1923)*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2013, s. 177 vd.

dil, üslûp ve teknik yönlerine dair doğrudan doğruya mütercimlerin görüşlerini muhtevî olmaları bakımından önemlidir. Bununla beraber tercüme usûlü ve meseleleri üzerine ciddi yazıları muhtevî ön sözlerin (mukaddimelerin) sayısal olarak fazla olmadığı görülür. Tercüme edebiyatının nicelik itibariyle en fakir yanı ise tercüme üzerine yazılan tenkitlerdir.⁹

Hilmi Ziya Ülken, Tanzimat'tan sonra yapılan tercümelerin "zengin ve canlı" olduğunu, ancak bunların beklenen hakiki tercüme faaliyetleri olmadığını ifade eder. Bu devrin tercüme faaliyetlerini "dağınık ve tesadüfî" olarak nitelerken "karşılıklı kontrol ve tenkidi kabul eden kolektif teşebbüslere" ihtiyaç olduğunu vurgular.¹⁰ Tanzimat devri edebiyatında tenkit literatürüne yakından bakıldığında, Türk edebiyatının yönünü değiştiren tercüme gibi fevkalade mühim bir meseleye dair metinlerin iki elin parmaklarını geçmeyecek sayıda olduğu görülecektir. Klasik edebiyata, dil ve üslûp bahislerine, edebî türlere dair ciddi bir tenkit edebiyatının olduğu Tanzimat devrinde tercüme söz konusu olduğunda göze çarpan bu kısırlık, üzerinde bilhassa düşünülmesi icap eden mühim bir mesele olarak ortada durmaktadır. Bu bağlamda Berkes'in 1880'lerin ilk yarısından 1908'e kadar tercüme edilen eserlerin çoğunlukla çevrilmesi kolay popüler macera ve aşk romanları olduğu üzerinde durması ve bunun çevirmenlik sanatını kolaylaştırdığını söylemesi önemlidir:

Onun için bu dönemde, İstanbul'da Bâb-ı Âlî Caddesi basın bölgesi olarak gelişmeye başladı. Matbaalar çoğaldı, kitap basımı arttı, çevirmenlik gelişmeye ve hızlanmaya başladı. **Çevirmenlik sanatı kolaylaşmaya da başladı, çünkü bu dönemin profesyonel çevirmenleri yüksek edebiyat ve felsefe çevirmenleri değil, halk için yazılmış macera romanlarının çevirmenleriydi.** *Jules Verne* romanları, *Üç Silahşörler*, *Monte Kristo Kontu* çevirileri, çevirmenleri değilse bile matbaacıları ve kitapçıları zengin edecek kadar rağbet görüyordu. Bâb-ı Âlî Caddesi'nde çoğu Ermeni, Rum ve Yahudi olan kitapçılar toplanmaya başladı. Popüler serüven, seyahat ve fen konularından sonra cinayet ve polisiye

⁹ Tanzimat devrinde roman tercümelerine dair görüş ve tenkitlere dair müstakil bir makale için bkz.: Nesime Ceyhan, "Romanla Tanışan Neslin Tercüme Tekniği ve Tenkidine Dâir Tartışmalar", *Türkbilgi*, Sayı 14, Ankara 2007, s. 41-59.

¹⁰ Hilmi Ziya Ülken, *a.g.e.*, s. 260-261.

romanlar moda oldu. Abdülhamit'in kendisi de bu çeşit romanların iyi bir müşterisi olmuştur.¹¹

1908 yılına kadar yapılan çevirilerin çoğunlukla çevrilmesi kolay popüler romanlar olması; yüksek edebiyat ve felsefeye dair eserlerin, bir başka ifâde ile "klasikler" in bunlar içerisinde çok az bulunması da çeviri edebiyatı üzerine üretilen tenkit ve gerçekleşen tartışmaların sayı bakımından az olmasının sebeplerinden biri olarak görülebilir. Nitekim klasikler söz konusu olduğunda tartışma da kendiliğinden gelmiş ve nelerin çevrileceği, bizde klasik bulunup bulunmadığı gibi meselelerin yanında bunların nasıl, hangi usûlle çevrileceği gibi görüşler de "klasikler tartışması"nın bir parçası olmuştur.¹²

Tanzimat devrinde yazılan çok az sayıdaki tercüme tenkidi, birkaçı hariç tutulursa, yayımlanan tercüme üzerine kaleme alınmış tenkitlerdir. Birkaçı ise mütercimlerin "üstat" olarak gördükleri yazarlara gönderdikleri tercümelelerine dair yapılan tenkitlerdir. Bu ikinci kategoridekiler tenkit olmalarının yanında kısmen de takriz hüviyetine sahip yazılardır. Nesîme Ceyhan bunları; Namık Kemal'in *Diyojen*'de tefrika edilen *Mikromega* ve Recaizade Mahmud Ekrem'e ait *Meprizon* tercümelerinin tenkidi, Mehmet Atâ'nın *Paul ile Virginie* tercümesine yapılan tenkitler ve Atâ'nın bunlara verdiği cevaplar, Kemâlpaşazâde Said Bey'in *Galâtât-ı Tercüme*'sine dair Said Bey'le Ahmed Midhat arasındaki tartışma, Atamyân'ın Xavier de Montepin'den *Mecnûneler Tabîbi* adıyla çevirdiği esere Mehmed Celâl'in *İrtikâ* mecmuasındaki yazılarıyla yaptığı eleştiriler ve Safvet Nezîhî'nin "Tercüme Yazıları"¹³ olarak tespit etmiştir. Ceyhan ayrıca bu makalenin de konusu olan Recaizade Mahmud Ekrem'in M[ehmed] S[alahaddin] ve A[hmed] L[ütfullah] tarafından çevrilen *Rafael* tercümesine yazdığı tenkidi de zikreder ancak tenkit metni hakkında eksik bilgiler verir.¹⁴

¹¹ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002, s. 369. (Alıntı metindeki vurgu bana ait.)

¹² Ramazan Kaplan, "Klasikler Tartışması", *Türkoloji Dergisi*, Cilt XI, Sayı 1, Ankara 1993, s. 198-206.

¹³ Nesîme Ceyhan, "a.g.m.", s. 48-57.

¹⁴ Ceyhan, makalesinde M(ehmed) Salahaddin ve A(hmed) Lütfullah'ın birlikte çevirdikleri *Rafel* tercümesine dair şunları söyler: "M(im).S(in).-E(lif). L(am)'ın *Rafael* tercümesi önsözü, mütercimlerinin, incelemesi için Recâizâde Mahmud Ekrem'e gönderdikleri tercümelerinin kısa bir tenkidi olması ve Ekrem'in tercüme hakkındaki düşüncelerini içine alması bakımında önemlidir. Önsözün Ekrem tarafından

Bu makale, Türk edebiyatının kendine yeni bir yön aradığı ve yeni bir vadiye doğru akmak sûretiyle modernleşmeye başladığı Tanzimat devrinin en etkili yazar ve münekkitlerinden Recaizade Mahmud Ekrem'in bugüne kadar gözden kaçmış bir yazısını ve bu yazıya verilmiş bir cevabı tanıtmayı amaçlamaktadır. Bu yazı, bugüne kadar Recaizade'nin yeniden yayımlanan kitaplarında ve eserlerinden yapılan derlemelerde görülmemiş, (yukarıda adı geçen makaledeki kısmi ve eksik bilgiler bir tarafa bırakılacak olursa) Recaizade ile yahut Hüseyin Dâniş'le ilgili çalışmalarda bahsine rastlanmamıştır.¹⁵ Tanzimat edebiyatının en mühim meselelerinden tercüme usûlüne dair bir tenkit olmanın yanında metni değerli kılan diğer husus klasikler tartışmasının devam ettiği bir dönemde kaleme alınmış olmasıdır. Recaizade bu tenkit metnini Lamartine'in *Rafael* adlı eserinin M[ehmed] S[alahaddin] ve A[hmed] L[ütfullah] tarafından yapılan çevirisi için kaleme almıştır.¹⁶ Çeviriyi, müsveddeyi kendisine ileten Hüseyin Dâniş Bey'e ait zanneden Ekrem, tenkitlerini de ona hitaben yazmıştır. Bu tenkidi önemli kılan bir diğer husus, klasikler tartışmasına da dâhil olan Hüseyin Dâniş'in söz konusu tenkitlere cevap niteliği de taşıyan bir karşı hitap yazmış olması ve bu metnin de tercümenin

"Klâsikler Tartışması"nın henüz yapıldığı bir zamanda tartışmanın orta yerindeki Hüseyin Dâniş'e ithaf edilmesi de ilginçtir." (s. 53).

Tercüme müsveddesi Hüseyin Dâniş Bey tarafından Recaizade'ye verilir ve Recaizade Rafael tercümesi müsveddelerinin Hüseyin Dâniş Bey'e ait olduğunu zannederek metni değerlendirir ve hitabı da bu sebeple Hüseyin Dâniş Bey'edir.

Recaizade Mahmud Ekrem'in bir yönüyle de takriz hüviyeti taşıyan tenkit metni Ceyhan'ın ifâde ettiği gibi kısa değildir. Bu makalenin sonraki sayfalarında da görüleceği üzere bir hayli uzundur. Kitabın 5. ve 32. sayfaları arasında toplam 28 sayfalık bir metindir.

Recaizade'nin Hüseyin Dâniş Bey'e ait zannederek kaleme aldığı tenkit metnine karşı Hüseyin Dâniş de bir cevap yazar. Bu ikinci metin de kitapta mevcuttur.

¹⁵ Recaizade Mahmud Ekrem ve Hüseyin Dâniş'le ilgili yararlanılan kaynakların dışında şu kaynaklarda da tenkit metnine, ona verilen cevaba ve her iki metne dair bahse rastlanmamıştır. Bkz.: Kâzım Yetiş, *Talim-i Edebiyat'ın Retorik ve Edebiyat Nazariyatı Sahasında Getirdiği Yenilikler*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1996; Bedia Koçakoğlu, *Hüseyin Daniş'in Fuad Köprülü'ye Cevabı: Münâzarâtım*, Palet Yayınları, Konya 2014; Hayrettin Ayaz, *Tanzimat şiirinde metafizik konular: Şinasi, Ziya Paşa, Namık Kemal, Recaizade M. Ekrem, Abdülhak Hamid, Muallim Naci, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ*, 1995; Nermin Bulur, *Hüseyin Daniş'in Makaleleri ve Bunlar Üzerinde Edebi Tesbitler*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1993.

¹⁶ Lamartine, *Rafael*, (Mütercimleri: M[ehmed] S[alahaddin] ve A[hmed] L[ütfullah]), Âlem Matbaası, İstanbul 1314.

başına konmasıdır.¹⁷ Bu özellikleri ile Tanzimat edebiyatında tercüme üzerine yazılmış az sayıdaki tenkit metinlerinden (kısmen tartışmalardan) biri olma hüviyetine sahiptir.

Recaizade Mahmud Ekrem'in Tercüme Dair Görüşleri

"*İkdam* muharrirlerinden Hüseyin Dâniş Beyefendi'ye" hitabıyla başlayan metin, kompozisyon bakımından önce tercüme usûl ve imkânları üzerine düşünceleri, bunun akabinde ise *Rafael* tercümesine dair müstakil tenkit ve teklifleri içermektedir. Metnin bilhassa ilk bölümü, klasikler tartışmasının devam ettiği bir dönemde, tartışma konularından olan tercüme ihtiyacı, tercümede usûl ve tercümenin zorluğu/olanağı gibi meselelere ayrılmıştır. Recaizade'nin üzerinde durduğu meseleler bu bakımdan önemlidir. Zira klasikler tartışmasına doğrudan müdahil olmayan yazar, dolaylı da olsa edebiyat ve kültür gündemini meşgul eden tartışmaya dair görüşlerini böylece ifâde etmiştir. *Rafael* tercümesi müsveddelerinin kendisine Hüseyin Dâniş Bey vasıtasıyla ulaşmış olması da bunda etkili olsa gerektir. Yukarıda ifâde ettiğimiz gibi Hüseyin Dâniş Bey, klasikler tartışmasının merkezindeki isimlerden biridir. Aşağıda görüleceği üzere tenkit metninin bir hayli uzun ve detaylı yazılmış olması buna hamledilebilir.¹⁸

Recaizade, ilk olarak yeryüzündeki lisânların birbirinden farklı olmalarına dikkat çeker. Fesâhat ve belâgatçe birbirinden farklı nitelikleri hâiz olan lisânların ifâde kâbiliyetlerinin de farklı olacağına işaret eder. Buna bir de o lisânla düşünen, hisseden insanların kâbiliyet farkı eklenince iki lisân arasındaki farkın iyice açılacağı fikrine ulaşır. Recaizade'nin dil hakkındaki bu fikirleri mâhiyet itibariyle klasikler tartışmasının baş aktörlerinden Ahmet

¹⁷ Edebiyat ve kültür tarihimizin en mühim tartışmalarından biri olan klasikler tartışması, Ahmet Midhat Efendi'nin *Tercümân-ı Hakikat*'in 24 Ağustos 1313 (5 Eylül 1897) tarihli nüshasında "Müsâbaka-i Kalemîyye İkrâm-ı Aklâm" başlıklı yazısıyla başlar ve uzun süre devam eder. Ahmet Cevdet, Cenap Şehabeddin, Necip Asım Ahmet Rasim, Hüseyin Sabri gibi birçok muharririn dâhil olduğu bu uzun soluklu tartışmaya Hüseyin Dâniş kökten bir soruyla, "klasik nedir?" sorusuyla müdahil olur ve dikkat çektiği hususlarla tartışmanın seyrini değiştirir. Bkz.: Hüseyin Dâniş, "İkrâm-ı Aklâm", *İkdâm*, 6 Eylül 1313. Ayrıca bkz.: Ramazan Kaplan, "a.g.m."

¹⁸ Recaizade [Mahmud Ekrem], "*İkdam* Muharrirlerinden Hüseyin Dâniş Beyefendi'ye", Lamartine, *a.g.e.* içinde, s. 5-32.

Cevdet'in düşünceleriyle örtüşür. Ahmet Cevdet'in düşüncesi klasik eserlerin dillerinin ait olduğu dilin bütün inceliklerine sahip olmaları dolayısıyla aynı his ve fikirle tercüme edilmelerinin mümkün olamayacağı yönündedir.¹⁹ Recaizade bunu aşağıda tercümesi verilen metinde de görüleceği gibi ""Bir tercüme güya bir kanava işinin tersidir" sözü meşhurdur. Filhakîka bir (kanava)'nın tersinden yüzünün mâhiyeti ne dereceye kadar anlaşılabilirse bir tercüme de aslının kemâlini o kadar gösterebilir." şeklinde ifade eder ve şiir söz konusu olduğunda tercüme imkânının tamamen zorlaştığını, mütercimim müellifin hissiyâtına ve fikriyâtına sahip olmasının dahi tam bir tercüme yetmeyeceğini dile getirir.²⁰

Şiirde "vahdet-i hiss ü fikr ü nazar[ın] bile" tam bir tercüme için kâfi olmadığını düşünen Recaizade, "klasik ve sedevr"²¹ olarak tavsif edilen, hele hele *Rafael* gibi "serâpâ şî'rden ibaret bir eserin" "lisân-ı Osmanîyi nakli teşebbüsünü ümit olunduğu kadar netice-pezîr-i muvaffakiyet veya semerebahş-ı menfaat addedenlerden" olmadığını belirtir. Bu bağlamda Recaizade'nin Ahmet Midhat'ın tercüme hakkındaki görüşlerinden ziyade Ahmet Cevdet'in düşüncelerine daha yakın olduğu söylenebilir.²² Bununla birlikte onun bu konuda asıl hemfikir olduğu isim Hüseyin Dâniş Bey'dir. Hüseyin Dâniş, 1313 (1897) yılında dâhil olduğu klasikler tartışmasında, bir eserin yazıldığı dildeki hislerin tercüme edildiği dilde karşılık bulamayacağını, bu sebeple de tam bir tercümenin olanaksız olduğunu söylemiştir.²³ Recaizade,

¹⁹ Ahmet Cevdet, "İkrâm-ı Aklâm", *İkdâm*, 25 Ağustos 1313.

²⁰ Yazarlık hayatının başından itibaren birçok nazım ve nesir birçok tercüme yapmış olan Recaizade, tercüme imkânının güçlüğüne farkındadır. Pejmürde adlı eserinde çevirdiği bir şiir üzerine söyledikleri de burada ifade ettikleriyle örtüşür mâhiyettedir: "Bendeniz ise tercümeye değil.. şî'rin Fransızcasındaki fikri ifadeye çalıştım. [...] Herhalde bir lisânda söylenen güzel şiirler başka lisânlara intikal ettikçe letâfetlerini hemen yarı yarıya kaybederler. Eğer bir nakil bendeniz gibi pâ-der-gil olursa eser-i tercüme vü taklîd işte böyle şâyeste-i nazar olmak mertebesinden baîd olur." Recaizade Mahmud Ekrem, *Pejmürde*, Âlem Matbaası, İstanbul 1311, s. 117-118.

²¹ Metinde sin, dal, vav, ra harfleri ile yazılmış kelime, Fransızca şaheser anlamına gelen "chef d'oeuvre" olmalıdır.

²² Ahmet Midhat Efendi, her dilin kendine özgü ifade biçimleri olduğunu ve başka bir dilde bunları aynen karşılamak mümkün olmasa da yetenekli bir mütercim sayesinde bunun aşılabileceği görüşünü dile getirir. Bkz.: Ahmet Midhat Efendi, "Klâsikler Bahsinin Biraz Tevsvii", *Tercümân-ı Hakikat*, 4 Eylül 1313.

²³ Hüseyin Dâniş, "a.g.m."

Rafael tercümesine yazdığı tenkitte Dâniş'in bu düşüncelerini tekrarlar gibidir.

Recaizade, "klasik ve sedevr" addolunacak *Rafael* gibi eserlerin tercümesinin belli bir zaman diliminde mümkün olmadığını, ortaya çıkacak tercümenin olsa olsa aslının toprağa gömülmüş cesedi yahut solgun bir rengi olacağını iddia ettikten sonra böyle bir tercüme girişiminin kendi dönemi için gereksiz olduğunu da vurgular. Recaizade'ye göre o gün için bu eseri okuyup anlayacak ve zevk alacak okurların yüzde doksanı zaten Fransızcasından okuyabilecek dil bilgisine sahiptir. Tercüme bu anlamda yararsız gördüğü anlaşılan Recaizade, "tercümeden maksat "kitaphâne-i maârif-i Osmâniyeyi -emsâli Avrupa lisânlarında nadir olan- öyle bir eser-i edebîye mâlik etmek ise buna esasen bir şey denemez." diye bir açık kapı bıraksa da iyi bir tercüme için harcanacak zaman ve emeğin telif bir esere harcanacak zaman ve emekten az olmadığını üzerinde özellikle durur ve tercümenin gereksizliği fikrini vurgular. Bu sûretle Recaizade, klasikler tartışmasını yürüten yazarların tercümenin gerekliliği konusundaki fikirlerinden bir hayli ayrılır.²⁴

Recaizade, yazısının bundan sonraki kısmında yine de *Rafael* gibi eserleri tercüme etmek arzusundaki "erbâb-ı heves" in dikkat etmesi gereken hususları sıralar. Bu tercümenin *Telemak* tercümelerinin ne eski ne de yeni örneklerine benzememesi gerektiğini söyler.²⁵ Bunu, eserin "yazıldığı lisâna göre efkâr ve üslûpça hâiz olduğu meziyât ve evsâfi bizim lisânımıza bihakkın aksettirecek sûrette noksansız.. doğru.. hâlis.. fasih.. selis.. vâzih.. şâîrâne.. rengîn ve latîf bulunması" şeklinde özetler. Avrupalı yazarların fesâhat ve belâgatte "yek-tavır" olmaya özen gösterdiklerini, bu sayede metnin okuyucuyu bıktırmak gibi bir eksiklikten kurtulduğunu belirtir. Eserin aslında "rengîn-i hayâl" olan kısımların Osmanlı nesrinin imkânları ölçüsünde "parlak bir üslûp ile"; sade yerlerin ise "seci-perdazlık gibi hemen kâffe-i aklâm-ı üdebânın bazen kendilerini alamadıkları seyyiât-ı me'nûseye kapılmaksızın"

²⁴ Bilhassa Ahmet Midhat Efendi, Necip Âsım, Cenab Şehabeddin gibi yazarlar klasiklerin tercüme edilmelerinin yararları üzerinde dururlar. Bkz.: Ahmet Midhat Efendi, "Yine İkrâm-ı Aklâm", *Tercümân-ı Hakikat*, 27 Ağustos 1313; Cenab Şehabeddin, "Klâsikler Meselesi", *Tercümân-ı Hakikat*, 28 Ağustos 1313; Necip Âsım, "Tercüme", *Kitap*, Kostantiniye 1311.

²⁵ *Telemak* tercüme ve Tanzimat devri edebî tercümelerinin dil özellikleri hakkında bir değerlendirme için bkz.: Orhan Okay, *a.g.e.*, s. 91-99.

ifâde yollarının aranmasını tavsiye eder. Her lisânın kudretinin farklı olduğunu bir kez daha vurgulayan Recaizade, Fransızca için doğal ve güzel olan kimi benzetmelerin ve sözlüklerde yer alan kelimelerin tam karşılıkları tercüme geçirildiğinde cümlelerde, ibarelerde, tamlamalarda bazı ses ve mânâ kusurları ortaya çıkacağı uyarısında bulunur. Bu kusurların giderilmesi için “lisânımızın şîvesine göre Fransızcadaki letâfet-i üslûp ve efkâra muâdil sayılacak bazı tadilât icrâ etmeli”dir.²⁶

Recaizade müstakil olarak *Rafael* tercümesine dair tenkitlerine geçmeden önce mütercime (ki yukarıda bahsettiğimiz gibi eserin mütercimini Hüseyin Dâniş Bey zannetmektedir) tercüme devam etmesini tavsiye eder. Ona göre bu gayrette en azından “tercüme vadisinde dahi tecrübe-i kalem fâide-i mühimmesi husûle gelmiş olacağına nazaran bir beis” söz konusu değildir. Tenkidin bundan sonraki kısmında maddeler hâlinde *Rafael* tercümesinde gördüğü kusurları dile getirir. Bu kusurların çoğu belâgat ve fesâhat kusurlarıdır. Metnin aşağıda, bu makalenin ekinde, verilen çevirisinde de görüleceği gibi kelime ve cümlelerin eserin aslındaki kelime ve cümlelerle anlam ve âhenk bakımından uyumlu olması gerekliliği Recaizade’nin üzerinde ehemmiyetle durduğu husustur.

Hüseyin Dâniş Bey’in Recaizade Mahmud Ekrem’e Cevabı

“Atûfetlü Ekrem Beyefendi Hazretlerine” diye başlayan metin, Recaizade’nin tenkidine nazaran kısadır. Bu metni de genel olarak ikiye ayırabilir: İlk bölümde Recaizade Mahmud Ekrem uzun uzadıya övülür. Bu bölüm, Recaizade’nin devri için önemini ve niçin “üstâd” olarak adlandırıldığını anlam bakımından önemlidir. İkinci bölümde ise Recaizade’nin *Telemak* tercümesi üzerine tenkitlerine cevap vardır. Genel olarak tercümeyle dair görüşlerine cevap olmaması, yukarıda da atfı yapıldığı gibi Hüseyin Dâniş’in

²⁶ Mütercimi bu konuda uyarmasına rağmen Recaizade kendi tercümelerinde de secilerden kurtulamamış, çoğu zaman Fransızcanın etkisinde kalmış, kimi zaman da Türkçe söyleyişi hiçe saymıştır. Recaizade Mahmud Ekrem’in tercümelemleri hakkında değerlendirmeler için bkz.: İsmail Parlatır, *Edebiyatımızın Zirvesindekiler: Recai-zade Mahmud Ekrem*, Akçağ Yayınları, Ankara 2004, s. 101-104; Selçuk Atay, *Üstâd Ekrem*, Hece Yayınları, İstanbul 2021, s. 249-261.

klasiklerin tercümesi konusundaki fikirlerinin Rezaizade'nin fikirleri ile benzerliğine bağlanabilir. Hüseyin Dâniş, "Üstad-ı Emremîleri"nin edebiyat vadisinde dolaşan bir yazara "silm-i bülend-pâye-i efkârın" en son, en üstün, en seçkin derecelerini verecek/kazandıracak yegâne kişi olduğunu söyler. Ona göre yücelerde dolaşan şiiri "lafzen, sıfaten bâlâ-yı kürsi-i iğrak ve garâbetten kenâr-ı cûy-ı diltcûy-ı nezahete, fezâ-yı zemin-i dil-nişîn-i taravete indiren" ve "nitak-ı fikr ü kalbe aks ettiren" Rezaizade'dir. Ayrıca "üstad-ı Emremîleri"nin dilde sağladığı yeniliği, yeni düşünceler için "köhne" düşüncelerle girdiği mücadeleyi, şiiri kalbin karanlık tarafından kurtarışını vs. tımsal olarak cümlelerle över. Metnin bundan sonraki kısmı ise aşağıdaki ekte görüleceği gibi Rezaizade'nin tenkitlerine cevabı içerir.

Hüseyin Dâniş, Rezaizade'ye müsvedde tenkitlerinden dolayı cevap vermiş, itirazlarını dile getirmiş olması dışında "üstad"ının genel olarak tercümeyle ilgili görüşlerine olumlu ya da olumsuz bir karşılık vermemiştir. Bununla birlikte *Rafael* tercümesi için ayrıca kaleme aldığı takrizde Batı edebiyatını över ve batılı şâirlerin devrin övünç kaynakları olduklarını dile getirir. Zira koca bir pırlıtlı asrı Fransız ufkuna sığdıranlar ona göre Hugo ve Lamartine gibi zamanın dâhileridir ve bunlar nadir insanlardır. Hüseyin Dâniş Bey, Avrupa'da ve Fransada şiirin ve şâirliğin tarihin hiçbir döneminde son yüzyılda ulaştığı seviyeye ulaşmadığı görüşünü de dile getirir. *Rafael*'i de Fransa'da edebiyatın ulaştığı seviyenin bir örneği, yüce fikirlerin tecelligâhı olarak gösterir ve eseri tercüme eden mütercimleri böyle bir eseri tercüme etmeleri dolayısıyla över.²⁷

Sonuç Yerine

Türk edebiyatının Tanzimat sonrasında girdiği yenileşme vadisinin en önemli yol göstericilerinden biri Batı edebiyatlarından yapılan tercümelerdir.

²⁷ "Ezcümle bu asr-ı güzîdenin mehd-i temeddün-i Garp'ta perverde-i naz ettiği kudsî zebânân-ı şuarâ zamanın medâr-ı mübâhatıdır. Hele koca bir asr-ı müşâ'sayı Fransız ufkuna sığdıran Hüğolar, Lamartine'ler gibi dühât-ı nevâdir-i rüzgârdan addedilseler sezadır. Tarih-i edebiyata bakılsın umumiyetle Avrupa'da ve hususiyle Fransa'da şi'r ve şâiriyet karn-ı hazırdaki kadar hiçbir zaman mazhar-ı feyz ve teali olamamıştır. Mevzu ve mebnâ-yı ifâdemizi teşkil eden (Rafael) de Garp'ta talat-nümâ-yı icat olan o encüm-i tâbdâr-ı edebten birinin pertev-i in'ikâs-ı hâmesidir. Serâpâ bir levha-ı rikkat, bir cilvegâh-ı refî-i fikrettir..." Lamartine, *a.g.e.*, s. 42.

Osmanlı yazarları ve okurlarının hem yeni bir edebî zevk ve bilinç kazanmasında hem de Türkçe yeni bir nesir dili meydana getirmelerinde bu tercümeleler etkili olmuştur. Tercümelerin bir diğer etkisi de Osmanlı yazar ve okurlarını Batılı kültür ve hayat biçimi ile tanıştırmada ortaya çıkmıştır. Tercümelerin başından beri Tanzimat sonrası edebiyatın ana aksı niteliğini hâiz oluşu, bu konu üzerinde yapılan tartışmaları ve eserler üzerine tenkitleri doğurmuştur. Bununla birlikte bugünden geriye doğru bakıldığında bu tartışmaların ve tenkitlerin sayısının konunun önemine nazaran bir hayli az olduğu görülmektedir. Az sayıdaki bu tenkit ve tartışmaların içinde ise kültür ve edebiyat gündemini en fazla meşgul eden klasikler tartışması olarak bilinen hadisedir. Bu tartışma uzun süre devam etmesine ve tartışmaya Ahmet Midhat, Ahmet Cevdet, Cenab Şehabeddin gibi bazı yazar ve şâirler katılmış olmasına rağmen Tanzimat sonrası kültür ve edebiyatının değişmesinde ve dönüşmesinde doğrudan etkili olan böylesi önemli bir meseleye dair tenkit, tartışma ve eser sayısı çok az olmuştur.

Lamartine'in *Rafael* adlı eserinin M[ehmed] S[alahaddin] ve A[hmed] L[ütfullah] tarafından yapılan çevirisinin Hüseyin Dâniş Bey tarafından kendisine iletilmesi üzerine Rezaizade Mahmud Ekrem'in kaleme aldığı ve bu makalenin ekinde çevirisi verilen metin, klasikler tartışmasının kıyısında, bu tartışmaya doğrudan dâhil olmadan, yazarın tercüme üzerine görüşlerini ihtiva etmesi bakımından önemli görülmüş ve çevrilerek değerlendirilmiştir. Klasikler tartışmasına dâhil olmayan Rezaizade'nin bu tartışmalarda öne çıkan sorunlara dair görüşlerini bu tenkitten dile getirmiş olduğu görülmektedir. Klasikler tartışmasının aktörlerinden olan Hüseyin Dâniş'in tercüme müsveddelerini "üstat" olarak adlandırdığı ve tuntuşaklı ifâdelerle övdüğü Rezaizade'ye bizzat gönderip fikir istemesi, Rezaizade'nin tenkidine cevap vermesi gibi hususlar da dikkate alındığında her iki metnin önemi daha net ortaya çıkmaktadır. Hüseyin Dâniş'in tercüme konusunda *İkdam*'da yazdığı fikirlerle Rezaizade'nin fikirlerinin büyük oranda örtüşmesi, *Rafael* tercümesinin yayımlandığı tarih (1898), Rezaizade'nin bu devrede edebiyat sahasında tuttuğu yer gibi hususlar göz önüne alındığında her iki metnin klasikler tartışmasıyla birlikte ele alınması da mümkündür.

Tanzimat sonrasında gelişen ve değişen kültür ve edebiyatın temel taşıyıcılarından olan tercüme meselesine dair bir tenkit metni olması bakımından önemli olduğu kadar tenkit tarihimiz, Rezaizade Mahmud Ekrem ve

Hüseyin Dâniş literatürlerine bir katkı olması bakımından da önemli olduğunu düşündüğümüz bu metinde tercümelere dair dile getirilen fikirler şöyle özetlenebilir:

1. Her dilin kâbiliyeti birbirinden farklı olduğu için bir dilden başka bir dile tam bir tercüme mümkün değildir.
2. Osmanlı inşa dili Fransızcanın sahip olduğu ifâde ve kelime zenginliğine sahip olmadığı için tercüme muhaldir.
3. Bilhassa şiir tercümelerinde müellifin his ve fikirlerini mütercim aynen verebilmesi imkânsızdır.
4. İki lisân arasındaki fark sebebiyle kelimelerin, teşbihlerin, tamlamaların karşılanabilmesi için tercümede eksiltme yahut ekleme yoluna gidilebilir.
5. Tercümelerde, asıl metnin sahip olduğu belâgat ve fesâhat özelliklerine dikkat etmek, aktarılan dilde bunları gözetmek gerekir.
6. *Telemak* tercümelerinin eski ve yeni örneklerinden görülen secili cümlelerden uzak durulmalıdır.
7. Klasik addedilen eserleri tercüme etmek çok zor olduğu için bunlara harcanacak zaman telif bir esere harcanacak zamandan az değildir.
8. *Rafael* gibi klasik ve şâirâne metinlerin tercümesi neredeyse imkânsızdır ve murat Osmanlı kitaplığına bir örnek eser kazandırmak dışında çeviri denemesinin anlamı yoktur.
9. *Rafael* gibi klasik ve şâirâne eserleri (kendi devri için) okuyup zevk alacak okur kitlesinin yüzde doksanı eseri Fransızcasından okuyabilecek dil bilgisine sahiptir.
10. Bütün bunlara rağmen bol vakti olan ve tercüme vadisinde kalem tecrübesi kazanmak isteyen mütercimlerin gayretleri beis görülmez.

Sonuç olarak hem Rezaizade'nin kaleme aldığı tenkit hem de Hüseyin Dâniş'in cevabı tercümelerin usûlüne, diline, üslûbuna, tekniğine ve imkânına dair görüşleri ihtiva etmeleri bakımından önemlidir. Ayrıca yazarların edebî kariyerinde önemli yer tutan mütercim ve münekkit kimliklerinin tamamlayıcısı olabilecek metinlerdir. Bilhassa Rezaizade'nin tenkidi, Türk edebiyatının en önemli meselelerinden tercüme meselesine dair görüşleri ihtiva etmesi ve klasikler tartışması gibi Türk kültür ve edebiyat gündemini

uzun süre meşgul etmiş bir tartışmayla dolaylı da olsa ilişkili olması bakımından yeni araştırma ve yorumların önünü açacak önemli bir metin olarak görülmektedir.

EK: Recaizade Mahmud Ekrem'in *Rafael* Tercümesi Tenkidi ve Hüseyin Dâniş Bey'in Cevabı

“İkdam” muharrirlerinden Hüseyin Dâniş Beyefendi'ye

Edîb-i gayretmend efendim

Fransız şâir-i nâdiri (De Lamartine)'in enâfis-i âsârından bulunan (Rafael)'den tercemeten tesvit buyurulan varakpâreler bi'l-mütâlaa hâsil olacak mütâlaâtımın beyânı iltimâs-ı iltifat-perverânesiyle taraf-ı âcizâneme gönderildiğinden ve bendeniz (Rafael)'i vaktiyle okumuş ve o şi'r-âmez felsefelerinden... o rûhperver şi'rlerinden pek çok müteleziz olmuş isem de o tarihten şimdiye kadar aradan bir hayli zaman geçtiği cihetle bugün hâtırada bir yâd-ı latîf-i hazîninden başka bir şey kalmayan o telezüzât-ı rûhâniyeyi bu tercüme delâletiyle kısmen olsun tecdîd-i ni'me'l-matlûb görüldüğünden bunları kemâl-i şevk ve tehâlükle mütâlaa ettim. Ve mütâlaa talebinde tezkire-i aliyyenin revîş-i ifâdesinden anlaşılacak ciddiyet ve mütâlaa-i vâkıanın sû-i telakkî buyurulmayacağına hâsil olan emniyet ile mütevâfik hareket etmiş olmak için tercümenin birçok yerlerini Fransızcasıyla tatbik külfetinden dahi çekinmedim. Mâlum-ı erbâb-ı dikkat olduğu veçhile el sine-i mevcude-i medeniyyenin ayrılıkları gayriyet-i elfâz ve lügâatinden ibaret olmayıp kâbiliyet ve tabiiyet, usûl-i fesâhat ve tarz-ı belâgatçe de aralarında büyük büyük farklar mevcut ve bunlardan başka her lisân ehlinin terbiye-i fikriye ve fezâil-i medeniye ve bâhusus meziyyât-ı fitriyece hâiz oldukları hâl ve mevkiin o lisân üzerine tesirât-ı külliyesi inde't-tetkîk rû-nümûddur.

“Bir tercüme güya bir kanava işinin tersidir” sözü meşhurdur. Filhakîka bir (kanava)'nın tersinden yüzünün mâhiyeti ne dereceye kadar anlaşılabilirse bir tercüme de aslının kemâlini o kadar gösterebilir. Hâlbuki tecârib-i tatbikiyye-i âcizâneme göre fûnûn u şûûnede şâmil olduğundan dolayı alelîtlâk bu hüküm sırf tahassüsât ve tahayyülâta ve zevk-i vicdânîye

müstenit olan şî'riyâta bütün bütün değişir. O zaman kanavanın tersinden görülecek şey yüzündeki nakş-ı kemâli bize velev nâkıs olarak göstermek hususunda pek kifayetsiz görünür.

Maksadımı azıcık îzah edeyim: Mesela İngilizce ve Fransızca fûnûna müteallik bir eseri o lisânları bilen... o fenne de âşina olan herkes pek kolay tercüme eder. O tercümeden de o fenne intisabı olanlar aslını okumuş kadar tefekkür-i meal ederler. Fakat, sırf his ve hayâle müstenit olan şî'riyâtı tercüme etmek için mütercim olan zât müellifte içtima eden meziyât-ı fitriyeyi tamamıyla hâiz olmak yani müellif nasıl düşünmüş ise o da öyle düşünmek... öbürü nasıl hissetmiş ise beriki de öyle hissetmek... suver-i eşyayı, nukûş u elvân-ı menâzırı o nasıl görmüş ise bu da öyle görmek ve bunlardan başka tasarruf-ı elfâzda... tahsîs ve takdir-i meânîde müellif ne türlü içtihadı mâlik ise mütercim de kendi lisânında ötekine muâdil bir tavr-ı içtihadı mâlik bulunmak iktiza eder. Bir müellif ile bir mütercim arasında tesadüfî bayağı muhâlâtan olan bu vahdet-i hiss ü fikr ü nazar bile hayfâ ki eser-i tercümeyle aslıyla yek-reng ve hem-âhenk göstermeye kâfi değildir.

Her lisânın kâbiliyet ve tabiatı başka ve usûl-i fesâhat ve tarz-ı belâgati kendisine mahsus olması bir hakikat-i mühimme olup bunun tercümede matlûb olan kemâli istihsâl emrini ne dereceye kadar işkâl ettiği dikkate muhtaçtır. Mesela Fransızca yazılmış bir fıkra-i şâîrânede cümlelerin teselsülü.. bazı ibareler ve alehusus bazı tâbirlerin mânen veya lafzen ve aynen tekerrürü o fıkranın letâfet-i üslûbuna.. âheng-i beyânına hâlel vermemiş ve belki o letâfet ve âhenge medâr-ı mahz olmuş iken Türkçede o teselsüller.. o tekerrürler ifâdeyi rûha melâl irâs edecek derecede çirkinleştirmeye sebep olur.

Tasarruf-ı elfâz ve takdir-i meânîye gelince Fransızların inşasında bi'l-farz (choses) deyiş geçiverdiği şeyler için mütercim o lügatin Türkçede mukâbili olan (şeyler) lügatini istimâl edecek olursa tercümeden bir şey anlaşmaz; bunu anladığı gibi yazacak olup da fakat anlayışında hataya düşmüş ise o zaman da müellifin maksadı hilâfına bir şey dermeyan etmiş olur.

Emr-i tercümede esasen mevcut olan bu müşkülâtan dolayıdır ki (Omiros)un, (Plutark)ın eş'âr ve âsârı gibi edebiyat-ı atîka-i mühimmenin Fransızcada müteaddid tercümeleri peyda olmuştur. Hatta İtalyan edibi (Silvio Pellico)'nun eseri olup bendenizin vaktiyle tercümesine özenmiş ve

bir kısmını yalan yanlış meydana getirmiş olduğum “Mahbûsiyetlerim” ünvanlı kitabın bile -haddizatında o kadar ehemmiyetli bir telif değilken-Fransızcaya başka başka üç tercümesini bulmuş idim ki elan kitaphânemde mevcuttur. Hîn-i tercümede lâyıkıyla anladığımdan emin olamadığım veyahut anladığım mânâyı zihnimce yakıştıramadığım yerleri için bu üç türlü tercümenin hepsine de mürâcaât eder ve ekseriya mütebâyin bulduğum bu tercümelere hangisini tercih lâzım geleceği hususunda düçâr-ı müşkülât olurum.

Şimdi bir tercüme bir kanava işinin tersi hükmünde olunca bir tercüme tercümesinin ne sıfatta telakkî olunmak lâzım geleceğini düşünmek iktiza eder. İşte, yukarıdan beri beyân ettiğim esbâb ve mütâlaâta binaen bendeniz elsine-i ecnebiyede (klasik) ve (şedevr) sayılan âsâr-ı edebiyenin ve hususiyle (Rafael) gibi -zatiâlinizin dahi tasdik buyurduğunuz veçhile- serâpâ şî’rden ibaret bir eserin lisân-ı Osmanîyi nakli teşebbüsünü ümit olunduğu kadar netice-pezîr-i muvaffakiyet veya semere-bahş-ı menfaat addedenlerden değilim. Çünkü tercüme hususunda iyi bilirim ki mahdut bir zaman için erbâb-ı heves ve hüner münferiden ne kadar çalışsalar... ne kadar dikkat ve ihtimam etseler.. ne kadar yorulsalar, o mesai ve ihtimamât ile mütenâsip sayılacak bir semere hâsıl edemezler. Nihayet, meydana gelecek şey (Rafael)’in gubâra münkalip olmuş vücûdundan olsa olsa bir heyülâ-yı hazîn ve onun senelerce germ ü serd-i eyyâma.. rutûbet ve yübûset-i rüzgâr-ı hodkâma maruz olmakla hutût ve nukûşu bozulup silinmiş surnâme-i hayat ve hissiyâtından olsa olsa bir hayâl-i fersûde-reng olabilir! Kârîin-i Osmâniye içinde o makûle edebiyat-ı âliyeden mâdüt eserlerin mütâlaasından zevkyâb olacakların yüzde doksandan ziyadesi bugünkü günde Fransızcaya vâfık zevâtan bulunacaklarına göre bunların içinde (Rafael)i mütâlaa etmek isteyince Fransızcasını bırakıp da tercümesini okuyacak kaç kişi bulunabileceği de başkaca şâyân-ı teemmüldür. Bunu tercümeden maksat kitaphâne-i maârif-i Osmâniyeyi -emsâli Avrupa lisânlarında nadir olan- öyle bir eser-i edebîye mâlik etmek ise buna esasen bir şey denemez. Şu kadar ki bu maksat kadar âşina-bînin husûlü hizmet-i ciddiye-i kalemiyede dâiye-i iştihar ve iftihârî hâtıra bile getirmeyen veya hiç olmazsa iktisâb-ı şöhret ve mefhareti derece-i saniyede düşünen erbâb-ı iktidardan birinin bunu senelerce iş güc edinip çalışmasına veyahut taraf-ı hükümetten veya muhibb-i maârif ve sevdâ-ger-i edebiyat olan erbâb-ı servetten birisi tarafından ehemmiyetli mükâfat vaat olunarak yine dediğim gibi gerçekten iktidar

sahibi birkaç kişinin bir müddet-i kâfiye zarfında müştereken uğraştırılmasına tevakkuf eder. Bihakkın tercümenin teliften kolay bir şey olmadığı ve Fransa'nın mâ-bihi'l-iftihârı olan en büyük şâirlerden birinin eseri bulunan (Rafael) tercümesinin ise o yolda bir teliften daha pek çok güç olduğu erbâbınca umûr-ı müsellemedendir. Çünkü hâtırımında kaldığına göre -(İkdam) gazetesinin de erbâb-ı hevesi bu müsabakaya davet ettiği sırada dermeyan ettiği veçhile- (Rafael) tercümesinin (Telemak)ın ne eski ne de sonraki tercümelerine benzemeyerek başka türlü olması yani aslının yazıldığı lisâna göre efkâr ve üslûpça hâiz olduğu mezîyât ve evsâfı bizim lisânımıza bihakkın aksettirecek sûrette noksansız.. doğru.. hâlis.. fasih.. selis.. vâzih.. şâirâne.. rengîn ve latîf bulunması iktiza eder. Bu ifâde-i âcizânem biraz müphem ise îzah edeyim: Mâlûm-ı vâlânızdır ki esâlib-i ifâdenin tenevvüü keyfi olmayıp beyânda hüsn-i husûl-i tesir için tabii ve zaruri bir keyfiyettir. Yani başlıca üç neve ayrılan esâlib-i ifâdeden üslûb-ı müzeyyen, rengîn-i hayâl olan beyânâta evfak düşer. Rengîn-i hayâl olan beyânât ise teşbihât ve istiârâta arz-ı iftikâr eder. Teşbih ve istiâredeki şerâit de mâlumdur. Üslûb-ı sade çokluk hayâl karışmayan efkârı tebliğе yarar. Bunda tezyinâtın hemen hiçbir türlü sü yakışmaz. Üslûb-ı âliye gelince bu da büyük hislere.. âli fikirlere.. şiddetli hayâllere muvâfık bir tarz-ı beyândır ki tezyinât-ı lafzîye ve mânevîyeye mütehammil olsa da mütenezzil değildir. Avrupa meşâhûr-i üdebâsı nazım ve inşalarında efkâr ve esâlibi mütenezzil düşürmek şart-ı fesâhat ve belâgatine begâyet itina ederler. Onun içindir ki yazdıkları şeyler yek-tavır ifâde bulunmak gibi erbâb-ı mütâlaayı çabuk bıktıracak bir nakîsadan âzâde bulunur.

Demek istiyorum ki (Rafael) tercümesinde dahi aslında rengîn-i hayâl olan parçaların lisân-ı Osmanîde şimdiki tarz-ı inşanın muktezâsı da başkaca gözetilerek parlak bir üslûp ile.. sade yerlerin -seci-perdazlık gibi hemen kâffe-i aklâm-ı üdebânın bazen kendilerini alamadıkları seyyiât-ı me'nûseye kapılmaksızın- tekellüfât-ı lafzîyeden âzâde bir üslûp ile yazılmasına dikkat etmek lâzım gelir. Lakin hayfâ ki yukarıda geçtiği veçhile her lisânın kâbiliyet ve tabiatı ve selika-i fesâhat ve şîve-i belâgatinin kendisine mahsus olması hasebiyle (Rafael)'in aslında câbecâ tesadüf olunacak sade ve mûciz ibarelerin tercümesi de öyle sade ve mûciz olacak veya Fransızca için pek tabii.. pek zarif bazı teşbihât kabul ve tercüme edilecek ve bazı müfredat-ı lügâtın mukâbil-i tamları tercümeye geçirilecek ve hususiyle cümleler.. ibarelerdeki teselsüllerle bazı tâbir ve kelimelerdeki lafzî ve mânevî

tekerrürler kabul ve tatbik kılınacak olursa tercümede üslûpça bir halâvet bulunamayacağı gibi efkârca da bir letâfet olmadıktan başka bilakis garâbet peyda olacağı inde't-tecrübe mâlum olan hâlâtıdır. Böyle ahvâlde ne yapmalı?.. Tercüme esasen sahîh ve sâdık olmak iktiza ettiğine göre o türlü ibarelerden.. teşbihlerden.. kelimelerden.. tekerrürlerden sarfınazar edivermek ve ifâdeyi teselsülden kurtarmak için fıkraları parçalamak câiz olamayacağından bunları aynen hâşiyelerde göstermekle beraber asıl metn-i tercümede lisânımızın şîvesine göre Fransızcadaki letâfet-i üslûp ve efkâra muâdil sayılacak bazı tadilât icrâ etmeli. Düşünmeli ki bu işler ne derece iktidara.. ne mertebe sa'y ve himmete.. ne kadar zamana muhtaç şeylerdir!..

Bu cümle ile beraber zât-ı vâlâları gibi nakd-i vakti kesîr.. gayret ve ikdâmı fütûr-ı nâ-pezîr olan erbâb-ı dâniş ve kemâlin mesaisinden bir kısmını da bu tercüme sarf edivermesinde hiç olmazsa kendileri için tercüme vadisinde dahi tecrübe-i kalem fâide-i mühimmesi husûle gelmiş olacağına nazaran bir beis görülemeyeceğinden tercüme-i edibânenize devam buyurmanızı tavsiye ile husûl-i muvaffakiyenizi hâlisâne temenni ederim. Gönderilen parçalar hakkındaki mütâlaa-i âcizâneme gelince bunları da - henüz zamanı gelmemiş olduğu hâlde izhar buyurduğunuz arzuya binaen-şimdiden yazacağım. Şu kadar ki bu tercümeniz sâir emsâliyle beraber bilâhare bir heyet-i mümeyyizenin nazar-ı temyiz ve tercihinde arz olunmak üzere hazırlanmakta olarak hâlbuki heyet-i mümeyyizenin bu tercümelerde ne türlü evsâf-ı rûçhan arayacağı keşfolunamayacağına göre mütâlaât-ı âcizânem revîş-i tercüme-i aliyyenize icrâ-yı tesirât edecek olup da bu tesirâtın netâyici heyetin arayacağı meziyyâta muhalif düşecek olursa mesai-i külliye sarfıyla meydana gelmiş olacak eserinizce mazhar-ı kabul olmak şerefinden mahrumiyet netice-i gayr-ı muntazırası zuhura gelmek mukarrerdir.

Binaenaleyh, yazacağım şeyleri kemâl-i ihtiyatla telakkî buyurmanızı sûret-i hayırhâhâdede ihtar ederim. Tercümeden lâzım gelen fıkraları, cümleleri kime²⁸ içinde aynen yazıp bunlarda iliştiğim yerlerin üzerlerine birer işaret vaz' ettikten sonra sebeplerini de îzâhen beyân edeceğim:

(1) "Âdeta tabiat rûhun, rûh tabiatın bir cüz-i gayr-ı mufârikı zannolunur." Bu ibarede münderiç "gayr-ı mufârik" kaydı aslında olmadığı gibi buna fikren de lüzum yok. Görünüyor ki zât-ı vâlânız bu kayd-ı bî-

²⁸ Kef, ye, mim, he harfleri ile yazılan bu kelime "kime" şeklinde okunmuştur.

lüzume ifâdenizin âhengine bir fâide-i zâide ilave etmek fikriyle lüzum görmüşsünüz. Husûl-i âhenk maksadıyla bir eserin tercümesine bazı zâit şeyler koymak olur ama, müellifin maksadı hilâfına çıkmamak şartıyla. Burada ise De Lamartine'in -bir histen ibaret olan tevcihini te'kiden takyit-maksadı hilâfına çıkıyor. Hâlbuki diğer taraftan ifâdeyi: "Tabiat rûhtan, rûh tabiattan bir cüzdür zannolunur" şeklinde bulundurmakta âheng-i beyânca bir nâkisa da terettüp etmiyor.

(2) "Bir fâciayı sahneden, sahneyi de fâciadan ayıracak olursanız sahne pejmürde-reng, ihtisas mahv u nâbut olur." Bu fıkrada iki şeye lişiyorum: Birincisi (Bir) kelimesidir ki bu da aslında yoktur. Mâlumdur ki, (Bir) böyle yerlerde nekre ifâde ettiği için "bilâ-istisna" mânâsını müş'irdir. Hâlbuki bu da müellifin maksadı hilâfına çıkıyor. Lamartine lâlettâyin her sahneden ayrılacak fâcianın veyahut her fâciadan tahliye kılınacak sahnenin "ihtisastan" mahrum olacağını söylemiyor. Belki tesirât-ı kalbiye ile hem-âhenk olduğunu biraz evvel dermeyen ettiği mevâki ve ekâlim ve fusûle tahsîsen dermeyen ediyor. Onun için (Bir) kelimesi yerinde müellif edât-ı atf kullanıyor. Dikkat buyurulunca anlaşılır ki bu fıkra üst ve alt taraftaki fıkralarla biri birinin mütemmimidir. Filhakîka bir sahneden bir fâciayı kaldırıncı sahnedeki bir şey kalmaz, ama fâcia yine fâciadır. Onu insan karanlık bir zindan içinde de okusa yine hâvi olduğu hissiyâtta müteessir olur. Binaenaleyh müellifin fikri hakkıyla anlaşılabilme ve itirazdan da masun kalmak için o "Bir" kelimesini "Vav" harfine tebdil veyahut bütün bütün hazf etmelidir, zannederim.

İkinci iliştığım şey de "ihtisas" lügatidir. Mâlumdur ki sahne yahut fâcia ihtisas etmez. Belki icab-ı ihtisas eder. Lamartine'in kullandığı "Sentiment" lügatinin lisânımızda hemen bir otuz seneden beri takarrür etmiş mukâbili (his) veyahut sığa-i cem ile (hissiyât) kelimesidir. İhtimal ki bu kelimelerin o mânâda istîmali vaz'an ve kâideten yanlışdır. Fakat mademki o sûretle zebânzed-i umum ve hâme-güzar-ı üdebâdır, artık onların yanlısına bakılmaz.. O hâl ve heyetiyle o mânâyâ sarf olunur ve lügatnâmelere de geçer. Sonraları vâkiâ üdebâmız (ihtisas-tahassüs-mütehassis-hassasiyet) kelimelerini de meydana çıkarıp (his) ve (hissiyât)ın ifâde ettiği mânâyâ karîb bir mânâda ve gelişi güzel bir sûrette istîmale başladılar. Ancak takdir-i âcizânemce bunlar Fransızca (Sentiment) kelimesinin değil, olsa olsa:

Impression

S'impressionner,

Impressionnable.

Impressionnabilité

Lügatlerinin mukâbili addolunabilirler. Mâmâfih, bu Fransızca kelimelerden evvelki ikisi bazı vakit (teessür-teessürat-teessür etmek) sûretiyle de tercüme olunabilir. Bu sûret-i tercüme ise muktezâ-yı makama tâbidir. Hatta tercümenin ta başında "bazı teessürat-ı kalbiye ile" ibaresindeki (teessürat) kelimesinin "impression" mukâbili olarak kullanılmış olmasına ilişmediğim o makamda yakışksız düşmediği içindir. Saded-i bahs olan (ihtisas-hissiyât) kelimeleri arasındaki farkın tetkik ve tâyinine gelince (hissiyât) bir tiyatro piyesinde.. bir hikâye kitabında.. bir şî'r mecmuasında.. bir mûsikî havasında.. bir resim levhasında bulunur. Fakat, ihtisas veya tahassüs âsârı zîrûh içinde bilhassa nev-i beşerde görülüyor. İhtara hâcet yoktur ki bu ihtisasât veya tahassüsâtı da bize her şey icap ve ilka edebilir. Binaenaleyh (Sentiment)i (ihtisas) ile değil (hissiyât) ile tercüme etmeliydi. Zaten De Lamartine'in yazışında da bu iktiza tebeyyün eder ki şâirin meramı "*Pol ve Virgini.. Atala.. Verter* hikâyelerinden o mevâki ve ekâlimin mahsusatından olan birtakım menâzır ve hâdisat-ı tabiiyeyi tarh edecek olursanız hikâyelerin hâvi oldukları hissiyât nâbud ve nâpeyda olur, demekten başka bir şey değildir.

Burada bir istitrat yapacağım:

Mutabakat-ı elfâz –ki her fikir ve maksadı kendilerine en çok muvâfakat eden kelimelerle ifâdeye muvaffakiyetten vücût bulur, bir lâzıme-i fesâhattir.. bir mühimme-i belâgattir- üdebâ-yı cedîdemizin birçoğu tarafından mühimsenilmemek isteniyor. Hatta bunlardan bazıları bu hususta vâki olan bir ihtar-ı âcizâneme şöyle mukabele ettiler: "Mânâ-yı maksudu hakkıyla ve tamamıyla ifâde edecek kelimeler kullanılırsa tarz-ı beyân pek harciâlem olduğu için okuyanlar makbul ve müsellemler tutmuyor. Bilakis kelimeler yerinde kullanılmasa ondan hâsıl olan garâbet hoş gidiyor. Halk bunları seviyor onun için mutabakat-ı elfâzı gözetmiyoruz." Bu cevapta bendenize garip görüldü. Ama hiç de hoşuma gitmedi. Usûl-i fesâhat ve belagât içinde harciâlem olamayan bir şey varsa o da mutabakat-ı elfâz-ı mühimmesidir. Zira, bu hususta muvaffakiyet kolay bir şey değildir ki kullanılan her kelimenin ve müştakkâtının mânâ-yı lugavî ve örfisini iyi bilmekle beraber hîn-i istîmalinde maksut olan fikri bihakkın müfit olup olmadığını pîş-i

nazar-ı dikkate almak.. Bir mânâyı ifâde için hâtıra gelen lügatler mutabakat-ı matlûbeyi hâiz görülmezse diğerini bulmak için dûr u diraz teemmül ve tefekkür etmek.. İnde'l-iktizâ lügatnamelere mürâcaâtla birçok taharriyat ve tahkikat ve tetkîkâta girişmek.. Mâlum ve mütedavil olan elfâz ve tâbirât ile tebliği hâlinde vicdâna kanaat hâsil olamayan maânî-i dakikayı insan kendisi his ve teemmül ettiği gibi başkalarına da anlatabilmek için inde'l-üdebâ makbul ve müntahap ve şâyân-ı iktibas olacak ceyyit ve rengîn ve müstahsen tâbirler.. Terkipler terviç veya icat sûretiyle kullanmak gibi melekât-ı zihniye ve meziyyât-ı fitriyeye arz-ı iftikâr eder.

Üdebâmuzdan bir kısmı da mutabakat-ı elfâz-ı mühimmesinden gâfil ve zâhil olduklarından müteselsil müphemât-ı efkâra mekmen-i vuku olan mahsulât-ı fikriyelerinin umdukları kadar revaç-yâb olamamasını kendilerinin şöhretsizliklerine haml ile esef-hân oluyorlar. Düşünmüyorlar ki mutabakat-ı elfâz-ı mühimme-i fesâhat ve belâgatine muvâfık yazılmış âsârı kabul edip diğerlerine iltifat etmemek erbâb-ı mütâlaaca umûr-ı iradiyeden değil, keyfiyât-ı tabiiyedendir. Elbette herkes derecât üzere hangi müellifin; hangi şâirin eserinden bihakkın istihrâc-ı meal.. İstinbat-ı maksat ederse bittabi ondan memnun olur ve onun eserlerini diğerlerine tercih eder.

Nazım -ki vezin ve kâfiye²⁹ ile mukayyet bir tavr-ı beyândır- mutabakat-ı elfâz-ı şart-ı kelâmını tamamıyla mer'î tutmaya bazen mâni olabilir. Onun için lafzı fikre imâle her vakit kâbil olamaz. O hâlde fikri lafza imâleye mecbûr olan şâirler hakîkatten mecaza intikal edivermekle sözlerini garâbete düşürüp mânâyı ta'kide uğratmaktan vâreste kalırlar. Bu cihetin izah ve tafsiline gidilse lakırdı uzayacağından istitradıma buracıkta hitam vermeden evvel şurasını da arz edeyim ki: Fusahâ-yı üdebâsı (müsâhele)yi (müsâmaha) mevkiinde yazacak mertebede müsâmahakârlıktan çekinmeyen.. Bülegâ-yı suarâsı "tecellizâr-ı bedayı" terki-i mucidânesinin pesendide-i umum-ı mânâ-âşinayân olmasındaki hikmeti teemmül etmeyerek aynı kabule mazhariyet ümidiyle her akla gelen kelimenin ucuna bir (zar) talik edecek derecede sade nazarlıktan kurtulmak istemeyen bir lisân, hiçbir vakte ne tekemmül edebilir, ne de mükemmel bir lügat kitabına mâlik olmak ihtimali vardır.

²⁹ Metinde kaf, elif, fe, he ile yazılmış kelimedede ye harfinin yazılmadığı düşünülerek kelime "kâfiye" okunmuştur.

(3) "Pol ve Virgini'den pertev-i zerefşan-ı afitâb ile parıldayan emvâci, sıcağın terleyen kûhsarları hazfediniz..."

Pertev-i zerefşan-ı âfitab ile parıldayan emvâc Pol ile Virgini'ye.. O birbirinin ağuş-ı vefasına doğup birbirinin perverde-i şevk ve muhabbeti olan tabiat çocuklarına mehd-i safa-yı vücût.. Âşiyâne-i inbisat-ı hayat olmuş (Ile de France) denizine mahsus değildir, her yerde bulunur. Hâlbuki de Lamartine şâir Afrika'nın cenubunda.. Madagaskar'ın karşısında, Medarin beyninde hatt-ı istivâ kurbundaki o cezirenin dağlık taşlıklarını sıcağın arak-rîz gösterdiği gibi sevâhilini okşayan dalgalarını da bir başka sıfatta arz etmek istemiş. Onun için "Les Vagues imbibées de soleil" demiş bu ibaredeki "imbibées de soleil" cümlesi (güneş içine işlemiş) veya daha doğrusu (güneşi emmiş) ile tercüme olunmak lâzımdır ki müellifin dakîka-i fikriyesi anlaşılmalı. "Kûhsarlar" tâbirindeki "lar"ın bu ibarede bir lütfu var ise üslûba ait ve fakat bir fâide-i zâide olduğundan onun yerine Fransızca "mornes" kelimesine daha karîbu'l-medlûl olan (dağlık taşlık) tâbir-i Türkîsini istimal etmeliydi. Bu mülâhazâta göre tercümeden naklettiğim ibareler bu şekilde bulunmuş olurdu: "Pol ve Virgini'den -güneş içlerine kadar nüfuz eden dalgaları.. sıcağın terleyen dağlık taşlıkları hazfediniz.."

Zannederim ki bu sûret-i tercüme öbürü kadar parlak olmamakla beraber öbüründen rûhludur.

(4) "Mevcudât ile mevâki birbirine bir râbita-i samime ile merbuttur. Çünkü gerek dil ve gerek dîde-i insanîde tabiat aynı sûretle münclîdir."

Mevcudât denildiği zaman masivaullah ne var ise hepsi birden anlaşılır. Yani biz Osmanlılar öyle anlamaya alışmışız. Binaenaleyh bu tâbirin havza-i fesihâ-i medlûlüne -tercümede kendisini takip eden- mevâki de girer. Vâkiâ Fransızcasındaki "choses" kelimesi bazı kere mevcudât mânâsını da müş'irdir, ama maksada göre buradaki mânâsı herkesin bildiği veçhile (eşya)dır. Ve bir de aslında olduğu gibi tercümede de mevâki lafzı eşyaya takdim olunmak iktiza eder ki bu dakika-i edebiyede sözün tertip ve inşa-yı mantikisine ait olur. O hâlde ifâde: (Mevâki ve eşya bir râbita-i sahîha ile yekdiğerine merbuttur) şekl-i sahîhini alır.

(Gerek dil ve gerek dîde-i insanîde) terkibi üzerindeki işaretim (dil) ve (insan) kelimelerinin arasına (gerek) tâbir-i Türkîsinin girmiş olmasından

dolayı kayd-ı izâfetin inhilâlini anlatmak içindir. *Talim-i Edebiyat*'ta³⁰ bu türlü izâfetlerin adem-i cevazına dair de bir bahs-i mahsus olduğu hâtırına geliyor. O görülmüş olsaydı, pek adi ve bedihi olan bu hata-yı lisânîye düşülmezdi. Bununla beraber "dil ve dîde-i insanîde tabiat aynı sûretle müncelidir." bihakkın tercüme değildir.

Ben sizin yerinizde olsa idim, tercüme-yi şîve-i lisân-ı Osmanîye daha ziyade muvâfık düşürmek için: "Zira tabiat dil ve dîde-i insani için yekpâre bir mir'ât-i vahdetnümâ-yı vücût olmak üzere meşhuttur." sûretinde yapardım.

"Biz dest-perverd-i mâder-i tabiatız. Bizim kanımızla uruk ve usâre-i tabiatı seyelân eden kuvve-i cevvalê-i hayatiye hep birdir."

Bu tercüme fevkalade güzel. Bâhusus (dest-perverd-i mâder-i tabiatız) şâyân-ı tebrik bir cümle-i bahtiyar! Yalnız (usâre) zâit olduğu için o kaldırılsa.. (seyelân) yerine de (cevelân) kelimesi kullanılsa.. "cevvâlê" bittabi hazfedilse fıkra daha sadeleşir.. daha latîf olur, zannederim. Bundan sonra gelen: "Mâder-i aslîmiz olan türâbın hissedip heyeti, menâzırı, sûret ve eşkâlî, hâl-i kasvet-alûdu, ilh. ibaresindeki "sûret ve eşkâl" kelimesinin bu şekilde istîmali bendenizce câlib-i nazar olmaktan vâreste kalamadı. Mâlum-ı irfanınız olduğu veçhile böyle atf-ı tefsirilerde kelimelerin keyfiyet ve kemiyetçe müttehit olmaları muktaza-yı şîve-i lisândır. Onun için "sûret ve eşkâl" yerine "suver ve eşkâl" yazmalı.

Mesela: (Âlem-i temeddünde müteayyîş bir halkın terbiye ve tasfiye-i fikriye ve ahlâkiyesi için neşr u tâmim-i ulûm u fûnûndan başka çare-i müessir bulunamayacağı vâreste-i şübühât ve zünûndur) denilecek olursa bu fıkrada ulûm ve fûnûn yerine (ilim ve fûnûn) ve (ve şübühât ve zünûn) yerine (şüphe ve zünûn) demek yakışmaz.

Hâlbuki yine bu fıkrada (fikir ve ahlâk) kelimelerinde vahdet-i kemiyet yok iken bunların birbirine atıf ve kaydı câiz olması medlûlleri bütün bütün başka şeyler olduğundan kat-ı nazar her birinin fert ve cem'inin ikisine de isnat ve itlâkına kâideten ve mantıken bir mâni bulunmaması sebebiyledir. Filhakîka, bir halkın fikri bulunduğu gibi bir şahsın ahlâki da olur. "Terbiye-i efkâriye" ve "terbiye-i ahlâkiye" terkiplerinin garâbeti cehtle istîmalinin

³⁰ Talim-i Edebiyat, Recaizade Mahmud Ekrem tarafından...

mugâyir-i fesâhat olacağı ise muhtac-ı beyân değildir. Bu ifadâtım tercümeyle ait olmadığından sadetten hariç addolunabilir.

Fakat zât-ı vâlâları gibi mütehayyizân-ı erbâb -ı kalemin eserlerini efkâr ve üslûpça her türlü maâyıb ve şevâibden müberrâ ve hâlis görmek istediğim için başkaları tarafından ihtimal ki hiç de ehemmiyet verilmek istenilmeyen bu kusur-ı lafzîyi de hazır münâsebet gelmiş iken ihtar etmeksizin geçivermeye gönlüm razı olmadı.

(6)³¹ Bir ihtisâsın tesiri yine o ihtisâsın uyandıdığı yerlerde duyulur. (İhtisâsın tesiri) ne demektir?.. (İhtisâsın uyanması) nasıl olur?... İhtisâsı duymak, ne şekil ifâdedir?

İşte, bir müşkülpesent lisân... bir revîşini cû-yı beyân tarafından vârit olabilecek bu sual-i itirazîleri -ki kâideten defi o kadar âsan görülemiyor-davet eden iki şeyden birincisi (ihtisâs) kelimesinin nâ-be-mahal kullanılmış olması.. ikincisi Fransızca “comprendre, conçu” kelimelerine (uyanmış – duymak) mânâlarının verilmesidir. Bu itirazlara mahal bırakmayacak tercüme-i sahiha ise şöyle olmak iktiza ederdi: “Bir hissi bihakkın anlamak, ancak peyda olduğu yerlerde bulunmakla kâbil olur.” Şu kadar ki istenilirse daha münşiyâne tâbirlerle ve fakat müellifin izinden bazı mertebe inhiraf edilmek üzere “her bir ihtisâsın mâhiyeti onu bize ilka eden mevâkide bihakkın takdir olunabilir) sûretiyle de tercüme câizdir.

(7) “Şa” şâhikasıyla Boj cibâl-i teselsül-nümûnu arasından Ceneve, Annesi semtine doğru göller, ince ırmaklar, zümrüt-fâm çemenzârlarla muhat bir mecrâ husûle getirir.”

Bu fıkranın aslında müellifin alelâde zikrettiği (Şa) dağının şâhika diye yâd edilmesi ibarede tefennün husûlüne medâr addolunabileceğinden kabul olunursa da Fransızca “montagnes murales” tâbirinin (cibâl-i teselsül-nümûn) ile tercüme buyurulması –o dağları nazar-ı vâhimeye Lamartine’in tarif etmek istediğinden başka ve memul ki hakîkate de bütün bütün muhalif bir şekil ve heyette gösterdiğinden câiz olamaz. Dağların teselsülü daima vadiler, inişlerle birbirinden ayrılmış ve bazen birbirinden yükserek vâki olmuş olmalarıyla tahakkuk eder, yani teselsül sıfatının dağlara verdiği hâl ve heyet budur. Hâlbuki Lamartine’in (Boj) cibâline isnat ettiği hâlin fevâsil ve irtifaat-ı mütenâsibeden teşekkül eden teselsül olmayıp bilakis ittisal ve

³¹ Metinde (5) atlanmış ve madde (6)’dan devam etmiştir.

muvâzât-ı halî olduğuna “montagnes murales” tâbirini istîmal etmiş olmasıyla istidlâl ve hükmolunabilir.

Böyle (topografik) tarifâtta ise tercümenin aslına mutabakatı şerâit-i mühimmedendir. Onun için tercümede (cibâl-i teselsül-nümûn) yerine (kûhsar-ı hâiti) gibi bir şey bulup yazmalıydı. (ince ırmaklar zümrüt-fâm çemenzârlar) tâbirlerindeki (ince, zümrüt-fâm) vasıfları zâit değil midir?..

(8) “Cânib-i yesarda “Şa” şâhika-i bülend-silminin iki fersahlık bir mesafeye kadar kubbe-i fesiha-i asumâna karşı zirvesi temevvüçten ârî, müstakim, mürtefi ve zulmânî bir hatt-ı ulvi irae eder. Daha doğrusu mesâha zinciriyle tesviye edilmiş cesim bir siper olduğuna hükmedilir.”

Yukarıki fıkrada (Şa) dağı için (şâhika) kelimesi mahalsiz olarak sarf edilmemiş ola idi, burada o kelimeyi mânen biraz daha kuvvetlendirmek lüzumu hissolunduğundan dolayı (bülend-silm) terkihiyle tavsife belki mecbûriyet görülmezdi. Mâmâfih, aslında bulunmayan bu terkihi-i mucidâne ibareyi lafzen tezyin ettiği gibi mânen de lüzumu kadar takviye eylediğinden makbuldür. Ancak zirvesi “temevvüçten âri” cümlesinde iki büyücek kusur var.

Evvelen: (Zirve)nin nereye râci olduğuna dikkat olunmamış. Buna merci olan hattın zirvesi olur mu? Bir Fransız edibi buna kâil olmuş olsa bile biz olmamalıyız. Zira bir hattın zirvesi olmak bizim nazar-ı dikkatimize garâbetle çarpar.

Sâniyen: Bu fıkradaki (Müstakim) kelimesinin sarfında da istikâmet göremiyorum: İhtimal ki (tabiatta hatt-ı müstakim yoktur) hakîkatini de nazardan uzak tutamadığı için Lamartine’in (droite) ile tavsiften içtinap ettiği bir hatt-ı mevhûme tercümede isnad-ı istikâmet olunmasına bir sebab-i mâkul bulunamayacağından onu da (yeknesak) diye yazmalı idi ki filhakîka Fransızcasındaki (uniforme)un lisânımızda mukâbili (yeknesak) kelimesidir.

Temevvüç “ondulation” kelimesinin karşılığı olmak üzere istîmal olunmuş ise de burada yakışmıyor. Lisânımızda (temevvüç) mutlaka müteharrik olan veyahut öyle farz olunan maddiyat ve mâneviyatta kullanılıyor. (bahr-i mevvac – nûr-ı mütemevvic – hayâl-i mevce-dâr) gibi. Eşkâl-i sâbite için ise henüz istîmali câri olmadığından garip görünüyor. Hâlbuki “dalgalanmak” “temevvüç”ün Türkçesi iken bunun eşkâl ve menâzır-ı sâbiteye de isnadı câiz oluyor. Bunlar elsine-i mevcudenin

selikalarına.. şîvelerine.. tarz-ı belâgatlarına ait dekâyıktandır. Filhakîka bir hat için "dalgalana dalgalana uzuyor" diyebiliriz, ama (temevvüç ede ede uzuyor) diyemeyiz.

Onun için (temevvücden âri) yerine (dalgalanmaktan âri) veya Türkçe kelime kullanılmaması matlûb ise (takavvüsten müberrâ) demeli idi.

"Daha doğrusu, mesâha zinciriyle tesviye edilmiş" ibaresi de aslına ve hakîkate muğâyirdir "on dirait que"dan (daha doğrusu) mânâsı pek anlaşılabilir ki böyle tercüme olunsun. "mesâha zinciri" tâbiri de ehl-i fence kabul olunmuş ve lügatlere geçip takarrür etmiş bir istilâh değil ise -zincir ile mesâha kâbil olamayacağına nazaran- garâbetten hâli görünmüyor.

Hâlbuki "cordeau" herkesin bildiği ve söylendiği zaman intikal edebileceği (tesviye ipi) veyahut (çırpı ipi) olacak. Bunu kullanmayıp da (mesâha zinciri) tâbirini istimal etmek fıkra-i mütekaddimedeki geçen (cibâl-i teselsül-nümûn) terkibi ile mücâneset ve tenasüb husûlü mütâlaasına müstenit olsa bile yine pek makbul sayılamaz. Bu mülâhazâta göre fıkra şu yolda tercüme edilmiş ola idi, daha vâzih olurdu, zannederim: cânib-i yesarda (Şa) dağının takavvüsten âri zirvesi, iki fersahlık mesafeye kadar safha-i âsumana zulmanî ve yeknesak bir hatt-ı ulvi resmeder, o sûretteki dağın heyetine bakılınca çırpı ipiyle tesviye edilmiş veyahut "tesviye ipiyle istikâmet verilmiş" bir hisar-ı azimdir, denilebilir."

(9) "Müntehâ-yı şarkîsinde iki üç parça kül renginde kayaların sivri tepeleri bu zirvenin siyak-ı yek-manzara-i hendesîsini ihlâl ederek nigâh-ı hayretpenaha dûş-ber-dûş itilâ bu bir yığın dağların, değil dest-i acz-peyvest-i beşerin, belki kudret-i fâtıranın kabza-i satvet ve şükûhunda bir bâzîçe-i ibdâ olduğunu ihtar eder." Bu fıkranın da tercümesini aslına mutabık bulamadığım gibi tarz-ı telif ve inşasını da kilik-i çâlâk hünerverîleri gibi bir hâme-i müşkülpesendin şân-ı imtiyazına lâyük göremedim.

Evvela -(Şa) dağını bir uçtan bir uca yek-tavır incilâ ve itila gösteren fıkra-i mütekaddime ile yine o dağı bir nihayete vâsıl olunca o şekli-ı ittirattan cüz'ice münharif gösteren fıkra-i ahîre arasında irtibatı lafzen de muhafaza etmek için fıkra-i ahîrenin başında Lamartinin istimal etmiş olduğu (ancak) kelimesi hîn-i tercümede zâit görülmekle ifâde şeklen nakîsadâr bırakılmış, mânen de matlûb olan vuzuhtan mehcur edilmiş. Sâniyen metindeki (deux ou trois dents aigues de rochers gris) cümlesi hakkıyla tercüme olunmadığı gibi fıkranın içine lüzumsuz olarak (zirve) kelimesi ve müellifin tarifinden

müstefad-ı fikir ve maksada muhalif olarak bir de (dûş-ber-dûş-ı itila) tâbiri ilave olunmuş. Ve (nigâh-ı hayret-penâhun) bir seci-i bî-sûd olduğu ve (değil dest-i acz-peyvest-i beşerin) cümlesinde (değil) lafzı üst tarafa almak şive-i lisân-ı Osmanî muktezâsına muvâfık düşmeyeceği nazardan baîd bulundurulmuş ve (belki kudret-i fâtıranın kabza-i satvet ve şükûhunda bir bâzîce-i ibdâ olduğunu ihtar eder) cümle-i zarife-i münşiyânesinin de lâyıık olduğu sûrette hüsn-i telif ve tanzimine ve bilhusus (değil dest-i acz-peyvest-i beşerin) cümlesinden bed' ile fıkranın sonuna kadar sözün tertibindeki müşevveşlik; revâbıtındaki perişanlık sebebiyle "kabza-i satvet ve şükûh"un "kudret-i fâtıra"ya has olacak iken inde't-tahlil hilâf-ı maksut olarak "dest-i acz-peyvest-i beşer"e de şâmil olacağına himmet ve dikkat buyurulmamış. Zannedirim ki işaret ettiğim lafzî ve manevî kusurlardan âzâde ve aslına da muvâfık olmak için şu yolda olmalıydı:

"Ancak müntehâ-yı şarkisindeki kül renkli kayaların iki üç kadar sivri dişleri o şekli-ı ittırad-ı hendesîyi ihlâl ederek bu yığınlar dest-i acz-i beşerin değil, belki yed-i kudret³²-i sanîanın bâzîgâh-ı ibdâi bulunduğunu nazara ihtar eder."

(10) "Şa silsile-i cibâliyle ziya-yı âfitab derununa nüfuz edemeyecek sûrette muhat bulunan bu bina etrafını istila eden reng-i zulmet-nümûn ile serir-i haşmetten makbere-i sükûnete nüzul eden bu hükümdarâna bir âsitân mesabesinde olan leyle-i târik ebediyeti ihtar eder."

Bu fıkra da aslına mutabık değil. Müellifin daima müfret olarak (Le mont de Chat) diye yâd ettiği Şa dağı Mermeire'nin şarkında bir şehri muazzamı ser-tâ-ser zîr-i dâmen-i şükûhuna almış olan "keşiş dağı" -keşiş dağları değil-gibi bir kûh-ı bülend ve mümted olacak. Tercümede ise bu dağda bir silsile-i cibâl gibi yazılıp ona ait tarifât ve tezkiratın da öyle yanlış yürütülmesine bir sebep-i mâkul tahattur edemedim. Hele bir bina ne kadar muazzam ve mualla olursa olsun gölgesine sığınmak için silsile-i cibâle muhtaç olmaz. Böyle nispetsizliklere tarifât-ı şâirânde niçin cevaz olsun? "Obscurité"yi reng-i zulmet-nümûn ile tercüme ise bendenize hayli karanlık görünür. Fakat bunların hepsinden fenâsı tercümede (leyl-i müebbet)in mevzu-ı bahs olan hükümdarâna âsitân mesabesinde gösterilmesidir ki bu dikkatsizlik artık affolunur şeylerden değildir. "Leyl-i müebbet âsitân olunca her bir âsitândan

³² Metinde sehven "katret" şeklinde yazıldığı düşünülen kelime "kudret" şeklinde okunmuştur.

bir yere girilmek iktiza ettiğine göre leyl-i müebbedin de öte tarafında bir mahal bulunmak lâzım gelmez mi? Hâlbuki de Lamartine'in ifâdesinden anlaşılan mânâ bu mantıksızlıktan müberrâdır ki onun tarifince güzêştgân-ı hükümdarâna âsitân olan şey (leyl-i müebbet) değil, zalâm ile muhat bulunan binadır.

Binaenaleyh tercüme aslına mutabık ve fehva ve mânâsı lüzum-ı mantıkîye muvâfık olmak için şöyle yazılmalıydı: "Şa dağının sayegâh-ı civarında bulunmakla hiçbir vakit güneş yüzü görmeyen ve muhat olduğu zalâm ile serîr-i haşmetten lahd-i fenâyâ nazil olmuş bu hükümdarân için asitânî hükmünde bulunduğu -leyl-i müebbedi ihtar eder.

Tercümenin aksâm-ı sâiresi de ufak tefek kusurlardan pek salim görülemiyor ancak bunları tetkik ve asıllarıyla tatbik ederek nekâyisi göstermek için sarf olunacak sa'y ve zaman ile bundan hâsıl olacak fâideyi inde'l-muvâzene pek nispetsiz gördüğümden ve bir de böyle sırf edebî tercümelerin ne yolda olması iktiza edeceği hakkındaki fikr-i âcizânem yukarıdan beri yazdığım şeylerden fi'l-cümle anlaşılabilceğinden mütâlaat-ı âcizâneme buracıkta hitam vermeden evvel şurasını da arz edeyim ki kenâr u meyân-ı sûtûru zarif ve dil-şikâr tâbirler.. Latîf ve ceyyit cümleler.. Rûşen, saf, hâlis, ve güzîde ibareler ve terkiplerle ziyenyâb olmak haysiyetiyle heyet-i mecmuası inde'l-üdebâ şâyân-ı pesend ve takdir olan bu tercümenin ötesinde berisinde "hîre-sâz-ı nigâh-ı erbâb-ı safa" "gusûn-ı letâfetnümûn" gibi köhne eda. Soğuk... Bâhusus hâyîde birtakım tâbirât-ı bî-fâidenin de yer bulması mucib-i teessüftür. Böyle mânen de bir lütfu olmayacak tâbirât-ı bâride has ü hâşakından cûy-ı dil-cû-yı inşanızı vâreste bulundurmamak ise az bir dikkatle hâsıl olacak şeylerdendir. Binaenaleyh bir taraftan hüsn-i üslûba, diğer taraftan da müellifin tarifât ve tavsîfatındaki dekâyık ve letâif-i fikriye ve hissiyeyi.. tasvirât ve tâbirâtındaki bedayi ve taraif-i hayâliye ve şî'riyeyi ifadât ve beyânâtımıza hakkıyla ve tamamıyla aksettirmeye itina ve ihtimam etmek ve "çardak "ve ceviz ağacı" gibi ifratkârâne imla-şikenliklerden mücânib bulunmak üzere tercümeyle devam buyurduğunuz hâlde bittabi bir hayli emeklerle meydana gelecek şey bilâhare bir heyet-i mahsusa-i mümeyyizenin mazhar-ı lütf-ı kabulü olmasa bile müşkülpesend-i edeb olmaktan geçemeyen hürde-şinasân ve dakika-sencân erbâb-ı mütâlaanın ekseriyetince emsâline faik tutulur ümidindeyim. Kaldı ki zât-ı vâlâ-yı hünerverleri dahi liyâkat-ı edebîye ve ulüvv-i kudret-i kalemiyelerini âsâr-ı kemâl ve dehâlarıyla cümleye tasdik ettirmiş ve şehrah-ı tefeyyüz ve

tekemmülde âharın rehberi-i fikir ve hüsne iftikârdan müstağni bulunmuş olan serâmedan-ı üdebâ-yı asırdan madud olmak ehliyet ve istihkakını hâiz buldukları hâlde bendeniz gibi tettebbu-ı tabiatla taharri-i hakîkatten ibaret olan meslek-i muhtarında erbâb-ı istidada naçizâne arz-ı hizmet gayretiyle fikri kaleminden yorgun.. kalemi fikrinden zebun düşmüş ve bu yorgunluktan kendisine el-hâlet-i hâzihi acı bir yeis-i fütûr-bahşâdan başka bir şey kalmamış bir dermande-i hayretzedeye eser gönderip mütâlaa sormaya tenezzülleri zaten ecille-i hasâil-i insaniyeden olmak haysiyetiyle kâffe-i efrâd-ı beşerde ve bilhassa hakşinas mârifet.. Kadir-dan-ı liyâkat olmaları iktiza eden erbâb-ı fazl u hünerde vuzuh-ı tecellisi hâtır-hah-ı hikmetü'l-ahlâk olan mürüvvet-i mecbule-i edibânelerinin bir eser-i güzini olacağından bendenizi fevkalade bahtiyar etmiş ve terakki-i feyz-i tab' ve hâmeleri temenni-yât-ı samimesine kalb-i hâlisimde inkişaf vermiş olduğunu beyân ve müsveddâtı aynen iade ile hakk-ı ahkarîde temâdî-i teveccühât ve tevâli-i iltifat-ı edibânelerini tevakku ederim, efendim.

İstinye Fi 9 Haziran Sene [1]312

Recaizade

Ekrem

Atûfetlü Ekrem Beyefendi Hazretlerine

Edvâr-ı adideden berü sipihr-i füyüzât-ı edebde bir mahrek-i sâbit üzerinde gerdiş-güzâr olarak bir peyk-i pey-siper olmaktan başka cüdâgâne bir pertev-i fikret-efrûz arz edemeyen nahid-i müstetirü'l-cemâl-i meânî, bir zekâ-yı mûcidin kudret-i bedâyi-şinasi-i dehâ-pesendânesiyle ref'-i burka-ı istitar ve tahvil-i cevelân ve refât ederek mürtefi-i zirve-i kemâl ve başlı başına manend-i sâbite-i ziya-feşân-ı evc-peymâ-yı mertebe-i âlü'l-âl oluvermiştir. Cevv-i deycûr-ı meânîden açılıp tâb-efrûz-ı idrâk, feyz-endâz-ı müfekkire-i tabnâk olan kehkeşan-ı fesihü'l-cevelân-ı edebe vasitatü'l-itila bulunan silm-i bülend-pâye-i efkârın zamanen pesinini, dereceten berterînini, en güzünini ilelebet tekye-gâh-ı sıyt u şeref ittihaz etmeye cümleden elyak, cümleden müstahak, şüphe yok ki Üstad-ı Ekremîlerdir.

Şî'r ki -kalb-i hassas-ı beşerideki en samimi cezebâtın, fikr-i cûya-yı insanideki en ilahi lemeânın, tabiat-ı mer'iyenin güsterde-i cilvegâh-ı ibtisar ettiği tesâvir-i şüküfti-nümûn-i bedî arasından en mükemmelinin ve elhan-ı âhenkdarından en rûh-nüvâzının, en melihinin bir timsal-i dilârâsıdır- ona ilk

nefha-i rûh-efzâ-yı feyzi demîde eden yerâa-i sihr-engiz ve belâgat-riz-i üstadeneleridir. Evet! Tair-i bülend-pervaz-ı şî'ri lafzen, sıfaten bâlâ-yı kürsi-i iğrak ve garâbetten kenâr-ı cûy-ı dîlcûy-ı nezahete, fezâ-yı zemin-i dil-nişîn-i taravete indiren fakat mânen; rûhen firâz-ı tâk-ı kudsü nitak-ı fikr ü kalbe aks ettiren, kaldıran sizsiniz. Her bir şeyi bir lisân-ı tevil ile beyânı itiyat eden suarâ-yı iğrak-pesend ve istiâre-perest-i zamana her şey'î namıyla yâd etmeyi talim eden, telkin eden şâiri hükm-âmuz sizsiniz. Her münşid-i şî're, her nâzım-ı meânîye rişte-ârâ-yı kelim olabilmek için devâvîn-i köhne-i fersûdeden biriyle tecdîd-i fikret, tenşit ve tehziz-i tabiat bir de'b-i hâtır-pesend iken, şî'r denilen terâne-i sencîdeyi bir rebâb-ı şeştâra bedel, tar-ı kalb-i insaniden koparan şâir-i kudsî- nevâsınız. Hiç bunlar kâbil-i inkâr mıdır? Bunları inkâr edecek kadar, bir kadir-nâ-şinas mutasavver midir?

Zat-ı tevâzu-simat-ı Ekremîlerinin âsâr-ı nev-tulûu, efkâr-ı nev-demîde-i ceyyideyi terğib ve istikbal hususunda gösterdikleri himem-i kıymet-âşinâyânede ayrıca sezâvar-ı sitâyîşdir ki (Rafael) tercümesinin bazı sahifelerini takdiren muâhezeten niğâşte-i sutûr eyledikleri mülâhazât-ı giran-bahâ da o cümle-i cemiledendir.

Tercümenin bazı noktalarına karşı muâhezât-ı edibâneyi, fakat umumiyeti itibariyle eser-i mütercem hakkında takdirât-ı şevk-engîzi muhtevî bulunan tenkidât-ı müşîkâfâne-i üstadânelerini şükran ile telakkîye sezâvar görmek, ihtarât-ı becâ-yı bi-tarafânelerini vâcibü'l-ımtisal addetmekle beraber muâhezâtın birkaç noktasının fikr-i nâ-resâ-yı hakîrânemde ikaz ettiği mütâlaâtı -bu eser-i nezihin tercümesinde hissedar-ı şeref olmadığım hâlde şu kadcılık olsun eserde kilik-i kasîr-i bî-nişânemden bir nişâne bırakmak üzere- bir iki satırda serd ve arza ictisar ettim: Evvela – üstad-ı muhterem hazretleri “sentiment” kelimesinin Türkçede adîli (hissiyât) olup (ihtisas) olamayacağını ve bu ikinci mânâyâ Fransızcada “impression” kelimesinin mukâbil tutulabileceğini beyân buyurmuşlardır. Bende-i kemterîne kalırsa, “sentiment” havas vasıtasıyla rûhun hassa-i zapt ve idraki keyfiyetini beyân ettiğinden Türkçede ona (ihtisas) tâbiri evfaktır. Bir de bu hassanın bir hikâye kitabında, bir resim levhasında, bir şî'r mecmuasında bulunabileceğini ihtar buyurmuşlar. Hâlbuki “sentiment” yalnız insana muhtass bir hâldir. “Sens” yani his ise, insan ile hayvanda müştereken mevcuttur. Bazen öteki sıfat makamında insandan gayrı şeylere izâfeten de istîmal olunuyor.

Mesela (discours sentimental) deniyor. Lakin bu terkipteki "sentimental" qui annonce du sentiment demektir. Benâberîn "sentiement"i "sens" -kelimesinden bera-yı tefrik (ihtisas), berikini de (his) diye tercüme etmelidir. (hissiyât)a gelince bu kelime hisse taalluk eden şeylerin kâffesine denir.

(Hiss)in cem'i havasştır, (hissiyât) değildir. O hâlde:

Sens	- His cem'i (havas)
Sensibilité	- Kâbiliyet-i ihtisas
Sensible	- Mütéhassis yahut mahsus
"Le monde sensible	- Alem-i mahsus } misalleri
"sensible au froid	- Soğuktan mütéhassis } gibi
Sensual	- Hiss-nevaz
Sentir	- (Mastar olarak) Hissetmek, duymak.
Sentiment	- İhtisas
Sensation	- Tahassüs

kelimeleri yekdiğerine tamamıyla mukâbil olmuş olur.

Sâniyen -Üstat Ekrem Hazretleri "impression" kelimesinin (ihtisas)la tercüme olunmasını tavsiye ediyorlar. Rey-i âcizânemi arz edeyim: Bu kelime latince "impressio" kelimesinden o da (iz, eser bırakmak) mânâsına olan "imprimer"den mehuzdur. Demek ki "impressio" ile Fransızcadaki "imprimer" kelimesinin me'hazı birdir. Bunun için kelime-i mezkûrenin "nakış-gîr olmak, nakış-pezîr etmek, tesir etmek, nişâne bırakmak" mânâlarını ifâde etmesi icap eder. Hazret-i Üstad buna (ihtisas)ı mukâbil tutmak istiyorlar, o hâlde "Resentir une vive impression" cümlesini bir (ihtisas-ı şedit hissetmek) diye mi tercüme edelim? İhtisas nasıl hiss olunur? İhtisas hissetmek ne demek olur? Yine evvelki varta-i bî-pâyâna düştük.

Olsa olsa bu kelimeyi ve tevâbiini (tesir) ve (teessür)le tercüme edeceğiz. Bu iki mazmunu da yalnız mâneviyatta sarf edebiliriz. Maddiyatta yine "impression" iz, nakış, eserdir. Bu kelime mâneviyatta istîmal hâlinde alekser badi-i hüzn ve melâl husûsât ve ahvâle tatbik edileğeldiğinden (teessür)den başka bir kelime lisânımızda buna adîl olamayacaktır, sanırız. Bir de, bu kelimelerdeki elvân-bâr-ı yek-maânî Fransızcada inceden inceye

tevaggul, belki de taammuka muhtaç bir keyfiyet olduğundan doğrudan doğruya lisânımıza taalluku yoktur. Yalnız tercümede lâzımü't-tetkîktir. O hâlde:

s'impressionner	- müteessir olmak
impressionnable	- serîü't-teessür -- teessür-pezîr
impressionnabilité	- kâbiliyet-i teessür
impression	- teessür
yekdiğerine adil-i tam addolunabilir.	

Lisânımızda bir lügatname-i müsahhîh ve mükemmîlin fıkdanı, lisânun henüz vasıl-ı devre-i tekemmül olamaması, dekâyık-ı hissiyâtı, elvân-ı reng reng teessüratı beyâna kâfi lügat ve kelime icadında zihni düçâr-ı suûbet ve tereddüt ediyorsa da fikr-i kasîrim şu tâbirâtın daha muvâfık-ı hâl olduğuna kanidir.

Sâlisen – (İnce ırmaklar), (zümürüdîn çimenler) tâbiri hatfêdâr görülüyor. İnce, zümürüdîn sıfatlarına lüzum olmadığı beyân buyuyor.

(Irmak) ismine, "ince" sıfatının ilhakı mukâbili bulunan Fransızcasının (rivière) olmasından neşet etmiştir. Çünkü yalnız ırmak yahut (nehir) denilip geçile idi, bunun "fleuve" mânâsını şâmil olacağı da vârid-i hâtır olabilirdi. Benâberîn "ince" kaydına lüzum görüldü. Fransızcada rivière, fleuve, ruisseau kelimelerinin mukâbilleri olmak üzere lisânımızda (ırmak, çay, dere) istîmal edilirse de "ince ırmak" tâbiri bir (rivière)in yatağının bir çaydan, bir dereden daha vasi, geniş olduğunu göstermek için ihtiyar edilmiş bir tâbir idi. "Zümürüdîn çimenler" terkibine gelince bundaki "zümürüdîn" aynıyla (sipîhr-i kebud, meşcer-i sebz, hâk-i siyah, cû-yı revan, bahr-i mevce-dar) daha emsâli binlerce terakipte berâ-yı tezyin ve tahsîs-i müstâmel bir sıfattır. (Çemenzâr)ın yeşil, zümürüd-fâm olduğunu herkes bilirse de yine istimâli badi-i ârâyîş-i kelâmdır. Bir çemenzârın her mevsimde tarî, sebz, hurrem kalamayacağı da muhakkaktır. Öyle ise bu taraveti, çemendeki nezahati beyân ve tasvir için zümürüdîn, sebz-reng gibi bir tâbire lüzum-ı aşikârdır. Yoksa (Fenelon)un da Telemak'ta Kalipso [Calypso]'nun me'men ittihaz edindiği civar-ı gar-ı dilârayı vasfettiği sırada "les gazons fleuris" demesi icap ederdi. Yahut (de Lamartine)in.

J'ai vu des cieux d'azur où la nuit est sans voiles.

Dorée jusqu' au matin sous le pied des étoiles.

Bunda da “d’azur” sıfatının haşv u zevaid kâbilinden madud olması iktiza eylerdi. Hâlbuki bâdî-i ziynet üslûb-ı kelamdır.

Rabian –Üstad-ı muhterem, cem bir kelime ile müfred bir kelimenin atfen müzdevic, müctemi olmasını da tecviz buyurmuyor. Bunu muhalif-i fesâhat görüyor. Kelam-ı ihtar-âmiz üstadı rehber-i fikir ve kalem ittihaz etmeye mecbûruz, medyûnuz. Müsellemdir ki iki cemin atfen iradı sâmiaya daha latîf, daha hoş bir sûrette aks ediyor. Şunu yazarken (Nabi)nin gazeliyesinden (mühr-i ikbali tulû ettiği saat oldu – dest-ber-dest tesalüh-i sipeh-i nûr u zalâm) beyti vârid-i hâtır oldu. Meğer (Nabi) de bu sehve düşmüş, (sipeh-nûr ve zalâm) demiş. Yine bu manzumesinin diğer bir yerinden “infial etmeye amade güruh-ı ittiba –aşk sevdasına serbeste civarı ve gulâm” diyor. Yine bir hata-yı lisânîde bulunuyor. Bu terkiplere kim müstakim derse desin, biz kelâm-ı üstadı takdim edip sakimdir, deriz.

Hâmisen – Üstad-ı mükerrerem (eşcâr-ı tarâvet-nisâr), (gusûn-ı letâfet-nümûn) terkiplerine de ilişiyor. Bunları hâyîde, köhne-edâ buluyor. Her bir mânâ-yı taze, her bir mazmun-ı bedi için bir lafz-ı tarî, bir terkib-i bikr ve rengin ibdâ ve ihtirâî letâfet-edâyı, nezahat-i ifâdeyi tezyine medâr olacağı tabiidir. Bu terkiplerin de endam-ı mevzunu pek o kadar fersûde-i dehan, âzâde-i dest ve benan değilse de tab’-ı ulvî-pesend-i Ekremîlerine muvâfık düşmüyor.

Üstad-ı kiramî-i edebin sâir ihtarat-ı hayr-ı hahânesini, irşadât-ı bergüzîdesini makbul ve becâ görür ve meziyet-i eser ve üslûb-ı tercüme hakkında ibraz buyurdıkları takdirata karşı eda-yı teşekkür eyleriz.

Fi 20 Kânûnuevvel [1]312

Hüseyin Dâniş

KAYNAKÇA

- AHMET, Cevdet, "İkrâm-ı Aklâm", *İkdâm*, 25 Ağustos 1313.
- AHMET Midhat (Efendi), "Klâsikler Bahsinin Biraz Tevsii", *Tercümân-ı Hakikat*, 4 Eylül 1313.
- AHMET Midhat (Efendi), "Yine İkrâm-ı Aklâm", *Tercümân-ı Hakikat*, 27 Ağustos 1313.
- ATAY, Selçuk, *Üstat Ekrem*, Hece Yayınları, İstanbul 2021.
- AYAZ, Hayrettin, *Tanzimat şiirinde metafizik konular: Şinasi, Ziya Paşa, Namuk Kemal, Recaizade M. Ekrem, Abdülhak Hamid, Muallim Naci*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 1995.
- BERKES, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002.
- BULUR, Nermin, Hüseyin Daniş'in Makaleleri ve Bunlar Üzerinde Edebi Tesbitler, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1993.
- CENAB, Şehabeddin, "Klâsikler Mes'elesi", *Tercümân-ı Hakikat*, 28 Ağustos 1313.
- CEYHAN, Nesîme, "Romanla Tanışan Neslin Tercüme Tekniği ve Tenkîdine Dâir Tartışmalar", *Türkbilig*, Sayı 14, Ankara 2007, s. 41-59.
- ENGİNÜN, İnci, *Yeni Türk Edebiyatı: Tanzimat'tan Cumhuriyet' (1839-1923)*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2013.
- HALMAN T. Sait, Osman Horata, Yakup Çelik, Nurettin Demir, Mehmet Kalpaklı, Ramazan Korkmaz, M. Öcal Oğuz), TC Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2007.
- HÜSEYİN, Dâniş, "İkrâm-ı Aklâm", *İkdâm*, 6 Eylül 1313.
- KAPLAN, Ramazan, "Klasikler Tartışması", *Türkoloji Dergisi*, Cilt XI, Sayı 1, Ankara 1993, s. 198-206.
- KEFELİ, Emel, "Türk Edebiyatında Çeviri", *Türk Edebiyatı Tarihi* 3, (Editörler: Talât Sait
- KOÇAKOĞLU, Bedia, Hüseyin Daniş'in Fuad Köprülü'ye Cevabı: Münâzarâtım, Palet Yayınları, Konya 2014.
- LAMARTİNE, *Rafael*, (Mütercimleri: M[ehmed] S[alahaddin] ve A[hmed] L[ütfullah]), Âlem Matbaası, İstanbul 1314.
- LEVEND, Ağâh Sırrı, *Türk Dilinde Gelişme ve Evreleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1972.
- NECİP, Âsım, "Tercüme", *Kitap*, Kostantiniye 1311.

- OKAY, Orhan, *Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı: Fikirler, Türler, Topluluklar, Temalar*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2015.
- ÖZÖN, Mustafa Nihat, *Türkçede Roman*, İletişim Yayınları, İstanbul 2020.
- PARLATIR, İsmail, *Edebiyatımızın Zirvesindekiler: Recâî-zade Mahmut Ekrem, Akçağ Yayınları*, Ankara 2004.
- RECAİZADE, Mahmud Ekrem, *Pejmürde*, Âlem Matbaası, İstanbul 1311.
- TANPINAR, Ahmet Hamdi, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2020.
- YETİŞ, Kâzım, *Talim-i Edebiyat'ın Retorik ve Edebiyat Nazariyatı Sahasında Getirdiği Yenilikler*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1996.
- YÜKSEKKAYA, Gülden Sağol, *“Osmanlı Döneminde Dilde Sadeleşme”*, *Osmanlı Kültür ve Sanat 9*, (Editörler: Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul 1999.

“AN EVALUATION ON RECAIZADE MAHMUD EKREM’S CRITICISM AND
HÜSEYİN DÂNIŞ’S RESPONSE REGARDING THE TRANSLATION OF THE NOVEL
NAMED RAFAEL”

Abstract

In this article, Recaizade Mahmud Ekrem’s criticism text, which is known less, has not been included among his published works and has not been mentioned in the studies about him, and Hüseyin Dâniş’s response to the aforementioned criticism will be explained and the roles these two texts played in the translation discussions of the era will be evaluated. Recaizade Mahmud Ekrem writes up a long criticism after he receives the translation drafts of the novel named Rafael which was translated by M[ehmed] S[alahaddin] and A[hmed] L[ütfullah] from Lamartine for evaluation. Recaizade, who thinks that the translation belongs to Hüseyin Dâniş, who delivered the drafts to him, writes the criticism addressing him. Hüseyin Dâniş writes a response letter which both praises the attention of the “master” and replies to his criticism. Both texts are then placed at the beginning of the translation of Rafael published by the translators in 1314 (1898). Both texts contain important opinions on the translation procedure. The text that includes Recaizade Mahmud Ekrem’s general and personal views on translation is particularly important since it was written at a time when a debate on the classics in Turkish literature was going on. Hüseyin Dâniş’s views on translation, who participated in the classics debate with his writings, are also noteworthy in this respect. This article aims at contributing to the research on both Recaizade Mahmud Ekrem, who is one of the most important figures of the Turkish literature, and on the translations that are one of the most important indicators of the innovation movement that emerged in the field of literature after Tanzimat.

Keywords

Tanzimat Literature, Translation, Criticism, Recaizade Mahmud Ekrem, Hüseyin Dâniş.

ESKİ UYGUR SÖZLEŞME BELGELERİNDEN HAREKETLE TÜRKLERDE İLK TİCARİ GİRİŞİMCİLİK ÖRNEKLERİ*

Murat ELMALI**

ÖZET

Yazılı olarak pek çok eser veren Uygurlar, bu eserlerin yanında gerek kendi aralarında gerekse farklı milletlerle yaptıkları ticari antlaşmaları yazıya geçirmeyi ihmal etmemişlerdir. 13. yüzyıldan 14. yüzyula kadar tarihlendirilen bu ticari sözleşmeler, Eski Uygurların ticaret hayatında oldukça etkin bir şekilde yer aldıklarını göstermektedir. Eski Uygur alfabesi ile yazılan ve Eski Türklerin sosyal ve ekonomik yaşamları için çok önemli olan bu belgeler; evlatlık verme, vasiyetname, köle azat etme gibi konuları ele almanın yanında satış, değiş-tokuş, kiralama, ödünç alma, rehin bırakma gibi ticari eylemleri de konu edinmektedir.

Türklerin ticaret ve işletme tarihi için çok önemli bilgiler barındıran bu belgelerde pek çok önemli işletmecilik terimi ile de karşılaşılmaktadır: bəriş- "bir şey alıp vermek", işlet- "çalıştırmak, işletmek", kazan- "kazanmak", terken al- "borç almak, kiralamak", yul- "satmak", yultaçı "satıcı, tüccar", alguçı "alıcı", bərgüçü "satıcı", bərimci "alacaklı", arkalık "giderleri üstlenen", tuysu "ortak borçlu", ançaşı "müfettiş", kalançı "vergi memuru", borlukçı "şarap üreticisi", bözçi "kumaş imalatçısı" vb. Bu metinlerden o dönemin toplum yapısına dair pek çok şey öğrenilebilmektedir. Özellikle sözleşme metinleri o dönemin ticari hayatına dair önemli bilgiler barındırmaktadır. Çalışmada Eski Uygur sözleşmelerinin içeriğinden ve bu sözleşmelerde geçen terimlerden hareketle Eski Uygurların girişimcilik faaliyetleri ile ilgili bilgiler ortaya konulacaktır. Çalışmada 13-14. yüzyıllarda yapılmış olan ve Eski Uygur alfabesi ile yazıya geçirilmiş olan sözleşme metinleri kullanılacaktır. Eski Uygurca belgelerden hareketle dönemin sosyo-ekonomik durumu ve girişimcilik faaliyetleri anlaşılmasına çalışılacak ve bu belgeler modern işletme bakış açısı ile yorumlanacaktır.

Anahtar Kelimeler

Eski Uygurlar, sözleşme belgeleri, ticaret, iktisat, girişimcilik.

* Makalenin geliş tarihi: 24.04.2021 / Kabul tarihi: 30.05.2021

Bu çalışma, Marmara Üniversitesi'nde 21 Mart 2019 tarihinde gerçekleştirilen "2. İşletme Tarihi Konferansı"nda sunulan bildirinin yeniden gözden geçirilerek genişletilmiş hâlidir.

** Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dilbilimi Bölümü, melмали@istanbul.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0002-2642-2127>).

Giriş

Girişimcilik, toplumların kalkınması ile ilgili yapılan araştırmalarda sıklıkla karşılaşılan ve önem verilmeye başlanan konulardan biri olmuştur. Kavram olarak girişimcilik; mevcut durumun sürdürülmesinden ziyade yenilikçilik, yaratıcılık gibi mevcut durumun dışına çıkmayı gerektiren, toplumların ve organizasyonların değişimini başarılı bir şekilde gerçekleştirmelerini sağlamaya yardımcı olan bir süreçtir. Girişimcilik faaliyetlerinde bulunan kişi; kendi işini kuran, çeşitli üretim faktörlerini bir araya getirerek ve risk üstlenerek üretim sürecinde bulunan ve bunun sonucunda da kâr elde etmeyi amaçlayan kişidir. Girişimci kavramı günümüzde, sürekli olarak mevcut durumun ötesine geçebilmek amacıyla yenilikler ve değerler ortaya koyabilen, daha önce fark edilememiş fırsatları belirleyip kullanabilen kişi şeklinde tanımlanmaktadır. Topluma ait kültürel değerler, toplumların girişimcilik konusunda elde ettikleri başarı farklarının oluşmasında etkili olmaktadır. Girişimciliğin önemli özelliklerinden olan başarı ihtiyacı duyma, risk üstlenme, cesaret, birikim yapma gibi ilk uyarımlar kültür tarafından sunulmaktadır.¹

Cantillon'a göre girişimci; kâr sağlayabilmek için işleri organize eden ve işlerin risklerini üstlenen kişidir. Gartner'a göre girişimcilik; organizasyon yapmak, organizasyon yaratmaktır ve girişimcileri diğer insanlardan ayıran en önemli unsur, girişimcilerin organizasyon ortaya çıkaran yapıya sahip olmasıdır.²

Girişimcilik kavramı günümüzde, yalnızca doğal kaynakların, üretim faktörlerinin bir araya getirilerek yeni bir işletme kurulması değil aynı zamanda var olan bir işletmenin yenilikler yoluyla sürdürülebilir rekabet avantajı yaratarak lider bir işletme olması, toplumda sürekli değer yaratan işletme hâline gelmesi için yapılan faaliyetleri de kapsamı, şeklinde tanımlanmaktadır.³

¹ Nur Başçı- Filiz Hayriye Erataş, "Kültür Farklılıkları Ekseninde Girişimcilik Anlayışındaki Değişimler ve Yabancı Girişimcilik", *ANEMON Muş Alparlan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:1 Sayı:1, 2013, 156.

² Korkmaz, 2000 ve Gartner, 1988'ten akt. Fatma Yılmaz, "Girişimcilik Kavramı Gelişimi ve Önemi", *Girişimcilik Üzerine Yazılar*, Editör: Agah Sinan Ünsar, Paradigma Akademi Yayınları, Çanakkale 2018, 19.

³ İlnur Kumkale, *Kadın Girişimciliğinin Stratejik Liderlik Yetkinlikleri Açısından İncelenmesi ve Bir Araştırma*, Ekin Yayınevi, Bursa 2015, 9.

Girişimcinin bazı özelliklere sahip olması gerekmektedir. Bağlılık, kararlılık ve azim; başarı ihtiyacı, fırsat yönelimi, içsel kontrol odağı, belirsizliğe karşı tolerans, risk almak, yenilik ve yaratıcılık, iyimserlik, liderlik, kendi geleceğine yön verebilme bir girişimcide aranan özelliklerden bazılarıdır.⁴

Schumpeter, girişimciyi var olan gerçekliği olduğu gibi kabul etmeyen kişi olarak betimlemektedir. Ona göre girişimci; bir mal için talep olmadığı bir zamanda insanların o malı talep etmelerini sağlayabilen, karşısına çıkan her türlü güçlüğü ortadan kaldıracabilecek güce sahip olan kişidir. Girişimci farklı üretim bileşenlerini bir araya getirip ortaya yeni bir ürün çıkaran kişi olarak görülmektedir.⁵

Girişimciler farklı şekillerde faaliyetlerini sürdürmektedirler. Girişimcilerin faaliyet gösterdikleri girişimcilik türleri şu şekilde tasnif edilmektedir: 1. *Orijinal Girişimcilik* (Girişimciliği, özgün hâliyle ilk defa oluşturan girişimciliğidir.), 2. *İç Girişimcilik* (Bir teşekkül içinde veya bir kurulu işletme içinde önde gelen kişilerin, diğer insanlarla ilişkiler geliştirerek, iletişime geçerek ve bunları kendi yetenek ve değerleriyle yoğurup değerlendirerek kendilerini tanıyıp keşfetmeleri ve kendilerinin farkına varmaları ile başlayan bir başka girişimciliğin içinde filizlenen girişimciliğidir.), 3. *Kurumsal Girişimcilik* (Orta ve büyük ölçekteki işletmeler tarafından ortaya konulan girişimci davranışlardır. Mevcut organizasyonu güçlendirmek veya yenilemek için yeni ürün ya da hizmet ortaya koymaktır.), 4. *Profesyonel Girişimcilik* (İşletmelerin işletme içinden veya işletme dışından ehil bir kişiye devredilmesi veya satılmasıdır.), 5. *Teknik Girişimcilik* (Yenilik ve Ar-Ge faaliyetlerinin finanse edilmesini ve yönetilmesini içeren ve daha çok bir ekip tarafından teknolojik alanda ortaya konulan girişimciliğidir.), 6. *Girişimci Girişimciliği* (Daha önce belirli alanlarda girişimci olarak başarılı olmuş ve daha sonra işletmelerini satmış olan deneyimli girişimcilerin kendilerine fırsat alanı olarak yumurtadan yeni çıkan girişimcileri hedef almaları şeklinde gelişen girişimciliğidir.), 7. *Çevreci Girişimcilik* (Çevresel sorunlara çözüm üretip sorunların içindeki fırsatları

⁴ Mehmet Marangoz, *Girişimcilik*, Beta Basım Yayım Dağıtım, İstanbul 2013, 7-13.

⁵ Swedberg, 2008'den akt. Utku Büyükgaz, "İktisat Literatüründe Girişimcilik Teorileri", *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(1), 2020, 5.

ortaya çıkaran girişimciliktir. Başkalarının çöplerini, atıklarını girişimcilik yoluyla tertemiz yeni bir ürüne dönüştürmektir.).⁶

Çeşitli girişimcilik türleri farklı ticari faaliyetlerin ortaya çıkmasını sağlamış, bu ticari faaliyetler de işletme kavramı ile kurumsallaşmıştır. Girişimcilik türleri ve ticari faaliyetlerin farklılığı işletmelerin de çeşitliliğini arttırmıştır. Bundan dolayıdır ki insanoglu geçmişten günümüze belki de binlerce farklı alanda faaliyet gösteren ticari girişimcilik ve işletme ile karşılaşmıştır.

*İşletme, belli bir ortamda, dış çevreden aldığı girdileri (input) belirli bilgi, teknoloji ve süreçleri kullanarak müşterisi olan insanlar için değer ifade eden, pazarı olan mal ve hizmetlere (output) dönüştüren ve bunları pazarda oluşan fiyat üzerinden satarak gelir (işletmeye giren kaynak) elde eden, bu gelirin bir kısmı ile yeniden tedarikçilerden input olarak işletme faaliyetlerinin sürekliliğini sağlayan ve bütün bunları yaparken içinde faaliyette bulunduğu ortamın unsurlarına zarar vermeyen, ayrı bir kişiliği ve kendine has kültürü olan, değişen ortam koşullarına uyum göstererek yaşamını sürdüren bir sistem, bir sosyal canlıdır.*⁷

İşletmeler toplumun refah düzeyini yükseltecek mal veya hizmet üretmek için istihdam sağlarlar. Toplumların gelişimi için vazgeçilmez yapılardır. Bu yapılar ülke ekonomilerinin en önemli hücreleridir. Bu hücreler ve bunların oluşturduğu organlar (sektörler) yapı ve işleyiş olarak ne kadar sağlıklı ise ülkelerin ekonomileri o derece sağlıklı olacaktır. İşletmeler üretim sahiplerine, ürettiklerinin bedellerini ödeyen; bu çerçevede toprak sahiplerinin rant gelirini, emek sahibinin ücret gelirini, sermaye sahibinin faiz geliri ve müteşebbisin kâr gelirini sağlayan birimlerdir. Ülke işletmeleri değiştikçe ve geliştikçe ülkeleri oluşturan halklar, tarım toplumundan sanayi toplumuna, sanayi toplumundan hizmet sektörlerinin ağırlıklı olduğu bilgi toplumu aşamalarına geçebilecektir.⁸

Toplumları etkileyen bu aşamaların sağlıklı bir şekilde devam edebilmesi için işletmelerin; teknolojiye, ekonomide ve sosyal hayatta meydana gelen hızlı değişiklikleri takip edebilmeleri ve sürekli olarak kendilerini yenilemeleri zorunludur. Kendilerini yenilemeyen işletmelerin zamanla önemlerini kaybetmeleri ihtimal dâhilindedir. Bundan dolayı

⁶ Mehmet Marangoz, *a.g.e.*, 7-13.

⁷ Tamer Koçel, *İşletme Yöneticiliği*, Beta Yayın Dağıtım, İstanbul 2015, 76-77.

⁸ Tamer Koçel, *a.g.e.*, 79.

işletmeler sürdürülebilir rekabette avantaj olarak kabul edilen değerli, taklit edilmesi zor ve nadir ürünler üretmeli, katma değer oluşturabilmek amacıyla girişimcilik yönelimi kuvvetli kişileri bulup işletmeye dâhil etmeli ve işletme içinde inisiyatif alabilen, yenilikçi ve risk alabilmeyi destekleyebilecek çalışma oluşturmaya gayret göstermelidirler.⁹

İnsanoğlu tarihin her döneminde bir değişim süreci içerisinde olmuş ve onun bu değişimi etrafındaki her şeyi etkilemiştir. İnsanın değişimi toplumları ve topluma ilgili her unsura tesir etmiştir. Bu değişimlerden en çok etkilenen alan ise iktisadi hayat olmuştur. Değiş tokuş ile başlayan ve günümüzde devasa şirketlere dönüşen ticaret hayatı değişimin hem itici gücü hem de itilen tarafı olmuştur. Hızlı gelişen değişim en çok girişimcilikle ve girişimcilerle devam edegelmiştir. Tarihin her döneminde ve her coğrafyada yaşanan bu değişim ve yeni girişimler Türk tarihinde de yerini almıştır.

Eski Türklerde Ticaret

Sınırlı bilgilerle de olsa eski Hun çağından itibaren kaynaklara dayalı olarak takip edilebilen Türk ticaret hayatı tüm usul, teknik ve araçlarıyla takip eden Türk devletlerinde geliştirilerek, yayıldıkları geniş coğrafya temelinde uygulanmış ve böylece Türkler dünya ticaretinde önemli, etkin bir yere sahip olmuştur. Ticaretin evrensel boyutunda her toplum için geçerli olan uygulamaların dışında, diğer toplumlara model teşkil edebilecek ticari teknikler ve araçlar da tarih boyunca gözlemlenmiştir. Türklüğün de içinde bulunduğu Doğu bu anlamda Batıya da örnek teşkil edecek birçok uygulamanın merkezi konumunda olmuştur. Özellikle 13-14. yüzyıllardaki dönemde Türk-Moğol devletleri ticari teknikler ve bunun uluslararası boyutta yaygınlaştırılması konusunda önemli bir görev üstlenmişlerdir.¹⁰

Türklerin ilk ticari faaliyetleri Hun döneminde, özellikle Mete zamanında, Hun-Çin ticaret ilişkileri şeklindedir (M.Ö. 209-174). Mete, Han sülalesi ile yaptığı bir anlaşmayla pazar yerlerinin kurulmasını istemiştir. Bu pazar yerlerinde alışveriş mübadele usulü ile yapılacaktır. Çinlilere at verilmiş, karşılığında ise yuvarlak, ortası dörtgen delik, altın ve gümüş Çin paraları alınmıştır. Çin kaynakları, Türklere dizilerle para verildiğinden

⁹ Anderson and Eshima, 2013'ten akt. Fatma Yılmaz, *a.ş.e.*, 17.

¹⁰ A. Melek Özyetgin, *Eski Türk Vergi Terimleri*, KÖKSAV, Ankara 2004a, 25-26.

bahsetmektedir. M.Ö. 52 yılında Çinliler, Hun Şanyüsüne at karşılığı olarak 10 kg altın ve 200.000 dizi para vermişlerdir.¹¹

Eski Türklerde henüz para kullanılmadan önce değiş tokuş usulü vardı. Bu alışverişte esas tutulunan deri olduğu açıkça görülmektedir. Eski Türklerin deri ticareti yaptıklarına dair pek çok belge bulunmaktadır. 552 yıllarında eserini yazan Jordanes, meşhur *Getica*'sında Onogurların kürk ticaretiyle uğraştıklarını kaydetmektedir. Daha sonra İstahrî de eserinde şu satırları yazmıştır: "(Bulgarların) servetlerinin en büyük kısmı kürktür. Bir kürkün değeri yarım dirhemdir. Bunların ülkesine yuvarlak gümüş dirhemler İslam ülkesinden gelmektedir." Bu bilgilerden Bulgar Türklerince derinin para olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Diğer Türk boylarının da kürk ticareti ile uğraştıklarına dair birçok belgeye rastlanabilir.¹²

Ayrıca Kültegin yazıtında geçen ... *ötügen yer olorup arkış tırkiş isar ney bujuj yok...* "Ötüken topraklarında yaşayıp (sağa-sola) kervanlar gönderirsen hiç sıkıntıya düşmeyeceksin."¹³ ifadesi Köktürklerin ticari faaliyetleri hakkında ipuçları vermektedir. Yazıtlarda geçen ve Köktürklerin ticari hayatı ile ilgili tahminler yapılmasını sağlayan söz varlığı yine Köktürklerin ticari hayatı ile ilgili ipuçlarıdır: *agı* "ipekli kumaş", *altun* "altın para, altından yapılmış (araç-gereç eşya)", *bakır* "bakır para", *barım* "mal mülk, servet", *ed* "mal, eşya", *êşgiti/işgiti* "ipekli kumaş", *eder* "eyer", *kidiz* "keçe kumaş", *kiş* "samur kürkü", *kutay* "ipekli kumaş", *kümüş* "gümüş para, gümüş eşya", *tabar* "mal mülk", *teyey* "sincap kürkü", *tuç* "tunç", *ürüj* "beyaz renkli mal mülk, gümüş para", *arkış* "kervan", *tirkış* "kervan".¹⁴ Özellikle Çinlilerle yapılan ticarete Türkler hayvan ve hayvansal ürünlere karşılık ipek alıyor, alınan bu

¹¹ Baykara 1997'den akt. Hatice Şirin User, "Türkçede Para ve Para Birimi", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 52 (2004/1), 2006, 130.

¹² Hüseyin Namık Orkun, "Eski Türklerde Para", [Türk Hukuku Tarihi, Araştırmalar ve Düşünceler, Belgeler, Ankara, 1935, s. 39-43], *Eski Türklerde Para (Göktürklerde, Uygurlarda, Türkişlerde)*, Hazırlayan: Osman F. Sertkaya-Rysbek Alimov, Ötüken Yayınları, İstanbul 2006, 11.

¹³ Mehmet Ölmez, *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları (Metin-Çeviri-Sözlük)*, Bilgesu Yayınevi, Ankara 2013, 81; 93.

¹⁴ Hatice Şirin, *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*, TDK Yayınları, Ankara 2016, 335-338.

ipeği farklı milletlere satıyordu. Türkler burada sadece ipek alıcısı değil aynı zamanda satıcısı idi.¹⁵

Tarih boyunca bütün milletlerin birbirleriyle alışverişleri olmuş; ticaret, devlet ve toplum hayatının her dönem en önemli parçası hâline gelmiştir. Devletlerin sınırları içinde toplum yapısını ve refahını etkileyen ticari faaliyetler aynı zamanda devletlerin başka devletlere karşı güçlü olabilmek için yönetmeleri gereken belki de en önemli unsur olmuştur. Ekonomik anlamda güçlü olmak devletleri ve toplumları ayakta tutan en önemli ideallerden biri hâline gelmiştir. Var olan bir ticari meta pazarlamak, yeni bir pazar ürünü ortaya koymak, herkesin ihtiyaç duyabileceği bir ürün ya da hizmeti keşfetmek ve bunu dünyaya tanıtmak ekonomik anlamda güçlü olmanın ilk adımlarıdır. Türkler dünyadaki pek çok değişime ayak uydurmaya çalıştıkları gibi ticari hayattaki değişimlerin de farkında olmuşlardır. Yerleşik hayatla tanışan ilk Türk devleti olan Uygurlar gerek yerleşik hayatın bir sonucu olarak gerek dünyadaki değişimlere ayak uydurmanın bir gereği olarak iktisadi hayatta da çok önemli adımlar atmışlardır.

Eski Uygurlar

744'te Türk kağanlığına son verip aynı bölgede hüküm sürmeye başlayan Uygurlar 840 yılına, Kırgızlar bölgeye gelinceye değin aynı sahada yaşamışlardır. *Tujueler* yani "Türkler" ile aynı bölgede yaşayan Uygurlar, Ordo Balık "Saray Şehri" adını verdikleri bölgeyi, yani yine Ötüken'i merkez edinmişlerdir. Uygur devletinin kurucusu *Yaglakar* boyudur. Bununla birlikte 6. Uygur kağanı, Kutlug Bilge Kagan sonrası sülalenin kağan çıkartamaması ile beraber kağanlık *Ediz* boyuna geçmiştir. 840'ta Doğu Uygur İmparatorluğuna (Ötüken Uygur Kağanlığı) Kırgızlar tarafından son verilmiştir. Bunun üzerine çok sayıda Uygur, yurtları olan Yukarı Moğolistan'ı terk etmek zorunda kalmıştır. Güneye doğru giden Uygurlar, [bugün] Çin'in kuzeyinde bulunan Aşağı Moğolistan'a ulaşmıştır. Ancak Tanglar tarafından kabul görmemişler ve onlarla girdikleri çok sayıda çatışmanın sonucunda yok olup gitmişlerdir. Çok sayıda başka bir Uygur grubu, batıya doğru yönelerek 8. yüzyılın sonlarından beri Uygur etkisi

¹⁵ Hilda Ecsedy, "Trade And War Relations Between The Turks and China in the Second Half of the 6th Century", *Acta Orientalia*, XXI, Budapeşt 1968, 142.

altında bulunan Tianşan bölgesinin doğu topraklarına yerleşmişlerdir. 850'ye doğru başkenti Yanqi (= Karasahr) olan Batı Uygur Hanlığını kurmuşlardır. Konargöçer olan Uygurlar, Turfan ovasına hemen yerleşmemişlerdir. Yerleşmeleri daha sonra, 9. ve hatta 10. yüzyılda Beşbalık yaz başkentleri, yaylakları, Hoço da kış başkentleri, kışlakları olduğu zaman gerçekleşmiştir. Etsina bölgesinde göçebelik yapan bir diğer Uygur grubu ise Gansu'nun kuzeyine girdikten belli bir süre sonra, 890'larda, Ganzhou'yu işgal ederek Ganzhou Uygur Hanlığını kurmuştur. Bu hanlık 11. yüzyılın ortalarında Tangutlar (Xixia Hanlığı) tarafından yok edilmiştir. Buna karşın, Batı Uygur Hanlığı daha uzun yaşamıştır. Bu hanlık, 13. yüzyılın başlarında gönüllü olarak Cengiz Han'ın egemenliği altına girinceye kadar varlığını sürdürmüştür.¹⁶

Moğolistan'dan bugünkü Doğu Türkistan bölgesine, Tarım, Hoço bölgelerine gelen Uygurlar burada yeni bir uygarlık oluşturmuşlardır. Yerleşik hayata geçerek bölgeye kendilerinden önce gelmiş olan topluluklardan Budizmi, Manihaizmi, Hristiyanlığı öğrenmişlerdir. Uygurlar bu dinlerden çeşitli eserleri kendi dillerine çevirmişlerdir. Bugünkü Turfan çevresinde yoğunlaşan Uygurlar Beşbalık'a, Aksu'ya, Kumul'a (= Hami) uzanan geniş bir çevrede Budist ağırlıklı bir çeviri edebiyatı oluşturmuşlardır. Bu edebî eserlerin yanında Uygur metinlerinin bir bölümünü din dışı metinler oluşturur. Bu metinlerin kendine ait ve gündelik yaşamı yansıtan bir dili vardır. Bunların önemli bir bölümünü 'Uygur Hukuk Belgeleri' adıyla anılan alım-satım belgeleri, kira sözleşmeleri (tarla kiralınması), borç senetleri, evlat edinme, ipotek, köle azadı, vasiyet vb. konulara ilişkin metinler meydana getirir. Bu metinlerin dili, klasik dilden dolayısıyla standart dilden farklıdır.¹⁷

Hemen hemen her alanda pek çok şeyin öncüsü olan Uygurların İpek Yolu'nun tarihi ve kültürü üzerinde de büyük bir etkisi olmuştur. Kimi zaman yol boyunca uzanan ana ticaret noktalarını ellerinde tutmuşlar ve çoğu Budist olan yerleşik halkların değişik kültürlerini benimsemişlerdir. Hintlilerle, İranlılarla, Çinlilerle, Soğdularla, Toharlarla ve pek çok halkla ticari olarak kaynaşmaya başlamışlardır. Bu süreçte her halktan yeni bir şeyler öğrenmişler ve öğrendiklerini geliştirerek kendi kültürlerine adapte

¹⁶ Mehmet Ölmez, *Köktürkçe ve Eski Uygurca Dersleri*, Kesit Yayınları, İstanbul 2017, 22-25.

¹⁷ Mehmet Ölmez, *a.g.e.*, 2017, 189-191; 223.

etmişlerdir. Bunun pek çok örneğini dinî eserlerde görebilmek mümkündür. Bunun yanında yaşadıkları dönemin ticari, iktisadi ve hukuki hayatı ile ilgili yazılı metinlerde de bu tutumun izlerini görmek mümkündür.

Bu metinlerden o dönemin toplum yapısına dair pek çok şey öğrenilebilmektedir. Özellikle sözleşme metinleri o dönemin ticari hayatına dair önemli bilgiler barındırmaktadır. Bu çalışmada sözleşme metinlerinde yer alan ticari bilgilerden hareketle Türklerin çok eski dönemlerden itibaren sistemli bir ticari hayata sahip oldukları gösterilmeye çalışılacaktır. O dönemdeki ticari faaliyet alanları tespit edilmeye çalışılacak ve Türklerin girişimcilik özellikleri hakkında tespitlerde bulunulacaktır.

Eski Uygur Sözleşme Belgeleri

9. yüzyıldan itibaren yazılı olarak pek çok eser veren Uygurlar, bu eserlerin yanında gerek kendi aralarında gerekse farklı milletlerle yaptıkları ticari antlaşmaları da yazıya geçirmeyi ihmal etmemişlerdir. O dönemin belki de çok ötesinde işçi-işveren hukuku, vergi ve çalışma hayatına yönelik pek çok yazılı materyal de bırakmışlardır. Günümüz girişimcilerini ilgilendiren bu tür yasal konular Eski Uygur sözleşmelerinde de ayrıntılı bir şekilde gösterilmiştir. Bu ticari sözleşmeler, Eski Uygurların ticaret hayatında oldukça etkin bir şekilde yer aldıklarını göstermekte ve modern anlamda "girişimci/girişimcilik" faaliyetlerinin ilk örneklerini de gözler önüne sermektedir. Eski Uygur alfabesi ile yazılan ve Eski Türklerin sosyal ve ekonomik yaşamları için çok önemli olan bu belgeler; evlatlık verme, vasiyetname, köle azat etme gibi konuları ele almanın yanında satış, değiş tokuş, kiralama, ödünç alma, rehin bırakma gibi ticari eylemleri de konu edinmektedir.

Uygur sivil belgeleri arasında yer alan sözleşme belgeleri 20. yüzyıl başlarında Fransız, Alman, Rus, Fin, Japon ve Çinli araştırmacılar tarafından bulunmuştur. Bu belgeler, Koço, Urumçi, Turfan, Astan, Bezeklik, Bulayık, Çıgım, Murtuk, Toyok, Sengim'de yapılan araştırmalar sonucu elde edilmiş ve bugün Berlin, Petersburg, Kyoto, Londra, Helsinki, Paris, İstanbul'daki

çeşitli müze ve akademilerde muhafaza edilmektedir.¹⁸ Bu belgelerin yazılış tarihi ile ilgili kesin bir şey söylemek oldukça zordur. Bununla birlikte sivil belgelerin Yüan döneminde yazıldığı konusunda bir fikir birliği mevcuttur. Buradan hareketle belgelerin yazılışını 13. yüzyıla kadar götürmek mümkündür.¹⁹

Eski Uygur sivil belgeleri üzerine ilk önemli çalışmayı W. Radloff yapmıştır. Ölümünden sonra öğrencisi S. E. Malov tarafından yayımlanan *Uigurische Sprachdenkmäler* isimli çalışmada 128 fragman ele alınmıştır. Radloff'un bu çalışmasından sonra bu belgeler üzerine pek çok önemli çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalar arasında Nobuo Yamada'nın ölümünden sonra Zieme, Oda, Unemura ve Moriyasu'nun yeniden düzenlemeleriyle 1993'te üç cilt hâlinde yayımlanan *Sammlung Uigurischer Kontrakte* isimli çalışmasının oldukça önemli bir yeri vardır. Yine L. V. Clark'ın *Introduction to the Uyghur Civil Documents of East Turkestan* isimli çalışması da önemli bir çalışmadır.²⁰ Ülkemizde bu belgeler ve bu belgelerde yer alan terimler üzerine ilk çalışmalar Ahmet Caferoğlu'nun "Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstihlaları" (1934) ve Reşit Rahmeti Arat'ın "Eski Türk Hukuk Vesikaları" (1964) isimli çalışmalarıdır. Bu çalışmalardan sonra da bu belgeler üzerine çalışmalar devam etmiştir. Bu çalışmalar arasında Melek Özyetgin'in "Eski Türk Vergi Terimleri" (2004), Özlem Ayazlı'nın "Eski Uygurca Din Dışı Metinlerin Karşılaştırmalı Söz Varlığı" (2016), Melek Özyetgin'in "İslam Öncesi Uygurlarda Toprak Hukuku" (2014), L. Yu Tuguşeva'nın "Uygurskie Delovie Dokumentı, X-XIVvv. Iz Vostočnogo Turkeстана" (2013), Li Jingwei'nin "Tulufan Huihu Wen Shehui Jingji Wenshu Yanjiu (Turfan Uygurlarının Sosyal ve İktisadi Vesikaları Üzerine Araştırma)" (1994) ve Muhemmetrehim Sayıt-Yusup Israpil'in "Kadimki Uygur Yezikidiki Vesikalar" (2000) isimli çalışmaları oldukça önemli çalışmalardır.

Yamada, çalışmasına aldığı sivil belgeleri şu şekilde sınıflandırmıştır: 1. Satış, 2. Değişirme, mübadele, 3. Kiralama, 4. Ödünç alma, 5. Evlat edinme,

¹⁸ V. Larry Clark, *Introduction to the Uyghur Civil Documents of East Turkestan (13th-14th cc.)*, Dissertation of Indiana Universty (Bloomington), Universty Microfilms International, Ann Arbor (Michigan), London 1975, 51-65.

¹⁹ V. Larry Clark, *a.g.e.*, 29.

²⁰ A. Melek Özyetgin, *a.g.e.*, 2004a, 35-38.

6. Rehin verme, 7. Azat etme, 8. Vasiyetler, 9. Çeşitli şeyler.²¹ Yamada'nın eserini neşre hazırlayanlar ise Uygur sivil belgelerini şu şekilde tasnif etmişlerdir: I. Resmî Belgeler (idari, diplomatik, askerî ve dinî birlikler): 1. Yönetmelikler ve idare yönetmelikleri, 2. Diplomatik mektuplar, 3. Sertifikalar ve lisanslar (pasaportlar), 4. Makbuzlar, 5. Dilekçeler, 6. Raporlar ve ilmühaberler, 7. Sicil ve listeler, 8. Dualar, 9. Çeşitli Şeyler; II. Özel Belgeler: 1. Sözleşmeler, 2. Makbuzlar, 3. Mektuplar ve hesaplar (faturalar), 4. Sicil ve listeler, 5. Dualar, 6. Çeşitli şeyler.²²

Sivil belgeler arasında çok önemli yeri olan sözleşmeler neredeyse bugünkü sözleşmelerde yer alan bilgileri içermektedir. Sözleşmelerde, "1-Tarih. 2- Sözleşmenin/belgenin konusu (ürünü veya hizmeti alan ve satan, kiralayan, borç veren) a. Ürün ya da hizmeti satma, kiralama ya da borç verme sebebi. b. Satın alan, kiralayan ya da borç alan, malın ne olduğu ve fiyat. 3. Ödemenin tasdiki. 4. Malın yeni sahibinin hakları. 5. Sözleşmenin ihlaline karşı teminat ve ceza. 6. Şahitler. 7. İmza. 8. Sözleşmeyi yazan kişinin adı" gibi bilgiler yer almaktadır.²³

Eski Uygur Sözleşme Belgelerinde Yer Alan İktisadi Terimler

Türklerin ticaret ve işletme tarihi için çok önemli bilgiler barındıran bu belgelerde çok önemli işletmecilik terimi ile de karşılaşmaktadır: *alış bəriş* "alışveriş, ticaret", *ige* "sahip, mal sahibi", *ıdış* "geri ödeme, kredi ödeme, sıfırlama", *yaka* "kira, kira bedeli", *ter/teri* "gelir, kira bedeli, kira", *al-* "almak, satın almak", *bəriş-* "bir şey alıp vermek", *işlet-* "çalıştırmak, işletmek", *kazgan-* "kazanmak", *sat-* "satmak" *terken al-* "borç almak, kiralamak", *tut-* "kiralamak", *yul-* "satmak", *yultaçı* "satıcı, tüccar", *alguçı* "alıcı, müşteri", *bèrgüçi* "satıcı", *bèrimci* "alacaklı, borç veren", *alımçı* "alacaklı, kredi veren kişi", *arkalık* "giderleri üstlenen, kefil", *tungsu* "ortak borçlu", *ançaşı* "müfettiş", *kalançı* "vergi memuru", *taruga/targu* "vali, vergi tahsildarı" *borlukçı* "şarap üreticisi",

²¹ Nobuo Yamada, *Samlung Uigurisher Kontrakte*, Herausgegeben: von Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Unemura, Takao Moriyasu, 1-3, Osaka Universty Press, Osaka 1993, XIII-XIV.

²² A. Melek Özyetgin, *a.g.e.*, 2004a, 37.

²³ Hasan Güzel, *Eski Uygur Sivil Belgelerinde İktisat Terimleri*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2013.

bözçi "kumaş imalatçısı".²⁴ *altun* "altın", *bag* "kat, deste, balya", *baglık* "kat, deste", *bakır* "bakır (para)" *baoçao* (< Çin. ch'ao) "kâğıt para", *böz* "pamuktan yapılmış kumaş; tedavüldeki para", *çunduuy* "döviz, para birimi", *iş* "iş, çalışma, şey", *kepez* "pamuk", *kuanpu/kanpu/kunpu* "resmi pamuk bezi; keten kumaş", *kümüş/kümiş* "gümüş", *ortuk* "ortak", *orduklug* "birlikte, ortak", *ötkürü* "devrederek, naklederek", *satıg* "satış fiyatı, fiyat, satış, ticaret, alış veriş", *sakış* "hesap, sayma", *siliy* "ipek kumaş", *toguru tomludı* "dürüstçe", *torgu/torku* "ipek", *yarmak* "para birimi", *yastuk* "para birimi, 1 yastuk =50 kümüş", *alım* "vergi, borç; arazi vergisi", *basıg* "bir tür vergi", *bèrim* "bir tür vergi, borç", *birt* "bir tür vergi; efendinin köleden aldığı yıllık vergi", *kalan* "toprak vergisi", *kavid/kavud* "bir çeşit vergi", *salıg* "bir tür vergi", *tüdüin* "bir tür vergi", *umdu* "bir tür vergi", *alguçı* "alıcı, müşteri", *asıg* "getiri, faiz, fayda", *baş bitig* "orijinal belge", *bek bitig* "sağlam belge", *bitig* "belge, kayıt, yazı", *bitkeçi* "yazıcı", *çamlıg* "tartışma, uyuşmazlık, ihtilaf", *çam/çarım* "ihtilaf; dava, itiraz", *çım bitig* "orijinal belge", *ıdış bitig* "geçici belge", *kuvar/kuvpar* "para cezası, ceza", *nişan* (< O. Fars. nyş'n) "mühür, alamet; özel imza", *ög bitig* "orijinal belge", *tamga* "mühür, damga", *tamgalıg* "mühürlü", *tanuk* "tanık, şahit", *töleç* "ödeme, telafi ücreti, tazminat", *törü* "örfi hukuk, kanun, nizam, töre", *tuşsu* "borçlu" (< Çin. tóng qū), *tutug/tutgug* "rehin", *tüş* "harman, hasat, ürün, faiz", *yanut bitig* "orijinal belgenin kopyası", *yargu* "yargı, hüküm, adli karar", *yasa* (< Moğ. jasa) "hukuk, yasa", *yaşuk/yaşuk* "suç, hata", *yorık* "geçerli".²⁵

Daha çok sivil belgelerde karşılaşılan ve o dönemin ticaret ve girişimcilik hayatı ile ilgili bilgiler, kimi zaman Budizmi anlatan dinî anlatı metinlerinde de yer almaktadır. Bu anlatı metinlerinde daha çok şu terimlerle karşılaşılmaktadır: *sart* << Skr. sārthah "başarılı, zengin, önemli; kervan, yolcular, hacılar", *sartavahè* << Skr. sārthavāha "tüccar", *satgın al-* "satın almak", *satıg* "satış, ticaret, alış veriş; fiyat, değer", *satıgka bar-* "alış veriş yapmak, ticaretle uğraşmak", *satıgçı* "satıcı, tacir, tüccar", *satıgılg* "değerli, kıymetli", *agır satıgılg* "ticari değeri olan", *şireşti* << Skr. śreṣṭhika/ śreṣṭhin "dernek lideri, sermayedar", *iş* "iş, görev", *iş işle-* "davranmak, iş yapmak, iş

²⁴ Hasan Güzel, *a.g.e.*, 72-112.

²⁵ İzzet Şirin, *Uygur Sivil Dokümanlarının Sözoarlığı*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Eskişehir 2014, 76-91.

işlemek", *iş küç* "is, güç", *iş ur-* "çalışmak, iş yapmak", *işle-* "işlemek, çalışmak, yapmak, yerine getirmek".²⁶

Paranın aracılığı olmadan mal karşılığı mal veya hizmet karşılığı mal değişimi Uygur sivil belgelerinde sıkça görülen ödeme şekillerinden biriydi. Bu değişimlerde kullanılan mallar o dönemin toplumsal yaşamı için en gerekli ürünlerdir. *tarig, ür ~ üyür, kepez* gibi tarımsal ürünler bu değişimlerde kullanılan ürünlerin en başında gelmekteydi.²⁷ "Koço Uygur devletinde Ticaret" başlıklı yazısında Peter Zieme, Uygur sivil belgelerine göre ödeme araçlarını üç gruba ayırmıştır: 1. Kumaş (böz, kuanpu), 2. Madenî para (altun, kümüş, bakır), 3. Kâğıt para (çav).²⁸

Eski Uygurlarda İlk Ticari Girişimcilik Örnekleri

Eski Uygurların iktisadi ve ticari hayatına yönelik yapılmış olan pek çok çalışma bulunmaktadır. Ahmet Caferoğlu'nun "Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstihlaları" (1934) çalışması ilk çalışmalardan biridir. Caferoğlu'nun bu çalışmasından sonra gerek yurt içinde gerek yurt dışında Eski Uygurca metinlerde yer alan iktisadi terimler üzerine çalışmalar yapılmaya devam edilmektedir.²⁹ Bu çalışmalar daha çok o dönemin iktisadi söz varlığını ortaya koymaya yönelik çalışmalardır.

Eski Uygurca metinlerin büyük bir oranı dinî metinler olmasının yanında ticaretle ilgili kelimelerin bir kısmı bu metinlerde de görülebilmektedir. Bu dönemden günümüze kadar gelmiş olan sözleşme metinlerinde ve dinî metinlerde yer alan ticari bilgiler Eski Uygurların ticari faaliyetleri hakkında yol gösterici olacaktır.

Eski Uygurlardan günümüze kalan ve en hacimli eserlerden biri olan *Daşakarmapathāvadānamālā* isimli eserde yer alan *Sena-Upesena* hikâyesinde geçen şu bölüm dinî metinlerde de ticari hayata dair bilgilere ulaşılabileceğini göstermektedir:

²⁶ Murat Elmalı, *Daşakarmapathāvadānamālā*, TDK Yayınları, Ankara 2016.

²⁷ A. Melek Özyetgin, "Eski Türklerde Ödeme Araçları: Kâğıt Para *Çav*'ın Kullanımı", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, Ankara 2004b, 92.

²⁸ Zieme 1976'dan akt. A. Melek Özyetgin, *a.g.e.*, 2004b.

²⁹ A. Melek Özyetgin, *a.g.e.*, 2004a; Hasan Güzel, *a.g.e.*; İzzet Şirin, *a.g.e.*

bir ödün atı kötrülmüş ayagka [teginli]g tükel bilge t(e)ñri t(e)ñ[risi burhan şrav(a)s]t kentke yakın [...]T'V' [...]s[e]ñremde miñ iki yüz elig têtsilar {R} kuvragı birle y(a)rılıkayur erti .. tün kün aruksuz köñülin tın(ı)glarka edgü asıg tusu kılı y(a)rılıkayur erti .. ol ok şrav(a)st kentde çoğlug yalınlig kutlug kıvlig alku edke tavarka tükellig çayasënë atl(ı)g bayagut [...]WR erti .. ol bayagutnu[ñ bir senè] [at](ı)g .. ikinti upasënë at[l(ı)g og]lanı bar erti .. ol ik[i ini eçi] bir ikintike ert[ingü amrak ertiler] tözün yavaş tö[rülüg tokulug tètik] odgurak yumşak [savl(ı)g ertiler bo] [yè]rtinçüde t[urmuş törü ol edgü] [kutlug] tın(ı)g[lanı]nı oglanı ulgad[s]ar kiçiğ erken ujik b[o]ş[glurg]alı bërür]ler .. az bedüser t(a)var kazan[u] katıglanur .. ançada çayasënë bayagutnu[ñ iki o]g[lanı]nı bedük bolurlar .. anıñ arasında k(e)ntü özi etöz kodup adın ajunka bartı .. anta ötrü senè eçisi .. upasënë inisiñe inçe tęp tedi .. ay amrak inim bizni igidteçi biziñe edgü sakinç(ı)g kañım(ı)z adın yèrt[inçüke] bartı biz ikig[ü bo yèrtinçüde] kaltım(ı)z .. amtı biz atam[ız ka]z[glanmı]ş t(a)varıg [y]èp yuñlap adın t(a)var asmasar biz [o]l biziñe oğsati ermez .. anın amtı m(e)n adın uluşka satıgka barayın s(e)n monta kalgıl m(e)n kelginçe evig barkıg uz tutgıl .. ança sözlep eçisi senè er adın uluşka satıg[ka bartı] anta ötrü inisi[ñi upasënë ev]ig barkıg başlap [şrav(a)st kent]de kaltı .. "Bir zamanlar adı yüceltilmiş, tam bilge, Tanrılar Tanrısı (Buda) Şrāvastī (adlı) şehre yakın ... manastırda bin iki yüz elli öğrenci topluluğu ile birlikte vaaz ediyordu. Gece gündüz yorulmak bilmeyen (bir) gönülle iyilik yaparak (etrafına) şefkat dağıtıyordu. İşte o Şrāvastī (adlı) şehirde etrafına ışık saçan, talihli, her türlü mala mülke sahip Jayasena (adlı) varlıklı (birisi yaşıyor) idi. O varlıklı (kişinin ilki Séna) adlı ikincisi (ise) Upasena adlı (iki) çocuğu vardı. O iki (ağabey kardeş) birbirlerini çok fazla (severlerdi). Asil, halim selim, (faziletli, akıllı), yumuşak (sözlü idiler. Bu) dünyada (yaygın kanaate göre o iyi, kutlu canlıların çocukları) yetiştirilirken, küçük yaşlarda okuma yazma öğrenirler. Biraz büyüyünce mal mülk kazanmak için gayret ederlerdi. Bu şekilde Jayasena (adlı) varlıklı (kişinin) iki oğlu büyüdüler. Bu arada (Jayasena'nın) kendisi vefat edip diğer bir varlığa ulaştı. Ondan sonra Séna (adlı) ağabey, Upasena (adlı) kardeşine şöyle dedi: "Ey, sevgili kardeşim! Bizi yetiştirecek (olan), bizim için güzel düşünceleri (olan) babamız diğer bir varlığa ulaştı.

Biz ikimiz (bu dünyada) kaldık. Şimdi biz babamızın kazandığı malı mülkü harcayıp, başka mal mülk kazanmaz isek, bu bize yakışmaz. Onun için şimdi ben başka bir memlekete ticaret için gideyim. Sen burada kal. Ben gelinceye kadar evi barkı (sen) çekip çevir. Bu şekilde söyleyip Séna (adlı) ağabey başka (bir) memlekete ticaret için (gitti). Daha sonra (Upasena adlı) küçük kardeş evi barkı yönetip, (Şrāvastī)'de kaldı."³⁰

Metinde bir iş paylaşımı vardır. Ticari faaliyeti büyük çocuk yürütecektir. Bunun için *adin uluşka* "başka memleketlere" gidecektir. Burada ticari bir eylem gerçekleştirecektir. Burada yer alan *bark* sözcüğü bugün de dilimizde kullanılan Eski Türkçe döneminden itibaren *ev* sözcüğü ile söz öbeği oluşturan bir sözcüktür. Sözcüğün "saray, ev, konut" anlamlarının yanında "mal, mülk, taşınabilir varlık, servet" anlamları da vardır. Burada evde kalan küçük kardeş sadece ev ile değil ev dışındaki işlerle, kendi şehirlerindeki ticari işlerle de ilgilenecektir. Bu iş bölümü günümüzde de sık rastlanan aile işletmeciliğinin en eski örneklerindedir.

Eski Uygurca Budist anlatıları içerisinde yer alan bu ve buna benzer ticaret temalı pek çok bölüm bulunmaktadır. Anlatılar içerisinde yer alan bu tür bilgiler bize o dönemin ticari hayatı ile ilgili önemli bilgiler vermektedir. Bununla birlikte çalışmada ele alınacak metinler Eski Uygurlardan günümüze gelen sözleşme metinleridir. Bu metinlerde yer alan bilgiler Türklerin o dönemde hangi ticari faaliyetlerde buldukları ve girişimcilikleri hakkında pek çok bilgiyi barındırmaktadır:

USp 3 (TM235, U 5265, SBPK, RH13)

yunt yıl altınç ay on y(a)ñıka m(a)ña srayuçka uzunka bargu eşek ulag kergek bolup kibrıdunuy eşekin onarka .. tokuz otuzlug bözke terke altım kutabatın yanmısta bu eşekni köni teri birle köni bërür men eşekni teri birle bërmes(e)r men s(a)rguydaki mahmura birle ülişlüg yërimni eki tüzin tarıp yëzüin bu eşek barırta kelirte taş t(e)ñil bolsar bësh yaşar yaratu eşekig bërür m(e)n eşekni bërğınçe bo yërimni yëzüin töp nişan cızıp bitig bërüm tanuk el buka t(a)nuk isigi men karım srayuçka üç kata ayıtıp bitidim.³¹ "At yılı

³⁰ Murat Elmalı, *a.g.e.*, 92-93₉₅₆₋₉₉₈; 238-239.

³¹ Nobuo Yamada, *a.g.e.*, 81-82; Abdullah Şen, *Uigurische Sprachdenkmäler'den Seçme Uygur Hukuk Belgeleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2004, 10-11.

altıncı ay onuncu gün. Ben Srañuç'a, uzun yola çıkabilmek için vasıta olarak eşek gerekli oldu. Bunun için Kıbrudu'nun eşeğini her on gün için yirmi dokuz *böz* (pamuklu kumaş) kira ücretiyle aldım. Kutaba'dan döndüğümde aldığım eşeği kira bedeli ne ise kira bedeli ile birlikte geri vereceğim. Eğer eşeği kira ücretiyle vermez isem Sarguy'daki Mahmura ile hisseli (ekili) arazimi iki eşit parça olarak (ayıp bana düşen kısmını) toplayıp yesin. Bu eşek giderken (veya) gelirken kaybolursa, (karşılığında) beş yaşında uygun bir eşek veririm. Eşeği verinceye kadar bu (hisseli) arazimi yesin diyerek nişan çizip senet verdim. Tanık: İl Buka. Tanık: İsigi. Ben karım Srañuç'a üç defa söyleyerek yazdım."

Çalışmanın konusu daha çok ilk girişimcilik faaliyetlerine odaklanmaktadır. Uzun yolda kullanmak üzere vasıta kiralama ile ilgili bu sözleşmede yer alan "kira, kiralama, kira bedelini güvenceye alma, garanti ve garanti kapsamı" gibi konular işletme ve girişimcilik kapsamında sözleşmelerin çok farklı bilgiler verebileceğini göstermektedir. Gerek bu kavramlar gerekse sözleşmenin içeriğinin günümüzdeki *araç kiralama* (rent a car) konusunu ilgilendirdiğini söylemek mümkündür.

Usp 53/1

*Koyn yıl yëtinç ay [...] y(è)g(i)rmike önyün çerigdin at algalı kelgüçi adam togrılka susayka balıkda müjüü eki atda baçak-a-tag yosınta bolmuş ters bir at ulag bërip eki küün bërip üç bakır kümüş kupçırka tutzun...*³² "Koyun yılının yedinci ayının yirmisinde, doğudaki ordudan at almak için gelen Ada Togrıl'a ve Susaň'a şehirde binmek için iki at (garekti). Üç bakır gümüş kupçır'a (vergiye) karşılık gelmesi için bu iki attan bir binek atını Baçakatag nizamına aykırı bir şekilde iki gün (için) verdi."

USp 3'te uzun yola çıkmak için vasıta kiralanmaktadır. USp 53/1'de ise şehir içinde kullanmak için araç kiralama söz konusudur. Ordu mensubu iki kişinin şehir içinde kullanmak için vasıta kiraladığını gösteren bu belgede vasıta kiralaayan tarafın satış yaptığını da görmek mümkündür. Diğer taraftan vasıtalarından biri vergi için yapılacak ödeme ile tahsis edilmektedir. Araç alım satımı, kiralama, vergi yükümlülüğü gibi pek çok bilgiye ulaşılabilecek bu belge günümüzde araç işletmeciliği yapan galerileri hatırlatmaktadır.

³² Abdullah Şen, *a.g.e.*, 134; A. Melek Özyetgin, *a.g.e.*, 2004a, 190.

İşletmelerin tüketici ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla sağladıkları taşınamayan, dokunulamayan, biriktirilemeyen, bir başka anlatımla somut olmayan araç ya da varlıklar hizmet kavramı ile ifade edilmektedir. Bu işletmeler, hizmet işletmeleri olarak bilinmektedir. Ulaşım firmaları gibi taşıma ve iletişim hizmetlerinde bulunan işletmelerin hizmet sektöründe önemli bir yeri vardır.³³ Ulaşım ve taşıma hizmetlerini ilgilendiren bu sözleşme belgeleri, verilen hizmet ve hizmetin karşılığında ödenen ücreti garanti altına almakta, kurumsallığın ve hizmet işletmeciliğinin güzel bir örneğini sunmaktadır.

Kiralama hizmeti sadece taşımacılık ve ulaşımda değil tarım sektöründe de tercih edilen bir hizmettir. Aşağıda yer alan Rh14 numaralı belgede çiftlik hayvanlarının da kiralanabildiği görülmektedir:

Rh14

yunt yıl ekinti ay tokuz yaynka tölek temürke terken ud kergek bolup umarnuy ala uduy teriye küz yaynta eki şık tarıg üç şık yür bërür men ..³⁴ "at yılı, ikinci ay, dokuzuncu gününde Ben Tölek Temür'e kiralık inek gerekti. Bunun için Umar'ın ala benekli ineğine kira ücreti olarak güz başında iki şık (ölçeğinde) darı üç şık (ölçeğinde) tahıl veririm..."

Büyük ve küçükbaş hayvanların genellikle alım satımı söz konusudur. Bu sözleşme hayvancılığın sadece büyük/küçükbaş hayvanlara sahip olarak değil kiralama usulü ile de yapıldığını göstermektedir. Dönemin en önemli ticari faaliyet alanlarından biri de çiftlik hayvanlarını kiralamak şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Sözleşme belgelerinde en çok karşılaşılan kiralama türü tarım arazisi kiralamadır:

USp 11 (T.M. 237 (281 / R. 11), U 5271, RH05)

Bêçin yılının aram ay eki yaynka m(a)ya temür bukaka tarıg t(a)rıgu yër kergek bolup k(a)yımtunuy çayıntaki el<ç>i birle bir tey ülüşlüg y(è)rin eki şık yakaka tut<t>um bo yërke 'eñiz tutsa bërım alım kelse m(e)n temür buka bilür m(e)n kayımtu bilmez yulug berim kelse ol arkalık bolur tanuk mısır tanuk seye bo niş<a>n men tömür bukanuy ol m<en> kayımtu tömür bukaka

³³ Ömer Faruk İşcan, "İşletmelerin Sınıflandırılması", *İşletme Bilimlerine Giriş*, Atatürk Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayını, Erzurum 2012, 53.

³⁴ Nobuo Yamada, *a.g.e.*, 83.

ayıtıp bitidim. "Maymun yılının birinci ayının ikinci gününde bana Temür Buka'ya ekin ekmek için arazi gerekli oldu. Bunun için Kayımtu'nun Çağın'taki elçi ile eşit hisseli yerini iki şık (ölçeğinde dariya) kiraladım. Bu yer arız tutulduğunda (yani boş bırakıldığında) vergi gelirse (bu vergiden) ben Temür Buka sorumluyum. Kayımtu sorumlu değildir. *Yulug berim* (satış vergisi) gelirse o üstlenecek. Tanıklar: Mısır ve Senge. Bu nişan ben Tömür Buka'nındır. Ben Kayımtu, Tömür Buka'ya sorup yazdım."³⁵

USp 15 (TM 238 D 176 (285/R. 15), U 5239, Mi 28)

Bars yıl törtünç ay y(è)g(i)rmike maya tölek temürke sanlıg tıyuktaki köprügnüj öjdüj sıyarkı tegzintürü tamlıg kavlalıkımnı yana çağgur ağız[taki] yèti kürilig yèrimni yana törtkil çugdaki tört şık yèrimni yana povu(?) kiradaki üstün çeçeklikdeki altı şık yèrimni yana altın çeçeklikteki tört şık yèrimni maya sanlıg bo monça yèrlerimni maya tölek temürke yuyıklık çav yastuk kergek bolup tolmuş ayakka tegimligtin y(è)g(i)rmı yastuk çuyduj bav çav alıp taşıkka utmuşka bo yèrlerimni tarıp yèzün tèt to<r>kı kılıp bërtim tanuk kerey tanuk temür buka antaki agam inim toğmuşım kadaşım kim kim me bolup talaşmazunlar bo nişan m(e)n tölek temürniy'ol bo nişan m(e)n buyan temürniy'ol bo nişan m(e)n tanuk kereyniy'ol bo nişan m(e)n tanuk temür bukanıy'ol bo bitigni m(e)n buyan temür öz èligin bitiyü tegintim "Bars yılının dördüncü ayının yirmisinde bana Tölek Temür'e ait Tıyuk'taki taş köprü'nün doğu tarafındaki çevrilmiş duvarlı sebzeliğimi yine Çağgur Ağız'daki yedi küri (büyüklüğündeki) arazimi yine Törtkil Çug'daki dört şık (ölçeğindeki) arazimi, Yine Povu Kıra'daki yukarı çiçeklikteki altı şık (ölçeğindeki) arazimi yine aşağı çiçeklikteki dört şık (ölçeğindeki) arazimi, bana ait bu kadar arazilerimi kullanmam için çav yastuk (kağıt ve bozuk para) gerek oldu. Bundan dolayı saygıdeğer Tolmuş'tan yirmi yastuk çuyduj (değerindeki) bav çav (kâğıt para)yı aldım. Taşık'a (ve) Utmuş'a bu yerlerimi ekip (bişsinler, işletsinler ve kârını) yesinler deyip verdim. Tanuklar: Kerey, Temür Buka. Oradaki büyük ve küçük erkek kardeşim, akrabam, dostum hiç kimse (bu anlaşmaya) itiraz etmesinler. Bu nişan ben Tölek Temür'ündür. Bu nişan ben Buyan

³⁵ Nobuo Yamada, *a.g.e.*, 73; Abdullah Şen, *a.g.e.*, 32; A. Melek Özyetgin, *a.g.e.*, 2014, 189.

Temür'ündür. Bu nişan ben Kerey'indir. Bu nişan ben Tanık Temür Buka'nındır. Bu senedi Ben Buyan Temür bizzat elimle yazdım."³⁶

Tarım arazisini kiralamayı konu edinen bu belgeler, vergi konusunu ayrıntılı bir şekilde belirtmeleri açısından önemlidir. Arazi kiralama bugün gerek büyük şehirlerde gerekse taşrada oldukça yaygın olarak görülen bir ticari faaliyet alanıdır. Taşrada *ıcara vermek* şeklinde bilinen ve çoğu zaman sözlü anlaşmaya dayanan bir kiralama söz konudur. Eski Uygurlarda bu işin sözleşmeye dayalı bir şekilde yapılması arazi kiralamanın bir sektöre dönüştüğünün ipuçlarını vermektedir.

Ticaret işletmeleri, üretilmiş malların toptancılığını, yarı toptancılığını ve perakendeciliğini yapmaktadır. Bu işletmeler üreticilerle tüketiciler arasında yer alan aracı kuruluşlardır. Bu aracı kuruluşlar, üreticilerin ürünlerini pazarlayarak bu malların tüketiciye ulaştırılmasını sağlarlar. Bakkal ya da süpermarketler gibi. Toptancı ve perakendeci işletmeler pazarlama işlevi açısından son derece önemlidirler. Aracılık edilen malın özelliğine ve çeşidine göre toptancı ve perakendeci işletmelerin pek çok farklı türü vardır.³⁷ Sözleşme belgelerinin yanında ticari sicil defterini anımsatan kayıt defterleri Eski Uygurların ticari işletmecilik alanında da kurumsal bir çalışma yürüttüklerini göstermektedir. O dönemde toptancılık ya da perakendecilik yapıldığını gösteren aşağıdaki belgeler alım satım kayıtlarının inceliğini göstermesi açısından önem arz etmektedir:

USp 91 (D. 360, U 5311)

Busacı borun begi bolmuşta bërmişim öçükênke eki batman mën b[értim] eki batman et tögi eki batman bir boguz at bir küri borsu bértim tapıgçı oduj ödüş evinte bir tapıgçı bês bag ot bir tuşçan yağ üç bag otuñ [...] temir elçike yarım böz bértim lükçüñlüg bahşıka yarım böz bértim yana yarım böz turpa[n]lıgka b[értim] sıçkançınıñ yumşak bözke bir böz b[értim] sıçkançı öz[...] ulagka eki [...] kay sarıgka eki böz b[értim] yazmış kezigte üç batman et üç batman tögi mën b[ertim] bir tenbin [bor] bir tuşçan ya[g bértim] udçı borun begi bolmuşta bërmişim kezigte eki batman mën b[ertim] eki batman et b[értim] ıduk k[ut]ka bir tapıgçı yana şışir (?) evinte bir batman et b[értim] yana yëti

³⁶ Nobuo Yamada, *a.g.e.*, 174-175; Abdullah Şen, *a.g.e.*, 48; A. Melek Özyetgin, *a.g.e.*, 2014, 197-198.

³⁷ Ömer Faruk İşcan, *a.g.e.*, 52.

karı böz lükçünlügke b[értim] çarınmay tayşı (?) evin[te] bitkeçiler[ke bir] koyınka bir [yarım] böz b[értim ...] kay [...]³⁸ "Busacı Borun Beyi olduğu zamanda verdiğim: Öçüken'e iki batman (ölçeğinde) pamuk verdim. İki batman (ölçeğinde) et, iki batman (ölçeğinde) pirinç, bir yenebilecek at, bir küri (ölçeğinde) fasülye verdim. Tapıgçı Odun Ödüş evinde bir tapıgçı, beş bağ ot, bir tıñçan (ölçeğinde) yağ, üç bağ odun... Temir Elçi'ye yarım böz (pamuklu kumaş) verdim. Lükçünlü bahşıya yarım böz (pamuklu kumaş) verdim. Yine yarım böz (pamuklu kumaş) Turfanlı'ya verdim. Sıçkançının yumşak bözine (karşılık) bir böz verdim. Sıçkançı öz ... ulağa iki ... iki böz verdim. Kay Sarıg'a iki böz verdim. Yazmış Kezig'de üç batman (ölçeğinde) et, üç batman (ölçeğinde) pirinç unu verdim. Bir tenbin (ölçeğinde) şarap, bir tıñçan (ölçeğinde) yağ verdim. Udçı Borun Beyi olduğunda verdiğim sırasıyla: İki batman (ölçeğinde) un verdim. İki batman et verdim. İduk Kut'a bir hizmetçi... yine Şişir evinde bir batman et verdim. Yine yedi karı (ölçeğinde) böz Lükçüng'lüye verdim. Çangmay Tayşı yazıcılarına bir koyuna (karşılık) bir yarım böz verdim."

Bu belge, sözleşme belgesinden ziyade bir işletme kayıt defterini andırmaktadır. Belgeyi hazırlayan kişi belli bir dönemi içeren mal girdi çıktısının kayıtlarını tutmuştur. Belgede yer alan bu ürün çeşitliliği bu kaydın bir market kaydı olduğunu göstermektedir. Kayıtta et için beslenen bir atın yer alması marketin çok büyük bir market olduğu ve ürün yelpazesinin çok geniş olduğunu da göstermektedir.

USp 36 (TIM 241 (R 36))

Bars yıl sekizinc ay beş otuzka koyınçı alp taşınuy koyntın eki sağlık koyın eki sağlık eçkü bir teke bir oğlak beş kuzu birle turuğınıtta ülüp keldi erin [yağızın] körüp aldım(ı)z bir sağlıktın ıgaççıkıka bértimiz kuzu etin eçkü etin satıp on kuanpo kün bérmiş seyünte³⁹ "Bars yılının sekizinci ayının yirmi beşinde koyuncu Alp Taş'ın koyunundan iki sağılacak koyun, iki sağılacak keçi, bir teke, bir oğlak, beş kuzu hepsi bir arada bulunduğu yerden ayrılarak geldi. Erkeğini görerek aldık. Sağılacak

³⁸ Abdullah Şen, *a.g.e.*, 217-219.

³⁹ Abdullah Şen, *a.g.e.*, 110.

hayvanlardan birini marangoza verdik. Kuzu etini, keçi etini satarak on *kuanpo* (damgalı kumaş karşılığında) Kün Birmiş Şenün'den..."

Bu sözleşmede yer alan "...hepsi bir arada bulunduğu yerden ayrılarak geldi" sözü canlı hayvan pazarlarının olduğu ya da benzeri yapıda çiftliklerin bulunduğunu göstermektedir. Sözleşme hayvan ticaretini ayrıntıları ile anlatmaktadır.

USp 7 (T.M. 226 D. 176=G.R. 184(277/R.7), U 5259, Lo 28)

*Küskü yıl altınç ay y(a)ñıka m(a)ya kayşıduka tüşke küñçit kergek bolup el temirtin küri küñçit altın küz eki küri küñçit bërür m(e)n bërmedin keçürs(e)r m(e)n el y(a)ñınça tüşü birle bërür <m(e)n> bërğınçe bar yok bolsar m(e)n inim kaşuk evdekiler birle köni bërünler....⁴⁰ "Sıçan yılının altıncı ayının onuncu gününde bana Kayşıdu'ya küncü (susam) gerek olduğu için İl Temir'den bir *küri* (ölçeğinde) küncü (susam) aldım. Sonbaharda iki *küri* (ölçeğinde) susam vereceğim. Eğer geri vermeden zamanı geçirsem halk töresince faizi ile vereceğim. Verinceye kadar ölürsem küçük kardeşim Kaşuk, evdekiler ile doğruca versinler..."*

Aynı ödeme şeklinde yapılacak olan bir alışverişi konu edinen bu sözleşme tarımsal ürünlerin ticaretini ele almaktadır. Bu sözleşme *tüş* "faiz" kavramının yer alması ve kefil olarak aile bireylerini göstermesi açısından önemlidir. Hak kaybının ve uğranılacak zararın kayıt altına alınması ve bir şekilde karşılanacağına garanti edilmesi ticari kurumsallaşma açısından önem arz etmektedir.

Sahip oldukları ve satışa sundukları ürünler doğrudan tüketicilerin ya da kullanıcıların ihtiyaçlarını karşılayabilecek özellikler taşıyan işletmeler Tüketim Malı Üreten İşletmeler olarak bilinmektedir. Örneğin beyaz eşya ürünleri, mobilya, tekstil vb. ürünler üreten işletmeler bu gruptandır.⁴¹ Bir yatak üreticisi ve satıcısının bilgilerinin yer aldığı USp 79 numaralı belgede o dönemde bu tür işletmelerin de bulunduğu görülmektedir:

USp 79 (T II D 21 (316/R. 79), U 5328)

Yerlig töşek yana bir kızıl yerlig töşek bir al yerlig uşakkalig töşek uşakka bërğüçiniñ işi esen bërmiş töşek yana bir al yerlig [...] töşek [...] yerlig töşek eki sısunlug töşek bir al yerlig bir ürün yerlig kara töşek yana bir al yerlig

⁴⁰ Nobuo Yamada, *a.g.e.*, 110; Abdullah Şen, *a.g.e.*, 20.

⁴¹ Ömer Faruk İşcan, *a.g.e.*, 52.

*tarta töşek birle beş tarta töşek eki boşag töşek eki kiçigke üriüj yerlig tarta töşek bir tatarıny uduglug kédiz üç kadıglıg bir kadıgsız tört örtügüg kédiz.*⁴²

"Yer döşeği, yine bir kızıl yer döşeği, bir al yer döşeği, uşakkalı (ince hafif) döşek, inceltilmiş rahat döşek. Yine bir kırmızı yer döşeği, ... İki sısunlug döşek. Bir tarafı kırmızı, bir tarafı beyaz renkli kara döşek. Yine bir kırmızı sert döşek ile beş sert döşek, iki yumuşak döşek, Kiçig için iki beyaz yer döşeği, sert döşek, bir (tane) Tatar'ın misafir için keçeden (yapılmış) üç kenarlı, bir kenarsız dört yüzü keçe (döşek)"

Belgede *töşek* sözcüğü "yatak" anlamında kullanılmaktadır. Bununla birlikte tek bir *töşek*'ten bahsedilmemektedir. Belgede onun üzerinde farklı yatak çeşidinden bahsedilmektedir. Belge sadece yatak üzerine yoğunlaşan bir işletmenin varlığına işaret etmektedir.

Böz "pamuklu kumaş" bu dönemin önemli tüketim ve ticaret malzemelerindendir. Bununla birlikte *bözün* bir tür ödeme aracı olarak özellikle arazi, gayrimenkul ve köle satış belgelerinde sıkça kullanıldığı görülmektedir. Bu *böz*lerin belirli idarî bölgelerde geçerliliği vardır. Söz konusu *böz*ler bu bölgelerin yönetimince ödeme aracı olarak kullanılmak üzere bir anlamda kalite açısından tescillenmiş, mühürlenmiş materyallerdir. Belgelerde ödeme aracı olan *böz* sayısal ve ölçü bakımından değerleri yanında *X kidini/kidinintä yorır* "X bölgesinde (tarafında) geçerli" ve *şuuluğ tamgalıg* "damgalı, mühürlü" ibareleriyle birlikte geçmektedir.⁴³ Ticarete sıklıkla kullanılan *böz* aynı zamanda bir yatırım aracıdır. Finansman için kullanıldığı gibi finansal yatırım için de kullanılmaktadır. Aşağıdaki belgede *böz*'ün kullanımı ile ilgili önemli ipuçları verilmektedir:

USp 14 (U 5245, Mi20)

tavışgan yıl ekinti ay eki otuzka biz beg buka bay buka yürüüj kıpçak el buka malda kidan y(e)ne yürüüj tümen kök t(e)mür esen t(e)mür meygü t(e)mür turmuş udmuş tınmış kul kaya umınçı isigi tölek abış başlap el bodunka ol öjdiüninte yuınlaklık böz kergek bolup mal koçtın yüz eki yarım bağlık böz alıp bizni birle kalançı turını borlukçı bėrip bizniy burun bėrgüçi kara toym atlıg kalançımıznu yanturup altımız .. "Tavşan yılının ikinci ayının otuzunda bize (yani) Beg Buka, Bay Buka, Yürüüg, Kıpçak, İl Buka, Malda, Kidan ve yine Yürüüg, Tümen, Kök Temür, Esen Temür,

⁴² Abdullah Şen, *a.g.e.*, 197.

⁴³ A. Melek Özyetgin, *a.g.e.*, 2004b, 92.

Mençü Temür, Turmuş, İdmüş, Tınmuş, Kul Kaya, Umunçı, İsigi Tölek, Abış başta olmak üzere ülke halkına önceden (yatırım amaçlı) kullanmak için *böz* (pamuklu kumaş) gerekti. Bundan dolayı Inal Koç'tan yüz iki buçuk katlı *böz* (pamuklu kumaş) aldık. Hep birlikte *kalançı* (vergi memuru) Turı'yı bağcı olarak verip bizim önceki (vergi memurumuz) Kara Toyın adlı *kalançımızı* geri aldık."⁴⁴

Uygur sivil belgelerinde *kalançı* tam anlamı ile "vergi toplayan kişi" şeklinde tanımlanır. *Kalançı* genel olarak devletin vergi toplayıcısı olarak düşünülmektedir. Fakat USp 14 nolu belgede *kalançı*'nın özel bir grubun vergi toplayıcısı olduğunu hatta vergi toplayıcı olmaktan ziyade onların hesaplarını düzenleyen, vergilerini çıkaran kişi olduğunu düşünmek daha doğru olacaktır. Bu bilgiler buradaki *kalançı*'nın devletin vergi toplayıcısı değil yukarıda adı geçen kişilerin muhasebecisi olduğunu düşündürmektedir. Yine yukarıda adı geçen kişiler bir işe beraber girmektedirler. *ël bodunka ol öndüninte yuylaklık böz kergek bolup* "ülke halkına önceden (yatırım amaçlı) kullanmak için *böz* (pamuklu kumaş) gerekti" şeklinde yorumlanabilecek ticari faaliyet yürütmektedirler. Beraber hareket etmeleri hatta kendileri ile birlikte muhasebecilerinin de hizmet verecek olması burada ortaklık müessesinin olduğunu göstermektedir. 19 kişinin ortak olduğu bir "küçük işletme" söz konusudur.

Bir tür ödeme aracı olarak kullanılan *böz* "pamuklu kumaş" o dönemin işletme sayılabilecek yapılarının kayıtlarında da mutlaka ayrıntılı bir şekilde yer almaktadır. Bir muhasebe defterini andıran aşağıdaki belge bir ticari dönemin kaydını içermektedir:

USp 31 (T.M. 267 D. 176 (297/R.31), U. 5299)

*it yıl onunç (üçünç?) ay öñ[ni]ldin bërü m(e)n nomkulunıy bërmiş böznıy sanı bir ton başlap tokuz bërüm on böz hanka bërüm bir ton tütünke bërüm bir şık ür bir böz mişilic koçanıy ulagka bërüm on bësh böz küldürtay ulag terige bërüm bësh <böz>ke taruga koyn alıp bërüm bir yıl yarım yoruk böz taruga bërüm eki örmek eki t(a)v(a)r torku yüz on böz bolur bo bözde m(e)n nomkulı otuz böz bërüm bir t(a)v(a)r bir torku yüz on bësh böz boltı bo bözde otuz böz bërüm*⁴⁵ "Köpek yılının onuncu (üçüncü ?) ayının ilk

⁴⁴ Nobuo Yamada, *a.g.e.*, 165; A. Melek Özyetgin, *a.g.e.*, 2004a, 167-169; Abdullah Şen, *a.g.e.*, 43.

⁴⁵ Abdullah Şen, *a.g.e.*, 94.

günlerinden beri ben Nom Kulu'nun verdiği *böz*'ün (pamuklu kumaşın) hesabı (şu şekildedir): Bir elbise başta olmak üzere, dokuz (farklı yere *böz*) verdim. On *böz* han'a verdim. Bir elbise tütün vergisi (için) verdim. Bir *şık* (ölçeğinde) darı ile bir *böz*'ü Mingilig Koça'nun yük hayvanları (için) verdim. On beş *böz* Küldürtay'ın yük hayvanlarına kira olarak verdim. Beş *böz*'le de Taruga ile koyun alıp verişinde bulundum. Bir buçuk yıl için geçerli (vadeli) *böz* Taruga'ya verdim. İki örme elbiselik iki ipekli kumaş, yüz on *böz*'e karşılık gelmektedir. Bu *böz*'den ben Nom Kulu otuz *böz* verdim. Bir kumaşlık ipek, yüz on beş *böz*'e karşılık gelmektedir. Bu *böz*'den de otuz *böz* verdim."

Aşağıda yer alan belge dönemin finans ve para işletmeciliğinin nasıl yürütüldüğüne dair ipuçları vermektedir:

USp 18 (TM 222 D 51 GR 190 (288/R 18), U 5230, Lo 07)

*[kü]skü yıl törtünç ay bir yayıka [ma]ya bolmuşka asıgka kümiüş [ker]gek bolup kara ogulta altı stir [kü]miş altın kaç tutsar m(e)n ay [sa]yu birer yarım bakır kümiüş asıg[ı] bilen köni bërür m(e)n bërğinçe yok [bar] bolsar m(e)n kişim tüzüük köni [b]ërzün tanuk borlukçı tanuk er buka bo tamga m(e)n bolmuşnuş ol m(e)n [y]ıknıç tutuş ayıtıp bitidim⁴⁶ "Sıçan yılının dördüncü ayının birinci gününde ben Bolmuş'a kullanmak için gümüş gerekti. Bunun için Kara Ogul'dan altı *stir* gümüş aldım. Kaç ay tutarsa tutsun (ne kadar zaman sürerse sürsün) ben her ay için birer yarım bakır gümüş faizi ile doğru olarak vereceğim. Borcum bitinceye kadar ölürsem karım Tüzük doğru olarak (borcumu) versin. Tanıklar: Borlukçı, Er Buka. Bu damga ben Bolmuş'ındır. Ben Yıkınç Tutuş söyleyip yazdım."*

USp 18 numaralı belgede *Bolmuş* yatırım için *Kara Ogul* adlı şahıstan uzun vadeli bir borç almakta ve finansal bir sözleşme yapmaktadır. Girişimci ve yatırımcılar, iş yaşamlarını sürdürebilmek için uygulamada bazı kısıtlamalara sahip olan en uygun uzun vadeli sözleşme ilişkilerine girerler. Girişimciler, yeni yatırımlar yaptıklarında yeni sözleşmelerle yeni ilişkiler geliştirirler. Dolayısıyla girişimci ve yatırımcılar arasında yapılan finansal sözleşmeler firmaların gelişiminde önemli bir yere sahiptir. Girişimci finansal yatırımlarını uzun dönemli sözleşmelere girerek yapmaktadırlar. Bu sözleşmeler yatırımcı için güven yaratır. Yine sözleşmelerin yapılabiliyor

⁴⁶ Nobuo Yamada, *a.g.e.*, 90; Abdullah Şen, *a.g.e.*, 60.

olması yatırım yapılacak ülke için çekici bir durum oluşturmaktadır. Sözleşmelerin uygulanma maliyetinin düşük olması, girişimciliği özendiren önemli bir kurumsal faktör olarak ortaya çıkmaktadır. Sözleşmeler maliyetsiz bir şekilde uygulandıklarında firmaların kârlılık oranı artmakta ve bu durum yeni yatırımların ortaya çıkmasına yol açabilmektedir.⁴⁷

Uygur ticari hayatında ödeme araçlarından biri de madenî paralardır. Sivil belgelere göre Turfan Uygurlarının alışverişte ve ticarete kullandığı değerli madenî para birimleri *altun*, *kümüş*, *bakır*dır. Bu paraların değer açısından ölçümünde birim olarak *yastuk*, *satır* ~ *stır* ve *bakır* kullanılmıştır.⁴⁸ Ölçülendirmede 1 *yastuk* = 50 *stır*, 1 *stır* = 10 *bakır* denkliği bulunmaktadır.⁴⁹ *Bakır*'ın bir ödeme aracı olarak kullanıldığı bu dönemde bu madene sahip olmak önem arz etmekteydi. *Bakır* kaydının yer aldığı aşağıdaki belge para desteği sağlayan bir finansörün kaydını içermektedir:

USp 50

*Bolmuşnu üç satır üç yarım bakır bértim kuz yarmuş üçüjü dört bakır bér[rtim] negünke bir bakır bér[rtim] kirişke bir bakır bér[rtim] bir şıkka bir bakır bér[rtim] bir oltırıgka bir bakır bér[rtim] yana yarım bakır bértim kalımnuy yarım bakır bértim*⁵⁰ "Bolmuş'un üç satır (değerindeki parasına) üç yarım bakır verdim. Kuz Yarmuş Üçüjü (için) dört bakır verdim. Negün'e bir bakır verdim. Kiriş'e bir bakır verdim. Bir şık ölçü karşılığında bir bakır verdim. Kalım'nın yarım bakırını verdim."

Hukuk, ekonomik yapı içindeki bireylerin, kurumların, devletin etkinliklerini belirleyen ve yönlendiren çok sayıda düzenlemeyi içinde barındıran bir sistemdir. Kanun, kararname, yönetmelik ve talimatname gibi kurallar bütünüdür. Bu kurallar bütünü, bazı eylemleri men, bazılarını da kabul ederek ekonomik oluşumu şekillendirmektedir. Bütün bunlardan dolayı hukuk, piyasanın düzen içinde işlemesini ve gelişmesini sağlayıp sürdürecektir kural ve kurumların yasal çerçevesini belirler.⁵¹ Ekonomik

⁴⁷ Özden Akın-Ünal Arslan-Metin Reyhanoglu, "Girişimcilik ile Sözleşmelerin Uygulanma Maliyeti Arasındaki İlişki: Türkiye Örneği", *İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi*, 7(2), 2019, 119.

⁴⁸ Gabain 1973; Mori 1961'den akt. A. Melek Özyetgin, *a.g.e.*, 2004b: 94.

⁴⁹ A. Melek Özyetgin, *a.g.e.*, 2004b: 94.

⁵⁰ Abdullah Şen, *a.g.e.*, 128.

⁵¹ C. Murat Baykal, "Hukuk-Ekonomi İlişkisi ve Ekonomi Hukuku Üzerine", *Ankara Barosu Dergisi*, Yıl: 66, Sayı: 4, 2008, 77.

sistemin sağlıklı bir şekilde çalışabilmesi ihtiyaçların karşılanması ile ilgilidir. Bunun için de etkin bir hukuk sisteminin varlığı ve ekonomik hayata uygun hukuk kurallarının hazırlanması gerekir. Etkili bir ekonomi politikası için kaynakların tam olarak kullanılmasını gerçekleştirecek, fiyat istikrarını sağlayacak, millî gelirin büyümesini temin edecek hukuki düzenlemelere ihtiyaç vardır. Hukuki temellere dayanmayan ekonomik girişimin başarılı olması beklenmez.⁵² Eski Uygur sözleşmelerinin geneline bakıldığında ekonomik hayatın belirli hukuk kuralları çerçevesinde gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Bu hukuk kuralları ekonomik girişimlerin gerçekleşmesi için gerekli zemini hazırlamaktadır. Girişim, girişimcilik, ticaret, işletme, işletmecilik kavramları günümüzde hukukun koruyuculuğu ile varlıklarını sürdürmektedir. Eski Uygurlarda sözleşme belgeleri kadar önemli hukuk belgeleri de oldukça çoktur. Bu belgeler, o dönemin toplum hayatına hukuk sisteminin ne kadar çok yerleştiğini göstermesi açısından önemlidir. Yerleşmiş bir hukuk sistemi ticari hayatın da en önemli güvencesidir. Hatta yerleşmiş bir hukuk sisteminin olmadığı bir yerde ticaretten, girişimcilikten ya da işletmecilikten bahsetmek mümkün değildir. Ekonomik sistemin hukuk ile bütünleştiği Eski Uygurlardan günümüze kadar gelen sözleşme belgelerinin her birinde bunu görmek mümkündür:

USp 5 (T.M. 239 (275/R. %), U 5251, Mi 18)

Yılan yıl ar(a)m ay dört otuzka m(e)n balak umay ekegü taşık başındaki yarım t(e)rini yarım torkunu turıdın alıp ög bitiği yok bolmuş üçün tutup torku yanut bitig bërtim(i)z soy bitig ünser vuçung bolup yorımazun tanuk torçi tanuk börlük k(a)ya bo nişan biz balak umay ekegünüij ol men kinkudu ekegü<ke> inçge ayıtıp bitidim⁵³ "Yılan yılının aram ayının yirmi dördünde ben Balak ve Umay ikimiz Taşık Başındaki yarım deriyi, yarım ipeği Turı'dan aldık. Ana senet kaybaldığı için ana senedin yerini tutacak geçici senet veriyoruz. Daha sonra ana senet ortaya çıksa, iptal olup geçerli sayılmasın. Tanıklar: Torçi, Börlük Kaya. Bu nişan biz Balak ve Umay, ikimizindir. Ben Kinkudu ikisine dikkatlice söyleyerek yazdım."

Bu sözleşme iki kişinin ortaklığında yürütülen bir deri ve ipek işletmeciliği ile ilgilidir. Sözleşmede yer alan ög bitig "ana sözleşme" ve yanut

⁵² Zekos, 2005; Lee 2003; Sen, 2000'den akt. C. Murat Baykal, "a.g.m.", 78.

⁵³ Nobuo Yamada, a.g.e., 162; Abdullah Şen, a.g.e., 16.

bitig "geçici sözleşme" kavramları ticari sözleşmelerin çok ciddi bir şekilde düzenlendiğini, dolayısıyla ticaretin çok ciddi standartlarının olduğunu göstermektedir. Yukarıda bahsedilen hukuk ve ekonomi ilişkisi bu sözleşme belgeleri vasıtasıyla o dönemde de görülebilmektedir.

Kooperatifler; ortaklarının belirli ekonomik çıkarlarını, özellikle de meslek ve geçimlerine ilişkin ihtiyatlarını karşılıklı yardım, dayanışma ve kefalet aracılığı ile sağlayıp korumak amacıyla kurulmuş yapılardır. Gerçek ve kamu tüzel kişileri ile özel idareler, belediyeler, köyler ve dernekler tarafından kurulan değişik ortaklı ve değişik sermayeli kuruluşlardır. Kooperatiflerde temel amaç, kâr değil karşılıklı yardım ve dayanışmadır. En az yedi ortak tarafından kurulabilen kooperatiflerde her ortak genel kurul üyesidir. Uygulamaya bakıldığında daha çok üretim, tüketim, tarım, satış ve yapı kooperatifleri şeklinde oluşumlar görülmektedir.⁵⁴ Aşağıda yer alan belgede karşılıklı bir yazışma söz konusudur. Bu belgede iki çok ortaklı iki yapı arasında bir emlak belgesinin durumu ile ilgili sorun dile getirilmektedir. Belgedeki bilgiler, belgenin kooperatif benzeri bir yapının yönetimi tarafından hazırlandığını düşündürmektedir:

USp 17 (TM 219 D. 200 (287/R. 17), U 5293)

Biz beg buka yürüñ kıpçak bay buka başl(a)p el bodun sözüümüz erkent yamkun yosumud yavisip başl(a)p suvar begilerke sizlerde toyın kuli açariniñ üzüklüg turınuñ ok yerniñ baş bitigi bar ermiş ol bitig koçu kızılta kayuta bols(a)r til(e)p yıgmuşka bėrip yıgmuştin ok til(e)p alıñl(a)r turıka ulug k(a)rg(a)şa bolup turur usal kılma(a)ñllar yıgmuşka söz sen suvarl(a)rtın turınuñ bitigin alıp bėrgil sen ök tapşurup bėrgey sen⁵⁵ "Biz Beg Buka, Yürüñ, Kıpçak, Bay Buka başkanlığındaki halkın sözü: Erkent, Yamkun, Yosumunda, Yavisip başkanlığındaki Beylere: Sizlerde Toyun Kuli Açari'nin yazdığı Turı'nın kendi arazisinin baş bitigi (geçerli emlak belgesi) var imiş. O belge Koçu'da, Kızıl'da nerede ise isteyip Yıgmuş'a verip (tekrar) Yıgmuş'tan bizzat isteyip alınız. Turı'yla büyük ihtilaf olmuştur. İhmal etmeyiniz. Yıgmuş'a söz: Sen Suvar beylerden belgeni aliver. Sen (bunu) bizzat ulaştırıvereceksin."

"Erkent, Yamkun, Yosumud, Yavisip başl(a)p suvar begiler..." çok ortaklı bir yapıya işaret etmektedir. Burada resmî bir yazışma vardır ve bu yazışma

⁵⁴ Ömer Faruk İşcan, *a.g.e.*, 59.

⁵⁵ Abdullah Şen, *a.g.e.*, 57.

iki çok ortaklı yapı arasındadır. "Biz beg buka yürün kıpçak bay buka başl(a)p el bodun..." ise genel bir katılımın olduğu ve pek çok kişinin yer aldığı bir yapıyı temsil etmektedir. Böyle bir yapı kooperatif benzeri bir oluşumu andırmaktadır.

İlk girişim örnekleri kentleşmenin yaygın görüldüğü eksen çağında toplumun politika alanında görülmeye başlanmıştır. Politik alandaki girişimcilik örnekleri aynı dönemde Çin, Mısır, Mezopotamya, Hindistan, Peru ve Orta Amerika'da da görülmüştür. Daha sonra toplumun diğer alanlarında farklı girişimcilik örnekleri doğmaya başlamıştır. Girişimciliğin toplumun herhangi bir alanında ortaya çıkmasının ana nedeni o alandaki krizler veya yeni oluşan gereksinimlerdir. Toplumlarda meydana gelen krizler ve gereksinimler çıkarların çatışmasından veya kısır döngülerden kaynaklanmaktadır. İktidarlar kimi zaman toplumun farklı alanlarında verimsiz ve mantık dışı uygulamalarda bulunurlar. Bu uygulamaların karşısında girişimcilerin sunduğu mantıklı, verimli ve etik çözümler onların yerini sağlamlaştırmaktadır. Girişimcilerin hareket edebileceği serbest alanların olması ve aynı zamanda kaynağın sağlanması durumunda girişimci faaliyetlerin yaygınlaşabileceği düşünülmektedir. Bu açıdan politik girişimciliğe bir diğer örnek din girişimciliği olmuştur. Toplumun bir katmanı olan din sınıfında da ekonomik açıdan halkın ve yöneticilerin yaşam standartları arasındaki uçurumlar yöneticilerin araç olarak kullandıkları tanrıların sorgulanmasına yol açmıştır. Halkın elindeki mahsulü tanrıların beslenmesi için bağışlaması tartışılmaya başlanmıştır. Bu dönemde din girişimcilerinin rolü inancı bireyselleştirmek olmuştur. Yöneticilerin araç olduğu tanrılara olan inancının sarsılması din girişimcileri açısından bir alan doğurmuştur. Bu dönemde ortaya çıkan Buda ve Konfüçyüs gibi düşünürlerin öğretilerini yaymak için insanları farklı bölgelere yönlendirmesi, ticaret ve diğer ilişkilerin artmasına yol açmıştır. Farklı coğrafyaların insanları birbirleriyle etkileşim kurmuşlar, birbirlerinin deneyimlerini kendi bölgelerine taşıırken farklı girişimlere de öncülük etmişlerdir. Derebeylik, kulluk gibi sistemlerde halkın ürünlerinin vergi yoluyla alınması bazı bölgelerde halkın tamamen yönetimden soyutlanmasına yol açmıştır. Yönetimin bu zayıflığı din-kültür girişimcileri sayesinde kullanılarak bireylerin eleştiri yapmasına ve halkın yönetimin

otoritesini sorgulamasına yol açmıştır.⁵⁶ Eski Uygurların bu dönemdeki inancı Budizmdir. Her coğrafyada ve her inanç sisteminde olduğu gibi Budizmde de din adamlarının kullanımına sunulmak üzere arazi ve benzeri emlak bağış yapılmaktadır. Bu emlakların kullanımı ve bu emlaklar üzerindeki ticari haklar tamamen bağış yapılan gruba aittir. Bu tür yapılar yukarıda da belirtildiği üzere toplumun diğer katmanlarındaki insanların kimi zaman ilgisini kimi zaman da tepkisini çekmiş, dolaylı olarak onları girişimciliğe yönlendirmiştir. Aşağıda yer alan belge bir Budist cemaate yapılan arazi bağışını içermektedir:

UŞp 88 (T.II. D. 205 T. III: M. 205 (322/R. 88), U 5317)

Koyn yıl ç(a)hşap(u)t ay sekiz otuzka murutluk aryad(a)nıg kadar bilge tejri ellig kutı sangigik borluk yerleri bile ...bolup yayırtı [tutuzup ...]k satgım alturup [... murutluk arya]d[an]ıg [...]y tudar turguçı titso ayagka tegimlig vaptso şilavanti başın şilavantilarka lab tutup yerleriye borluklarıya alban başlap negü y(i)me iş küç tegürtmegü üze ulam y(a)rılıg birtürü yarlıkayuk ermiş ol yarlıg tarkınç kılmadın şilavantılarıy köyüllerine iş bolmuşıy uka y(a)rl(ı)k(a)p murutluk aryadanıg sangigik borlukı yerleri birle biziy kut idiletü y(a)rl(ı)k(a)p neçeketegi el işsiz birtsiz [böz]siz tintsuysız kulture başta biziy kutinta basa elke uluşka buyan bërziin tęp vaptso şilavanti toym şilavanti kut(a)dmuş apa şilavanti nomdaş şilavanti buyançoğ şilavanti başın şilavantilarka yayırtı tutuzup borlukı yerleri bile lap tutup murutluk aryadanta turguçı şilavantılarınuy kiçigleri şelileri kuvragdm eltin boduntın işke küçke tartmagu kulture y(a)rl(ı)k(a)d(i)m(i)z bo künte marı murutluk aryadanıg biziy kut idiletip lab tuta y(a)rl(ı)guçı sangigik borluk yerleri birle vaptso şilavanti başlap murutlukta turguçı şilavantılar şeliler erksinip kirmiş tüşi üze aryadanıg etip sapıp artmışın keyeşip işletüzjler balıktaki v(i)rhar yanlıg sangışdöri şeli bolup liv yemezünler bo şilavantılar bar erkince bolar ilenzünler erksinzünler bolarta kën monı teg ök aryadanta tepremedin turguçı şilavantılar şeliler erksinzünler balıkta uluşta turguçı kuvrag katılmazun bo turguçı şilavantilarta şelilerte y(i)me kën balıkta uluşta turup murutluk aryadanıg erksinip tepremedin turguçılarnıy köniüllerine iş kılmaun bo murutluk aryadanıy borlukıya kap birt böz yerleriye

⁵⁶ Colomy, 1998, Stark, 2007, Turner, 1998'ten akt. Sebahattin Kılınç-Serdar Yener, "Din ve Girişimcilik", *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 10(3), 2019, 512.

tintsuylarnıy tsangçı ağıçılar almazun asılıu yulug bėrim kuanposı künçit kepez bor çobra başlap irt birt almadın iş küç işletmezün murutluk aryadanta turguçı şelilerke balık arkasıntın şazıntın kuoragdın başıg teşik tütiün koynu tütiün udı başlap kayu y(i)me iş küç tegürmedin borlukıya ögen kesgüçiler suvçı kirmedin asgu üzüm ışıg tirgük y(i)me almazun anın bo tuta turgu bitig y(a)rl(ı)g birtürü y(a)rl(ı)k(a)d(ı)m(ı)z... "Koyun yılının on ikinci ayının yirmi sekizinde Murutluk Manastırını himaye eden Kadır Bilge Teñri Ėlig Kut hazretleri manastıra ait bahçe arazileri ile ... olup yeniden teslim edip ... satın aldırıp ... Murutluk Manastırını (elinde) tutacak olan saygıdeğer Titso hazretleri ve Vaptso Şilavanti başta olmak üzere şilavantilere (rahiplere) bağışladı. Manastırın topraklarına, bahçelerine *alban* (vergisi) başta olmak üzere iş mükellefiyeti konulmaması hakkında *ulam yarlıg* (devir teslim fermanı) verilmesini buyurdu. O fermanın sıkıntı yaratmadan şilavantilerin (rahiplerin) gönüllerine uygun olduğunu anlamayı lütfedip Murutluk Manastırını, manastıra ait üzüm bağları ve arazileri ile Majesteleri hükümdarımız lütfedip (manastıra) bağışladı. Takdir edilen zamana kadar vergisiz bir şekilde (manastırı sahip) kıldırdı. Majestelerinden başlayarak, devlete, millete sevap versin diye Vaptso Şilavanti, Toyın Şilavanti, Kutadmış Apa Şilavanti, Nomdaş Şilavanti, Buyançoğ Şilavanti başta olmak üzere Şilavantilere (bahsedilen yerler) yeniden teslim edildi. Üzüm bağı ve arazileri bağışlayıp Murutluk manastırında duran şilavantilerin küçüklerinin, şelilerin (öğretmenlerin) cemaatten, il idaresinden, halktan gelecek hizmet yükümlülüğünün yaptırılmamasını sağladı. Bugünden itibaren Murutluk Manastırını majestelerinin bize lütfedip bağışlamasıyla manastıra ait bağları ve yerleri Vaptso Şilavanti başta olmak üzere Murutluk'ta duran Şilavantiler, Şeliler yönetecek ve elde edilen ürün ile manastırı tertip ve tanzim edip büyütmeye çalışacaklar."⁵⁷

Marka; üretici ya da satıcı işletmelerin, pazara sundukları ürünlerin kimliğini belirleyen ve ürünlerinin rakip ürünlerden ayırt edilmesini sağlayan bir isim, simge, şekil ya da bunların çeşitli birleşimleridir. Patent Enstitüsüne göre, *bir teşebbüsün mal veya hizmetlerini bir başka teşebbüsün mal veya hizmetlerinden ayırt etmeyi sağlaması koşuluyla; kişi adları, sözcükler, şekiller,*

⁵⁷ Abdullah Şen, *a.g.e.*, 211-214; A. Melek Özyetgin, *a.g.e.*, 2014, 209-212.

harfler, sayılar, malların biçimi ve ambalajları gibi çizimle görüntülenebilen veya benzer biçimde ifade edilebilen, baskı yoluyla yayınlanabilen ve çoğaltılabilen her türlü işaretlerdir. En temelde marka, tüketiciler için ürünün işlevsel ve duygusal özelliklerini özetlemekte, tüketicilerin belleğindeki bilgilerin hatırlanmasına ve onların satın alma kararına yardımcı olmaktadır. Bunun yanında marka, tüketicilerin alternatifler arasındaki seçiminde sürekli kalite garantisi sunarak tüketicilerin üstlendikleri riski de azaltmaktadır. Markalar tüketiciler için önemli faydalar sağlamaktadırlar. Ürünün üreticisini ya da kaynağını belirlerler ve tüketicinin ürün/hizmet ile ilgili sorumluluğu belirli bir üretici/dağıtıcıya yükleyebilmesine izin verirler. Markaların tüketiciler için özel anlamları vardır, geçmiş senelerde ürün ve ürünün pazarlama programı ile ilgili yaşadıkları tecrübeler nedeni ile marka hakkında bilgi sahibi olurlar. Eğer tüketiciler bir markayı tanıyor ve onun hakkında bilgi sahibi ise, bir ürün kararı vermek için birçok düşünce ve bilgi işleme süreci ile uğraşmak zorunda kalmazlar.⁵⁸ Eski Uygur sözleşme belgelerinde de zaman zaman üretilen ya da satılan bir ürünün adı özellikle vurgulanmakta, marka değeri öne çıkarılmaktadır:

USp 71 (T II S 18 (177/28), U 5315)

*Küskü yıl beşinç ay üç y(a)ıka kitirdin kelgüçi elçilerke tuşguka üntürgü
bortın keysedü açarı tépi y(è)g(i)rmi batman edgü bor amtı ok bërziün esen
atsız olarka tapşurzun*⁵⁹ "Siçan yılının beşinci ayının üçüncü gününde
Kitir'den gelen elçilere karşı çıkarılan şaraptan Keyседü Açarı denilen
yirmi batman iyi şaraptan derhal verilsin. Esen ve Atsız onlara
ulaştırsın."

Belgede yer alan **bortın keysedü açarı tipi** söz öbeği adı geçen şarabın bir marka değerinin olduğunu göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Eski Uygur sözleşme belgeleri o dönemin iktisadi, ticari, hukuki hayatı hakkında çok önemli bilgiler sunmaktadır. Bu belgeler resmî belgelerdir. Hem o dönemin devlet kurumlarında hem de kişiler arası gelişen özel hukukta geçerliliği olan onaylı, tasdikli belgelerdir. Belgelerdeki bu onay, alıcı ve satıcıyı güvence altına almakta ve iktisadi anlamda atılacak adımların önünü açmaktadır. Bir anlamda ekonomik hayat, girişimcileri teşvik edecek

⁵⁸ Neylan Öztürk, *Marka Yönetimi*, Kadir Has Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010, 25-26.

⁵⁹ Abdullah Şen, *a.g.e.*, 175.

güvencelerden oluşmaktadır. Belgelerde ticaret yapacak olan her iki tarafın yanında tanıkların da adı zikredilmektedir. Çalışmanın sonuna eklenen örnek sözleşme belgelerinde de görüldüğü gibi ismi zikredilen herkesin imza niteliği taşıyan damgaları, mühürleri de belgelerde yer almaktadır. Tanık isimlerinin ve damgalarının yer aldığı bölümün ilgi çekici kısmı farklı belgelerde yer alan tanık isimlerinin büyük bir kısmının aynı olmasıdır. Farklı sözleşmelerde aynı kişilerin tanık olması "tanıklık" kurumunun oluştuğunu dolayısıyla günümüz noterlerine benzer bir yapının olduğunun ipuçlarını vermektedir. Daha önce ele alınan belgelerde de görülen bu tanık bölümü aşağıdaki örnekte bir kez daha gösterilmiştir:

USp 14 (TM 220, 187, (284/R.14), U 5245, Mi 20)

... bo işke tanuk iş buka tanuk ara buka tanuk mısır tanuk kersin bo nişan biz bitigtegiçe atl(ı)g el bodunnıy ol m(e)n baç(a)k turmuş bitkeçi elke bodunka üç kata inçge ayıtıp bitidim bo nişan tanuk m(e)n iş bukanıy'ol bu nişan t(a)nuk m(e)n ara bukanıy'ol bo nişan t(a)nuk m(e)n mısırnuy'ol bo nişan t(a)nuk m(e)n kersinni'y'ol elke asığı bar için borluk iğesi turnu borlukçı bërıp k(a)ra toymnu yanturup altımız " ... Bu işin tanıkları: İş Buka, Ara Buka, Mısır, Kersin'dir. Bu nişan, belgede adı geçen biz ülke halkınıdır. Ben kâtip Baçak Turmuş; ülkeye, topluluğa üç kez söyleyip yazdım. Bu nişan tanık İş Buka'nındır. Bu nişan tanık Ara Buka'nındır. Bu nişan Mısır'ındır. Bu nişan Kersin'indir. Ülkeye faydası olduğu için bağ sahibi Turı'yı bağcı olarak verip Kara Toymn'ı geri aldık".⁶⁰

Sonuç

Eski Uygur sözleşmelerinin içeriğinden ve bu sözleşmelerde geçen terimlerden hareketle Eski Uygurların girişimcilik faaliyetleri ile ilgili bilgiler ortaya konulmaya çalışılmıştır. Çalışmada 12-14. yüzyıllarda yapılmış ve Eski Uygur alfabesi ile yazıya geçirilmiş sözleşme metinleri kullanılmıştır. Eski Uygurca belgelerin transkripsiyonu yapılmış ve dönemin gerek sosyo-ekonomik durumunu gerekse girişimcilik faaliyetlerini anlayabilmek için bu transkripsiyonlar esas alınarak belgeler, modern işletme bakış açısı ile yorumlanmaya çalışılmıştır.

⁶⁰ A. Melek Özyetgin, *a.g.e.*, 2004a, 168-169; Abdullah Şen, *a.g.e.*, 43-44.

Sözleşme belgelerinin bulunduğu coğrafyaya 10. yüzyılın başında gelen Uygurlar, İpek Yolu güzergâhındaki bu coğrafyada ticaret ile uğraşan ve bu bölgenin ticaretinde önemli rol oynayan Soğdlularla karşılaştılar. Soğdlulardan ticareti öğrenen Uygurlar İpek Yolu'nun sağladığı imkânlarla kendilerini bu alanda oldukça geliştirdiler. Yine İpek Yolu sayesinde dünyanın hemen her yöresinde meydana gelen gelişmeden haberdar oldular, bu gelişmeleri ticari faaliyetlerinin bir parçası hâline getirebildiler. Ticari hayatta başarılı olan Uygurların bu yeteneğinden Cengiz Han ve sonrası Moğollar da fazlasıyla istifade etti. Farklı alanlarda ticari faaliyet gösteren Uygurların bu işi olabildiğince sistemli bir şekilde yaptığı ve devlet güvencesinde çalıştıkları görülmektedir. Sözleşmeler bu durumu bize çok net bir şekilde göstermektedir. Sözleşmelerin oldukça ayrıntılı olması kurumsallaşmış bir ticaret hayatının göstergesidir. Kişiler arası, kişi ve kurumlar arası, kurumlar arası pek çok konu, sözleşmeler vasıtasıyla düzenlenmiştir. Sözleşmeler her ne kadar hakların güvence altına alınması için önemli bir gereç olsa da kurumların oluşması ve devamı için de önemli dokümanlardır. Eski Uygur sivil belgeleri hakların korunması yanında ticari faaliyetlerin kurumsallaştırılması adına da önem arz etmektedir. Devlet güvencesinde ve yazılı anlaşmalar çerçevesinde gerçekleştirilen ticaret, modern dünyanın işletme anlayışına çok uzak değildir. Tabii günümüz kavramları ile geçmişteki yapıları, kurumları tam anlamıyla tanımlamak veya betimlemek mümkün olmasa da bu kavramların bize tarihteki pek çok şeyi anlamamız ve anlamlandırmamız noktasında yardımcı olduğu da bir gerçektir.

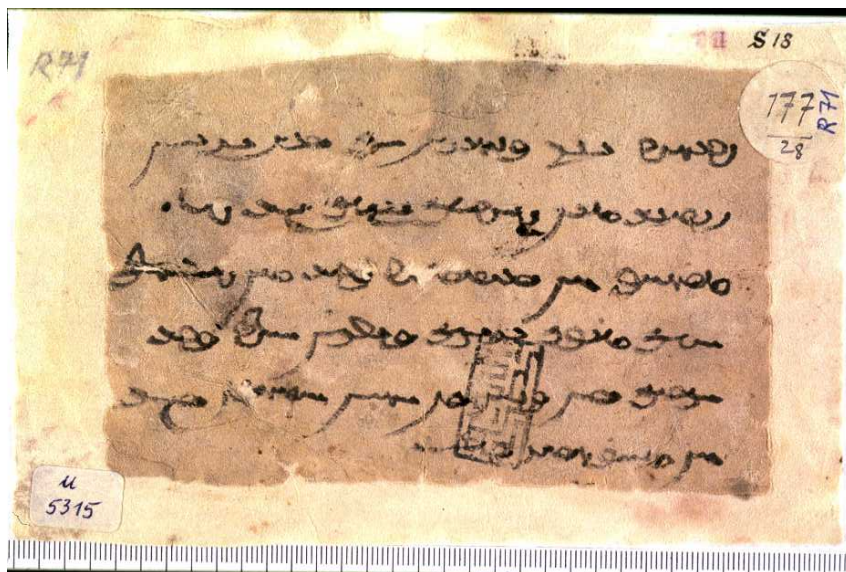
KAYNAKÇA

- AKIN, Özden, Ünal Arslan, Metin Reyhanoğlu, "Girişimcilik ile Sözleşmelerin Uygulanma Maliyeti Arasındaki İlişki: Türkiye Örneği", *İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi*, 7(2), 2019, 118-126.
- ARAT, Reşit Rahmeti, "Eski Türk Hukuk Vesikaları", *JSFOu*, No. 65, Helsinki, s. 11-77 (= *Türk Kültürü Araştırmaları*, I-1, Ankara 1964, 5-53.
- AYAZLI, Özlem, *Eski Uygurca Din Dışı Metinlerin Karşılaştırmalı Söz Varlığı*, TDK Yayınları, Ankara 2016.

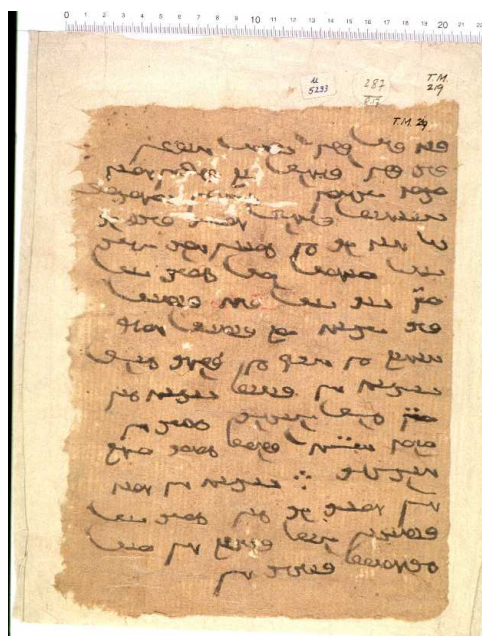
- BAŞÇI, Nur, Hayriye Erataş, Filiz, "Kültür Farklılıkları Ekseninde Girişimcilik Anlayışındaki Değişimler ve Yabancı Girişimcilik", *ANEMON Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:1 Sayı:1, 2013, 155-171.
- BAYKAL, C. Murat, "Hukuk-Ekonomi İlişkisi ve Ekonomi Hukuku Üzerine", *Ankara Barosu Dergisi*, Yıl: 66, Sayı: 4, 2008, 76-87.
- BÜYÜKILGAZ, Utku, "İktisat Literatüründe Girişimcilik Teorileri", *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(1), 2020, 01-12.
- CAFEROĞLU, Ahmet, "Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstihlaları", *Türkiyat Mecmuası*, C. IV, İstanbul 1934, 1-43.
- CLARK, V. Larry, *Introduction to the Uyghur Civil Documents of East Turkestan (13th-14th cc.)*, Dissertation of Indiana Universty (Bloomington), London, Universty Microfilms International, Ann Arbor (Michigan) 1975.
- ECSEDDY, Hilda, "Trade And War Relations Between The Turks and China in the Second Half of the 6th Centruy", *Acta Orientalia*, XXI, Budapeşt 1968,131-180.
- ELMALI, Murat, *Daşakarmapathaavadañamala*, TDK Yayınları, Ankara 2016.
- GÜZEL, Hasan, *Eski Uygur Sivil Belgelerinde İktisat Terimleri*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2013.
- İŞCAN, Ömer Faruk, "İşletmelerin Sınıflandırılması", *İşletme Bilimlerine Giriş*, Atatürk Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayını, Erzurum 2012, 49-68.
- KILINC, Sebahattin, Yener, Serdar, "Din ve girişimcilik", *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 10(3), 2019, 508-521.
- KOÇEL, Tamer, *İşletme Yöneticiliği*, Beta Yayım Dağıtım, İstanbul, 2015.
- KUMKALE, İlknur, *Kadın Girişimciliğinin Stratejik Liderlik Yetkinlikleri Açısından İncelenmesi ve Bir Araştırma*, Ekin Yayınevi, Bursa 2015.
- LI, Jingwei, *Tulufan Huihu Wen Shehui Jingji Wenshu Yanjiu*, Xingjiang Renmin Chuban She, Uruıncı 1994.
- MARANGOZ, Mehmet, *Girişimcilik*, Beta Basım Yayım Dağıtım, İstanbul 2013.

- ORKUN, Hüseyin Namık, "Eski Türklerde Para", [Türk Hukuku Tarihi, Araştırmalar ve Düşünceler, Belgeler, Ankara 1935, 39-43]; *Eski Türklerde Para (Göktürklerde, Uygurlarda, Türkişlerde)*, (Hazırlayan: Osman F. Sertkaya-Rysbek Alimov), İstanbul 2006, 11-14.
- ÖLMEZ, Mehmet, *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları (Metin-Çeviri-Sözlük)*, Bilgesu Yayınevi, Ankara 2013.
- ÖLMEZ, Mehmet, *Köktürkçe ve Eski Uygurca Dersleri*, Kesit Yayınları, İstanbul 2017.
- ÖZTÜRK, Neylan, *Marka Yönetimi*, Kadir Has Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010.
- ÖZYETGİN, A. Melek, *Eski Türk Vergi Terimleri*, KÖKSAV, Ankara 2004a.
- ÖZYETGİN, A. Melek, "Eski Türklerde Ödeme Araçları: Kâğıt Para Çav'ın Kullanımı", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, 2004b, 90-105.
- ÖZYETGİN, A. Melek, *İslam Öncesi Uygurlarda Toprak Hukuku*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2014.
- SAYIT, Muhemmetrehim, Israpil, Yusup, *Kadimki Uygur Yezikidiki Vesikalar*, Xinang Halk Nesriyatı, Ürümçi 2000.
- ŞEN, Abdullah, *Uigurische Sprachdenkmäler'den Seçme Uygur Hukuk Belgeleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2004.
- ŞİRİN, İzzet, *Uygur Sivil Dokümanlarının Sözvarlığı*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2014.
- ŞİRİN USER, Hatice, "Türkçede Para ve Para Birimi", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 52 (2004/1), 2006, 128-151.
- ŞİRİN, Hatice, *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*, TDK Yayınları, Ankara 2016.
- TUGUŞEVA, L. Yu, *Uygurskie Delovye Dokumenty, X-XIVvv. Iz Vostochnogo Turkestana*, Moskova 2013.
- YAMADA, Nobuo, *Samlung Uigurisher Kontrakte*, Herausgegeben: von Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Unemura, Takao Moriyasu, 1-3, Osaka Universty Press, Osaka 1993.
- YILMAZ, Fatma, "Girişimcilik Kavramı Gelişimi ve Önemi", *Girişimcilik Üzerine Yazılar*, (Editör: Agah Sinan Ünsar), Çanakkale, Paradigma Akademi Yayınları, 2018, 17-49.

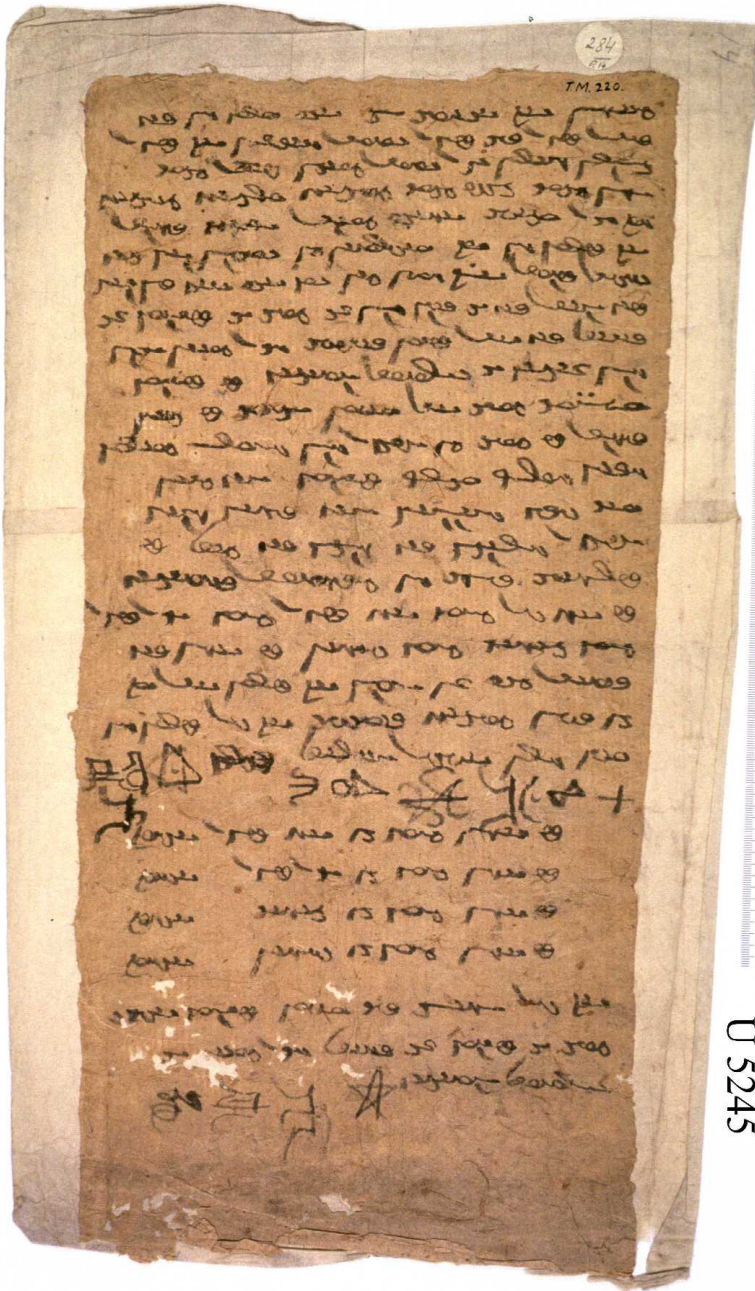
EK: Eski Uygur Sözleşme Belge Örnekleri

http://turfan.bbaw.de/dta/u/dta_u_index.htm

http://turfan.bbaw.de/dta/u/dta_u_index.htm

U 5245

"FIRST EXAMPLES OF COMMERCIAL ENTREPRENEURSHIP IN TURKS IN THE
LIGHT OF THE OLD UYGUR CONTRACT DOCUMENTS"

Abstract

Uighurs, who have written many works, have not neglected to write down the commercial agreements they have made both among themselves and with different nations. These commercial contracts, dating from the 13th to the 14th centuries, show that the Old Uyghurs took a very active part in business life. These documents, which were written in the Old Uyghur alphabet and very important for the social and economic life of the Old Turks deal with issues such as adoption, testament, and slave liberation, as well as commercial actions such as selling, exchanging, renting, borrowing, and pawning. In these documents, which contain very important information for the trade and business history of the Turks, many important business terms are encountered: biriş - "trade", işlet- "run (a business/place)" kazgan-- "earn", terken al- "borrow", yul-- "to sell", yultaçı "seller, merchant", alguçı "buyer", bèrgüçi "seller", bèrimci "creditor", arkalık "undertaking the expenses", tungsu "common debtor", ançaşı "inspector", kalançı "tax officer", borlukçı "winemaker", bözçi "fabric manufacturer", etc.

Much can be learned from these texts about the social structure of that period. Especially the contract texts contain important information about the commercial life of that period. In the study, information about the entrepreneurship activities of the Old Uyghurs will be presented based on the content of the Old Uyghur conventions and the terms used in these conventions. In the study, the contract text made in the 13th-14th centuries and written in Old Uyghur alphabet will be used. Based on the old Uyghur documents, we will try to understand the socio-economic situation and entrepreneurship activities of the period and interpret these documents through a modern business perspective.

Keywords

Old Uyghurs, contract documents, trade, economics, entrepreneurship.

ANNEMARIE SCHIMMEL'İN TASAVVUF ANLAYIŞI VE YUNUS EMRE'YE BAKIŞI*

Sine DEMİRKIVIRAN**

ÖZET

Annemarie Schimmel, şarkiyatçı, ilahiyatçı ve çevirmen kimliğiyle dünyaca tanınan bir Alman yazardır. Schimmel, "derişlik yolunda" ilerleyen bir mutasavvıf olarak Yunus'un şiirlerinin lirik çevirisini Alman edebiyatına kazandırmıştır. Schimmel, çevirilerini sadece bilişsel değil duyuşsal temelde de gerçekleştirebilen ve derin mana dünyasına vakıf bir çevirmendi. Onu sadece Yunus'un çevirmeni olarak görmek yanlış olur; zira kendisi, Yunus'un şiirlerinde teselli bulan ve dünyaya Yunus'un gözünden bakmayı tercih eden bir âlimdi. Schimmel'in "Yunus Emre Seçme Şiirler" isimli eseri, bilginin ve şiirin iç içe geçmiş bir bütünü temsil eden örneklerdendir. Bu eser Schimmel'in yalnızca bir mutasavvıf, çevirmen ve yazar olarak yeteneklerinin değil, Alman okurunu ne kadar önemseyişinin de örnekleridir. Söz konusu eseri değerli kılan nitelikler, Yunus'un şiirlerinin manası korunarak ve biçimi bozulmaksızın lirik çeviri yapılması ve tıpkı Yunus gibi sade bir dil kullanılmasıdır. Alman kültüründen ve Hıristiyanlıktan uzak olan Yunus'un şiirlerinin anlaşılması ve anlamlandırılması Schimmel tarafından esas alınmıştır. Bu nedenle İslami ve tarihi bilgilerin aktarımını da sağlayan Schimmel, "hakiki" tasavvufu Yunus Emre vasıtasıyla Alman okurlarına iletir. Schimmel'in bu yöntemi, Yunus'u Alman okurlara sevdirmenin en somut örneği olarak gösterilebilir. Bu makalede önce tasavvufi şiirlerin Batı genelinde çeviri yoluyla nasıl alınıldığı özetlenecek ardından bu çeviriler arasında Schimmel'in Yunus Emre'nin şiirlerini Almancaya nasıl aktardığı irdelenerek onun çevirilerinin önemi ve farklılığı ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler

Annemarie Schimmel, Yunus Emre, tasavvuf, alımlama, lirik çeviri.

1. Batı'nın Tasavvufi Şiirleri Alımlaması

Batı'ya oldukça uzak olan tasavvufi şiirlerin yabancı edebiyatta yer alması çeviri yoluyla gerçekleşir. Dolayısıyla eserlerin çevrilmesinde

* Makalenin geliş tarihi: 12.03.2021 / Kabul tarihi: 30.05.2021

** Dr. Öğr. Üyesi, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Mütercim Tercümanlık Bölümü, sdemirkiviran@marmara.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0003-0474-3146>).

çevirmenlerin İslam'a bakışı, dünya görüşleri ve yetileri oldukça etkilidir. Bu bağlamda, Yunus'un şiirlerinin çevirisinde dünyaca tanınmış şarkiyatçı ve ilahiyatçı Annemarie Schimmel'i çevirmen olarak nelerin özel kıldığını kavrayabilmek için Avrupalıların genel anlamda tasavvufa nasıl baktıklarını özetlemek gerekmektedir.

Tasavvufi şiirlerin yabancı ülkelerde, özellikle de Hristiyan toplumlarda alınılmasında en büyük rolü çevirmenler ve çevirileri üstlenmiştir. Çeviri süreçlerindeki zorlayıcı husus yalnızca dillerin yapısına ilişkin farklılıklar değildir. Doğu ve Batı toplumları arasındaki din ve kültür farklılıkların yarattığı muazzam uçurumlar, çevirmenin uygun aktarımını zorlaştırmaktadır. Bu farklılıklar sonucunda çeviri süreci bir dönüştürme süreci olarak görülebilir, zira "metinlerin dilsel dönüşümü, yalnızca filolojik bir ilişki değil, kültürel ve sosyal bir ilişki olarak" da betimlenebilir.¹ Nihayetinde çevirmenin hedefi dil temelli bir aktarımla sınırlı değildir; kendisi ayrıca kaynak din ve kültürün öğelerini de erek okurun anlayacağı şekilde aktarmakla yahut diğer bir deyişle dönüştürmekle mükelleftir. Özellikle dinî ve kültürel unsurlar ve buna bağlı olarak tasavvufi semboller kaynak metinden aktarıldığında erek kitlenin düşünce dünyasına ters düşebilir yahut erek kitle, söz konusu sembollerini anlamakta güçlük çekebilir. Din ve kültür odaklı semboller bir diğer dile aktarıldığında erek kitle tarafından anlaşılabilir ve anlamlandırılabilir. Dolayısıyla, çevirmenin okur kitlesine hitap edebilmek için metin içerisinde geçen ve erek kültürde karşılığı olmayan yabancı unsurları çeşitli çeviri yöntemlerine başvurarak aktarması gerekir. Kaynak metinde yer alan yabancı unsurlar yahut bir diğer deyişle "fenomenler", çevirmenler tarafından tespit edilir. Çevirmenin getireceği yoruma bağlı olarak aktaracağı unsur erek kültürün gerçeklik düzeninde yer alıyor ise *anlam çoğalmasına*, eğer yer almıyor ise *anlam daralmasına* yol açacaktır.² Burada "erek kültürün gerçeklik düzeni"yle kastedilen, bir toplumun yapı taşlarını oluşturan tüm öğelerdir. Bir çeviri metninde diller ve kültürler arası mesafe ne kadar çoksa, erek okuyucunun yabancıyı alımlaması yahut yabancı deneyimi gerçekleştirme bir o kadar zor olacaktır. Yabancı deneyimi gerçekleştirmenin çeviri metnindeki

¹ Sevinç Arı, *Çeviri ve Kültürel Semboller*, Değişim Yayınları, İstanbul 2016, 14.

² Fayıka Göktepe, *Yabancı Fenomenolojisi ve Çeviribilimde Yabancılaştırma Sorunsalı*, Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2019, 112.

önemi ise kendinden olmayanın, yani aşına olunmayanın anlaşılmasında ve alımlanmasında büyük bir rol üstlenmesidir.

Çeviribilimci Jiří Levý'nin "Çevirmen kendi zamanının ve toplumunun yazarıdır"³ söyleminden yola çıkarak, okur kitlesinin toplumsal duyarlılıkları ve gerçeklik düzenlerini anlayabilmek için dönemsel bir bakış gerekir. Çevirmenlerin yazar olarak betimlendikleri çerçevede, metinleri erek kültüre uygun bir evirme yani bir dönüştürme söz konusudur. Dönemlerin toplumsal şartları bu noktada önem kazanır.

Almanya'ya dönemsel perspektifle baktığımızda bilhassa 19. yüzyıl göz ardı edilmeyecek bir önem kazanır; zira Doğu dillerine yönelik en yoğun çeviri faaliyetleri bu dönemde gerçekleşmiştir.⁴ Almanlar, "Romantik Dönem" diye adlandırılan bu zaman diliminde "Dünya Edebiyatı"⁵ yaratmak, Alman dilini ve kültürünü zenginleştirmek için çeviri anlayışlarını değiştirmiş ve çeviriye yeni bir bakış açısı getirmişlerdir: "Gerçek çevirmen [...] hakikatte sanatçı olmalı [...]. O şairinin şairi olmalı ve kendi fikirleriyle şairin fikirlerini aynı anda konuşturmalı"^{6,7}; yahut "yabancı bir eser çeviri yoluyla taklit edilmemeli, yeniden yaratılmalı"⁸ gibi fikirler ortaya çıkmış ve çeviriler bu yönde yapılmaya başlanmıştır. Böylece çeviri faaliyetlerini şarkiyatçı filologlardan ziyade Alman edebiyatçıları yürütmüş ve eserlerde geçen yabancı fenomenleri kendi kültürleri dâhilinde yeniden yorumlayarak yeni birer sanat eseri yarattıklarına inanmışlardır. Sonuç itibarıyla mana bağlamında yanlış çeviriler ortaya çıkmış ve eşdeğer çeviri anlayışı ortadan kalkmıştır; çevirilerin erek kitleye hitap ederken yabancı dildeki edebî

³ Jiří Levý, *Die literarische Übersetzung. Theorie einer Kunstgattung*, Athenäum Verlag, Frankfurt am Main 1969, 25.

⁴ Reinhard Tgahrt, *Weltliteratur: die Lust am Übersetzen im Jahrhundert Goethes, eine Ausstellung des Deutschen Literaturarchivs im Schiller-Nationalmuseum Marbach am Neckar*, Deutsche Schillergesellschaft München: in Kommission bei Kösel, Marbach 1982.

⁵ Alman dilinin dünya edebiyat dili olması düşüncesi Johann Wolfgang Goethe'ye ait bir fikirdir.

⁶ Novalis, *Blüthenstaub-Fragmente*, Bölüm 65, 1798, <https://www.textlog.de/23658.html>; 06.03.2021, 65.

⁷ Çeviriler aksi belirmedikçe yazar tarafından yapılmıştır ve S.D. harfleri ile belirtilecektir. "Der wahre Übersetzer [...] muß in der Tat der Künstler selbst sein. [...] Er muß der Dichter des Dichters sein und ihn also nach seiner und des Dichters eigener Idee zugleich reden lassen können."

⁸ Friedrich Schlegel, *Athenäums-Fragmente: und andere Schriften*, Derl. Karl-Maria Guth, Contumax, Berlin 2016, 97.

özelliklerinden koparılmaksızın ne kadar aktarılabildiğine bakılmıştır. Çevirmen bu vesileyle çevirmen olmaktan çıkmış ve yaratıcılığı ile kaynak metnin yazarının yerine geçmiştir.⁹

Tasavvufi şiirlerin çevirisi yahut dönüşümü ve erek okurlar tarafından alımlanması da ekseriyetle 19. yüzyıl civarında gerçekleşmiştir; zira Avrupalı şarkiyatçılar sufizmle ilk kez 1800'ler civarında tanışmış ve sufilere büyük ilgi göstermişlerdir. Fakat sufiler Avrupalılara etrafta dönen, ağlayan ve dans eden dervişler olarak betimlenmiş ve İslamiyet'le alakaları olmadığı izlenimi yaratılmıştır. Batılılar, İslâm tarihinde idam edilen sufilerin olmasını da göz önünde bulundurarak sufiliğin İslamiyet'in şeriat kanunları karşısında bir dikotomi oluşturduğu kanaatine varırlar. Böylece, sufizmin İslamiyet ile ilgili olmaması ve katı olarak görülen şeriat kanunlardan uzak kalması Batılı okurlara cazip gelmiştir. Sufizmin köklerinin İslamiyet'e dayandığı bu nedenle geçmişte göz ardı edilmiştir.¹⁰ Bu göz ardı edilmenin başladığı 19. yüzyılda Batılılar, tasavvufu İslam'ın dogmalarından uzak salt edebi bir tür olarak alımlamışlardır. Bunun temeli, sufizmle bilimsel olarak ilgilenmelerinde yatar. İlk safhadaki araştırma yöntemleri, sufizmin diğer dinsel ve felsefi metinlerle mukayesesiydi. Sufi klasiklerinden yapılan ilk çeviriler neticesinde genel varsayım, sufiliğin Hz. Muhammed (sav)'in öğretilerinden çok farklı bir durum teşkil ettiği yönündeydi. Buna gerekçe olarak sufi metinlerin son derece metafiziksel içeriğine işaret edilmiş ve birçok şarkiyatçı, sufizmi Kur'an ve sünnete değil, Doğu Hıristiyanlık öğretileri ve neoplatonizme daha yakın görmüşlerdir. Bu durum birçok batılı âlimde sempati oluşturmuş¹¹ ve Doğu edebiyatına sanatsal bir yapıt nazarıyla bakılıp tasavvufi şiir İslamiyet ile ilişkilendirilmemiştir:

“Hafız ve Rumi gibi büyük şairlerin yorumlarıyla ilgili bilimsel tartışmalar 19. yüzyıl boyunca devam etmiştir. Şarap ve aşkla ilgili referanslar gerçek anlamda mı yoksa sembolik anlamda mı anlaşılmalıydı? Bu akademik tartışmanın ötesinde, bu şiir türünün

⁹ Romantik Dönemin çeviri anlayışı ile ilgili bkz. Sine Demirkıvıran, *Friedrich Rückerts Texte im Spannungsfeld der Philologie, Übersetzung und Dichtung. Am Beispiel der Koranübersetzung, der Übertragung der Ghaselen Rumis und der Gedichtsammlung Östliche Rosen*. Logos, Berlin 2020.

¹⁰ Annemarie Schimmel, *Sufismus. Eine Einführung in die islamische Mystik*, C.H. Beck, München 2003, 7.

¹¹ Cüneyd Yıldırım, “Sufismus als Esoterik”, *Zeitschrift für junge Religionswissenschaft*, 2018, 13. <https://journals.openedition.org/zjr/948> (06.03.2021).

alımlaması, daha az tarihsel Sufizm ile ilintilidir; büyük ölçüde, Avrupa-Amerikan toplumunun iç kültürel dinamikleri tarafından belirlenmektedir. [...] Bu, Batıların diğer kültürlerin şiirlerini anlama yetilerine sahip olmadıkları anlamına gelmemektedir. Ancak burada, çeviri eyleminin, metinleri yeni ve beklenmedik şekillerde yeniden tanımlayabilen bir tür yorumlama olduğuna dair bir işaret vardır.”^{12,13}

Çevirisi gerçekleştirilen tasavvufi eserlerin nasıl anlaşılması gerektiği üzerinde duran Batılılar bu hususta muhtelif yorumlar yapmışlardır. Özellikle bakkantal¹⁴ yahut dünyevi hazza, bedensel zevklere işaret eden motiflerin gerçek anlamında mı yoksa sembolik anlamda mı anlaşılması gerektiği Batılılar arasında tartışılmış ve o dönemde birçoğu dünyevi anlamların kullanılmasını yeğlemiştir. Böylelikle sözcükler tasavvufi anlamlarından sıyrılmış ve maddî anlamlarına bürünmüştür. Carl W. Ernst'in de vurguladığı gibi Avrupalı ve Amerikalıların diğer kültürlerin şiirlerini anlamak istememeleri gibi bir durum söz konusu değildir; tam aksine, anlamak istedikleri gibi yorumlamaları söz konusudur. Çeviri bu çerçevede önemli bir rol üstlenir; zira çeviri eyleminin kendisi de aynı zamanda bir yorumlamadır. Batılılar böylelikle Doğu şiirlerini kendi öz kültür ve dinlerinden uzaklaşmadan alımlayabilme imkanına sahip olurlar. Örneğin şarap sembolünün tasavvufi anlamı batılı okuru için fazla bir şey ifade etmemektedir. Batı okuru ona sembolik anlamıyla yaklaşmaktan da imtina eder. Şarabı maddî anlamıyla idrak etmek ise şiiri alımlamada kolaylık sağladığı gibi kendi dünya görüşlerine, değer yargılarına ve beklentilerine cevap verir. Böylelikle metinlerin batı kültür ve değer yargılarına göre yeniden yorumlanması söz konusu olur. Romantik dönemde çevirmenler eğer akademisyen değiller ise mevcut erek kitlenin beklentilerine ve piyasa şartlarına göre çeviri yapmayı yeğlerlerken, akademisyen olanlar tarihî, dönemsel ve filolojik kriterleri göz önünde bulundurmuştur.¹⁵ Özellikle

¹² Carl W. Ernst, *The Shambala Guide to Sufism*, Shambhala Publications, Boston 1997, 147-148.

¹³ Çev. S.D.

¹⁴ bacchantisch (alm.)/bacchantal (ing.)= şarap tanrısı Baküs'e ithafen Batı Edebiyatında içki alemini veya içki cümbüşünü konu alan şiirlere verilen sıfat.

¹⁵ Bu duruma örnek olarak 19. yüzyılda yapılan Hâfız çevirileri gösterilebilir. Ünlü Fransız şarkıyazıcı Sylvestre de Sacy Hâfız'ın şiirlerini tasavvufi anlamlarıyla yorumlayıp çevrilmesi gerektiğini savunurken (bkz. Schimmel 1963: 75), Hammer-

Batı'nın yakından tanıdığı Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî ve Hâfız-ı Şîrâzî'de kelime oyunlarından, motif, sembol ve alegorilerden istifade edilerek şiirler kendi öz kültür ve bağlamlarından koparılıp batılı Hıristiyan kontekstine yerleştirilmek suretiyle yeniden yorumlanmıştır. Bu durum Avrupalı okurların alımlamasını etkilemiş ve Schimmel'e göre orada oluşan "gayrimüslim" sufi akımlarını olumsuz etkilemiştir:

"[...] umumi olarak bu sufi hareketini pek beğenmem. Bence biraz sathidir. Mesela bir hanım bana sordu: 'Siz sufi hareketine mensup değilsiniz. Rumi'yi nereden tanıyorsunuz?' demek yeni bir exclusivité başlıyor. Peki îndi kanaatimce Garp'ta mistik cereyanları merak edenler, evvela büyük Hıristiyan mistiklerin eserleri okuyup anlamalı. Sonra isterlerse Farsça, Türkçe ve en iyi Arapça öğrenip sufilerin eserlerini aslından okusunlar. Çünkü bu tercümeleri okumakla birçok yanlışlara maruz kalırlar. Maalesef bu insanların en büyük kısmı sufi hareketinde asıl tasavvufu değil, güzel ve biraz romantik Şark ruhunu, bir nevi bin bir gece efsaneleri ile tatlı bir ruhaniyet arasında bir karışmayı isterler. Tasavvufun, mistiğin hakiki zâtını bilmezler. Bu katı terk, bu mûtû kable ente mûtû bilseler, galiba tasavvuftan bahis açmazlardı."¹⁶

Schimmel'in bu sözleri Romantik dönemde başlayan çeviri anlayışının çeviriye ve okurlara nasıl bir dönüş yaptığını teyit eder niteliktedir. Tasavvufi şiirlerdeki manaların İslamî bağlamdan koparılıp Hıristiyan toplumların değerlerine göre aktarılması orada yaşayan insanların şiirlerin tasavvufi derinliklere hiçbir surette varamayacaklarını gösterir. Bir diğer ilginç tespit ise Mevlâna'nın Mesnevî'sini Kur'an ve Sünneti gözetmeksizin kendi tekellerine alarak mistik bir akım yarattıklarını düşünmeleridir. Böylece sufilik İslamiyet'ten ayrıştırılmış ve sufilik perdesine bürünmüş yeni bir

Purgstall tam tersini savunmuştur: "[Hâfız'ın] dili ilahi aşkın sırlarını değil sadece zevk ü sefâ öğretilerinden başka bir şey konuşmazdı. Gazellerinde arada bir tasavvufi çizgiler bulunsa da veya saki kitabında mistik esintiler görülse de şiirlerinin tamamı aşka ve şaraba yüksek sesle yapılan bir davet, erotik ve bakkant bir coşkunun en bariz ortaya çıkışından başka bir şey değildir." (çev. S.D.).

Joseph von Hammer-Purgstall, *Geschichte der schönen Redekünste Persiens: mit einer Blüthenlese aus zweihundert persischen Dichtern*, Heubner und Volke Verlag, Wien 1818, 262.

¹⁶ Didem Havlıoğlu ve Sâmiha Uluant, *Sâmiha Ayverdi ve Annemarie Schimmel, Mektuplar 2*, Kubbealtı, İstanbul 2020, 94-95.

“sufilik” ortaya çıkmıştır. Ortaya çıkan sufilik insanların nefslerine hitap ederek kutsallık örtüsüne büründürülmüştür. Çünkü gerçek anlamda tasavvuf “ölmeden evvel ölüünüz” hadisi ile nefsinizi köreltin der; bir ölüünüz nasıl ki dünyevi hayatı yok ise öyle yaşayın manasının hiçbir suretle doğru anlaşılmadığı görülmektedir.

Mevlâna ve Hâfız günümüzde popülerliklerinden bir şey kaybetmemiştir. Lakin Jiří Levý'nin “Çevirmen kendi zamanının ve toplumunun yazarıdır”¹⁷ söylemi tekrar göz önünde bulundurulduğunda, çevirmenlerin küreselleşmenin de etkisiyle artık çok kültürlü oldukları söylenebilir. Ali Newid Mehr özellikle çok-anlamli (Ambiguität) ve çok-işlevli (polyfunktional) olarak tanımlanan Hâfız'ın gazellerini araştıran bilim insanlarını iki gruba ayırır: Doğu kökenli araştırmacılar ve Batı kökenli araştırmacılar. İlk grup Hâfız'ın gazellerini mistik anlamlarıyla irdelerken ikinci grup gazelleri dünyevî anlamlarıyla ele almakta sakınca görmemektedir.¹⁸

2. Yunus Emre'nin Avrupa'da İlk Yankıları

Yunus Emre'yi Avrupa'ya ilk tanıtan Macaristanlı Georg'tur. Georg, 15. yüzyılda Osmanlı topraklarında 20 yıl esir hayatı yaşamış ve bu dönemdeki gözlemlerini, Türklerin dinî hayatlarını, adetlerini, günlük yaşayışlarını Roma'ya döndükten sonra 1480 yılında Latince kaleme aldığı *Türk Risalesi* adlı eserinde anlatmıştır. Bu eserde ayrıca Yunus Emre'den Latinceye aktardığı iki manzume¹⁹ yayınlamıştır (bkz. Klockow 1993; Yağmur 2018, Tekin 1987). Yunus Emre'nin şiirlerini *kutsal deyiş* olarak adlandıran Georg, eserinin sonunda şu ifadeleri kullanır:

¹⁷ Jiří Levý, *Die literarische Übersetzung. Theorie einer Kunstgattung*, 25.

¹⁸ Ali Newid Mehr, “Hafis und die anderen. Ein kurzer Überblick”, Werner Joseph Pich/Max Leonhard (Drl.), *Münchner Beiträge zur Geschichte der islamischen Kunst und Kultur*. Scanege Verlag, München 2012, 254.

¹⁹ I. manzume: Gâfil olma aç gözünge, hâlunga bak öleni gör, Kürelik itme dünyede, yazuklarung dileni gör. [...]

Tâlat Tekin, “Yunus Emre'nin Gotik Harfleriyle iki Manzumesi”, *Erdem*, 3 (8), 367-392, 1987, 371. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/erdem/issue/44567/552982> (01.05.2021).

II. manzume: Yanar içüm göyner özüm, ben ölüm(ümi) angıcak, Ölüm endişesi ne hoş, ululara danı(ş)ıcak. [...]

Tâlat Tekin, “Yunus Emre'nin Gotik Harfleriyle iki Manzumesi”, 379.

“Belgelere dayanan açıklamalarım, kuşku duyulması olanaksız bir inanç belgesini, Türk halkının dilinde söylenmiş iki kutsal deyişi ekliyorum.”²⁰

Georg, eserinin sonuna kaydettiği bu cümlede yazdıklarının gerçeğin bir belgesi olduğunu belirtmiş ve gerçeklik ifadesini de Yunus Emre'nin şiirsel dokunuşundan yararlanarak Avrupalı okuyucularına aktarmıştır.

Georg eserinin bazı yerlerinde dervişleri kötülese bile onların bilhassa semazen olanlarından etkilendiğini ifade etmiştir. Onun sema yapan dervişlerden etkilenmesinin nedeni Hristiyan inancına dayanmaktadır, zira Eski Ahit'e göre Hz. Davut da Ahit Sandığı'na çıkıp oynamıştır.^{21, 22} Georg Türklerin din, örf ve adetlerini gözeterek tasavvufi şiirlerine ve ilahilerine alegorik anlamlar yüklediklerini ifade etmiştir. Fakat kendisi bu *deyimlerin* Türk dinini değil daha çok Hristiyanlığı yansıtop teyit ettiğini savunmuştur.²³

Macaristanlı Georg, Yunus Emre'nin ismini *Türk Risalesi*'yle ilk defa Avrupa'da duyurmuş olsa da orada bulunan âlim ve düşünürlerin ilgisini daha çok Türklerin kendisi, yaşantıları ve kültürü çekmiştir. Türk dili Avrupa'da Osmanlı'nın genişlemesiyle beraber önemli bir diplomasi dili olmuş ancak Türk edebiyatı uzun süre göz ardı edilmiştir.

Avrupa'da Yunus'tan bahseden diğer bir isim Avusturyalı ünlü diplomat ve şarkiyatçı Joseph von Hammer-Purgstall'dır. Hammer-Purgstall, “Osmanlı Şiir Sanatı Tarihi” isimli eserinin ikinci cildinde kısaca Yunus'tan bahsetmiştir. Yunus'un Anadolu'da yaşamış ve Bolulu Tapduk Emre'nin müridi olan mistik hazlara dalmış bir Abdal olduğunu ve şiirlerini doğaçlama söylediğini ifade etmiş, ondan birkaç mısraı tercüme etmiştir.²⁴

²⁰ Onur Bilge Kula, *Batı Edebiyatında Oryantalizm -1*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları Genel yayın, 2206), İstanbul 2011, 247.

²¹ Bkz. 2. Samuel 6, 14 (<https://incil.info/kitap/sa2/6;02.03.2021>)

²² Reinhard Klockow, *Georgius de Hungaria. Tractatus de moribus, conditionibus et nequicia Turcorum /Traktat über die Sitten, die Lebensverhältnisse und die Arglist der Türken*. Reprint 2015, Böhlau Verlag, (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens, 15), Köln 1993, 282.

²³ Reinhard Klockow, *Georgius de Hungaria. Tractatus de moribus, conditionibus et nequicia Turcorum /Traktat über die Sitten, die Lebensverhältnisse und die Arglist der Türken*, 281.

²⁴ Joseph von Hammer-Purgstall, *Geschichte der osmanischen Dichtkunst bis auf unsere Zeit mit einer Blüthenlese aus zweytausend zweyhundert Dichtern*. Zweyter Band, Hartleben's (İkinci Cilt), Pesth 1837a, 533.

Hammer-Purgstall aynı çalışmasının üçüncü cildinde Yunus'u dervişlerin şeyhi olarak tanıtmış, Avusturya Kraliyet Kütüphanesi'nde bulunan bir divan yazması içinde 150 gazeli olduğunu eklemiştir. Hammer-Purgstall, gazellerin içeriğinin salt mistik ve ruhanî olduğunu ifade etmiş ve bir gazelden çeviri örneği vermiştir.²⁵

Hammer-Purgstall, Yunus Emre'ye külliyyatını tamamlamak için kısaca yer vermiş gibi görünmektedir. Yunus'a gerekli ilgiyi göstermemesi birçok noktayla gerekçelendirilebilir. Ancak şunu belirtmek gerekir ki ilgisizlik doğrudan Yunus'a değil, genel anlamda Türk edebiyatındadır. Hammer-Purgstall da dahil olmak üzere Alman şarkiyatçı ve edebiyatçıları Türk edebiyatını Fars ve Arap edebiyatlarının taklidi olarak görmüşlerdir.²⁶ Bu iddia dönemin önemli sözlüklerinde de yer alınca Türklerin edebî eserlerinin varlığı uzun süre kabul edilmemiş, var olanlar da yetersiz görülmüştür.²⁷ Batı Avrupalı entelektüeller için "Türk Şiiri" kavramı hem geçmişte hem de günümüzde çok bir şey ifade etmediği gibi, kendilerinin bu kavramı tanımadıklarını Annemarie Schimmel de söylemektedir. Schimmel ayrıca Almanya ve diğer Avrupa ülkelerinde 17. yüzyıldan itibaren Fars şiirinin popüler olmasıyla birlikte – özellikle de Goethe'in *Doğu Batı Divanı*'ndan sonra – Hâfız-ı Şîrâzî ve Ömer Hayyam gibi isimlerin ön plana çıktığını vurgular. Oysa 18. ve 19. yüzyıllarda Fars şiirlerini anlama ve yorumlamada Türk şerhlerinden yararlanılmıştır.²⁸ Hammer-Purgstall büyük hayranı

²⁵ Joseph von Hammer-Purgstall, *Geschichte der osmanischen Dichtkunst bis auf unsere Zeit mit einer Blüthenlese aus zweytausend zweyehundert Dichtern*. Dritter Band, Hartleben's (Üçüncü Cilt), Pesth 1837b, 431.

²⁶ Türk Edebiyatını Arap ve Fars Edebiyatının taklit olarak görülmesi birçok kaynakta yer almaktadır. Bu nedenle de Hammer-Purgstall için Arap ve Fars Şiiri (Arabische Poesie/Persische Poesie) vardır ama Türk Şiiri/Osmanlı Şiiri yoktur. Dolayısıyla da yukarıda bahsi geçen eserinde Osmanlı Şiir Sanatından (Osmanische Dichtkunst) bahsetmektedir çünkü Türklerin şiirlerini Arap ve Fars örneklerine göre söylediklerini iddia etmektedir; Joseph von Hammer-Purgstall, *Geschichte der osmanischen Dichtkunst bis auf unsere Zeit mit einer Blüthenlese aus zweytausend zweyehundert Dichtern*. Erster Band, Hartleben's (Birinci Cilt), Pesth 1836, 7; Annemarie Schimmel, *Aus dem goldenen Becher. Türkische Gedichte aus sieben Jahrhunderten*, Önel Verlag, Köln 2002b, 7; Sine Demirkıvıran, "Joseph von Hammer-Purgstall als Übersetzer und Vermittler von osmanisch-türkischer Literatur: Am Beispiel der Übersetzung von Bakis Divan.", *Übersetzerforschung I*, Logos, Berlin 2020.

²⁷ Leyla Çoşan, "Alman Dilinde 'Türk' Sözcüğünün Kullanım Alanlarına Geçmişten Günümüze Bir Bakış", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, XXII/189-190.

²⁸ Annemarie Schimmel, *Aus dem goldenen Becher. Türkische Gedichte aus sieben Jahrhunderten*, 7.

olduğu Bâkî'nin "Divan"ını Almancaya çevirmiş²⁹ ancak yaşadığı dönemde Türk edebiyatına alaka olmadığı için bu çeviri kimsenin ilgisini çekememiştir.

Avrupalıların Arap ve Fars edebiyatlarıyla ilgilenmeleri şiirlerinin estetik özelliklerinden de kaynaklanmaktaydı. Dolayısıyla, şiirlerin ritmi, prosodisi, aruzu, kafiye uyumu gibi biçimsel yönlerinin yanı sıra kelime oyunları, alegori, sembol ve motif gibi retorik kaliteleri ön plana çıkmıştır. Lakin asıl önemli husus, Romantik dönemdeki Alman okurlarının Doğu'nun diniyle, yani İslamiyet'in kendisiyle pek ilgilenmemeleridir. İslamiyet'e daha önceki yüzyıllarda olduğu gibi karşıt bir tutum sergilememişler, daha çok dinler arası karşılıklı anlayışa yönelik bir tutum içinde olmuşlar, Doğu'nun şiirleri ve mistik yapıları daha çok ilgilerini çekmiştir. Buna binaen hummalı çeviri çalışmaları yapılmıştır. Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî ve Hafız-ı Şirazi'nin şiirleri biçimsel özellikleri dikkate alınarak Farsçadan Almancaya çevrilmiştir. Bu iki büyük şair böylelikle 19. yüzyılda Avrupa'da popüler olmayı başarmış, hatta Goethe'nin *Doğu Batı Divanı* için esin kaynağı oluşturmuşlardır.

20. yüzyıla gelindiğinde Türk edebiyatının değerini Alman okurlara aktaran yine Annemarie Schimmel olmuştur. 1952 yılında meslektaşları ile yayımladıkları *Lyrik des Ostens* (Doğu Şiiri) isimli eserde birçok ülkenin şiirlerinin çevirisinin yanı sıra Türk edebiyatından da şiirlere yer vermişlerdir. Schimmel son söz kısmında Türk edebiyatını övmüş, Türk şiirlerinin Arapça ve Farsçanın etkisiyle zenginleştiğini hatta sanat değeri yüksek kelime oyunlarına imkân verdiğini ifade etmiştir.³⁰ Schimmel, Divan Edebiyatı'nın yanı sıra Yunus Emre'nin mistik şiirlerinin önemine değinmiş, Türklerin halk edebiyatlarıyla klasik ölçülerden uzaklaşarak kendilerine özgü bir şiir kavramı yarattıklarını ve bu şiirlerin şark ve garp anlayışından uzak kendilerine özgü müzikalitelere sahip olduğunu övgüyle anlatmıştır.³¹ Böylece Alman edebiyatında belki de ilk defa Türk edebiyatına ve Yunus Emre'nin halk şairliğinin önemine vurgu yapılmıştır.

²⁹ Hammer, Joseph von (1825), *Baki's, des größten türkischen Lyrikers, Diwan. Zum ersten Mahle ganz verdeutscht von Joseph von Hammer*, Wien: C.F. Beck'sche Buchhandlung.

³⁰ Wilhelm Gundert, Annemarie Schimmel ve Walther Schubring, *Lyrik des Ostens*, Carl Hanser Verlag, München 1952, 487.

³¹ Wilhelm Gundert, Annemarie Schimmel ve Walther Schubring, *Lyrik des Ostens*, 487.

3. Annemarie Schimmel'in Türk Kültürüne ve Tasavvufa İlgisi

Annemarie Schimmel bilinen yönü şarkiyatçı, ilahiyatçı ve çevirmen olmasıdır. Bilinmeyen yönü ise bilim dünyasına veri ve bilgi kazandırmaktan ziyade Alman okuruna şark kapılarını açmayı hedeflemesiydi. Amacı Alman okurları kendi kültürlerine çok uzak olan şark dünyasına götürmek, bu deneyimden feyz almalarını ve keyif duymalarını sağlamaktı.³²

Schimmel'in Alman okurlarını Yunus Emre'yle hangi duygu ve düşünceler ile buluşturduğunu anlatabilmek için öncelikle kendisinin Türklerle nasıl ilişkiler içinde bulunduğunu özetlemek gerekir.

Schimmel otobiyografisinde henüz çocuk yaşlarındayken şarka büyük ilgi duyduğunu ve daha o zamanlar birçok şark masalı okuduğunu anlatır. Masallardan birinde "İnsanlar uykudadırlar, öldüklerinde uyanırlar"³³ sözlerini duyduğunda derinden etkilenmiştir; 10 yıl sonra – daha on yedisindeyken – bu sözün Hz. Muhammed (sav)'e ithaf edildiğini ve sufilerin en sevdiği sözlerden biri olduğunu öğrendiğinde farkında olmadan kaderini çizer ve hedefi "mistik bilgeliğin yer aldığı Şark"³⁴ tanımak olur.³⁵

Schimmel 15 yaşında Arap dilini öğrenmek istediğinde ailesinden büyük destek gördüğünü anlatır. "Efendi" lakaplı hocası Dr. Ellenberg, Schimmel'e sadece Arapça değil aynı zamanda İslam ve İslam Tarihi dersleri de verir.³⁶ Liseyi oldukça genç yaşta bitiren Schimmel, 1939 yılında Berlin Üniversitesi'nde Arap Dili, Fars Dili, İslam Sanat Tarihi, İlahiyat ve Türkoloji okur, 1941 yılında henüz 19 yaşında doktorasını tamamlar. Araya giren İkinci Dünya Savaşı'na rağmen şarkiyat ve tasavvuf çalışmalarını sürdürür ve 1946 yılında henüz 23 yaşında iken Marburg Üniversitesi İlahiyat kürsüsünde doçent olarak görev yapmaya başlar.³⁷ Marburg'ta hayatında çok önemli bir

³² Fayıka Göktepe, "Annemarie Schimmel: „Die Menschen schlafen, und wenn sie sterben, erwachen sie“ – Das Erwachen einer Übersetzerin für türkische Poesie", *Übersetzerforschung I*, Berlin: Logos Verlag, 2020, 166.

³³ Bu sözler bugün Annemarie Schimmel'in mezar taşında da yazmaktadır.

³⁴ Çev. S.D.

³⁵ Annemarie Schimmel, *Morgenland und Abendland. Mein west-östliches Leben*, C.H. Beck, München 2002a, 16.

³⁶ Annemarie Schimmel, *a.g.e.*, 20.

³⁷ Annemarie Schimmel, *a.g.e.*, 60-61.

rol oynayacak ikinci doktorasını yapar ve *İslam'da Mistik Aşk Kavramı*³⁸ isimli tezini hazırlar.³⁹ Doçentliği sırasında ilk doktora öğrencisini Türkoloji alanından mezun eden Schimmel'in, Türk edebiyatına karşı her zaman büyük bir zaafı vardı. Öyle ki, kapsamlı Türkoloji çalışmalarının yanı sıra 1948 yılında Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun *Nur Baba* eserini Almancaya aktarmıştır.

Marburg Üniversitesi Schimmel'in Türklere ilk defa karşılaştığı yerdir. Tanıştığı Türklerin Schimmel için önemi büyüktür; çünkü onlar sayesinde ileride Sâmiha Ayverdi ile tanışacak ve çok uzun yıllar sürecek bir dostluğun ilk temelleri atılacaktır.⁴⁰ Schimmel Marburg'dan 1954 yılında ayrılır ve Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi kürsüsünde profesör olarak göreve başlar.

Schimmel seyahat amacıyla 1952 yılında İstanbul'a ilk kez geldiğinde onu bir süredir mektuplaştığı Behçet Necatigil karşılar.⁴¹ İstanbul'da hiç yabancılık çekmez çünkü Yahya Kemal ve Orhan Veli'nin şiirlerinden İstanbul'u öncesinden tanımaktaydı. Schimmel, şiirleri okurken İstanbul sokaklarında dolaştığını; asphalt, kebab ve balık kokularını içine çektiğini, kendini camilerde kaybettiğini ve daha nicesini anlatır.⁴²

Schimmel İstanbul'da sadece şehri tanıma amaçlı gezintiler yapmaz aynı zamanda uzun yıllar sürecek dostluklar edinir. Salı günleri Maçka kahvesine gider İstanbul'un ileri gelen şairlerinin⁴³ sohbetlerini dinler. *İstanbul Dergisi*, *Yeditepe* ve *Hayat* dergilerinde Cemile Kıratlı takma adıyla yazılar kaleme alır.⁴⁴ Yeri geldiğinde *Cemile Abla* veya *Cemile Teyze* olan Schimmel'in Türkçeyi mükemmel kullanması, Türk kültür ve değerlerine ayak uydurması onu âdeta Türk toplumunun bir ferdi yapar:

“Ankara'da yaşadığı dönemde Türk adetlerini büyük bir keyifle uyguluyor. Mesela İbn-i Hafif üzerinde olan çalışması bitince evinde

³⁸ Tezin Almanca adı “Begriff der mystischen Liebe im Islam”.

³⁹ Annemarie Schimmel, *Morgenland und Abendland. Mein west-östliches Leben*, 70-71.

⁴⁰ Annemarie Schimmel, *a.g.e.*, 70.

⁴¹ Annemarie Schimmel, *a.g.e.*, 86.

⁴² Annemarie Schimmel, *a.g.e.*, 85; Annemarie Schimmel, *Aus dem goldenen Becher. Türkische Gedichte aus sieben Jahrhunderten*, 37.

⁴³ Schimmel Maçka Kahvesinde Yaşar Nabi, Salah Birsal, Cahit Külebi, Haldun Taner ve Samim Kocagöz gibi isimlerle karşılaştığını anlatır.

⁴⁴ Annemarie Schimmel, *Morgenland und Abendland. Mein west-östliches Leben*, 87.

bir mevlüt düzenliyor. Kani Karaca gelip Kuran okuyor. Fakat komşularının habersiz ve sık ziyaretlerinden hoşnut olmuyor. Onların boş sohbetlerinden kaçmaya çalışıyor. Hatta onları kovalayabilmek için, ayakkabılarına tuz eklemek gibi Türk adetlerini uygulamayı denediğini şakacı bir dille anlatıyor. Bu orta sınıf kadınlarının boş konuşmaları, kendi kültürlerini bilmemeleri onu rahatsız ediyor. Anadolu'da karşılaştığı kadınlarda bulunduğu içtenlik karşısında bu orta sınıf şehirli kadınların durumunu Türk modernleşmenin âtil tarafları olarak yorumluyor."⁴⁵

Schimmel görüldüğü üzere Türk kültür ve toplumuna tam anlamıyla uyum sağlamış hatta "modernleşen" Türklerin kendi kültürlerini bilmemelerini eleştirmiştir. Schimmel bu anlamda Türkiye'de hiçbir suretle bir yabancı yahut turist gibi yaşamamış, âdeta Türk-gelenek ve göreneklerini yaşatmaya devam etmiştir. Fakat Schimmel'i *Cemile* yapan sadece Türk kültür ve değer yargıları değildi. Schimmel, tasavvufa da gönül vermiş bir insandı. Tasavvufun Schimmel'in hayatındaki yeri, bilimsel bir çalışma alanından ibaret değildi; kendisi özel hayatında da İslam mistiğini benimsemişti. Yazar Sâmiha Ayverdi'yle arkadaşlığı bu hususta etkili olmuştur. İki bayanın hat sanatı, edebiyat ve tasavvufa olan müşterek ilgileri onları birleştirmiş ve çoğunlukla uzaktan da olsa beraberce manevi bir dünya paylaşmışlardır. Bu dostluk özellikle 40 yıl süren mektuplaşmalar ile bir abla kardeş ilişkisine dönüşmüştür.⁴⁶ Ayverdi'nin Schimmel üzerindeki etkisi, Schimmel Ayverdi'nin de müridi olduğu Rufailik tarikatının sohbet ve tasavvuf derslerine katılması ve İstanbul'un Sufi cemiyetine dahil olabilmesi açısından da önemli olmuştur.⁴⁷

Schimmel tasavvufi ilgilerini Ayverdi'nin vesilesiyle derinleştirme imkânı bulmuş Sufi cemaatinden etkilenerek o da derviş olma yoluna girmiştir. Schimmel, Ayverdi'ye yazdığı bir mektupta derin duygu ve düşüncelerini ifade eder:

⁴⁵ Didem Havloğlu ve Sâmiha Uluant, *Sâmiha Ayverdi ve Annemarie Schimmel, Mektuplar 2*, 27.

⁴⁶ Schimmel ile Ayverdi'nin dostluğu 1953 yılında başlamış ve Ayverdi'nin 1993 yılında vefatına kadar sürmüştür.

⁴⁷ Annemarie Schimmel, *Morgenland und Abendland. Mein west-östliches Leben*, 95.

„[...] Çalışırım, birkaç lisanla uğraşırım, biraz şiir yazarım. Fakat her gün yine kendi noksanlarımı, zayıflığımı görüyorum. Yalnız biraz riyâzet ve bu da kâfi derecede değil. ‘Terk’ denilen hâle ermeye çalışıyorum. Her dakika Allah’ın verdiklerini yine onun ellerine vermeye hazır olmak. Hz. İsa ne kadar güzel buyurur: ‘Önce Allah’ın melekûtunu ve salahını arayın ve bütün bu şeyler size artıracaktır.’⁴⁸ Bizce Allah’ın melekûtu gelecek bir şey değil. Bizde yaşayan bir hakikat sayılır. Ah Sâmiyacığım, Allah bizi bu hakikatten mahrum etmesin.”⁴⁹

Schimmel’in bu sözleri İslam tasavvufunda ve özellikle Yunus’un Divanun’da yer alan Dört Kapı süjesini anımsatmaktadır. Anlaşıldığı üzere Schimmel derviş olma yolunda ilerlemek için kendini sorgular, nedamet duyar.⁵⁰ Schimmel, İncil’den bir alıntı yapsa da sanki bir nefis terbiyesi içerisindeymiş izlenimi verir. Allah’ın melekûtunun kendiliğinden geleceğine inanmaz zira varlığı önceden kabul edilmiş bir âlemdir. Schimmel terk ehli olmaya çalışmakla beraber hakikate ulaşmanın amel ve irfan ile olacağını bilmektedir; melekût varlığını hakikatten sayan Schimmel adeta Yunus’a atıf yapar gibi;

Ne dünyâ âhîret ne Kâf u ne Kâf

Bular katre deryâ melekûtun var (48/7)⁵¹ der.

Schimmel Ankara’da Üniversiteye atandığı sıralar tasavvufun derin mana âlemine daldığı ve nefis terbiyesine devam ettiği görülmektedir. Schimmel, Sâmiha Ablasına yazdığı bir diğer mektupta tasavvufi ilerlemesini şu sözler ile dile getirir:

“Ben burada [Ankara] inşallah mutasavvıfâne bir hayat sürmeye muvaffak olacağım. Bir şeyi günden güne daha iyi öğreniyorum:

⁴⁸ Schimmel burada İncil’den Matta 6, 33 alıntılar.

⁴⁹ Didem Havlıoğlu ve Sâmiha Uluant, *Sâmiha Ayverdi ve Annemarie Schimmel, Mektuplar 2*, 85-86.

⁵⁰ Schimmel’in bu hali Ayverdi’ye yazdığı bir diğer mektupta daha da vurgulanır: „Maalesef mükemmel bir derviş değilim. Bazen çok sert hükümler veriyorum, bazen kıskanıyorum, bazen ... Ah Sâmiha ablacığım ne zaman istediğiniz gibi mütevâzi, merhametli, şefkatli olacağım?“ ((Havlıoğlu/Uluant 2020: 46)

⁵¹ Mustafa Tatcı, *Yunus Emre Dîvanı*, H Yayınları, İstanbul 2020. Yunus’un şiirlerinden verilen örnekler aksi belirtmedikçe bu kaynaktan alıntılanmıştır; metinde parantez içerisinde şiir ve beyit numarası verilmiştir.

İnsan kendi isteklerinden tamamen vazgeçmeli. Bir arzu, bir insanı terk ettim mi, onu daha derin bir mânâda bulmuş olurum. Bir insanı yâhut bir şeyi kendim için almak istedim mi, ona temellük etmek arzusunda bulundum mu, onu kaybetmiş olurum. Belki hayatta en mühim prensip budur. Fakr budur, terk budur, tevekkül de aşktadır.⁵²

Schimmel'in Yunus'un görüşlerine ne kadar yakın olduğu bu ifadelerde de görülmektedir. Bilindiği üzere, "terk" olgusu Yunus Emre'nin de maneviyatında önemli bir yer alır. "Yunus'un 'Terk'i masivayı, nefsi, dünyayı ve maddi olan her şeyi terk edip uzaklaşmaktır. Hayatın derin manasını Tanrı'ya ulaşmakla bulur. Bunun için bütün maddi âlemi hiçe sayar".⁵³ Schimmel de "terk" olgusunu en önemli prensip olarak görür ve nefsinin dünyalık arzularından arındırmaya çalışır. Böylece manevi yolculuğunda aşka ulaşmayı hedefler. O da Yunus'un yolunda ilerlemeye ve Yunus gibi ilahi sırra erişmeye çabalar.

Schimmel sadece Yunus Emre'nin yolundan gitmekle kalmaz; zor dönemlerinde Yunus Emre Divanı'nı okur ve dediğine göre onda "[T]ekrar büyük teselli bulur".⁵⁴ Aynı şekilde Ayverdi de sıkıntılarını gidermek için Schimmel'i yine Yunus'un mısralarıyla teselli eder: "Derviş bağı taşı olur, koyundan yavaş olur".⁵⁵

4. Schimmel'in Yunus Emresi

*"Ben [...] Yunusum, Yunus
benim içimden kıpırdıyor,
ben onu söylüyorum".⁵⁶*

⁵² Didem Havlıoğlu ve Sâmîha Uluant, *Sâmîha Ayverdi ve Annemarie Schimmel, Mektuplar 2*, 102-103.

⁵³ Mehmet Surur Çelepi, "Türk Mistisizm Geleneğinde Yunus Emre'nin Sırra Ermesi", *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Güz, C. 17, XXXVIII/125.

⁵⁴ Didem Havlıoğlu ve Sâmîha Uluant, *Sâmîha Ayverdi ve Annemarie Schimmel, Mektuplar 2*, 42.

⁵⁵ Didem Havlıoğlu ve Sâmîha Uluant, *Sâmîha Ayverdi ve Annemarie Schimmel, Mektuplar 2*, 139.

⁵⁶ Schimmel'in bu sözlerini yakın dostu Mehmet Önder aktarmaktadır. Mehmet Önder, "Tanıdıklarının Gözüyle Annemarie Schimmel", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* IV/11, 2003, 561-576.

Annemarie Schimmel'in Yunus Emre'yi Türk edebiyatında en sevdiği şair olarak tanıtması⁵⁷, kendisini Yunus ile özdeşleştirilmesi, şüphesiz mutasavvıf olması ile ilintilidir. Yunus, Schimmel için yol gösteren örnek kişilik, onun manevi yolculuğunda duygu ve düşüncelerine tercüman olan bir şairdir. Ortak noktaları ise ilahî aşk arayışı olarak tanımlanabilir.

Schimmel birçok eserinde Yunus Emre'ye yer vermiş ve onu Anadolu'nun ilk büyük şairi olarak Alman okuruna tanıtmıştır.^{58,59} *Yunus Emre – Seçme Şiirler* (1991) isimli antolojik çalışmasında, Yunus'un şiirlerinin insanoğlunun hayat yolunda karşılaştığı farklı evreleri anlaşılır bir dille ifade ettiğini ve her okurun yahut dinleyicinin bu şiirlerde kendine dokunacak bir şeyler bulabileceğini söyler. Yunus'un şiirlerinin konusunu kısaca hasret, yalnızlık, ölüm korkusu ve ilahî aşk olarak tanımlar.⁶⁰ Schimmel bu antolojide Alman okurlarına tarihi bilgiler ve artalan bilgileri vererek onları bir nevi okumaya hazırlar; dikkat çeken unsur ise Schimmel'in anlatım tarzıdır zira Yunus'u anlatırken onun ne kadar derinden etkilendiği anlaşılmaktadır; şöyle ki Schimmel, Yunus'un da birçok Sufi gibi Hz. Muhammed'in (sav) şefaatinin umduğunu ancak onun cennetin, şatoların ve hurilerin sadece birer işaretten ibaret olduğunu düşündüğünü söyler; Yunus'un umudu cennette her şeyin ve herkesin övdüğü Allah'a kavuşabilmektir. Schimmel, Yunus'un bu sırrının imasını *Şol Cennet'in İrmakları* isimli şiirinde yaptığını ve bu şiirin Allah'a yönelişi ifade eden en güzel şiir olduğunu vurgular.⁶¹ Schimmel böylece Yunus'u sathi bir şekilde tanıtmaz ve kendisinin de Yunus'un mana âlemine daldığını gösterir. Yunus'un şiirleri Schimmel için manevi yolculuğunun yol arkadaşlarıdır zira bu şiirler Schimmel'in bulunduğu ruhani durumunun birer ifade şeklidir; öyle ki kendinin de içinde bulunduğu

⁵⁷ Annemarie Schimmel, *Wanderungen mit Yunus Emre*, Önel Verlag, Köln 1989, 5.

⁵⁸ Schimmel, Mevlana'nın oğlu Sultan Veled'in Türk Dilinde şiirler yazan ilk şair olduğunu söylese de, asıl Türk Şiirinin başlangıcı Yunus Emre'nin yaptığını vurgular (bkz. Schimmel 2002b: 8).

⁵⁹ Annemarie Schimmel, *Morgenland und Abendland. Mein west-östliches Leben*, 8.

⁶⁰ Annemarie Schimmel, *Aus dem goldenen Becher. Türkische Gedichte aus sieben Jahrhunderten*, 8; Annemarie Schimmel, *Ausgewählte Gedichte von Yunus Emre (Yunus Emre'den Seçme Şiirler)*, Önel Verlag, Köln 1991, 8.

⁶¹ Annemarie Schimmel, *Ausgewählte Gedichte von Yunus Emre (Yunus Emre'den Seçme Şiirler)*, 12-13.

nefs terbiyesi mertebelerinin Yunus'un şiirlerinde bulunabileceğini ifade eder.⁶²

Yunus Emre'nin şiirlerini halk dilinde yazması Schimmel'e göre Türk diline büyük hizmet etmiş, Türkçenin edebi bir dil olmasını sağlamış⁶³ ve birçok Hint Müslüman şaire kendi dillerinde şiirler yazmak için örnek olmuştur.⁶⁴ Yunus'un geniş kitlelere ulaşmasına neden olarak ise kullandığı basit mısralar ve anlaşılır sözcükler gösterilebilir. Ancak Schimmel şunun da altını çizer; hasret, ölüm korkusu veya ahirette Allah'ın cemalini görme umudu gibi konular Yunus'un öncesinde ve sonrasında pek çok şair tarafından ele alınmışsa da bunlardan hiçbiri şiirlerini Yunus kadar dokunaklı ve etkileyici bir basitlikle yazamamıştır.⁶⁵ Schimmel'e göre Yunus'un şiirlerinin güzelliğini doğru anlayabilmek için gezgin dervişin Anadolu'nun sonsuzluğunda nasıl dolaştığını düşünmek gerekir. Yunus, onu ilahî aşkın yoluna sevk edecek şeyhini ararken gezgin olmanın acısını da tatlısını da yaşayacak, yolda karşılaşacağı her olayı bir işaret sayacaktı⁶⁶:

*Ben toprak oldum yoluna sen aşuru gözedürsin
Şu karşıma göğüs gerüp taş bağırlu tağlar mısın⁶⁷ (270/4)*

Kendini bir derviş olarak tanımlayan Schimmel de Anadolu'yu gezerken Yunus gibi çevreyi izleyecek ve gördüklerinden ilahî manalar çıkarmaya çalışacaktı. Tanrı'ya olan aşkı ve arayışı Yunus'un sözlerinde anlam ve derinlik kazanacaktı. Burada yetilerinin yanı sıra bulunduğu ruhani dünya da Yunus'un şiirlerini alımlamasında ve böylece çevirilerin Alman okuru

⁶² Annemarie Schimmel, *Mystische Dimensionen des Islam. Die Geschichte des Sufismus*, Diederichs, München 1992, 468.

⁶³ Annemarie Schimmel, *a.g.e.*, 59.

⁶⁴ Annemarie Schimmel, *a.g.e.*, 558.

⁶⁵ Annemarie Schimmel, *Aus dem goldenen Becher. Türkische Gedichte aus sieben Jahrhunderten*, Önel Verlag, Köln 2002b, 8.

⁶⁶ Annemarie Schimmel, *a.g.e.*, 9.

⁶⁷ Schimmel'in çevirisi:

Ich ward Staub auf deinem Weg;
Du wiesest ganz von drüben hin –
Bist du der Berg mit Steinenbrust,
der sich mir streng entgegenstellt?

tarafından alımlanmasında etkilidir. Schimmel'in, Yunus'un şiirlerinin nasıl anlaşılması gerektiğini anlatan sözleri bunu teyit eder niteliktedir:

"[Yunus'un] hasret dolu şiirlerini anlamanın en iyi yolu Anadolu'ya seyahat edip oraları dolaşmak ve tüm doğanın onun mısralarına nasıl fon oluşturduğunu yaşamak gerekir. Eskiden Ankara'dan çıkıp Doğu'ya veya Kuzeydoğu'ya seyahat ettiğimde Yunus Emre'nun mısraları kalbimden seslenirdi:

Taşdun yine deli gönül sular gibi çağlar mısın

Akdun yine kanlı yaşum yollarımı bağlar mısın

[...] ⁶⁸ (270/1)

Çünkü o [Yunus] biliyordu tüm doğanın sessiz diliyle, sonsuz Sevgili olana Allah'a hasretini ifade ettiğini ve her taşın, her bitkinin Yaratana methiyeler söylediğini. Ve onun bu duyguları en güzel şiirleri doğurdu. Yunus, dolabın [su çarkının] gıcırdamasını ağacın sonsuz hasretinin ifadesi olarak yorumlar; ağaç yerleşik olduğu ormandan ayrılmış ve öz vatanına dönmek için inler – tıpkı Mevlana'nın ney yorumladığı gibi [...]" ^{69, 70}

Görüldüğü üzere, Yunus Emre Schimmel için sadece bilimsel anlamda şiirlerinin incelenmesi ve Alman edebiyatına aktarılması gereken bir şair değildir. Kendisi, bir bilim kadını olarak tasavvufta geçen metaforlarla ve bunların anlamlarına şüphesiz vakıftı ama o metaforların anlamıyla yetinmezdi. Bunların hepsi, Schimmel'in ilahi aşk arayışında soyut his ve düşüncelerin birer tercümanıydı. Schimmel âdeta Yunus'un şiirlerinde kendini kaybedebilen bir kâmil ve mutasavvıf olarak karşımıza çıkar. Bu şiirler Schimmel'i ruhani bir yolculuğa çıkarır ve onları Almancaya aktarırken, çevirmenden öte bir kimliğe bürünür; zira ruh aleminin ve

⁶⁸ Schimmel'in çevirisi:

Brausest du wieder, irres Herz,
Und sprudelst wie die Wasser hell?
Fließt wieder, blut'ge Träne, du,
Daß du mir meinen Weg verstellst?

[...]

⁶⁹ Çev. S.D.

⁷⁰ Annemarie Schimmel, *Ausgewählte Gedichte von Yunus Emre (Yunus Emre'den Seçme Şiirler)*, 8-9.

dünyaya bakışının Yunus Emre'ninki gibi olmasını arzular, onunla özdeşleşmeye çalışır.

Schimmel Yunus Emre ile ilgili iki eseri⁷¹ haricinde de birçok çalışmasında Yunus'a yer vermiştir.⁷² Her ne kadar değindiği sufi ve şair sayısı çok olsa da dikkat çeken unsur Yunus'a yer verdiğinde muhakkak ondan birkaç mısra alıntılmasıdır. Schimmel'in Yunus'un şiirlerinden etkilenmesinin ve alıntılmasının sebepleri, şiirlerinin derinliğinin yanı sıra ahenk ve ses özellikleridir. Schimmel, Yunus'un Arap Fars şiir sanatını kısmen kullandığını ifade etse de çoğu şiirlerinde Türk halk veznini, hece ölçüsünü kullandığını vurgular.⁷³ Yunusun şiirlerini ahenk ve kafiye uyumunu nedeniyle halk müziğine benzeten Schimmel için derviş Yunus, ilahilerini dinlettiren bir ozandır.⁷⁴

Yunus Emre'nin şiirlerindeki mana ve ahengi Schimmel şu şekilde tasvir eder:

“Karla kaplı dağ tıpkı yolunu kesen bir haydut gibi karşısında durmaktaydı ve bulut gezgin dervişe üzülen merhametinden ağlamaktaydı:

Karlu tagların başında salkım salkım olan bulut

*Saçun çözüp benim için yaşın yaşın ağlar mısın (270/6)*⁷⁵

⁷¹ Annemarie Schimmel, *Wanderungen mit Yunus Emre*, Köln 1991, Önel Verlag; Annemarie Schimmel, *Ausgewählte Gedichte von Yunus Emre (Yunus Emre'den Seçme Şiirler)*, Köln 1991, Önel Verlag.

⁷² Örneğin Schimmel 2002a, Schimmel 2002b, Schimmel 2003; Schimmel 1992; Schimmel 1952. Bu eserler Schimmel'in otobiyografisi (2002a) ve diğer kapsamlı araştırmalar ve antolojilerdir. Buna rağmen Yunus'a geniş yer vermiş ve muhakkak birkaç mısraı kendi çevirisinde alıntılmıştır.

⁷³ Annemarie Schimmel, *Aus dem goldenen Becher. Türkische Gedichte aus sieben Jahrhunderten*, 8.

⁷⁴ Annemarie Schimmel, “Yunus Emre”, *Numen*, Vol. 8, 1961, 13.

⁷⁵ Schimmel'in çevirisi:

Am Haupt der Berge voller Schnee,
O Wolke, trauben-, traubenschwer:
Dein Haar dir lösend, weinst du um mich,
Wenn Trän' um Träne tropfend fällt?

Bu masum ve hasretliği ifade eden soru hemen hemen tüm sözcüklerde kullanılan kalın ünlülerin ahengiyle çok daha etkileyici!"^{76, 77}

Görüldüğü üzere Schimmel şiiri sadece hece veznine uyarlanan bir yapı olarak görmez ayrıca Yunus'un ses estetiğine vermiş olduğu önemi vurgular; öyle ki asonanslar müzikaliteyi arttırmakla kalmaz aynı zamanda şiirin içeriğine göre bir ortam hazırlamaktadır; kullanılan ünlü ve ünsüz harfler akustik uyarıcılar olarak nitelendirildiğinde okuyucu şiir içerisinde baskın olan havayı algılamaktadır. Örneğin yukarıda verilen ilk mısırada (*Karlu tagların başında salkım salkım olan bulut*) Schimmel'in de ifade ettiği gibi kalın sesli harfler hâkimdir; buna velar ünsüz (artdamaksıl ünsüz) /k/ ve /g/ sesleri de eklendiğinde *ses sembolizmi*⁷⁸ kapsamında okuyucuda öfke ve tehdit gibi olumsuz çağrışımlar yapmaktadır.⁷⁹ Böylece Yunus *karla kaplı dağların başında salkım salkım olan bulutları* tasvir ederken Schimmel o dağları dervişin yolunu kesen bir hayduta benzetmiştir çünkü mısran içinde geçen sesler bilgi taşıyıcılığı yapmış ve tehditkâr bir etki yaratmıştır.

Sonuç itibariyle sözcüklerin manaları ses birimleriyle ilişkilendirilerek şiirin okuyucu veya dinleyici üzerinde etkisi artırılmıştır ve dolayısıyla Yunus'un şiirleri duygusal çağrışımlar yapmakla kalmaz şiirin ritmiği okuyucu ve dinleyenleri bir düşünce dünyasının içine çekmektedir, tıpkı Schimmel'i çektiği gibi. Schimmel yine birçok eserinde Yunus'un şiirlerinin müzikalitesini algılayabilmek ve şiirin mana ve ses bakımından ne kadar etkili olduğunu tasavvur etmek için Adnan Saygun'un *Yunus Emre Oratoryosunun* muhakkak dinlemesi gerektiğini vurgular⁸⁰ çünkü dinleyicilerin o müziğin etkisinden kurtulamayacağından emindir, özellikle

⁷⁶ Çev. S.D.

⁷⁷ Annemarie Schimmel, *Aus dem goldenen Becher. Türkische Gedichte aus sieben Jahrhunderten*, 9.

⁷⁸ bkz Hilke Elsen, "Lautsymbolik in lyrischen Texten – Grenzen und Möglichkeiten", *Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik*, 47, 2017, (https://epub.ub.uni-muenchen.de/70410/1/Elsen_Lautsymbolik%20lyrische%20Texte.pdf); 10.03.2021.

"Ses sembolizmi, morfolojik düzeyden önce, ses düzeyinin bilgi taşıyıcısı olduğu anlamına gelir. Sadece ses birimleri değil, aynı zamanda fonetik özellikler, tonlar, ses grupları, heceler, daha karmaşık ses yapıları veya prozodik kalıplar ve daha büyük konuşmacı grupları için belirli ilişkilendirme komplekslerine neden olabilir ve daha sonra anlamın yönleriyle ilişkilendirilebilir." Çev. S.D.

⁷⁹ Dipnot 75'te da görüleceği üzere Schimmel Almancaya aktarımda da kalın harfler kullanmıştır.

⁸⁰ Bkz. Annemarie Schimmel 1961: 12; 1989: 7; 1991: 15; 1992: 464.

de koronun *basso ostinato* olarak *aşkın ver-şevkin ver* nakaratının tekrarını yaptığında.⁸¹

Yukarıda Schimmel'in hayatında Yunus Emre'nin önemi ve yeri izah edilmiştir. Verilen bu bilgiler, Mustafa Tatcı'nın *TDV İslâm Ansiklopedisi'*de Yunus'un düşünceleri ile ilgili verdiği bilgiler ile karşılaştırıldığında Yunus'un Schimmel için neden bu kadar ayrıcalıklı olduğu daha iyi anlaşılacaktır:

“Yûnus tasavvufî düşünceyi derinden kavrayıp yaşamış, ilâhilerinde samimiyeti, heyecan ve aşkıyla derinlikli, akıcı bir üslûba ulaşmış, bütün insanlığı ilâhî aşka, kardeşliğe, merhamet ve şefkate davet etmiş, insan olmanın, kendini bilmenin, Cenâb-ı Hakk'a ulaşmanın şartlarını ve yollarını anlatmıştır. Onu panteist, mistik veya hümanist kabul etmek yahut bu düşüncelerin temsilcilerine yakın görmek isabetli değildir. Her şeyden önce Yûnus'un tasavvuf anlayışı Kur'an ve Sünnet'e, kendisinden önce yaşayan mutasavvıfların düşüncelerine ve tecrübelerine dayanır. Gerçekte Yûnus'un sevgi temeli üzerine kurulu düşünce dünyası insanı sevme noktasında kalmayıp Allah sevgisine uzanır. Ondaki sevgi kademe kademe zerreden küreye bütün varlığı içine alan ilâhî bir sevgiye dönüşür. Şiirlerinde çevresinden, tabiattan, insanî değerlerden bazı örnekler verse de Yûnus hiçbir zaman maddî unsurları amaç edinmemiştir. Her şeyin özünde mevcut mutlak varlık olunca varlıklara ve insana verilen değer de Allah için olmaktadır. Onun tarif ettiği insan Hz. Peygamber'in şahsında temsil edilen 'insân-ı kâmil'dir (er kişi). Bu insan yaratılış gayesi olan ilâhî ahlâka ulaşmış, üstün özelliklerle donanmıştır. Yûnus'a göre ahlâk insana yakışmayan davranışları terkedip ilâhî yaratılıştaki asla (fitrat-ı asliyye) yönelmektir. Ahlâkî olmayan davranışlar Yûnus'un dilinde hayvanî nefse ait 'yaramaz' kelimesiyle ifade edilir. Yaramaz davranışların yararlı hale dönüştürülmesi insân-ı kâmil olmanın esasıdır. Kâmil insan aşk ile Allah'a ulaşmış, ilâhî ahlâkla ahlâklanmıştır”.^{82, 83}

Tatcı'nın Yunus Emre ile ilgili verdiği bilgiler doğrultusunda Schimmel'in yaşantı, davranış, tutum ve intisaplarıyla paralellikler

⁸¹ Annemarie Schimmel, *Mystische Dimensionen des Islam. Die Geschichte des Sufismus*, 464.

⁸² Mustafa Tatcı, „Yûnus Emre“, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2013, <https://islamansiklopedisi.org.tr/yunus-emre> (20.03.2021).

⁸³ Kalın yazım yazarın (S.D.) kendi işaretlemesidir

görüldüğü söylenebilir. Schimmel de tasavvufi düşünceleri derinden kavramaya çalışan ve derviş olmak isteyen biri olarak karşımıza çıkar. Bu derin kavrayış Schimmel'in birçok Avrupalının düşüncelerinin aksine genel anlamda tasavvufu "panteist, mistik veya hümanist" kabul etmemesinden veya "bu düşüncelerin temsilcilerine yakın" görmemesinden anlaşılabilir. Daha önce de vurgulandığı gibi Schimmel Avrupalıların "asıl tasavvufu değil, güzel ve biraz romantik Şark ruhunu bir nevi binbir gece efsaneleri ile tatlı bir ruhaniyet" olarak algıladıklarını ve "mistiğin hakiki zâtını" bilmediklerinin altını çizmiştir.⁸⁴ Bununla da kalmaz Schimmel her çalışmasında tasavvufun köklerinin Kur'an ve Sünnette dayandığını⁸⁵ aksisinin kabul edilemeyeceğini⁸⁶ uzun uzun açıklamaktadır. *İslamın Mistik Boyutları* isimli kitabında ise Schimmel Yunus Emre'nin de diğer sufi şairler gibi inancının sıkıca Kur'an'a bağlı olduğunu vurgular.⁸⁷ Ayrıca Yunus'un Peygamber'e olan tutkusunu ve şiirlerindeki önemini diğer modern yorumcuları tenkit ederek altını çizmektedir.^{88, 89}

Yunus'un ilahilerindeki samimiyeti, heyecanı ve ilahi aşka duyduğu derinliği Schimmel sadece üslubunda ve derin manalarda bulmamış aynı zamanda şiirlerinin ritim ve ahengine de vurgu yaparak ses özelliklerinin de bu aşktaki etkisinin altını çizmiştir. Dervişlik yolunda ilerlemek isteyen Schimmel, Yunus'un şiirlerinde "Cenâb-ı Hakk'a ulaşmanın şartlarını ve yollarını" aramıştır; öyle ki Samiha Ayverdi'ye yazdığı mektuplardan da

⁸⁴ Didem Havlıoğlu ve Sâmîha Uluant, *Sâmîha Ayverdi ve Annemarie Schimmel, Mektuplar 2*, 94-95.

⁸⁵ Annemarie Schimmel, *Morgenland und Abendland. Mein west-östliches Leben; Annemarie Schimmel, Mystische Dimensionen des Islam. Die Geschichte des Sufismus.*

⁸⁶ Annemarie Schimmel, *Sufismus. Eine Einführung in die islamische Mystik*, 6.

⁸⁷ Annemarie Schimmel, *Mystische Dimensionen des Islam. Die Geschichte des Sufismus*, 467.

⁸⁸ Bkz. Annemarie Schimmel, *İslamın Mistik Boyutları*, çev. Ergun Kocabıyık, İstanbul: Alfa Basım, s. 436: "Mutasavvif arkadaşları gibi Yunus da Peygamber'i tutkuyla sevenlerdendi ve onu, ehl-i sünnet olmayan 'Türk milli dindarlığın' temsilcisi olarak görmeye eğilimli olan Yunus şiirlerinin modern Türk yorumcuları, onun tasavvufi yaklaşımının İslam geleneğine nasıl derinden bağlı olduğunu unuttuyorlar. Peygamber şefaattir, yaratılışın nedenidir; adı, kendi gibi güzeldir:

Arı kovana girer

Binbir salâvat verir.

Yunus'un şiiri farklı tasavvufi mertebeleri yansıtır."

⁸⁹ Annemarie Schimmel, *Mystische Dimensionen des Islam. Die Geschichte des Sufismus*, 468.

anlaşıldığı üzere “terk ehli” olmaya çalışmış ve insanlarla olan ilişkilerini sürekli olarak sorgulamıştır; davranışlarından memnun olmayan Schimmel “mütevâzı, merhametli, şefkatli” olma arzusundadır⁹⁰ ki Yunus gibi “sevgi temeli üzerine kurulu düşünce dünyası insanı sevme noktasında kalmayıp Allah sevgisine” uzanabilsin. “Fakr budur, terk budur, tevekkül de aşktadır”⁹¹ diyen Schimmel “insana yakışmayan davranışları terkedip ilâhî yaratılıştaki asla (fıtrat-ı asliyye)” yönelmek istemektedir; Schimmel „Maalesef mükemmel bir derviş değilim. Bazen çok sert hükümler veriyorum, bazen kısıkanıyorum, bazen ...” diyerek korkusunu dile getirmektedir çünkü ahlâkî olmayan davranışlarından vazgeçemeyip Yunus’un hayvanî nefse ait ‘yaramaz’ davranışlar olarak tabir ettiği davranışlar sergilemek istememektedir. “Fakr budur, terk budur” diyerek aynı zamanda tıpkı Yunus gibi “maddî unsurları amaç” edinmemeye çalışmıştır zira Schimmel için “tevekkül aşktadır”; bunun için ise “insân-ı kâmil” olmaya çalışan Schimmel aşk ile Allah’a ulaşmak, ilâhî ahlâkla ahlâklandırılmak ister. Kendini Yunus’un şiirlerinde kaybedebilen Schimmel alıntıladığı şiirlerde tabiat, çevre ve insani değerlerin önemini vurgularken bunların aşk arayışının birer parçası olduğunu savunur.

Schimmel’in “Ben Yunusum, Yunus benim içimden kıpırdıyor, ben onu söylüyorum” ifadesi böylece onun ilahi aşk arayışında Yunus’u kendine kılavuz etmesinin ve onunla tamamen özdeşleşip *Derviş Schimmel*’in ifadesidir.

5. Schimmel’in Yunus Emre Çevirileri

Annemarie Schimmel’in tasavvufa ilgisi ve çeviri konusunda yetenekleri büyük dikkat çekmiş, kendisiyle sohbeti olan Gölpinarlı “Hayret ediyorum,” demişti: “Nasıl kavramış bu işleri, yani sadece bir Türk olmak, Türkçeyi bilmek yetmez, İslam’ı bu kadar derinden tetkik etmek hele de tasavvufun bu kadar özüne girebilmek çok büyük hüner”.⁹² Schimmel’in şark âlimliği, Türk diline hâkimiyeti ve sufiliği sadece ilmî çalışmalarına değil Türkçeden

⁹⁰ Didem Havlıoğlu ve Sâmiha Uluant, *Sâmiha Ayverdi ve Annemarie Schimmel, Mektuplar 2*, 46.

⁹¹ Didem Havlıoğlu ve Sâmiha Uluant, *a.g.e.*, 103.

⁹² Mehmet Hatiboğlu, “Tanıdıklarının Gözüyle Annemarie Schimmel”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* IV/XI, 575.

Almancaya yaptığı çevirilere de yansımıştır. Schimmel'in birçok noktada diğer Alman şarkiyatçılardan farklı bir statüde değerlendirilmesi gerektiği aşikârdır.

Schimmel'in Yunus Emre şiirlerinin çevirisinden bahsederken salt çevirmen kimliğinden yola çıkmak doğru olmayacaktır. Mezkûr paragraflarda tespiti yapılan unsurlar da göz önüne alındığında, çevirilerinin; şark bilgeliğinin, tasavvuf ilminin, dil yetkinliğinin ve şiir sanatının harmanlanmasını sonucu ortaya çıktığı söylenebilir. Özellikle de Yunus ile özdeşleştiği düşünüldüğünde Schimmel'in çevirilerinin sadece mana değil aynı zamanda ses özelliklerini de gözeterek çeviri yapması beklenir. Yunus'un bir Türk'ü nasıl etkisi altına alabiliyordu ise Schimmel'in çevirileri de Alman okurlarda aynı etkiyi yaratmalıydı. Ancak şu da gözetilmelidir ki Yunus'un şiirlerinin ait olduğu kültür ve toplum ile çeviri yapılacak dilin kültür ve toplumu arasında uçurumlar vardır. Makro düzeyde bakıldığında söz konusu olan farklı kültürler, farklı dinler, farklı zamanlar, farklı edebiyatlar ve farklı duygu, düşünce, anlayış, değer ve beklentilere sahip toplumlardır; ayrıca iki kültür arasındaki edebî ilişki birbirinden ne kadar uzaksa çevirilerde eşdeğerlilik yakalama olasılığı da o kadar azdır, zira çeviri erek okuyucuda aynı çağrışımları yapmayabilir hatta okuyucu tarafından anlaşılabilir. Mikro düzeyde bakıldığında ise kültürlerarası farklılıklar üç gruba ayrılabilir: "kültüre özgü sözcükler nedeniyle reel örtüşmezlik, kültüre özgü metin oluşturma taslakları nedeniyle biçimsel örtüşmezlik, belirli sözcüklerin kültüre özgü çağrışımları nedeniyle anlambilimsel örtüşmezlik".⁹³

Schimmel çevirilerinde Alman okurların tasavvufi çağrışımlar yapabilmesini ve Yunus'un Alman okurlarla iletişime geçmesini sağlamalıydı. Çevirisinde uçurum diye tabir ettiğimiz kültürel farklılıkları sözcük düzeyinden başlayarak biçimsel ve anlamsal düzeye kadar dikkate almalıydı. Zorlu bir görev olsa da Alman okurların Yunus'un şiirlerini, ezgilerini, anlatımını ve ilahî aşk arayışını tasavvur edebilmesi için o sadece çevirmen değil aynı zamanda bir kültür elçisi de olacaktı; Sueda Özbent'in "Transkulturalität in der Translation" isimli çalışmasında vurguladığı gibi,

⁹³ Radegundis Stolze, *Çeviri Kuramları Giriş*, (çev. Emra Durukan), Değişim Yayınları, İstanbul 2013, 295.

çevirmenler aracı pozisyonda olup, kültürler üstü bir iletişim sağlayarak dil ve kültürlerin de ötesinde yeni düşünce ve görüşlere olanak sağlamalıdır.⁹⁴

Schimmel'in birçok tasavvufi ve antoloji çalışmalarının yanı sıra, sadece Yunus Emre şiirlerini Türkçeden Almancaya aktardığı iki eseri mevcuttur. Bunlar, şiirlerinden seçmeler yapıp çevirdiği *Yunus Emre Seçme Şiirler* (1991), diğeri ise *Yunus Emre ile Yollarda* isimli eseridir (1989).⁹⁵

Yunus Emre Seçme Şiirler antolojik bir çalışma olup içerisinde konu başlıklarına göre⁹⁶ Yunus'un çeşitli şiirleri yer alır. Şiirler Türkçe-Almanca karşılaştırmalı olarak okura sunulmuştur. Schimmel çeviriyle ilgili ön sözünde kaynak metinleri Abdülbaki Gölpınarlı'nın 1943 yılında yayımladığı *Divan*'dan aldığını belirttiikten sonra, Yunus'un şiirlerini neye göre seçtiğini açıklar. Schimmel lirik çeviride birçok sorunun, Alman okurun kaynak kültürün düşünce dünyasını ve teknik kavramları tanımamasından dolayı ortaya çıktığını vurgular; bu nedenle klasik bir yöntem izlemiş ve Alman okura detaylı açıklama ve anlatım yapılmasını gerektirmeyen mısralar seçmiştir. Schimmel ayrıca hedefinin Yunus Emre'nin mısralarının biçem ve içeriğini Türkçe bilmeyen okurlar için anlaşılır kılmak ve mistik şairin özünü onlara bir nebze de olsa hissettirebilmek olduğu ifade eder.⁹⁷ Schimmel çeviriyi şiirlerin ritmine en yakın olacak şekilde yaptığını söylese de ara ara kafiye vazgeçmek zorunda kaldığını belirtir – ve bu şekilde arada bir kafiye kullanmayan Yunus gibi davrandığını vurgular –.⁹⁸ Schimmel, bu lirik yöntem aracılığıyla okurlarında Yunus'un şiirlerine ilişkin bir intiba bırakmayı ümit eder çünkü okurların Türk sufi'nin ana dilini nasıl bir edebi

⁹⁴Sueda Özbent, *Transkulturalität in der Translation. Anhand von Übersetzungen ausgewählter Erzählungen aus dem Türkischen ins Deutsche*, Nobel, Istanbul 2020, 51.

⁹⁵ Bu eser bu çalışma kapsamına alınmamıştır. Çalışmada sadece *Yunus Emre Seçme Şiirler* eseri incelenmiştir; *Yunus Emre ile Yollarda* eseri ise ayrı bir çalışma gerektirmektedir.

⁹⁶ Bu başlıklar: 1. Bu dünya, bu gurbet; 2. Eve dervişler geldi; 3. Dinî vecibeler; 4. Ölüm, Cennet, Cehennem; 5. Allah'ın güzel adı; 6. Peygamber'e güvenmek; 7. Niçin ağlarsın bülbül hay? – Hasret şiirleri; 8. Her kim aşık olmadı?; 9. Gel gör beni ışk neyledi; 10. Vahdetin şarabı; 11. Sufiliğin paradoksları: Tekerleme; 12. Allah'ı ebediyen zikretmek.

⁹⁷ Annemarie Schimmel, *Ausgewählte Gedichte von Yunus Emre (Yunus Emre'den Seçme Şiirler)*, 4.

⁹⁸ Annemarie Schimmel, *Ausgewählte Gedichte von Yunus Emre (Yunus Emre'den Seçme Şiirler)*, 15.

araç hâline getirdiğini ve ilahî aşkın sırlarını yeni yeni mecazlar ile Türklere nasıl sunduğunu görmelerini ister.⁹⁹

Schimmel, söz konusu eserin giriş kısmında okuruna öncelikle Yunus Emre'nin Türk kültüründe ne kadar önemli bir yer aldığını vurgular. Yunus Emre'nin kim olduğunu belirtip, şiirlerinin konusunu ve nasıl anlaşılmasını gerektiğini anlattıktan sonra okurlarına tasavvufun ne olduğunu ve ne anlama geldiğini anlatır. Schimmel bu bağlamda – Batı'da süregelen sufizm anlayışından uzaklaşmak ve yanlış bilinenleri düzeltmek için – sufizmin İslamiyet'in iç boyutu olduğunu ve sufilerin İslam'ın şartlarını katı bir şekilde içselleştirmeleriyle ilahî aşka ulaşmak için çeşitli yöntemler geliştirdiklerinden bahseder. Sufilerin ilahi aşka ulaşmak için çeşitli mertebelerden ve basamaklardan nasıl geçtiklerini ve neler yaptıklarını anlatırken, Alman okurlarını yorabilecek ve anlamakta güçlük çekebilecekleri çok fazla teknik kavram kullanmaktan kaçınır¹⁰⁰; kullandıklarını ise okurun anlayacağı bir dille aktarır.¹⁰¹ Böylece, Schimmel çevirisinde metnin dönüşümünü sadece filolojik bağlamda değil, kültürel ve sosyal olguları da gözeterik gerçekleştirmiştir.¹⁰² Önceki bölümlerde vurguladığımız üzere, çevirmenin – okur kitlesine hitap edebilmek için – metin içerisinde geçen ve erek kültürde karşılığı olmayan yabancı unsurları çeşitli çeviri yöntemlerine başvurarak aktarması gerekir. Bu yöntemlerden biri *Paratext*, yani yan metin kullanımudur. Yan metinler çeviri metnine ait olmayan ve başlık, ön söz, son söz gibi muhtelif vasıtalarla çevirmenin çoğunlukla çeviri sürecini anlattığı metinlerdir. Bu metinlerde çevirmen çeviride izlediği yöntemi, edindiği tecrübeleri, karşılaştığı sorunları ve

⁹⁹ Annemarie Schimmel, *a.g.e.*

¹⁰⁰ Annemarie Schimmel, *a.g.e.*, 10.

¹⁰¹ Örneğin Alman kültüründe karşılığı olmayan *zikir* sözcüğünün bir ibadet ve Sufilerin Tanrı'yı anma etkinliği olduğunu anlatır: "Yüzlerce, binlerce kez Kelime-i Şehadet getirir veya Tanrı'nın en güzel 99 isminden birini sürekli tekrarlarlar; Allah ismi veya başka dinî ifadeler; ve Sufilerin kullandıkları bu ifadeler ile Yunus Emre'nin birçok şiiri oluşmuştur." (Annemarie Schimmel, *Ausgewählte Gedichte von Yunus Emre (Yunus Emre'den Seçme Şiirler)*, 11). çev. S.D.

¹⁰² Metinsel dönüşüm süreci ile ilgili "1. Batı'nın Tasavvufi Şiirleri Alımlaması" başlığına bakınız.

bunlara getirdiği çözümlerin savunması yapar.¹⁰³ Schimmel de antolojisinde okuruna icap eden art alan bilgilerini verdikten sonra şu açıklamayı yapar:

“İslam kültürünü ve Türk geleneklerini bilmeyen Alman okur için uzun şiirlerin tadına varmak zor. İslam geleneğinde de şiir mimari bir yapı değil artarda sıralanmış birer ‘incidir’, öyle ki Türk ve Pers antoloji müellifleri de en beğendikleri ve en sevdikleri mısraları içinden seçerler”.^{104, 105}

Schimmel, şiirlerde yaşayabilecekleri anlama sıkıntıları olabileceğinden Alman okurlarını bu şekilde peşinen haberdar eder. Şiirlerin birer mimari yapı olmamaları, okurun şiirlere bir bütün olarak bakmaları gerekmediği ve içlerinden seçme mısralar yaparak da keyif alabilecekleri anlamına gelmektedir. Alman okurları böylece alışkanlıklarının dışına çıkabilecek ve her biri kendine hitap eden mısralardan istifade edebilecektir zira her mısra bir inci değerindedir ve okurlara muhakkak değerli bir şeyler katacaktır. Schimmel bu vesileyle bazı şiirleri niçin bütünüyle çevirmediğini ve sadece şiirler arasından değil mısralar arasından da seçme yaptığını açıklamaktadır.

Schimmel’in antolojisinde Yunus’un şiirlerini konu başlıkları altına yerleştirmesi Alman okur için ayrı bir kolaylık sağlar. Çevirdiği şiir ve mısraları konu bağlamına yerleştirmesi okurun anlama sürecine bu suretle katkı sunar. Konu başlıkları böylelikle birer yan metin olarak değerlendirilebileceği gibi Schimmel’in çevirisine işlevsel bir unsur kattıkları da söylenebilir.

Örnek verilecek olursa; Schimmel 1. konu başlığına “Bu dünya, bu gurbet” derken bunu Almancaya “Diese Welt, diese Fremde” olarak aktarmıştır; yani kelimesi kelimesine çeviri söz konusudur. Eğer antolojinin başlığı Yunus Emre olmasaydı, iki kültürde de eşdeğerlilik söz konusu olmayacaktı, zira Alman okur bu başlık altında alımlamasını muhtemelen insanların kendine yabancılaşması gibi psikolojik bir konudan yola çıkarak gerçekleştirecekti. Ancak Alman okur, Schimmel’in giriş kısmında verdiği

¹⁰³ Werner Koller, *Einführung in die Übersetzungswissenschaft*, Francke, Tübingen 2011, 39.

¹⁰⁴ Çev. S.D.

¹⁰⁵ Annemarie Schimmel, *Ausgewählte Gedichte von Yunus Emre (Yunus Emre’den Seçme Şiirler)*, 15.

bilgiler doğrultusunda¹⁰⁶ dünya hayatının insan özüne hakikatte yabancı olduğunu dinî bir bağlam içerisinde algılayacak ve bunun tasavvufun ana fikirlerinden biri olduğunu – aşağıdaki örnekte görüleceği üzere – yine Schimmel’in çevirisi sayesinde kavrayacaktır.

Antolojinin ehemmiyet arz eden bir diğer kısmı, çalışmanın sonunda yer alan “Anlatımlar” başlığının muhteviyatıdır. Schimmel bu başlık altında Hallaç yahut Attar gibi önemli sufiler ile Kadirî veya Bektaşî gibi akımlara ilişkin açıklamalara yer verir. Ayrıca ödüncleme yoluyla çevirilerine aktardığı bazı sözcüklerin anlatımı da yer alır.¹⁰⁷

Bu antolojinin genel anlamda tasavvufa etraflıca aşına olmayan Alman okurlar için hazırlandığı söylenebilir zira Schimmel Alman okurların fazla yabancılaşmaktan çekmeyeceği kavramlar kullanarak, iletişime öncelik veren bir aktarım yapmıştır. Teknik kavram, mecaz ve semboller, Alman okurunun bunları idrakini engelleyemeyecek yöntemlerle dengelenmiştir. Böylelikle, Schimmel’in bir çevirmen ve kültür elçisi olarak hedefinin Yunus Emre ile Alman okuru arasında kültürler üstü bir iletişim sağlanması, bu bağlamda Alman kültüründe yeni düşünce ve görüşlerin gelişmesi olduğu söylenebilir. Ayrıca kültürlerarası ve dinler arası diyalog çalışmalarına da katkıda bulunmuştur.

6. Alman Okurunun Schimmel Çevirilerini Alımılması

Aşağıda alıntılanan şiirin çevirisinden, Schimmel’in Alman okurunu Yunus’la ortak bir dilde nasıl buluşturduğu gösterilecektir. Bu bağlamda çeviri eleştirisi yapılmayacak olup, Alman okurunun ne alımlayabileceğine odaklanılacaktır.

Örnek verilecek şiir, yukarıda da bahsi geçen, “Bu dünya, bu gurbet” başlığı altında yer alır.¹⁰⁸ Bu başlığın ve Schimmel’in girişte vermiş olduğu art

¹⁰⁶ Schimmel okuruna Yunus’un dünyanın fâniliğinden şikâyet ettiğini çünkü Kur’an-Kerim’de dünyada her şeyin geçici olduğu yazıldığı gibi esas olan “Allah’ın Cemâhî”dir diye anlatmaktadır. (Annemarie Schimmel, *Ausgewählte Gedichte von Yunus Emre (Yunus Emre’den Seçme Şiirler)*, 12).

¹⁰⁷ Annemarie Schimmel, *a.g.e.*, 162-163.

¹⁰⁸ Annemarie Schimmel, *Ausgewählte Gedichte von Yunus Emre (Yunus Emre’den Seçme Şiirler)*, 18-19.

alan bilgisi sayesinde, okur mezkûr paragraflarda belirtildiği üzere bilişsel çerçevede fanilik süjesine hazırlanmıştır ve alımlamasını bu bağlam doğrultusunda yapması beklenir. Şiirin ilk üç kıtası şöyledir:

<p>Bu dünyanın mesli bir ulu şara benzer Velî bizüm ömrümüz bir tiz bazara benzer</p>	<p>Die Welt gleicht einer großen, großen Stadt, Und unser Leben gleicht dem raschen Markt.</p>
<p>Her kim bu şara geldi bir lâhza karar kıldı Girü dönüp gitmediği gelmez sefere benzer</p>	<p>Wer in die Stadt kam, weilt' ein Augenblickchen, Der Reise gleich: man kommt, kehrt niemals wieder</p>
<p>Bu şarın evvel dadi şehd-ü şekerden şirin Âhir acısını gör şol zehr-i mâra benzer¹⁰⁹</p>	<p>Die Stadt scheint erst so süß wie Zucker, Honig, Am Ende, sieh, gleicht sie dem Gift der Schlange¹¹⁰</p>

Şiir çevirisi biçimsel olarak değerlendirdiğinde Schimmel'in Alman edebiyatında yer alan Jambus¹¹¹ isimli vezni kullandığı görülür; birinci kıta 11 heceli (-+ -+ -+ -+ -+-), ikinci ve üçüncü kıtalar ise 10 hecelidir (-+ -+ -+ -+ -+). Jambus kalıbında vurgusuz hece (-) vurgulu hece (+) sırasıyla artarda geldiğinden bir ritim oluşmaktadır. Kafiye uyumu görülmediğinden Schimmel'in mananın çok dışına çıkmadan Yunus'un metaforlarını aktarmak için ritimle yetindiği söylenebilir.

Söz konusu şiir Almancadan günümüz Türkçesine tekrar aktarılacak olursa, Schimmel'in çevirisinin niteliği ortaya çıkacaktır; kaynak metne yakınlık düzeyiyle birlikte Almanların düşünce ve etkilene kalıpları da görülebilecektir. Üstte yer alan ilk kıtanın tekrar Türkçeye aktarımı şöyledir¹¹²: "Dünya büyük büyük bir şehre benzer/Ve hayatımız hızlı bir pazara benzer". Yunus'un şiirinin ilk iki mısraında benzetme yapılmışla Alman okur dünyanın çok büyük bir şehir, ömrün ise hızlı bir pazar olduğunu anlar. Bu suretle ilk mısra da okur fanilik süjesine atıf yapıldığının farkına varır. Alımladığı ise insan ömrünün şehirlerin kalabalığında pazarda

¹⁰⁹ Annemarie Schimmel, *a.g.e.*, 18.

¹¹⁰ Annemarie Schimmel, *a.g.e.*, 19.

¹¹¹ Alman edebiyatında hece ölçüsü uzun veya kısa olarak değil vurgulu (+) veya vurgusuz (-) olarak belirtilmektedir. Jambus kalıbında ise vurgusuz hecenin ardından vurgulu gelir(- +).

¹¹² Schimmel'in kullandığı sözcük ve cümle yapılarının görülebilmesi için mümkün olduğunca sözcüğü sözcüğüne çevri yapılmıştır.

yapılan hızlı bir alışverişe benzetilmesidir. Fanilik Alman okuruna tanımadığı yeni mecazlarla aktarılmaktadır, oysa fanilik konusu ona çok da yabancı değildir zira birçok edebî eser ve İncil, insanoğlunun hayatının ne kadar geçici olduğunu çeşitli benzetmeler yaparak aktarır.¹¹³

Benzetme ikinci kıtada da devam etmektedir: “Şehre gelen bir süreçlik oyalanır/Yolculuk gibi: gelinir, asla dönülmez.” Odak insanoğlunun ömrünün ne kadar kısa olduğudur. Şehre gelen çok kısa bir süreçlik (“Augenblickchen”) oyalanır (“weilt”) küçültme ekiyle vurgulanır ve “oyalanır” fiili ile dünyanın ne kadar boş olduğu anlatılır ki Alman okuru dünya hayatın ne denli kısa ve manasız olduğunu tasavvur edebilsin. Schimmel dördüncü mısradaki ise Alman edebiyatındaki söz sanatından yararlanır. İki nokta üst üste getirdikten sonra eksiltme figürünü¹¹⁴ kullanılmıştır zira mısradaki “ve” bağlacı kullanılmadığından dil bilgisel anlamda natamam kalmıştır. Böylelikle mısraın etkisini arttırılmış olup okurda önce merak uyandırılır ve sonra gelecek olan cümleye vurgu yapılır; “gelinir, asla dönülmez” cümlesinin Almanca cümle yapısında eksiltme nedeniyle hızlıca geçen ömrün anlatımında işitsel olarak da etki ve vurgu arttırılmış ve dünyaya gelip gittikten sonra asla kimsenin geri dönemeyeceği mesajının altı çizilmiş olur.

Schimmel üçüncü kıtayı şöyle aktarır: “Şehir önce şeker gibi, bal gibi görünür/Sonunda ise, gör ki yılanın zehrine benzer.” Schimmel dünyanın ne kadar aldatici göründüğünü (“scheint”) Yunus’un ağzından Alman okura aktarır. Fanilik bağlamında “şeker” veya “bal” insanoğlunun işlemiş olduğu günahları çağrıştırmaktadır zira yine İncil ile metinlerarasılık gözetildiğinde günah ile ilişkilendirilebilecek birçok referans sayılabilir.¹¹⁵ “Sonunda” yani “Am Ende” ifadesi, Hıristiyanlık bağlamında düşünüldüğünde ahireti¹¹⁶ çağrıştırır, yani tıpkı İslamiyet’te olduğu gibi ahir zamanı konu alır. “Yılan” ise Alman edebiyatında ölümü, kötülüğü, baştan çıkarmayı ve şeytanı

¹¹³ bkz. <https://incil.info/kitap/psa/103>; Mezmurlar 103, 15-16: ¹⁵İnsana gelince, ota benzer ömrü/Kır çiçeği gibi serpilir; ¹⁶Rüzgar üzerine esince yok olur gider/Bulunduğu yer onu tanımaz.

¹¹⁴ alm. Ellipse; ing. ellipsis

¹¹⁵ Örneğin Eyüp 20, 12: “Kötülük ağzında tatlı gözükse, Onu dilinin altına gizlese bile”; <https://incil.info/kitap/job/20>

¹¹⁶ alm. Endzeit

sembolize ederken, yılanın “zehri” ise günahı ifade eder.¹¹⁷ Nihayetinde kıyamet koptuğunda ve insan hesaba çekildiğinde “tatlı” zannedilip işlenen günahlar ve yapılan kötülükler insanı ve ahiret hayatını “yılanın zehri” gibi mahvedecektir.

Schimmel, görüldüğü üzere sözcüksel düzlemde kaynak metinden fazla sapmamış ve kaynak metinde aktarılan senaryonun aynısının Alman okurca tasavvur edilebilmesi için onlara bilindik simgeler kullanmıştır. Burada vurgulanması gereken Schimmel’in de Yunus gibi sade ve anlaşılır bir dil kullanarak Alman okurlara onun metafor ve benzetmelerini aktarmasıdır. Schimmel çevirisinde lirizm ve dildeki derin manalar kaybolmaksızın erek kültüre aktarır. Yunus’un gönderdiği mesajları, erek okura onunla kültürler üstü bir iletişime geçerek aktarmaktadır. Hristiyanlık ve İslamiyet fanilik süjesinde ortak bir kümede bulunduğu söylenebilir çünkü Alman okura yabancı yahut egzotik diye atfedilen tasavvufi şiirin Hristiyanlık değerlerinden çok da uzak olmayabileceği gösterilmiştir.

Schimmel hedefine şüphesiz Yunus’u hissederek, dünyaya onun gibi bakarak ve onun gibi olma arzusu taşıyarak ulaşmaktadır.

Sonuç

Almanca konuşulan ülkelerde *Yunus Emre* denilince *Annemarie Schimmel*’in anılması gereken bir şahsiyet olduğu çalışmamız boyunca gösterilmeye çalışılmıştır. Şüphesiz Schimmel’in Yunus Emre’nin külliyatını yaymak için gösterdiği üstün çaba kendisi Yunus Emre ile özdeşleşmesi ile yakından ilintilidir. Schimmel bu vesileyle Yunus gibi dünyaya bakmış, Yunus gibi hissetmiş ve Yunus gibi aynı hedefe doğru – İlahi Aşk’a doğru – yol alma gayesinde olmuştur. Bu nedenle Schimmel eserlerinde de görüleceği üzere gerek ilmi çalışmalarıyla gerekse şahsi eğilimleriyle Yunus Emre’yi, şiirlerini ve de “hakiki” tasavvufu Türk-İslam kültüründen uzaklaşmaksızın Alman okurlara aktardığı söylenebilir.

Batı’nın tasavvufi şiirleri nasıl alımladıkları ortaya konulduktan sonra Schimmel’in dinimize ve kültürümüze vermiş olduğu hizmetin ne kadar önemli olduğu anlaşılmalıdır; o diğer bilim insanların aksine tasavvufu batı

¹¹⁷ Gertrud Maria Rösch, “Schlange”, *Metzlers Lexikon literarischer Symbole* (dr. Bautzer Günter ve Joachim Jakob), J.B. Metzler, Stuttgart/Weimar 2012, 373.

değerlerine göre yorumlamadığı gibi sufilerin inanç ve değerlerine sahip çıkmış ve hepsini olması gerektiği gibi aktarma yolunu seçmiştir; Yunus Emre'nin şiirlerinin içerdiği mesajları tahribata uğratmadan ses özelliklerini bozmadan Alman okuruna iletmış ve eşsiz bir alımlama yaşatmak için bir imkân sunmuştur.

Schimmel'i duayen kılan tasavvufi şiirlerin derin manalarını kavrayabilme yetisidir. Schimmel sadece bilim kadını olarak sufizmle ilgilenmemiştir; o daha da öteye giderek kendisini Allah yolunda giden bir derviş olarak tanımlamış ve o yolda yapılması gerektiğini düşündüğü her şeyi yapmaya çalışmıştır. Schimmel'in inançları her hâlükârda yaptığı işe yansımaları sonucu tasavvufi metinlere batılı bilim adamlarından çok farklı bakmıştır. Bu farklı bakışı mutlak suretle de Alman okurlara yansıtması çeviri yolu ile gerçekleştirmiştir.

Schimmel'in çevirileri değerlendirilirken esas alınması gereken unsur öncelikle onun çevirmen kimliğidir; onun bir bilim insanı olmasının ve de Türkçeyi çok iyi bilmesinin yanı sıra bir mutasavvıf olması, Türk-İslâm geleneklerini çok iyi tanuması ve tasavvufu bilim yoluyla değil irfan yoluyla açıklaması mutlak suretle çevirilerine yansımıştır. Dolayısıyla çalışmada da görüldüğü üzere Schimmel Yunus'un şiirlerinin derin manalarını mutasavvıf olarak kavramış ve çevirmen olarak Alman okurlara anlam kaymalarına çok mahal vermeyerek aktarmaya çalışmıştır. Schimmel'in ayrıca şair ruhlu bir filolog olması aktarımlarını şiirlerin biçimini ve ritmini mümkün olduğunca koruyarak gerçekleştirebilmesine neden olmuştur.

Schimmel'in İslami, tasavvufi ve kültürel bilgileri Alman okuruna aktarma konusunda son derece öngörülü ve de hassas davrandığının altı çizilmelidir. Okurların artalan bilgisi olmadan Yunus'un şiirlerinin anlaşılmasının ve dolayısıyla alımlanmasının pek mümkün olmayacağını bilen Schimmel çeşitli yöntemler kullanmıştır. Bunlardan biri yan metin kullanımındır; çevirisinde yan metinler kullanmak suretiyle hem Yunus'un kişiliği, yaşadığı dönemi ve şiirlerinde ele alınan konuları hem de İslâm ve sufizm ile ilgili temel bilgileri aktarmıştır. Dolayısıyla okur Yunus'un şiirlerini okurken Yunus'u tanıyacak, 13. yüzyıl Anadolu'sunu ve Türk-İslâm kültürünü tasavvur edecek ayrıca İslamiyet ve tasavvuf ile ilgili temel bilgiler edinecektir.

Sonuç olarak Annemarie Schimmel hem bilimsel vasflarıyla hem de şahsi ilgileri ile Yunus Emre'yi layığıyla Alman okuruna tanıtmış, Türk-İslâm kültürünü aktarmış ve okurlara şimdiye değin eşi benzeri olmayan bir alımlama imkânı sağlamıştır.

KAYNAKÇA

- ARI, Sevinç, *Çeviri ve Kültürel Semboller*, Değişim Yayınları, İstanbul 2016.
- COŞAN, Leyla, "Alman Dilinde 'Türk' Sözcüğünün Kullanım Alanlarına Geçmişten Günümüze Bir Bakış", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 22, 2010, 167-192.
- ÇELEPİ, Mehmet Surur, "Türk Mistisizm Geleneğinde Yunus Emre'nin Sırta Ermesi", *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Güz, Cilt 17, Sayı 38, 2016, 111-134.
- ELSEN, Hilke, "Lautsymbolik in lyrischen Texten – Grenzen und Möglichkeiten", *Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik*, 47, 2017, 549–561; https://epub.ub.uni-muenchen.de/70410/1/Elsen_Lautsymbolik%20lyrische%20Texte.pdf; (10.03.2021)
- ERNST, Carl W., *The Shambala Guide to Sufism*, Shambhala Publications, Boston 1997.
- GÖKTEPE, Fayıka, *Yabancı Fenomenolojisi ve Çeviribilimde Yabancılaştırma Sorunsalı*, Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2019.
- GÖKTEPE, Fayıka, "Annemarie Schimmel: „Die Menschen schlafen, und wenn sie sterben, erwachen sie“ – Das Erwachen einer Übersetzerin für türkische Poesie", *Übersetzerforschung I*, Berlin: Logos Verlag, 2020, 165-182.
- GUNDERT, Wilhelm, Annemarie SCHIMMEL ve Walther SCHUBRING, *Lyrik des Ostens*, Carl Hanser Verlag, München 1952.
- HAMMER-PURGSTALL, Joseph von, *Geschichte der schönen Redekünste Persiens: mit einer Blüthenlese aus zweihundert persischen Dichtern*, Heubner und Volke Verlag, Wien 1818.
- HAMMER-PURGSTALL, Joseph von, *Geschichte der osmanischen Dichtkunst bis auf unsere Zeit mit einer Blüthenlese aus zweytausend zweyhundert Dichtern*. Erster Band, Hartleben's (Birinci Cilt), Pesth 1836.

- HAMMER-PURGSTALL, Joseph von, *Geschichte der osmanischen Dichtkunst bis auf unsere Zeit mit einer Blütenlese aus zweytausend zweyhundert Dichtern*. Zweyter Band, Hartleben's (İkinci Cilt), Pesth 1837a.
- HAMMER-PURGSTALL, Joseph von, *Geschichte der osmanischen Dichtkunst bis auf unsere Zeit mit einer Blütenlese aus zweytausend zweyhundert Dichtern*. Dritter Band, Hartleben's (Üçüncü Cilt), Pesth 1837b.
- HATİBOĞLU, Mehmet, "Tanıdıklarının Gözüyle Annemarie Schimmel", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 4/11, 2003, 561-576.
- HAVLIOĞLU, Didem ve Sâmiha ULUANT, Sâmiha Ayverdi ve Annemarie Schimmel, *Mektuplar 2*, Kubbealtı, İstanbul 2020.
- KLOCKOW, Reinhard, *Georgius de Hungaria. Tractatus de moribus, conditionibus et nequicia Turcorum /Traktat über die Sitten, die Lebensverhältnisse und die Arglist der Türken*. Reprint 2015, Böhlau Verlag, (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens, 15), Köln 1993.
- KOLLER, Werner, *Einführung in die Übersetzungswissenschaft*, Francke , Tübingen 2011.
- KULA, Onur Bilge, *Batı Edebiyatında Oryantalizm -1*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları (Türkiye İş Bankası Kültür yayınları Genel yayın, 2206), İstanbul 2011.
- LEVÝ, Jiří, *Die literarische Übersetzung. Theorie einer Kunstgattung*, Athenäum Verlag, Frankfurt am Main 1969.
- MEHR, Newid, Ali, "Hafis und die anderen. Ein kurzer Überblick", Werner Joseph Pich/Max Leonhard (Dr.), *Münchener Beiträge zur Geschichte der islamischen Kunst und Kultur*. Scaneg Verlag, München 2012.
- NOVALIS, *Blüthenstaub-Fragmente*, Bölüm 65, 1798, <https://www.textlog.de/23658.html>; (06.03.2021).
- ÖNDER, Mehmet, "Tanıdıklarının Gözüyle Annemarie Schimmel", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 4/11, 2003, 561-576.
- ÖZBENT, Sueda, *Transkulturalität in der Translation. Anhand von Übersetzungen ausgewählter Erzählungen aus dem Türkischen ins Deutsche*, Nobel, İstanbul 2020.
- RÖSCH, Gertrud Maria, "Schlange", *Metzlers Lexikon literarischer Symbole* (dr. Bautzer Günter ve Joachim Jakob), J.B. Metzler, Stuttgart/Weimar 2012, 373-374.
- SCHIMMEL, Annemarie, "Yunus Emre", *Numen*, Vol. 8, 1961, 12-33.
- SCHIMMEL, Annemarie, *Wanderungen mit Yunus Emre*, Önel Verlag, Köln 1989.

- SCHIMMEL, Annemarie, *Ausgewählte Gedichte von Yunus Emre (Yunus Emre'den Seçme Şiirler)*, Önel Verlag, Köln 1991.
- SCHIMMEL, Annemarie, *Mystische Dimensionen des Islam. Die Geschichte des Sufismus*, Diederichs, München 1992.
- SCHIMMEL, Annemarie, *Morgenland und Abendland. Mein west-östliches Leben*, C.H. Beck, München 2002a.
- SCHIMMEL, Annemarie, *Aus dem goldenen Becher. Türkische Gedichte aus sieben Jahrhunderten*, Önel Verlag, Köln 2002b.
- SCHIMMEL, Annemarie, *Sufismus. Eine Einführung in die islamische Mystik*, C.H. Beck, München 2003.
- SCHLEGEL, Friedrich, *Athenäums-Fragmente: und andere Schriften*, Derl. Karl-Maria Guth, Contumax, Berlin 2016.
- STOLZE, Radegundis, *Çeviri Kuramları Giriş*, (çev. Emra Durukan), Değişim Yayınları, İstanbul 2013.
- TATCI, Mustafa, „Yünus Emre“, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2013, <https://islamansiklopedisi.org.tr/yunus-emre> (20.03.2021).
- TATCI, Mustafa, *Yunus Emre Dîvanı*, H Yayınları, İstanbul 2020.
- TEKİN, Tâlat, “Yunus Emre'nin Gotik Harfleriyle iki Manzumesi”, *Erdem*, 3 (8), 367-392, 1987, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/erdem/issue/44567/552982> (01.05.2021).
- TEVRAT-ZEBUR-İNCİL Kutsal Kitap, İzmir Protestan Kilisesi, <https://incil.info/> (20.03.2021)
- TGAHRT, Reinhard, *Weltliteratur: die Lust am Übersetzen im Jahrhundert Goethes, eine Ausstellung des Deutschen Literaturarchivs im Schiller-Nationalmuseum Marbach am Neckar*, Deutsche Schillergesellschaft München: in Kommission bei Kösel (Marbacher Kataloge. Band 37), Marbach 1982.
- YAĞMUR, Ömer, “Georgius de Hungaria'nun Gotik Harflere Aktardığı İki Yunus Emre Şiiri (1480/1481) Üzerine Notlar”, *Dil Araştırmaları Bahar* (22), 2018, 79–93.
- YILDIRIM, Cüneyd, “Sufismus als Esoterik”, *Zeitschrift für junge Religionswissenschaft*, 2018, 13. <https://journals.openedition.org/zjr/948> (06.03.2021).

“ANNEMARIE SCHIMMEL’S COMPREHENSION OF SUFISM AND HER
PERSPECTIVE ON YUNUS EMRE”

Abstract

Annemarie Schimmel, a well-known writer, was widely recognized as an orientalist, theologian and a translator. As a follower of Sufism seeking to develop true humility, Schimmel introduced to German literature the lyric translations of the poems of Yunus. Aware of new realms of meaning to a great extent, Schimmel was regarded as a translator who managed to carry out translations both on cognitive and affective domain successfully. It would be a mistake to think of Schimmel only as being a translator of Yunus Emre poetry, for she was a scholar who preferred to see the world in the eyes of Yunus, in the poems of whom she had found great comfort. One of her works, “The Selected Poems of Yunus Emre”, is an excellent example of a representation a unified whole of wisdom and poetry. This work not only serves to illustrate Schimmel’s qualities as a Sufi, a translator, and a writer but also how much she appreciates the German readers. What distinguishes the work in question is the fact that in her renderings of the poems of Yunus, she achieves to retain the meaning of the original content as well as his style, using a plain language like Yunus. Schimmel mainly aimed to enable the target audience to make a close interpretation of the poems of Yunus, which did not have close ties with American culture and Christianity. By providing her potential German readers with essential knowledge of Islam and its historical background, Schimmel intends to communicate the message of “true” sufism via Yunus Emre and his poems. Such an approach adopted by Schimmel can be defined as a solid evidence of how she sought to endear Yunus to the target readers. This study highlights the reception of sufi poems in the West through translation and examines how Schimmel renders the poems of Yunus Emre into German to reveal the unique features of her translations.

Keywords

Annemarie Schimmel, Yunus Emre, Sufism, Reception, Lyric Translation.

DAS FREMDE UND DAS EIGENE IM DIALOG*

Sueda ÖZBENT**

„Wer fremde Sprachen nicht kennt
weiß nichts von seiner eigenen“
Johann Wolfgang von Goethe¹

ABSTRACT

Die vorliegende Arbeit beschäftigt sich mit dem Übersetzen von kulturspezifischen Elementen in literarischen Texten. Der Übersetzer wird u.a. auch als Kulturexperte bezeichnet. Durch seine professionelle Kulturkompetenz muss er in der Lage sein, kulturgeprägte Inhalte richtig zu interpretieren und zu vermitteln. Um die ausgangssprachlichen und ausgangskulturellen *scenes and frames*, die in einem literarischen Text vorhanden sind, in die Zielsprache und Zielkultur zu übertragen, benötigt der Übersetzer auch Kenntnisse über die Präsuppositionen der zielsprachlichen Leser. Er rezipiert einen Text auf der Basis seiner eigenen Kultur, Erfahrungswelt, Erwartungen und mit den Augen des zielsprachlichen Lesers. In dieser Arbeit werden Realien und Kulturreferenzen in Hinsicht auf die Übersetzungsverfahren, die bei solchen Übersetzungsproblemen auftauchen können, besprochen. Dazu wird die Übersetzung der Novelle „Kel Melâhat“ von Tarık Buğra ins Deutsche analysiert und besprochen. Die Ansichten von Christiane Nord über den interkulturellen Texttransfer wurden bei der Analyse als Grundlage benutzt.

Schlüsselwörter

Realien, Kulturreferenzen, Übersetzungsverfahren, *scenes and frames*, Kultur, Kulturspezifik, literarische Übersetzung, Türkisch Deutsch.

* Makalenin geliş tarihi: 19.03.2021 / Kabul tarihi: 27.05.2021

** Prof. Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Mütercim Tercümanlık Bölümü, sozben@marmara.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0002-8526-6662>).

¹ Goethe, Johann Wolfgang, *Maximen und Reflexionen*, Aus Kunst und Altertum, 1821.

1. Einleitung:

Der Übersetzer² als ein bilingualer und bikultureller Text- und Kommunikationsexperte steht jedes Mal vor der schwierigen Aufgabe, wie er seinen Übersetzungsauftrag am besten gerecht werden kann. Er muss als Kulturexperte wissen, wie das Verhältnis zwischen der Ausgangskultur und Zielkultur ist, aber auch zugleich das Wissen über die Besonderheiten beider Sprachen beherrschen. Das Erschließen der Zielkultur geschieht über die eigene Kultur, in die man hineingeboren wird. Dies bedeutet, dass ein Übersetzer sich niemals von seiner einheimischen Kultur losgelöst und neutral die fremde Kultur betrachten kann. Er braucht nicht wie Einheimische zu fühlen, aber muss eine Empathie für die fremde Kultur haben, um zu verstehen wie die Menschen in der Zielkultur in bestimmten Situationen sprachlich und kulturell handeln. Von dem Übersetzer wird verlangt, dass er eine Kulturkompetenz für das richtige Verständnis und die Sichtweise der Zielkultur entwickelt. Vermeer fordert, dass der Übersetzer plurikulturell sein muss. „Er muss die Welten des Auftraggebers, seine eigene und die des Zielrezipienten unterscheiden können und alle drei kennen und in Relation zueinander bringen können“.³

2. Übersetzungsverfahren:

Zu den Grundkompetenzen eines Übersetzers gehört selbstverständlich auch eine perfekte Sprachkompetenz in beiden Sprachenpaaren. Er alleine entscheidet welches Übersetzungsverfahren gewählt werden muss um die beste Übersetzung für seinen Übersetzungsauftrag zu erhalten. Seit der Antike diskutiert man, ob frei oder wörtlich übersetzt werden soll. Cicero übersetzt zielsprachenorientiert und ist der Meinung, dass man sich nicht wie ein Ausleger am Wortlaut des Originals, sondern wie ein Redner an seinen Hörern orientieren sollte. Goethe (1813) spricht von zwei Übersetzerhaltungen, die er in seiner Rede zu Wielands Andenken geäußert hat:

² Die maskuline Form wird aus schreibökonomischen Gründen verwendet und schließt die feminine Form mit ein.

³ Hans J. Vermeer *Übersetzen als kultureller Transfer*. In: Snell-Hornby, Mary (Hg.) *Übersetzungswissenschaft – eine Neuorientierung, Zur Integrierung von Theorie und Praxis*. Tübingen 1986/ 1994, Francke, S. 41.

„Es gibt zwei Übersetzungsmaximen: die eine verlangt, daß der Autor einer fremden Nation zu uns herübergebracht werde, dergestalt, daß wir ihn als den Unsrigen ansehen können; die andere hingegen macht an uns die Forderung, daß wir uns zu dem Fremden hinüber begeben und uns in seine Zustände, seine Sprachweise, seine Eigenheiten finden sollen.“⁴

In seiner Abhandlung „Über die verschiedenen Methoden des Übersetzens“, die er in der Königlichen Akademie verlesen hat, spricht Friedrich Schleiermacher (1813) von *einbürgernder* und *verfremdender* Übersetzung.

„Entweder der Übersetzer läßt den Schriftsteller möglichst in Ruhe, und bewegt den Leser ihm entgegen; oder er läßt den Leser möglichst in Ruhe und bewegt den Schriftsteller ihm entgegen. [...] Im ersten Falle nämlich ist der Übersetzer bemüht, durch seine Arbeit dem Leser das Verstehen der Ursprache, das ihm fehlt zu ersetzen.“⁵

Der Übersetzer vermittelt sozusagen den Eindruck, den er durch die Lektüre gewonnen hat dem Leser. Der Übersetzer läßt den Autor des Originals als jemand, der Deutsch gelernt hat (ähnlich wie die Übersetzer damals Römisch lernten), reden „wie er als Deutscher zu Deutschen würde geredet und geschrieben haben“ (ebenda: 48). Da der Leser wissen soll, dass er mit einem fremden Text zu tun hat, darf sich der Ton der Übersetzung fremd anhören. Somit strebt man die Entwicklung der eigenen Sprache durch Übersetzungen an. In der anderen Methode ist der Verfasser unsichtbar und der Übersetzer übersetzt, „wie er (Autor) selbst würde deutsch geschrieben haben“ (Schleiermacher, zitiert nach Störig 1963: 48). Schleiermacher sieht „das Ziel, so zu übersetzen wie der Verfasser in der Sprache der Übersetzung selbst würde ursprünglich geschrieben haben“ nicht nur unerreichbar, sondern „auch nichtig und leer“ (zitiert nach Störig 1963: 60), weil die Eigentümlichkeiten der Völker und die Sprachen anders sind. Er ist der Meinung, dass durch das Übersetzen ähnlich wie „vielfältiges

⁴ Johann Wolfgang von Goethe, *Drei Stücke vom Übersetzen*. (18.2.1813) In: Störig, H. Joachim (Hrsg.) (1963). *Das Problem des Übersetzens*; Bd. VIII, Darmstadt 1813, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, S.35.

⁵ zitiert nach Störig Hans Joachim (ed.). *Das Problem des Übersetzens*. Darmstadt 1963, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, S. 47ff.

Hineinverpflanzen fremder Gewächse“ den Boden bereichern und fruchtbarer machen; sorgen dafür, dass die Übersetzungen die einheimische Sprache in „Berührung mit dem fremden recht frisch gedeihen und ihre eigene Kraft vollkommen entwickeln kann“.⁶

Auch Wilhelm von Humboldt betont, dass die Sprache die „äußerliche Erscheinung des Geistes der Völker“ ist. Er unterscheidet bezüglich der Übersetzung Fremdheit und Fremde. In der Einleitung seiner Übersetzung des „Agamemnon“ (1816) von Aeschylus schreibt er, dass „ein solches Gedicht [...] seiner eigenthümlichen Natur nach [...] unübersetzbar“ sei.⁷ Humboldt meint,

„dass die Übersetzung eine bestimmte Farbe der Fremdheit an sich trägt [...] Solange nicht die Fremdheit, sondern das Fremde gefühlt wird, hat die Übersetzung ihre höchsten Zwecke erreicht; wo aber die Fremdheit an sich erscheint und vielleicht gar das Fremde verdunkelt, da verräth der Übersetzer, dass er seinem Original nicht gewachsen ist“.⁸

Nach Humboldt darf man nicht so übersetzen, wie ein Originalverfasser in der Zielsprache geschrieben haben würde, weil man „so ... alles Übersetzen und allen Nutzen desselben für Sprache und Nation“ (zitiert nach Störig 1963: 83) zerstören würde. Er ist der Meinung, dass das Hauptziel der Übersetzung Sprach- und Kulturerweiterung ist. Tatsächlich würde auch kein Schriftsteller, der die Zielsprache beherrscht dasselbe auf dieselbe Weise in der anderen Sprache schreiben, weil jede Sprache besondere und andere Möglichkeiten des Ausdrucks und Stils anbietet.

In der übersetzungswissenschaftlichen Literatur sind auch andere Bezeichnungen für ähnliche Übersetzungsverfahren, wie z.B. dokumentierend vs. *kommunikativ* (Reiß); *exotisierend* vs. *adaptierend* (O’Sullivan); *Entfremdung* vs. *Imitation* (Störig); *transferierend* vs. *adaptierend* (Koller); offene (overt) vs. verdeckte (covert) (House) Übersetzung u.a. zu nennen. Wenn man bedenkt, dass Ausgangstexte in einer bestimmten Sprache und Kultur, zu einem bestimmten Zeitpunkt mit einer beabsichtigten Intention verfasst worden sind, dass auch die Funktionskonstanz bzw.

⁶ ebenda 1963: 69.

⁷ ebenda 1963: 80.

⁸ ebenda 1963: 83.

Funktionsäquivalenz des Zieltexes im Auge behalten werden muss. Als eine Neuorientierung wurden ab 1980 in der Übersetzungswissenschaft funktionale Theorien entwickelt, die die Übersetzung nicht als Transkodierung, sondern auch als einen kulturellen Transfer verstehen und von der Zweckorientiertheit jeder Handlung ausgehen möchten. Somit können die Treue und Äquivalenz kein unabdingbarer Maßstab für die Übersetzungen sein und das Original wurde durch diese Theorien „enthronet“. Funktionale Theorien stellen den *Zweck des Translats* (Skopos) in den Mittelpunkt. Ausgehend von seinem Aufsatz „Ein Rahmen für eine allgemeine Translationstheorie“ (1978) entwickelt Hans J. Vermeer 1984 die *Skopostheorie* mit der Arbeit „Grundlegung einer allgemeinen Translationstheorie“. Der Begriff *Skopos* kommt aus dem Griechischen und bedeutet „Ziel, Zweck, Absicht“. Diese Theorie soll auf alle Textsorten und auf das Übersetzen und Dolmetschen (Translation) anwendbar sein. Des Weiteren wird beabsichtigt mit funktionalen Theorien (Hönig/Kußmaul, Reiß/ Vermeer, Holz-Mänttärri, Nord) über alle Kulturen hinweg translatorisches Handeln zu beschreiben. „Eine Translation ist eine Handlung, ein Translat ein Handlungsprodukt. [...] eine komplexe Handlung, in der jemand unter neuen funktionalen und kulturellen und sprachlichen Bedingungen in einer neuen Situation über einen Text (Ausgangssachverhalt) berichtet, indem er ihn auch formal möglichst nachahmt“ (Vermeer 1994: 33). Eine Übersetzung muss in der neuen Diskurssituation funktionieren.

Nach Nord können Übersetzungen in Bezug auf ihre Ausgangstexte im interkulturellen Texttransfer im Grunde zwei Funktionsrelationen haben. Sie unterscheidet zwischen dokumentarischer und instrumenteller Übersetzung. Ihrer Meinung nach dokumentiert die Übersetzung die ausgangssprachliche Kommunikationshandlung. Als dokumentarische Übersetzungsprozeduren werden Wort-für-Wort-Übersetzung, wörtliche Übersetzung, philologische Übersetzung und exotisierende Übersetzung betrachtet. Die Übersetzung ist insofern ein eigenständiges „Instrument“, weil sie am Vorbild des ausgangssprachlichen Kommunikationsinstruments orientiert ist und die Herstellung der Kommunikation zwischen Ausgangstextsender und Zieltextempfänger leistet. Funktionskonstante Übersetzung, funktionsvariierende Übersetzung, korrespondierende Übersetzung sind instrumentelle Übersetzungsprozeduren.

INTERKULTURELLER TEXTTRANSFER							
Transferfunktion	Dokumentierung einer ausgangskulturellen Kommunikationshandlung für zielkulturelle Adressaten				Herstellung eines zielkulturellen Kommunikationsinstruments mit dem Material des Ausgangstextes		
Transfretyp	Dokumentarische Übersetzung				Instrumentelle Übersetzung		
Transferform	Wort-für-Wort-Übersetzung	Wörtliche Übersetzung	Philologische Übersetzung	Exotisierende Übersetzung	Funktionskonstante Übers.	Funktionsvariierende Übers.	Korrespondierende Übers.
Transferzweck	Abbildg. der AS-Strukturen im Z-Text	Abbildg. der AT-Lexik im ZT	Abbildg. von Form + Inhalt des AT im ZT	Abbildg. von Form, Inhalt + Situation des AT	Erzielung der AT-Funktion durch den ZT	Erzielung der möglichen AT-Funktionen durch ZT	Erzielung korrespondierender Wirkung
Transferfokus	Strukturen der AS im AT	Wörter und lexikalische Einheiten des AT	Sätze des AT im Kontext	Textuelle AT-Merkmale in Situation	AT-Funktion(en)-in-Situation	Funktionspotenzial des AT in Zielkultur	Wirkungspotenzial des AT in Z-Literatur
Beispiel	Interlinearglosse in Linguistik	Übers. als Übung im FU	Lateinische und griech. Klassiker	schöne Literatur	Fachtexte Technik	<i>Gullivers Reisen</i> für Kinder	Gedichte, von Dichtern übersetzt

Abbildung 1: Funktionale Übersetzungstypologie nach Nord (2010: 54)

Neben diesen Übersetzungsprozeduren können nach Nord auch andere Übersetzungsformen, die mit der Zielkultur und Zieltextfunktionen sowie mit den Ausgangstextfunktionen unter Berücksichtigung des Loyalitätsprinzips kompatibel sind und nicht gegen die Funktionsgerechtigkeit verstoßen, angewendet werden. Mit der *Loyalität* will Nord erreichen, dass der Übersetzer sowohl gegenüber den Auftraggebern und den Zieltextempfängern, als auch gegenüber dem Autor des Ausgangstextes verantwortlich ist. Dadurch will sie die Funktionsgerechtigkeit der Skopostheorie sicherstellen und fordert *Loyalität* statt *Treue*. „*Loyalität* ist eine ethische Kategorie im Zusammenleben von Menschen, während ‚*Treue*‘ im Zusammenhang mit einer Übersetzung ein Abbildungsverhältnis zwischen Texten bezeichnet).⁹ Im Vergleich zu *Loyalität* bestimmen intertextuelle Kohärenz, Äquivalenz oder *Treue* Qualitäten eines Zieltextes im Vergleich zum Ausgangstext.¹⁰ Daraus folgt, dass die Übersetzer ihre Handlungspartner nicht absichtlich täuschen dürfen.

Ein wichtiger Faktor für die Wahl des Übersetzungsverfahrens ist die Textsorte. Hier kommen auch die Textsortenkonventionen, die in unterschiedlichen Sprachen und Kulturen verschieden ausfallen können zum Tragen. Die Regeln der neuen Diskurswelt, in der der Zieltext funktionieren soll, sind hier maßgebend. Nach Vermeer ist das *Translat* ein Element der Zielkultur. „Eine *Translation* ist also immer auch ein transkultureller Transfer, die möglichste Lösung eines Phänomens aus seinen alten kulturellen Verknüpfungen und seine Einpflanzung in zielkulturelle Verknüpfungen).¹¹ Es geht nämlich um die Umsetzung von ausgangssprachlichen und ausgangskulturellen *scenes and frames* in die Zielsprache und Zielkultur zu übertragen.

„Es gilt *scenes and frames* (Form der Mitteilung), die kulturspezifisch sind adäquat in die Zielkultur zu übertragen. Eine

⁹ Christiane Nord, *Textanalyse und Übersetzen. Theoretische Grundlagen, Methode und didaktische Anwendung einer übersetzungsrelevanten Textanalyse*. 4. Überarbeitete Auflage. Tübingen 2009, Groos.

¹⁰ vgl. Christiane Nord *Loyalität als ethisches Verhalten im Translationsprozess*. In: Müller, Ina (Hg.). *Und sie bewegt sich doch. Translationswissenschaft in Ost und West. Festschrift für Heidemarie Salevsky zum 60. Geburtstag*. Frankfurt am Main 2004a, Lang, 2004a, S. 24ff.

¹¹ Hans J. Vermeer 1986: 34.

hundertprozentige Übertragung von kognitiven Elementen einer scene ist nicht möglich, denn die zur Verfügung stehende frames in der ZS die Erweckung der ursprünglichen *scenes* nicht ermöglichen können, weil sie u.a. auch sprachbedingt sind und ein gemeinsames Weltwissen erfordern. Sowie jede *scene* enthält auch ein *frame* kognitive und evaluative Elemente.“¹²

Die ausgangssprachlichen und ausgangskulturellen *scenes and frames* im Originaltext rufen im Geist des Übersetzers Assoziationen auf, die samt den Informationen, die auch zwischen den Zeilen stehen in die Zielsprache zu vermitteln sind. Der Übersetzer rezipiert einen Text auf der Basis seiner eigenen Kultur, Erfahrungswelt, Erwartungen und mit den Augen des zielsprachlichen Lesers. Lesen und verstehen um zu übersetzen ist eine besondere Kompetenz des Übersetzers; d.h. eine professionelle Haltung dem Text gegenüber, die er während der Ausbildung erwerben muss. Der Übersetzer kann nur die Inhalte vermitteln, die er auch verstanden hat. Deswegen ist eine hundert prozentige Übertragung von *scenes and frames* in die Zielsprache und Zielkultur nicht möglich.

3. Realien und Kulturreferenzen:

Unter kulturbedingte Faktoren gehören auch die *Realien*, die eine besondere Beachtung bedürfen und Übersetzungsprobleme bereiten. *Realien* werden als „Element des Alltags, der Geschichte, der Kultur, der Politik u. drgl. eines bestimmten Volkes, Landes, Ortes, die keine Entsprechung bei anderen Völkern, in anderen Ländern, an anderen Orten hat“¹³ definiert. Sie sind „Identitätsträger eines nationalen/ethnischen Gebildes, einer nationalen/ethnischen Kultur – im weitesten Sinne – und werden einem Land, einer Region, einem Erdteil zugeordnet“.¹⁴ Namen, Anredeformen, Speisebezeichnungen, Feiertage, Geldwährungen, Abkürzungen, Titel, usw. können als Beispiel für Realien genannt werden. Nach Koller sind *Realien* „so genannte *landeskonzventionelle*, in einem weiteren Sinne: kulturspezifische [...]

¹² Sueda Özbent, *Übersetzen als (trans)kultureller Transfer*. In: *Über-|set|zen. [Re-] Konstruktionen im Translationsprozess*. Hamburg 2018, Kovac, S. 196ff

¹³ Elisabeth Markstein In: Snell-Hornby, Mary (Hg.) *Handbuch Translation*. Tübingen 1998, Stauffenburg, S. 288

¹⁴ ebenda

Elemente [...], d. h. Ausdrücke [...] und Namen für Sachverhalte politischer, institutioneller, sozio-kultureller, geographischer Art, die spezifisch sind für bestimmte Länder“.¹⁵ Manche Realien werden lexikalisiert und finden Eingang in die Sprache als Direktentlehnungen, weil sie keine Entsprechung in der Zielsprache haben. Im Duden aufzufindende einige Realien türkischen Ursprungs sind z. B. „Bey, Pascha, Efendi, Aga, Samowar, Türkis, Hamam, Ayran, Salep, Kefir, Baklava, Döner, Dolma, Namaz, Allah, Lira, Kuruş, TL, Kaftan“ usw.

Bei der Übersetzung von kulturell geprägten Textstellen und Realien müssen die Emotionen und die Präsuppositionen der Adressaten berücksichtigt werden.

„Das benötigte Hintergrundwissen für das Textverständnis über die Geschichte, Realien, sowie Sitten und Bräuche, religiöse Umstände müssen sensibel durchdacht werden. Der Translator muss also auch eine Empathiefähigkeit besitzen und sein Produkt mit den Augen des ZS-Lesers kritisch analysieren und die Verantwortung tragen adäquate scenes beim ZS-Leser zu erzeugen.“¹⁶

Hier kommt es besonders auf das Loyalitätsprinzip an. Bei diesem Übertragungsprozess ist darauf zu achten, dass das Translat in der Zielsprache und in der Zielkultur nach den Intentionen des Verfassers bzw. nach dem angegebenen Skopos funktioniert und verständlich ist.

Wenn man bedenkt, dass man nicht genügend Wissen über alle kulturspezifischen Erscheinungsformen sogar der eigenen Kultur, die regional geprägt sind mächtig ist, wie soll man über die fremde Kultur genügend Wissen besitzen? Der gleiche Aspekt kann von verschiedenen Kulturgemeinschaften anders aufgefasst bzw. interpretiert werden. Dies führt dazu, dass kulturspezifisches Wissen entsteht. Man vergleicht das Fremde immer mit der eigenen Kultur und der Vergleich von kulturspezifischen Elementen liefert je nach Zweck des Vergleichs und der verglichenen Kulturen andere Resultate. Kulturspezifika und Realien werden unter *Kulturreferenzen* zusammengefasst. Auch Nord bezeichnet „alle Referenzen in einem Text, die sich auf die Kultur der ‚Textwelt‘ beziehen, sei

¹⁵ Werner Koller *Einführung in die Übersetzungswissenschaft*. Tübingen 2011, Francke, S. 234.

¹⁶ Sueda Özbent 2018: 197.

sie real oder fiktiv“¹⁷ als *Kulturreferenzen*. In dieser Arbeit wird *Kulturreferenz* auch als Oberbegriff für Kulturspezifika und Realien verwendet. An sich bilden Kulturreferenzen keine Übersetzungsprobleme, aber die sprachlichen Bezeichnungen, die dafür verwendet werden sehr wohl.

Meines Erachtens gehören auch sprachliche Stereotype zu den Kulturreferenzen, weil sie eine kulturspezifische Weltsicht einer Sprachgemeinschaft sowie gesellschaftliche Normen durch eine besondere Ausdrucksweise widerspiegeln und auf kulturelle Elemente referieren.¹⁸

Auch verhaltensspezifische Kulturreferenzen können in Texten vorkommen, wie z. B. Anredeformen oder Begrüßungsrituale. Anhand der Novelle „Kel Melâhat“ (Melâhat) von Tarık Buğra wird im Folgenden versucht die kulturellen und sozialen Faktoren, die Übersetzungsprobleme bereiten zu besprechen.

4. Tarık Buğra und seine Novelle „Kel Melâhat“ (Melâhat):

Tarık Buğra lebte 1918-1994 und entschied sich bereits im jungen Alter als er die zehnte Klasse des Istanbuler Gymnasiums besuchte Schriftsteller zu werden. Damals schrieb er mit dem Pseudonym Tarık Nazım. Er studierte Medizin, Rechtswissenschaft konnte aber nicht absolvieren. Sein erstes Schauspiel und seinen ersten Roman schrieb Buğra als er Militärdienst (1942-1945) leistete. Nach dem Militärdienst studierte er Philologie an der Universität Istanbul und genoss das Privilegium ein Student von großen Schriftstellern wie Ahmet Hamdi Tanpınar und Mehmet Kaplan zu sein. 1948 schrieb er die Novelle „Oğlumuz“ (Unser Sohn) und bekam für diese Novelle den 2. Preis bei dem Wettbewerb von der Cumhuriyet Zeitschrift. 1949 veröffentlichte er sein erstes Buch mit 13 Novellen, worin auch die Novelle „Kel Melâhat“ enthalten war. Er arbeitete auch als Journalist bei sämtlichen

¹⁷ Christiane Nord, *Übersetzungstypen – Übersetzungsverfahren: Ein Paar neue Gedanken zu einem uralten Thema*. In: Wotjak, Gerd (Hg.). *Quo vadis Translatologie? Ein halbes Jahrhundert universitäre Ausbildung von Dolmetschern und Übersetzern in Leipzig. Rückschau, Zwischenbilanz und Perspektiven aus der Außensicht*. Berlin 2007, Frank & Timme. S. 305.

¹⁸ Sueda Özbent, *Transkulturalität in der Translation. Anhand von Übersetzungen ausgewählter Erzählungen aus dem Türkischen ins Deutsche*. Ankara 2020, Nobel, S. 74.

Zeitschriften und gründete mit Mehmet Nâzım Bey die Zeitschrift „Nasreddin Hodscha“. 1970 bekam er mit seinem Theaterstück „İbiş'in Rüyası“ (Der Traum von İbiş) den türkischen Rundfunk und Fernsehanstalten verliehenen Kunstpreis. Für sein Werk „Osmancık“ erhielt er 1985 den Preis der Nationalen Kulturstiftung. Er schrieb u. a. 20 Romane, 4 Novellenbände, 4 Theaterstücke und 4 Artikel und Anekdoten.

Seine Novelle „Kel Melâhat“ veröffentlichte er 1949 nur einmal in dem Novellenband „Oğlumuz“ (Unser Sohn). Sie wurde von H. Achmed Schmiede 1963 mit dem Titel „Melâhat“ ins Deutsche übersetzt. Jutta Freund veröffentlichte sie als Nachdruck 1990 in dem Band „Die Türkei Erzählt“.

5. Inhalt von „Melâhat“:

Der Schauplatz der Geschichte ist der Stadtviertel Nişantaşı in Istanbul. Meister Cevdet arbeitet in einer Baustelle mit seinen Kollegen, unter denen sich auch Süleyman als Gelegenheitsarbeiter befindet, der bucklig genannt wird, aber eigentlich ein fescher Bursche ist. Auch Melâhat wird von Cevdet „kahl“ genannt, obwohl sie blonde Haare wie eine Kaskade hat. Es ist eine Liebesgeschichte zwischen Melâhat und Süleyman. Süleyman verschwindet wie üblich auf einmal und Melâhat wartet hoffnungslos auf ihn.

6. Analyse der Kulturreferenzen in „Melâhat“:

Der Titel „Melâhat“ gibt die negative Nuance, die der türkische Titel „Kahle Melâhat“ hat nicht wieder. Dieser Titel ist zwar dem Buchtitel „Die Türkei Erzählt“ untergeordnet, aber dadurch geht das Zusammenspiel zwischen dem Titel und dem Inhalt der Novelle verloren. „Bei Überschriften nicht selbständig veröffentlichter Texte (Gedichte, Erzählungen) sowie bei Kapitelüberschriften ist die distinktive Funktion [...] zweitrangig“.¹⁹ Der Buchtitel erfüllt die Kriterien nach Nord, ist distinktiv und zielt auf die Adressatengruppe, die sich für die türkische Literatur interessiert. Als Adressat wurde die deutschsprachige Leserschaft, die sich für die türkische Literatur interessieren gewählt.

¹⁹ Christiane Nord, *Die Übersetzung von Titeln, Kapiteln und Überschriften in literarischen Texten*. In: Kittel, Harald/ Frank, Armin Paul/ Greiner, Norbert/ Hermans, Theo/ Koller, Werner/ Lambert, Jose/ Paul, Fritz (Hg.): *Übersetzung Translation Traduction. Ein internationales Handbuch zur Übersetzungsforschung*. Berlin/ New York 2004b, de Gruyter 2004b, S. 912.

Kulturreferenzen in AS-Text	Wiedergabe im ZS-Text	Kommentar	Übersetzungsverfahren
Nișantaşın ın arka taraflarında, Ihlamur deresine bakan bir yerde (S. 64)	Hinter Nișantaşı , an einer dem Lindental zugewandten Stelle... (S. 75)	Türkische Schreibweise wurde beibehalten. Dere (Fluß) wurde weggelassen. „Ihlamur“ ist der Name dieses Stadtviertels.	Eigenname + Verwendung von Lokalkolorit + Auslassung
... Cevdet Usta ile işçileri	Cevdet Usta* und seine Arbeiter	*Usta wird in der Fußnote als „Meister“ erklärt und durchgehend verwendet	Exotismus + Verwendung von Lokalkolorit + Realie + Metatext
Süleyman, Melâhat, Cevdet	Süleyman, Melâhat, Cevdet	Türkische Schreibweise wurde beibehalten	Eigenname + Exotismus + Lokalkolorit
rakı	Rakitrinken	„Raki“ im Duden lexikalisiert.	Lehnwort + Lokalkolorit
Boğazın suları maviydi, Anadolu yakası sanki biraz daha beriye gelmişti. (S. 65)	Wasser des Bosporus waren blau (S. 76)	Der Teil des Satzes mit “Anatolischer Seite” wurde ausgelassen.	Eigenname + Lokalkolorit + Auslassung
-Beyaz peynir .. domates. Pandeliden kuzu başı alırsın.	“ Weißer Schafskäse... Tomaten. Und von Pandeli holst du einen Hammelkopf. ”	Es sind typische Speisen, die zu einem Raki gegessen werden (Raki-Szene).	Verwendung des Lokalkolorits
Yaptığı işin aşlı astarı olmazdı	Die Arbeiten, die er machte, waren nichts Halbes und nichts Ganzes ...	AS-Redewendung wurde durch eine dt. Redewendung wiedergegeben.	Ersatz durch eine zielkulturelle Referenz
... sıcak sesinde Siirt vardı, Elâzığ, Erzurum, İzmir vardı, Konya vardı, isimleri unutulmuş köyler ... bozkır türkülerinin, dağ	... in seiner gedämpften und heißen Stimme war Siirt , war Elâzığ, Erzurum, İzmir , war Konya , waren Dörfer, deren Namen vergessen ... war all	Türkische Schreibweise wurde beibehalten, aber auch z. T. angepasst. „Türkü“ ist ein Volkslied.	Eigenname + Exotismus + Lokalkolorit + Lehnwort + Auslassung

Kulturreferenzen in AS-Text	Wiedergabe im ZS-Text	Kommentar	Übersetzungsverfahren
türkülerinin, göl türkülerinin söylemek istedikleri vardı. (S.68)	das, was die Steppenlieder, Berglieder, Seelieder ausdrücken wollen. (S.80)		
Senin bildiğin Süleyman kırklara karıştı ustam ... (S. 69)	Den Süleyman, den du kennst, gibt es nicht mehr , Meister!	AS-Redewendung wurde inhaltlich wiedergegeben.	Adaptation
Elimde değil , ustam	Ich hab's nicht in der Hand , Meister! (S.81)	ZS-Redewendung wird im Dt. nicht in dieser Weise verwendet.	Ersatz durch eine fehlerhafte zielkulturelle Referenz
Melâhat buna karşılık gerdanını kırdı ...	Als Erwiderung beugte Melâhat den Hals ...	So eine Redewendung gibt es im Dt. nicht	Ersatz durch eine fehlerhafte zielkulturelle Referenz
Daha şimdiden kapıp koyuverdi kendini ... (S. 70)	Schon jetzt läßt sie sich gehen (S.83)	AS-Redewendung wurde durch eine dt. Redewendung wiedergegeben.	Ersatz durch eine zielkulturelle Referenz
Bayazıtlı çapkınlara, bu Mahmutpaşalı hovardalara, bu Sirkeci misafirlerine katlanabilecek mi? (S. 71)	diesen Schürzenjägern von Bayazit , diesen Dandys von Mahmutpaşa , diesen Reisenden von Sirkeci widerstehen können?	Türkische Schreibweise wurde beibehalten, aber auch z. T. angepasst.	Eigenname + Exotismus + Lokalkolorit + Lehnwort
... o kâinat gibi, o hayat gibi, o Allah gibi bir şey olan şey için gitmek mi, etwas ist wie das Weltall, wie Gott , dafür weggehen?	kein religiöser Zusammenhang	Adaptation

Tabelle: Tarık Buğra (1949). *Kel Melâhat*. In: *Oğlumuz. Hikâyeler*. İstanbul: Ege Matbaası, 64-72.

Die Tabelle zeigt welche Übersetzungsverfahren hauptsächlich von Schmiede gewählt wurden. Bei Eigennamen ist festzuhalten, dass die türkische Schreibweise grundsätzlich eingehalten wurde bis auf die wenigen Beispiele wie Izmir und Bayazit. Dieses Vorgehen ist bei den neueren Übersetzungen meistens zu finden (vgl. Özbent 2020: 308ff). Mit großer Wahrscheinlichkeit wurden diese Namen im Nachdruck von Jutta Freund überarbeitet. Auslassungen wie „İhlamur deresi“ und „Anadolu yakası“ zeigen, dass dem Übersetzer Hintergrundwissen über diese Gegenden fehlte. Mit einem Metatext (Fußnote) wurde das Wort „usta“ erklärt, aber auch an einigen Stellen als „Meister Cevdet“ verwendet. Türkische Redewendungen wurden im Allgemeinen durch Adaptation wiedergegeben. Der Übersetzer war immer bemüht nach einem „Ersatz durch eine zielkulturelle Referenz“ zu suchen. An zwei Stellen unterliefen ihm allerdings Fehler. „Elimde değil“ bedeutet „ich kann nichts dafür“ und wurde fehlerhaft übersetzt. Das Übersetzen von Redewendungen, Sprichwörtern usw. ist sehr schwierig, wenn die kulturelle Differenz zu groß ist. Annemarie Schimmel z. B., die eine renommierte Islamwissenschaftlerin, Orientalistin und Übersetzerin ist, bereicherte ihr kulturspezifisches Wissen

„durch unerschöpflichen Vorrat an ‚Sprichwörtern, Rätseln, Gedichten und Geschichten von uralten Weisheitsworten‘ [...] über die türkische Kultur und Literatur [...], die sie als solches auf dem Lehrstuhl in Deutschland nicht lernen konnte. Sie war immer darum bemüht, mehr Wissen über türkische Sitten und Bräuche zu erwerben“.²⁰

Es ist in der Tat sehr wichtig das kulturelle Hintergrundwissen über die Stereotype einer Sprache zu erwerben. Die Verhaltensweise, die mit „gerdanım kırdı“ ausgedrückt wird, ist eine kulturspezifische Gestik und bedeutet hier „es ist mir egal“. Der ZT-Leser braucht hier zusätzliche Angaben um diese Stelle richtig verstehen zu können. Eine weitere kulturspezifische Szene ist das Rakitrinken und dazu gehörenden typischen Speisen. Das Nennen dieser Speisen allein rufen bei einheimischen Lesern die

²⁰ Fayıka Göktepe, Annemarie Schimmel: *„Die Menschen schlafen, und wenn sie sterben, erwachen sie“ – Das Erwachen einer Übersetzerin für türkische Poesie.* İçinde: Öncü, M. Tahir/Coşan, Leyla (ed.). *Übersetzerforschung in der Türkei I.* Berlin 2020, Logos, S. 169.

dazu gehörenden scenes-and-frames auf, die aber bei dem ZS-Leser fehlen und erst geschaffen werden müssen. Die Präsuppositionen des Übersetzers über das Wissen der ZS-Leserschaft, ist wegweisend für die Wahl der Übersetzungsstrategien und Übersetzungsverfahren.

7. Schluss:

Der Ausgangstext ist ein literarischer Text, der auch als solcher u. a. durch Bewahrung der Kulturreferenzen wiedergegeben werden soll. Es ist festzuhalten, dass durch die dokumentarische Übersetzung der Text als eine Übersetzung präsentiert wird. Wie oben schon angedeutet wurde, sind einige unverständliche Stellen, die auf kulturspezifische Elemente zurückzuführen sind dem neuen Diskursfeld angemessen zu gestalten. Ursprüngliche scenes and frames im neuen Diskursfeld wieder aufzubauen, ist eine sehr schwierige Aufgabe des Übersetzers. Kulturreferenzen müssen funktionsorientiert übersetzt werden. Man kann festhalten, dass die Übersetzer bemüht sind den Lokalkolorit beizubehalten und in die Zielsprache bzw. in die Zielkultur zu übertragen. Da die Menschen ähnliche Erfahrungen mit der Realität und ein Erkenntnisvermögen haben, ist es möglich ihnen fremde Kulturreferenzen durch die Sprache zu erklären. Heute leben Menschen aus verschiedenen Kulturen eng miteinander zusammen. Die Übersetzungen aus unterschiedlichen Sprachen und Kulturen dienen dazu, dass sich die Werke der Weltliteratur weltweit verbreiten können und die Menschen sich dadurch besser kennenlernen.

LITERATURVERZEICHNIS

- BUĞRA, Tarık (1949). *Kel Melâhat*. In: *Oğlumuz. Hikâyeler*. İstanbul: Ege Matbaası, 64-72.
- FREUND, Jutta (1990). *Die Türkei Erzählt*, Frankfurt/Main: Fischer Verlag, 75-85.
- GOETHE, Johann Wolfgang von (1813). *Drei Stücke vom Übersetzen*. (18.2.1813) In: Störig, H. Joachim (Hrsg.) (1963). *Das Problem des Übersetzens*; Bd. VIII, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 34-37.

- GÖKTEPE, Fayıka (2020). Annemarie Schimmel: „Die Menschen schlafen, und wenn sie sterben, erwachen sie“ – Das Erwachen einer Übersetzerin für türkische Poesie. İçinde: Öncü, M. Tahir/Coşan, Leyla (ed.). Übersetzerforschung in der Türkei I. Berlin: Logos, 165-183.
- HUMBOLDT, Wilhelm von (1816). *Einleitung zu „Agamemnon“*. In: Störig, H. Joachim (Hrsg.) (1963). *Das Problem des Übersetzens*; Bd. VIII, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 71-97.
- KOLLER, Werner (2011). *Einführung in die Übersetzungswissenschaft*. Tübingen: Francke.
- MARKSTEIN, Elisabeth (2006). *Realia*. In: Snell-Hornby, Mary (Hg.) *Handbuch Translation*. Tübingen: Stauffenburg, 288-291.
- NORD, Christiane (2004a). *Loyalität als ethisches Verhalten im Translationsprozess*. In: Müller, Ina (Hg.). *Und sie bewegt sich doch. Translationswissenschaft in Ost und West. Festschrift für Heidemarie Salevsky zum 60. Geburtstag*. Frankfurt am Main: Lang, 235-245.
- NORD, Christiane (2004b). *Die Übersetzung von Titeln, Kapiteln und Überschriften in literarischen Texten*. In: Kittel, Harald/ Frank, Armin Paul/ Greiner, Norbert/ Hermans, Theo/ Koller, Werner/ Lambert, Jose/ Paul, Fritz (Hg.): *Übersetzung Translation Traduction. Ein internationales Handbuch zur Übersetzungsforschung*. Berlin/ New York: de Gruyter. 908-914
- NORD, Christiane (2007). *Übersetzungstypen – Übersetzungsverfahren: Ein Paar neue Gedanken zu einem uralten Thema*. In: Wotjak, Gerd (Hg.). *Quo vadis Translatologie? Ein halbes Jahrhundert universitäre Ausbildung von Dolmetschern und Übersetzern in Leipzig. Rückschau, Zwischenbilanz und Perspektiven aus der Außensicht*. Berlin: Frank & Timme. 293-311
- NORD, Christiane (2009). *Textanalyse und Übersetzen. Theoretische Grundlagen, Methode und didaktische Anwendung einer übersetzungsrelevanten Textanalyse*. 4. Überarbeitete Auflage. Tübingen: Groos.
- NORD, Christiane (2010). *Fertigkeit Übersetzen: Ein Kurs zum Übersetzenlehren und -lernen*. Berlin: BDÜ
- ÖZBENT, Sueda (2013). *Sözüksel Alan Teorisi ve Çeviri*. Diyalog Dergisi 2013/2, 55-66
- ÖZBENT, Sueda (2015). *Kültürler Arası ve Kültürler Üstü İletişim Aracı Olarak Çeviri*. *Çeviribilim ve Uygulamaları Dergisi, Journal of Translation Studies*, Sayı 21, S. 13-22.

- ÖZBENT, Sueda (2017). *Almanca Edebi Eser İsimlerinin Çevirisinde Kültürel Etkenler*. Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi (IBAD), 611-617.
- ÖZBENT, Sueda (2018). *Übersetzen als (trans)kultureller Transfer*. In: *Über|set|zen. [Re-] Konstruktionen im Translationsprozess*. Hamburg: Kovac, 191-209.
- ÖZBENT, Sueda (2020). *Transkulturalität in der Translation. Anhand von Übersetzungen ausgewählter Erzählungen aus dem Türkischen ins Deutsche*. Ankara: Nobel
- REISS, Katharina/ Vermeer, Hans J. (1984/ 1991). *Grundlegung einer allgemeinen Translationstheorie*. Linguistische Arbeiten 147. Tübingen: Niemeyer.
- SCHLEIERMACHER, Friedrich (1813). *Über die verschiedenen Methoden des Übersetzens*. (24.6.183) In: Störig, H. Joachim (Hrsg.) (1963). *Das Problem des Übersetzens*; Bd. VIII, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 38-71.
- SCHLEIERMACHER, Friedrich (1963). *Methoden des Übersetzens*. İçinde: Störig, Hans Joachim (ed.). *Das Problem des Übersetzens*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 38-71.
- VERMEER, Hans J. (1986/ 1994). *Übersetzen als kultureller Transfer*. In: Snell-Hornby, Mary (Hg.) *Übersetzungswissenschaft – eine Neuorientierung, Zur Integrierung von Theorie und Praxis*. Tübingen: Francke, 30-53.

“INTERACTION OF FOREIGN AND LOCAL ELEMENTS IN TEXTS”

Abstract

This paper deals with the translation of culture-specific elements in literary texts. The translator is also called a cultural expert, among other things. Due to his professional cultural competence, he must be able to interpret and convey culturally specific content correctly. In order to transfer the source language and source culture scenes and frames present in a literary text into the target language and target culture, the translator also needs knowledge of the presuppositions of the target language readers. He or she receives a text based on his or her own culture, experience, expectations, and through the eyes of the target language reader. In this paper, realia and cultural references are discussed in terms of the translation procedures that may arise in such translation problems. For this purpose, the translation of Tarık Buğra’s novella “Kel Melâhat” into German is analyzed and discussed. Christiane Nord’s views on intercultural text transfer were used as a basis in the analysis.

Keywords

Realia, cultural references, translation process, scenes and frames, culture, culture specificity, literary translation, Turkish German.

“METİNLERDEKİ YABANCI VE YEREL UNSURLARIN ETKİLEŞİMİ”

Özet

Bu çalışma, kültüre özgü unsurların edebi metinlerdeki çevirisini ele almaktadır. Çevirmen aynı zamanda bir kültür uzmanı olarak da anılır. Mesleki kültürel edinci sayesinde, kültüre has içeriği doğru bir şekilde yorumlayabilmeli ve aktarabilmelidir. Bir edebi metinde bulunan kaynak dil ve kaynak kültüre özgü scenes and frames’lerin erek dile ve erek kültüre aktarılması için, çevirmenin erek dil okuyucularının hangi ön varsayımlarla hareket ettiğini de bilmesi gerekir. Çevirmen bir metni çevirmek amacıyla okuduğunda kendi kültüründen, deneyim dünyasından, beklentilerinden ve erek dil okuyucusunun gözüyle okuyarak algılar ve yorumlar. Bu çalışmada, bu tür çeviri problemlerinde ortaya çıkabilecek çeviri yöntemlerine ilişkin gerçeklikler ve kültürel referanslar tartışılmıştır. Bu amaçla Tarık Buğra’nın “Kel Melâhat” adlı romanının Almancaya çevirisi incelenecek ve tartışılacaktır. Çalışmada Christiane Nord’un kültürlerarası metin aktarımına ilişkin görüşleri baz alınarak analizler yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Real unsurlar, kültürel referanslar, çeviri süreçleri, sahneler ve çerçeveler, kültür, kültürel özellikler, edebi çeviri, Türkçe Almanca.

TÜRK KÜLTÜRÜ İNCELEMELERİ DERGİSİ'NİN YAYIN İLKELERİ

Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi tarih ve edebiyat alanlarında yapılan akademik çalışmaların yayımlandığı ULAKBİM Sosyal Bilimler Veritabanı, Modern Language Association (MLA), Academic Resource Index, Turkologischer Anzeiger, indeksleri tarafından taranan, Academic Keys veri tabanları tarafından takip edilen **Uluslararası hakemli** dergi statüsünde olmak üzere, Türkiye'nin ilk sosyal ve beşerî bilimler dergisidir.

Yayınlanmak üzere gönderilen makaleler daha önce herhangi bir yerde yayımlanmamış, akademik standartlara uygun ve orijinal olmalıdır. Bilimsel bir toplantıda sunulmuş olan bildiri, başka bir yerde yayımlanmamışsa makale formuna konularak ve bu durum belirtilmek şartıyla kabul edilir.

Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi, bahar ve güz döneminde olmak üzere yılda iki kez yayınlanır. Dergi, **Bahar (Mayıs)** ve **Güz (Kasım)** olmak üzere, **yılda iki defa** yayınlanır. Gerekli hallerde Yayın Kurulunun kararıyla Özel Sayı olarak da yayınlanabilir. Bir yazarın bir sayıda birden fazla yazısı yayımlanamaz.

Yazıların Değerlendirilmesi

Dergi, hakemli bir yayındır. Gönderilen yazılar önce konu, sunuş tarzı ve teknik bakımdan Yayın Kurulunca incelenir. Yazı etik ihlaller ve intihal açısından değerlendirilir. Yayımlanmaya uygun bulunanlar konunun uzmanı iki hakeme gönderilir. Hakem raporlarının olumlu olması hâlinde yayımlanır. Raporlardan birinin olumlu diğerinin olumsuz olması hâlinde ise makale üçüncü bir hakeme gönderilir ve onun kararına göre hareket edilir. Hakemler raporlarında bazı hususların düzeltilmesini istemişlerse düzeltmelerin yapılması için makaleler yazara geri gönderilir. Yazar, hakem kararlarına katılmıyor ise sebebini yazılı olarak açıklar. Yazıların değerlendirilmesi esnasında gizlilik esastır. Hakemlere yazar adı gönderilmez, yazarlara da hakem adı bildirilmez. Raporlar beş yıl süreyle saklı tutulur.

Derginin Dili

Derginin dili Türkçedir. Ancak araştırmacıların yaygın doğu ve batı dillerinden biriyle hazırladıkları yazılar ve farklı Türk lehçelerinde yazılmış yazılar da yayınlanabilir.

Yazım Kuralları

- Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi'ne gönderilen makalelerin, aşağıda belirtilen şekilde sunulmasına özen gösterilmelidir:

Başlık ve İçeriğin Sıralanması

TÜRKÇE BAŞLIK

YAZAR ADI /SOYADI (* işaretiyle dipnota künye bilgileri yazılmalıdır)

ÖZET (Konu ve muhtevayı yansıtacak şekilde 200-250 kelime arasında olmalıdır)

Anahtar Kelimeler (5-8 kelime arasında olmalıdır)

Giriş

Bölümler

Sonuç

Kaynakça

“İNGİLİZCE BAŞLIK” (Türkçe Başlığın tam çevirisi olmalıdır)

Abstract (Türkçe özetin tam çevirisi olmalıdır)

Keywords (Türkçe anahtar kelimelerin tam karşılığı olmalıdır)

1. **Başlık:** İçerikle uyumlu, içeriği en iyi ifade eden bir başlık olmalı, **büyük** ve *italik* harflerle yazılmalıdır. Makalenin başlığı, en fazla 10-12 kelime arasında olmalıdır.
2. **Yazar ad(lar)ı ve adres(ler)i:** Yazar(lar)ın ad(lar)ı ve soyad(lar)ı **büyük harfle *italik* yazılmalı, künyeler (*)yıldız işareti ile dipnotta gösterilmelidir.** Yazar(lar)ın görev yaptığı kurum(lar), haberleşme adresleri normal harflerle yazılmalı; e-posta adres(ler)i eğik harflerle yazılmalı, yazarın ORCID numarası e-posta adresinden sonra parantez içinde belirtilmelidir.
3. **Özet:** Yayımlanacak her yazıda Türkçe ve İngilizce özet ve bunların yanı sıra Türkçe ve İngilizce anahtar kelimeler verilir. İngilizce özetin başına İngilizce başlık da konmalıdır. Diğer dillerde yayımlanacak makaleler için o dillerde özet ve anahtar kelime eklenebilir. Özetler 200 ile 250'şer kelime arasında, anahtar kelimeler ise en fazla 10 kelime olmalıdır.
Özet içinde, yararlanılan kaynaklara, şekil ve çizelge numaralarına değinilmemelidir. Özetin altında bir satır boşluk bırakılarak, en az 5, en çok 8 sözcükten oluşan anahtar kelimeler verilmelidir. Anahtar kelimeler makale içeriği ile uyumlu ve kapsayıcı olmalıdır. Makalenin en sonunda; İngilizce yazı başlığı, özet ve anahtar kelimeler bulunmalıdır.
4. **Ana Metin:** Makalelerin bütününde, (transkripsiyonlu metnin yer aldığı bölümlerin dışında da) -dipnotlar dahil- “DEV-RA” fontu kullanılmalıdır. DEV-RA fontunu indirmek için [tıklayınız](#). Normal metinde 12, dipnotta 9 punto ölçüsü kullanılmalıdır. Ana metinde satır aralığı 1,5; dipnotta 1 olmalıdır. Yazılar özet ve kaynakça dahil 7.000 (yedi bin) kelimeyi

geçmemelidir. Metinde tırnak işareti eğik harfler gibi çifte vurgulamalara yer verilmemelidir.

5. **Bölüm Başlıkları:** Makalede, düzenli bir bilgi aktarımı sağlamak üzere ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir. Ana başlıklar (ana bölümler, kaynaklar ve ekler) büyük harflerle; ara ve alt başlıklar, yalnız ilk harfleri büyük ve koyu karakterde yazılmalıdır.
6. **Tablolar ve Şekiller:** Tabloların numarası ve başlığı bulunmalıdır. Tablo numarası üste, tam sola dayalı olarak dik yazılmalı; tablo adı ise, her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere eğik yazılmalıdır. Tablolar metin içinde bulunması gereken yerlerde olmalıdır. Şekiller siyah beyaz baskıya uygun hazırlanmalıdır. Şekil numaraları ve adları şeklin hemen altına ortalı şekilde yazılmalıdır. Şekil numarası eğik yazılmalı, nokta ile bitmelidir. Hemen yanından sadece ilk harf büyük olmak üzere şekil adı dik yazılmalıdır.
7. **Resimler:** Yüksek çözünürlüklü, baskı kalitesinde taranmış halde makaleye ek olarak gönderilmelidir. Resim adlandırmalarında, şekil ve çizelgelerdeki kurallara uyulmalıdır.
Şekil, çizelge ve resimler toplam 10 sayfayı (yazının üçte birini) aşmamalıdır. Teknik imkâna sahip yazarlar, şekil, çizelge ve resimleri aynen basılabilecek nitelikte olmak şartı ile metin içindeki yerlerine yerleştirebilirler.
8. **Yazma Metinler /Belgeler:** Yazıda el yazması, arşiv belgesi gibi metinlerin okuması varsa, metnin orijinalinin fotokopisi de incelemenin sağlıklı olabilmesi için dosyaya konmalıdır. Aynı durum tercüme için de geçerli olup tercüme metnin orijinali de gönderilmelidir. Zira, tercüme çalışmaları da telif çalışmaları gibi hakem onayına gönderilir.
9. **Alıntı ve Göndermeler:** Yazıların her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir. Doğrudan alıntılar tırnak içinde verilmelidir. 2.5 satırdan az alıntılar satır arasında; 2.5 satırdan uzun alıntılar ise satırın sağından ve solundan 1.5 cm içeride, blok hâlinde ve 1.5 satır aralığıyla 1 punto küçük yazılmalıdır.
10. **İmla:** Yazılarda Türk Dil Kurumu'nun imlâ kılavuzuna uyulması tavsiye edilir. Ancak, netice olarak yazılardaki imlâdan yazarlar sorumludur.
11. **Adres:** Yazılar, dergimize www.tkidergisi.com adresinden yazar girişi yapılarak gönderilmelidir. Yazar, ad ve soyadı ile birlikte akademik unvanını ve görev yaptığı kurum adını tam olarak belirtmelidir.
12. **Kaynak Göstermede Takip Edilecek Usûl (Kaynakçada)**

Makale içinde gösterilen başvuru kaynaklarının tümü makalenin sonunda bibliyografya/kaynakçada ilk yazarın soyadına göre alfabetik verilmelidir. Yararlanıldığı halde metinde yer verilmeyen kaynaklar bibliyografyada gösterilmez.

Kitaplarda:**Tek yazarlı kitap:**

Yazar SOYADI, Adı, *Kitap Adı*, Yayınevi, Basıldığı yer ve yıl, sayfa.

Örnek:

ÇELEBİOĞLU, Amil, *Ali Nihad Tarlan*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1989, 25.

İki yazarlı kitap:

Birinci yazarın SOYADI, adı, İkinci yazarın Adı, Soyadı, *Kitap Adı*, Yayınevi, Yayın Yeri ve Yılı, Sayfa Numarası.

Örnek:

ŞENTÜRK, Ahmet Atilla Kartal, Ahmet, *Üniversiteler İçin Eski Türk Edebiyatı Tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul 2004.

İkiden çok yazarlı kitap:

İlk yazar SOYADI, adı, diğer yazarların adı, soyadı, *kitap adı*, yayın evi, yayın yeri ve yılı.

Örnek:

ÖZTOPRAK, Nihat, Sebahat Deniz, H. İbrahim Demirkazık, Hasan Kaya, Ümran Ay, Bünyamin Ayçiçeği, *Üniversiteler İçin Eski Türk Edebiyatı Metin Şerhi, I*, İdeal Kültür Yayınları, İstanbul 2019.

Editörlü kitapta bölüm :

Yazar SOYADI, adı, "tırnak içinde bölüm adı", bölümün yer aldığı kitabın adı, (editörler), yayınevi, yayın yeri ve yılı, sayfa aralığı.

Örnek:

KILIÇ, Atabey, "Manzum Sözlükler-Beden Kelimeleri Sözlüğü", *Beden Kitabı*, (Editörler: Emine Gürsoy Naskali, Aylin Koç), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2009, s. 277-300.

Birden çok cildi olan eserlerde:

Yazar SOYADI, Adı, *Kitap Adı*, Basıldığı yer yıl, cilt, sayfa.

Örnek:

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları*, Ankara 1984, II, 154.

Ansiklopedi maddelerinde:

Madde yazarının SOYADI ve adından sonra, sırasıyla "tırnak içinde maddenin başlığı", *ansiklopedinin tam adı*, yayın yeri ve yılı, cilt no, sayfa aralığı belirtilmelidir:

Örnek:

AKYILDIZ, Ali, "Sâdullah Paşa", *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 432-433.

Makalelerde:

Yazar SOYADI, Adı, "Makale Adı", *Dergi Adı (veya kısaltması)*, cildi / sayısı, Baskı yeri ve yılı, sayfası.

Örnek: OKAY, M. Orhan, "Duanın Şiiri", *Türk Dili*, LI/420, Ankara 1986, 504-511.

Tezlerde:

Kaynak gösterilirken sırasıyla tez yazarının SOYADI ve adı, *tezin adı* (italik), Üniversite /enstitü bilgisi (normal harflerle) şehir adı ve tarih yer almalıdır:

Örnek:

KAYA, Hasan, 18. Yy. *Şairi Âsaf ve Divanı (İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2009.

Yazma eserlerde:

Yazar, *Eser Adı*, Kütüphane, Koleksiyon, Katalog numarası, yaprağı, şeklinde kaynak gösterilmelidir:

Örnek:

Âdile Sultan, *Divan*, Millet Kütüphanesi. A. Emirî Efendi. Mnz. 260. vr. 60^b

İnternet erişimli kaynaklarda:

Yazarın soyadı, Yazarın adı, "Mesajın başlığı", İnternet adresi, (Erişim Tarihi) bilgilerini vermek yeterlidir.

Örnek:

Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, "Geçinme Endeksi (Ücretliler)" Elektronik Veri Dağıtım Sistemi, <http://evds.tcmb.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 04.02.2009).

Dipnotta Kaynak Gösterme

Dergide, klasik dipnot sistemi uygulanmaktadır. Dipnotlar, ilgili kelime veya cümlenin sonuna rakam konarak sayfa altında verilmelidir. Dipnotlarda atıf yapılan eserin ilk geçtiği yerde tam künyesi verilmeli, daha sonraki yerlerde "a.g.e.," şeklinde; eğer atıf yapılan makale veya ansiklopedi maddesi ise "a.g.m.," olarak kısaltılmalıdır. Yazar adı ve soyadı kısaltılmadan açıkça yazılmalıdır.

Örnek

Dipnotta kaynak kitap ilk geçtiğinde:

Davut Hut, *İstanbul'un 100 Su Yapısı*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 2010, 34.

Daha sonra geçtiğinde:

Davut Hut, *a.g.e.*, 45.

Dipnotta kaynak makale ilk geçtiğinde

Bünyamin Ayçiçeği, *Nuruosmaniye Kütüphanesi Türkçe Şiir Mecmû'aları (İnceleme-Dizin)*, DEV Dergisi, İstanbul 2016, 300.

Daha sonra geçtiğinde:

Bünyamin Ayçiçeği, "a.g.m", 324.

13. Yayımlanacak makalelerde esasa ilişkin olmayan redaksiyon değişiklikleri ve tashihler, dergi Yayın Kurulu ve Anadili Sorumluları tarafından yapılır.
14. Makale, tercüme veya eleştirisi yayımlananlara 1 adet basılı dergi verilir.
15. Basılmayan yazılar iade edilmez.

Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi

AUTHOR'S GUIDE

The Journal of Turkish Cultural Studies is the first as an international refereed social sciences and humanities journal that publishes academic works in the field of history and literature and is scanned by ULAKBIM Database of Social Sciences, Modern Language Association (MLA), Academic Resource Index, Turkologischer Anzeiger and followed by Academic Keys database.

Submission of an article is taken to imply that it has not been previously published, they should be appropriate to the academic standards and should be original. The paper presented at a scientific meeting, if not published elsewhere, is accepted on the form of an article and on condition that this situation is stated.

The Journal of Turkish Culture Studies is published twice a year, in the spring and fall semesters: Spring issue in (May) and Fall issue in (November). When necessary, it can be published as a Special Issue by the decision of the Editorial Board. More than one article of an author cannot be published.

The language of the Journal is Turkish. However, the articles written in other widespread languages or in one of the Turkish dialects are also welcomed. All contributions should include an abstract in both Turkish and English, and the keywords both in Turkish and English are also required. The English abstract should have an English title, too. For the articles written in other languages, an abstract and keywords in that language should be added. The abstracts should be in 200 - 250 words, and the keywords should not exceed 10.

The Journal is published semiannually in autumn and spring. If required, upon the decision of the Editorial Board, a Special Issue can be published additionally. In every issue only one article of the same author can be published.

Evaluation Of The Articles

The journal is a refereed publication. The submitted articles are first examined by the Editorial Board in terms of subject, presentation style and technical details. Article is evaluated in terms of ethical violations and plagiarism. Those who are eligible for publication are sent to two referees who are experts in their field. If the referee reports are positive, they are published. If one of the reports is positive and the other is negative, the article is sent to a third referee and act according to his decision. If the referees asked for some issues to be corrected in their reports, the articles are sent back to the author for corrections. If the author does not agree with the referee decisions, he explains the reason in writing. Confidentiality is essential during the evaluation of the articles. No writer names are sent to the referees, and no referees are named. Reports are kept for five years.

Language of The Journal

The language of the journal is Turkish. However, articles written by researchers in one of the common eastern or western languages and in different Turkish dialects can also be published.

Writing Rules

Care should be taken to present the articles submitted to *Journal of Turkish Cultural Studies* as follows:

Title and Content Line-up

TURKISH TITLE

AUTHOR NAME/SURNAME (*With (*) sign, personal record information should be written on the footnote.*)

ABSTRACT (*Turkish, Must be between 200-250 words to reflect the subject and content*)

Keywords (Turkish)

Introduction

Chapters

Conclusion

Bibliography

ENGLISH TITLE (Must be the exact translation of Turkish title.)

Abstract (Must be the exact translation of Turkish abstract.)

Keywords (Must be the exact translation of Turkish keywords.)

1. **Title:** It should be compatible with the content and expresses the content best, and should be written in capital letters and italics. The title of the article should not exceed 10-12 words.
2. **Author's name(s) and address(es):** The name(s) and surname(s) of the author(s) should be in italics in capital letters, and the personal record information should be indicated in the footnote with an asterisk (*). The institution(s) where the author(s) served, the communication addresses should be written in normal letters; e-mail address(es) should be written in italics and the author's ORCID number should be specified in parentheses after the e-mail address.
3. **Abstract:** In each article to be published, Turkish and English abstracts are given as well as Turkish and English keywords. An English title should also be placed at the beginning of the English summary. For articles to be published in other languages, abstracts and keywords can be added in those languages. Abstracts should be between 200 and 250 words and keywords should be maximum 10 words.

In the abstract, the sources used, figures and table numbers should not be mentioned. Keywords with a minimum of 5 and a maximum of 8 words should be provided by leaving a blank line under the abstract. Keywords should be compatible with the

content of the article and should be inclusive. At the end of the article; English writing title, abstract and keywords should be available.

4. **Main Text:** The “DEV-RA” font (including footnotes) should be used throughout the articles (except for the sections with transcribed text). [Click to](#) download DEV-RA font. 12 font size should be used in normal text and 9 font size in footnote. Line spacing is 1.5 in the main text; Should be 1 in footnote. Writings should not exceed 7,000 (seven thousand) words including abstract and bibliography. Double emphasis such as quotation marks and italics letters in the text should not be included.
5. **Chapter Titles:** Main title and subtitles can be used in the article to provide a regular information transfer. The main headings (main sections, references and appendices) are in capital letters; subtitles should be in bold characters and first letters should be capitalized
6. **Tables and Figures:** Tables should have numbers and titles. The table number should be written in normal letters to top left; The name of the table should be written in italics, with the first letter of each word capitalized. Tables should be where they should be in the text. Figures should be prepared in accordance with black and white printing. Figure numbers and names should be written centered just below the figure. The figure number should be written italics and should end with a dot. Right next to it, the first letter should be capitalized and the name of the figure should be written In normal letters.
7. **Pictures:** They should be sent in addition to the article in high resolution, scanned in print quality. In picture naming, the rules in the figures and charts should be followed.

Figures, charts and pictures should not exceed 10 pages (one third of the text). Authors with technical possibilities may place figures, charts and pictures in their places in the text, provided that they can be printed exactly.
8. **Manuscripts / Documents:** If there is a reading of texts such as manuscript, archive document, the photocopy of the original text should also be included in the file for the health of the review. The same is true for translations, the original text of the translation must be sent. For translation studies are sent to referee approval just like copyright works.
9. **Citations and References:** All kinds of responsibilities of the articles belong to their authors. Direct quotations should be given in quotation marks. Citations less than 2.5 lines must be written between lines; citations longer than 2.5 lines should be written in 1-point smaller with 1.5 line spacing 1.5 cm inside and right and left of the line.
10. **Spelling:** It is recommended to follow the spelling guide of the Turkish Language Association in the articles. However, in the end, the authors are responsible for the spelling in the articles.

11. **Address:** Articles should be sent to our journal at www.tkidergisi.com with an author entry. The author should state his/her academic title and the name of the institution he/she works for, together with his/her name and surname.

12. **Procedure to Follow in References (In Bibliography)**

All reference sources shown in the article should be written in alphabetical order in the bibliography at the end of the article. References that are not included in the text although used are not shown in the bibliography.

In the Books:

Book with a Single Author:

SURNAME and Name of the author, *Name of the Book*, publication place and year, page.

Example:

ÇELEBİOĞLU, Amil, *Ali Nihad Tarlan*, Ankara 1989, 25.

Book with Two Authors:

SURNAME of the first author, name, second author's Name and Surname, *Name of the Book*, publication place and year, page.

Example:

ŞENTÜRK, Ahmet Atilla Kartal, Ahmet, *Üniversiteler İçin Eski Türk Edebiyatı Tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul 2004.

Book with More Than Two Authors:

SURNAME and Name of the first author, Name and Surname of the other authors, *Name of the Book*, publication place and year, page.

Example:

ÖZTOPRAK, Nihat, Sebahat Deniz, H. İbrahim Demirkazık, Hasan Kaya, Ümran Ay, Bünyamin Ayçiçeği, *Üniversiteler İçin Eski Türk Edebiyatı Metin Şerhi, I*, İdeal Kültür Yayınları, İstanbul 2019.

Chapter in An Edited Book

SURNAME and Name of the author, "Title of the Article", *Name of the Book it's in*, (editors) publisher, publication place and year, page numbers.

Example:

KILIÇ, Atabey, "Manzum Sözlükler-Beden Kelimeleri Sözlüğü", *Beden Kitabı*, (Editörler: Emine Gürsoy Naskali, Aylin Koç), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2009, s. 277-300.

Works of Multi-volumes:

SURNAME and Name of the author, *Name of the Book*, publication place and year, volume, page.

Example:

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşlikatından Kapıkulu Ocakları*, Ankara 1984, II, 154.

In Encyclopedia Articles:

SURNAME and the of the author of the article, "Title of the Article", *Name of the Full Name of the Encyclopedia*, publication place and year, volume, pages.

Example:

AKYILDIZ, Ali, "Sâdullah Paşa", *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 432-433.

Articles:

Name and surname of the author, "Title of the Article", *Name of the Journal*, volume and issue of the journal, publication place and year, page number(s).

Example:

M.Orhan Okay, "Duanın Şiiri", *Türk Dili*, LI/420, Ankara 1986, 504-511.

Theses:

SURNAME and name of the author of the thesis, *Name of the Thesis*, University/Institute information, city and year.

Example:

KAYA, Hasan, *18. Yy. Şairi Âsaf ve Divanı (İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2009.

Manuscripts:

Author, *Title of Work*, Library, Collection, Catalog number, leaf.

Example:

Âdile Sultan, *Divan*, Millet Kütüphanesi. A. Emiri Efendi. Mnz. 260. vr. 60^b

Internet Accessed Resources:

It is sufficient to provide the surname of the author, the name of the author, "the title of the message", the Internet address, (Access Date).

Example:

Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, "Geçinme Endeksi (Ücretliler)" Elektronik Veri Dağıtım Sistemi, <http://evds.tcmb.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 04.02.2009).

References in Footnotes

The classic footnote system is applied in the journal. Footnotes should be placed at the bottom of the page with a number at the end of the related word or phrase. In the footnotes, the full reference must be given in the place where the work cited first passes, in later locations as "a.g.e."; If it's the cited from an article or

encyclopedia article it must be abbreviated as "a.g.m." The name and surname of the author should be written clearly, without shortening.

Example

When the source book in the footnote passes first:

Davut Hut, *İstanbul'un 100 Su Yapısı*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 2010, 34.

When it passes later:

Davut Hut, *a.g.e.*, 45.

When the source article in the footnote passes first:

Bünyamin Ayçiçeği, *Nuruosmaniye Kütüphanesi Türkçe Şiir Mecmû'aları (İnceleme-Dizin)*, DEV Dergisi, İstanbul 2016, 300.

When it passes later:

Bünyamin Ayçiçeği, "a.g.m", 324.

13. In the articles to be published, editorial changes and corrections that are not related to the essential are made by the Editorial Board.
14. A printed journal is given to those whose articles, translations or criticisms are published.
15. Non-printed articles are not returned.